श्रीमद् वल्लभाचार्यजी (श्री महाप्रभुजी)

Saraiya Art P Ahmedabad

શ્રીમદનમોહનો વિજયતે

અર્પણપત્રિકા

અખિલભૂમણ્ડલાચાર્ય ભગવદ્વદનવૈશ્વાનરાવતાર
ભક્તિમાર્ગાબ્જમાર્તણ્ડ, શુદ્ધાદ્વૈતપથનિરૂપક
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનાં પુનિત ચરણ-
સરોજમાં કોટિશઃ દંડવત્ પ્રણામ
પૂર્વક અનન્ય ભક્ત કવિશ્રી દયારામ
ભાઈનું આ આન્તરજીવન
અર્પણ કરીને કૃતાર્થ
થાઉં
છું

પ્રકાશકઃ
દાસાનુદાસ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ
ડભોઇવાળા.

ગ્રંથો મળવાનાં ઠેકાણાં.

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડભોઈવાળા.

ઠે.માધવબાગમાં પાંજરાપોળ ઑફીસ સામે પાંજરાપોળની ચાલી–મુંબઇ.નં.૪

"ગુજરાતી" પત્રની ઑફીસ, સાસુનબીલ્ડીગ, સરકલ, કોટ, મુંબઈ.નં.૧

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. બુકસેલર ઠે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ–મુંબઈ. નં.૨

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ બુકસેલર કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

નારણજી મુળજી ,, ,, ,,

ચુનીલાલ કીર્ષ્ણાશંકર ,, ઠે મોટું મંદિર–ત્રીજે ભોઈવાડો–મુંબઈ. ૨

પંડિત ગટુલાલજીની લાયબ્રેરિ ઠે. ભુલેશ્વર કેથીડ્રલ સ્ટ્રીટ મુંબઈ. ૨

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર ઠે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.

લલ્લુભાઈ છગનલાલ દેસાઈ ,, ઠે. રીચીરોડ નં. ૧૧૦ અમદાવાદ

રણછોડલાલ મોતીલાલ ,, ,, ,,

દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ ઠે. પોસ્ટ પાસે ડભોઈ (વડોદરા)

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય નડીઆદ.

હા. બેચર મેઘજી ઠે. પુરાબજાર રાજકોટ,

કરસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર નાણાવટ સુરત.

દેસાઇ બ્રધર્સ ,, ઠે. કતોપોર બજાર ભરૂચ.

ગોપાલદાસ ગિરધરદાસ પરીખ મોટું મંદિર સુરત.

મકનજી જુઠાભાઈ મુગટવાલા શ્રીનાથજીનું મંદિર વડોદરા

આ સિવાય બહારગામના જાણીતા બુકસેલરો.

જન્મ સવંત ૧૮૩૩ ના ભા પદ શુક્લ ૧૧
દિન (વામનજયંતી) રવિવાર

દેહત્યાગ સવંત ૧૯૦૯ ના મ ઘ કૃષ્ણ ૫
સ્થિતિ વર્ષ ૭૫ ૭૬

॥ श्रीरसेशो जयति ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઇને

રસસ્મરણાંજલિ.

ગુર્જર સાહિત્યના કુંજે કોકિલા ટહુકી ગઇ,
તબૂર તત્રીના સાથે કાવ્યોર્મિ ઉછળી ગઇ
શ્રીકૃષ્ણભક્તિ કવિતા વિરચી અનેક,
નાસક્તિ લૌકિક મહીં વિષયે વિરક્ત,
સેવા અને સ્મરણ કાર્ય મહીં નિમગ્ન,
ભોળુ હતુ હૃદય ભાવુક ભક્તિપૂર્ણ.
એનું કવિત્વ રસ-નિર્ઝરથી ભરેલુ,
સાહિત્ય-કાવ્ય-શિખરે વિહરે અનેરું,
પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુનું પરિજ્ઞાનવાળુ,
અદ્વૈત શુદ્ધ મકરન્દ પીવાડનારુ.
શ્યામસુન્દરની મૂર્તિ હૃદયે રમતી હતી,
પ્રભુમા પ્રેમ આસક્તિ કવિએ મેળવી હતી
કવિદર્શન સમ્પ્રતિ થાય નહી,
પણ કાવ્ય કૃતિ મહિ થાય નકી,
કવિતા વળિ ભાવપ્રધાન રુડી'
પ્રભુ પ્રેમ તણો રસ ચૂચવતી
આજેય કાવ્ય અવલોકનથી જણાય
ઉદ્દભ્રાત ભક્ત કવિનુ શુચિ આર્દ્ર હાર્દ,
વીતી શતાબ્દિ કવિને, પણ છે સજીવ
કાવ્યે સુરમ્ય પ્રતિભા કવિની અનિદ્ય

ગો. શ્રીવ્રજનાથલાલજી વિ. મહારાજ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન.

ગુજરાતી સાહિત્યરૂપ ગગનમંડળમાં ચન્દ્રમાની પેઠે પ્રકાશી રહેલા મહાનુભાવ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના દિવ્ય અક્ષરદેહને આલેખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પરિણમેલું આ આંતર જીવન ગુજરાતી સાહિત્યના વિલાસી ભક્ત જનોના કરકમલમાં મુકતાં આજે મારા આનંદની સીમા નથી ૧૬ વર્ષના સતત પ્રયાસો અને તન મન ધનના મહાન્ ભોગે પણ આ ગ્રંથ હું ગુર્જરસાહિત્યરૂપ ઉદ્યાનમાં મૂકવા ભાગ્યશાળી થયો એ મારા વિચારથી તો મારા જીવનની કૃતાર્થતા જ ગણું છુ. ગુજરાતી સાહિત્યવાટિકાના વિહારીઓ આ મારા નાનાશા પણ અનેરી દિવ્ય સુગંધ પ્રસરાવતા, નિત્ય નવીન સ્વરૂપે વિકસતા, ભાવનાપુષ્પોથી લચી રહેલા, જીવનના અનેક ભોગે ઉછેરેલા આ બાલ વૃક્ષને નિરખશે, તેના દિવ્ય સુવાસથી હૃદયને મહેકાવશે તો મારા આનંદનો પાર નહિ રહે આ ગ્રંથ પ્રકટ કરતાં મારા હૃદયમાં જે ઊર્મિઓ ઉછળી રહી છે તેને વાણીદ્વારા બહાર પ્રકટ કરવા હું તો અશક્ત જ છુ

હું સાક્ષર કે વિદ્વાન્ નથી ગુર્જરસાહિત્યના સમરાંગણમાં ઝઝૂમવા માટે જે ઝમકદાર તૈયારી હોવી જોઈએ, તેનો ખ્યાલ પણ ધરાવવાનો મને અધિકાર નથી મહાનુભાવ કવિશ્રીનું દિવ્ય જીવન અને એઓશ્રીનુ રસસરિતા વહેવરાવતું ગંભીર રસમગ્ન કવિહૃદય, એ બધાનો વિચાર કરતાં પણ મારી મતિ કાંઈ પણ કામ નજ કરી શકે. છતાં આ ક્ષેત્રમાં આજે ૨૦ વર્ષથી મે ઝંપલાવ્યુ છે આ સાહસમાં મારા જેવા નિઃસાધન જીવમાં આ કાર્ય માટે બળ પ્રેરનાર જો કોઇ

હોય તો મારા પરમ પૂજ્ય ગોલોકવાસી સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ જ છે, કે જેઓએ કવિશ્રીની દિવ્ય વાણીના વિલાસમાં જ સમગ્ર જીવન ઓતપ્રોત કરી દીધુ હતુ. તેમનાં બળે જ આ કાર્ય ૨૦ વર્ષથી ચાલુ છે, અને તેટલા જૂજ સમયમાં કવિશ્રી વિષે કોઈ નવો જ શુદ્ધ પ્રકાશવતો યુગ પ્રસરી ચુકયો છે. આ યુગના મંડાણ માટે કેવી ઉગ્ર તપસ્યા કરવી પડી છે તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપવો અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

સં. ૧૯૬૭ ની સાલની વાત છે. આજ સાલમાં મને કવિશ્રીના ભક્તિયોગની દીક્ષા સદ્ગત જોષીજીએ આપેલી મારા સ્મરણમાં છે. સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ કવિશ્રીના શિષ્ય ગિરિજાશંકરભાઈના પુત્ર થાય. પિતાશ્રીના લૌકિક વારસાની પેઠે અલૌકિક વારસો પણ તેમણે મેળવ્યો હતો, તેથી જ મહાનુભાવ કવિશ્રીની રસપૂર્ણ વાણીનું તેમને વ્યસન લાગી ગયુ હતુ. વ્યાવૃત્તિમાંથી જે સમય બચતો તેમાં તેઓ કવિશ્રીના મહાન્ ગ્રંથોમાં અવગાહન કરતા અને પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નવી પ્રતિઓ ઉતારતા, સમજી ન શકાય તેવા ગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ ટીકા આદિ લખતા. ઉપરાંત કવિશ્રીનું તમામ છપાયેલું સાહિત્ય પણ તેમણે એકઠું કરીને વાંચવા માંડયુ. આ પ્રકટ થયેલા સાહિત્યથી તેમને આનંદ પણ થયો; પણ તેથી અધિક તો કલેશ થયો. કવિશ્રીનાં જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો આલેખાય, તેમનાં કાવ્યરસની ઉચ્ચતા અને સર્વોત્કૃષ્ટતા કબૂલાય, એ તો રહ્યો આનંદનો વિષય, પણ કવિશ્રીના દિવ્ય જીવનમાં કલ્પનાના કાજળનાં ટપકાં જાણે અજાણે કરવામાં આવે, કાવ્યોના અર્થમાં કેવલ દુન્યવી દૃષ્ટિ જ ઉપયોજાય, આ બધા કલેશના વિષય નહિ તો બીજું શુ હોય ? છાપેલાં સાહિત્યોમાં જે ગંભીર ભૂલો થયલી હતી, તે જોષીજીએ સુધારવા માંડી. ખાસ

કરીને કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો સંગ્રહ સુધાર્યો અને તે સંગ્રહના પ્રકાશક સદ્‌ગત સાક્ષર શ્રીયુત ઇચ્છારામભાઈ પાસે મારી મારફત મુંબઈ મોકલી આપ્યો. હુ મુંબાઈમાં આજે વર્ષોથી રહું છું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને તેનો પ્રચાર કરનાર તરીકેનુ સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈનુ સ્થાન તો અદ્વિતીય ગણાય. મેં જ્યારે દયા; રામકાવ્યસંગ્રહની સુધારેલી પ્રતિ તેમને બતાવી એટલે તેમની સત્યશોધક બુદ્ધિએ જોષીજીને અનેક ધન્યવાદો આપ્યા. વળી બીજી આવૃત્તિ વખતે એ સગ્રહ શુદ્ધ છપાય તેની કબૂલાત આપી. ઉપરાંત કવિશ્રીનાં જીવનચરિત્રો ઉપર આરોપાયેલાં કલંકોને નિર્મૂલ બનાવનારા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ જ્યારે એ મહાન્ સાહિત્યસેવકને દેખાડવામાં આવ્યા ત્યારે તો તેમને અનિર્વર્ણનીય આનદ થયો. કવિશ્રીપર આરોપાયેલાં કલંકો, કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ સમજ્યા વિના તેના થયેલા ખરાબ અર્થો એ બન્ને સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈને થોડાં ખટકતાં ન હતા. સાક્ષર મંડળ તરફના વિરુદ્ધ વાતાવરણમાંએ 'ગુજરાતી' પત્રદ્વારા એ સદ્‌ગત સાક્ષરે ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈના અક્ષરદેહનો શુદ્ધ પ્રકાશ ફેલાવવામાં લેશ પણ પાછી પાની કરી નથી. એમની એ સત્યનિષ્ઠા અને થયેલી ભૂલ પણ કોઇને અન્યાય કરતી હોય તો તે સુધારી લેવાની ઉદારતા માટે તો તેમનો ઉપકાર જ માનવો રહ્યો. એ સદ્‌ગત સાક્ષર કવિશ્રીનુ ચરિત્ર અને કાવ્યો શુદ્ધ સુદર સ્વરૂપમા પ્રકટ થાય તે માટે ખાસ અભિલાષા ધરાવતા હતા. ખચિત જ ગુર્જરગિરાના એ એકનિષ્ઠ સેવકની તો ખોટજ પડી છે.

સદ્‌ગત સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈની ઉક્ત અભિલાષાથી તો જોષીજી નાયજીભાઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા. કાવ્ય અને ચરિત્રનું સશોધન તથા પ્રકાશન 'ગુજરાતી' મુદ્રણાલય મારફત થાય તો તેમાં તેઓ સતુષ્ટ જ

હતા પણ એક ઉણપ તેમને ખટકવા લાગી, તે એ કે આ કાર્ય કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિદ્વાનને હાથે જેટલું સંગીન થાય તેટલું બીજાને હાથે ન જ બને એ સ્વાભાવિક છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત પ્રો૰ મગનલાલ શાસ્ત્રીજીની આ વિષે સનાહ જેજીજીની આજ્ઞાથી મે લીધી—તેઓ તો ઘણા પ્રવૃત્તિવાળા રહ્યા એટલે પોતે આ કાર્યમા સપૂર્ણ સહાયતા ન જ આપી શકે તેથી તેમણે સદ્ગત સાક્ષર મૂનચદ્ર તેલીવાળા અને રા વસતરામ શાસ્ત્રીને આ બધુ કાર્ય સોપવા ફરમાવ્યુ તેમાં કાવ્ય સાહિત્યનું મુદ્રણ રા વસતરામ શાસ્ત્રીને ભાગે આવ્યુ અને જીવન ચરિત્રના તાત્ત્વિક અશની સેવા સદ્ગત તેલીવાળાએ સ્વીકારી લીધી

કવિશ્રીને ત્રણ દૃષ્ટિએ નિરખી શકાય. ૧ આધિભૌતિક, ૨ આધ્યાત્મિક અને ૩ આધિદૈવિક આ ત્રણ દૃષ્ટિએ કવિશ્રીના બાહ્ય અને આતર જીવનનુ નિરીક્ષણ કરવુ રહ્યુ બાહ્ય જીવનમા આધિભૌતિક દૃષ્ટિની મુખ્યતા હોય આતર જીવનમા આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિની મુખ્યતા ગણાય. પુષ્ટિમાર્ગના તાત્ત્વિક વિદ્વાનો જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોઇ શકે કે જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ કવિશ્રીના અક્ષરદેહનું સત્ય આલેખન કરવામા સહાયભૂત બને છે આધિદૈવિકદૃષ્ટિ તો કોઈ વિરલાની જ હોય જેના ઉપર પ્રભુકૃપા થાય તેજ કવિશ્રી જેવા મહાન્ ભક્તનાં દરેક ચલનવલનમા દિવ્યતા જોઈ શકે જેજીજી વિના આવી દૃષ્ટિ બીજા કોઈની હોય તેમ મારા અનુભવમા આવ્યુ નથી અનમત્ત પરમ ભગવદીય મનમોહનદાસભાઈ બી એ પણ એ ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટિએ કવિશ્રીને ઓળખી શક્યા છે પણ પરાકાષ્ઠાને પામેલી દૃષ્ટિની ચર્ચા અહીં વિશેષ કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય અનુભવની વાતો તો વિરલા અનુભવીઓને જ સોપવી રહી

સદ્‌ગત તેલીવાલાએ કવિશ્રીના ચરિત્ર વિષેના અનેક સબળ પુરાવાઓ અને મહાન્ કાવ્યસમુદાય જોઈ ને ચરિત્રના બે વિભાગ સ્થાપ્યા. એક વિભાગમા તો કવિશ્રીનુ ચરિત્ર આધિભૌતિક દૃષ્ટિને મુખ્ય રાખીને લખવામાં આવે અને બીજા ભાગમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ જ પ્રધાન રાખી લખાય એવી યોજના કરી. કવિશ્રીનુ બાહ્ય જીવન મનઘડંત–કલ્પના કાદવથી જાણે અજાણે પૂર્વના સાક્ષરોથી થોડું ખરડાયુ ન હતુ. આંતર જીવનની તો પછી વાત જ શી કરવી ? માત્ર એક જ નિર્મત્સર અને ઉદારાશય સાક્ષર ગુર્જર સાહિત્યમાં વિરલ તારલાસમા ચમકતા હતા, કે જેમણે કવિશ્રીનો 'અક્ષરદેહ' આલેખીને, પહેલાનાં સાક્ષરોએ એ દિવ્યદેહચિત્ર ઉપર નાખેલા શાહીના છાંટા ધોઈ નાંખ્યા હતા. એ સાક્ષર તે આપણા માનનીય સદ્‌ગત ગોવર્ધનરામ ભાઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કર્તા છે. કવિશ્રીનાં પ્રકટ દર્શન વખતે તો કોઇ વિદ્વાનની તાકાત ન હતી કે તેમનાં દિવ્ય જીવન પર અધારાના ગોબારા ફેંકી શકે. બાકી શ્રીનરસિંહમહેતા જેવા મહાનુભાવ સામે તેમની હયાતીમાં જ નિરર્થક આદોલનો કરનાર અજ્ઞાનીઓ ક્યાં ઓછા હતા? તેવુ કવિશ્રી વિષે બને તો તે સહજ જ છે છતાં વિવેકશાલી વિદ્વાનો તેવા ગાડરીઆ પ્રવાહમાં ભળતા નથી. કવિશ્રીએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાનુ દિવ્ય પ્રકાશમય ચિત્ર કાયમને માટે ગુજરાતી સાહિત્યોદ્યાનમાં સ્થાપી ગયા' પછી ભક્તનિંદકોના ભોગ બનેલા સાક્ષરોએ એ આકર્ષક ચિત્રને બેડોળ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો. મહારાણી વિક્ટોરીઆના ભવ્ય બાવલાને મુબાઇમાં કોઇએ કેવુ બેડોળ બનાવી દીધુ હતું ? તેના ઉપર ચોપડેલો કાળો રગ ભુંસી નાખવા માટે કેટલા ધુરંધર રસાયનશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા હતા ? પણ આખરે આપણા જ દેશના મહાન્ રસાયનશાસ્ત્રી સ્વર્ગસ્થ ગર્ડ્ડરે

અને તેમના શાગીર્દ, તથા જાણીતા હેન્ડગાર્ટીંગ એકસ્પર્ટ ભગવદીય શ્રી સાકળચદ શાહ એમ એ એ એ આવશાને કનકમુક્ત કર્યું હતું એને માટે એ બન્ને ગ્માયનશાસ્ત્રીઓના નામો યાદગાર બન્યા છે તેવો જ બનાવ અહીં બન્યો છે સાહિત્યોદ્યાનમા મર્વોત્કૃષ્ટ રીતે પ્રકાશી રહેલા કવિશ્રીના દિવ્ય અક્ષરદેહના ચિત્રપર જાણે અજાણે જે શાહીના ટપકા નાખેલા તેને ખાઞી નાખવાનુ કાર્ય મરહૂમ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઇએ કર્યું, પણ તેમ કરતા તેમને હાથે કવિ–ચિત્ર કાઇક ઝાખુ પડવાનો સભવ ઉભો થયો અને તેને માટે કવિ શ્રીસવિતાનારાયણે જાહેર પત્રદ્વારા ભયચિહ્ન પણ દેખાડી દીધુ આ જ અરસામા મારા પૂજ્ય જોષીજીએ કવિશ્રીના જીવનચરિત્રના સમસ્ત પુરાવાઓ એકઠા કર્યા અને સદ્ગત તેનીવાળા જેવા પુષ્ટિમાર્ગના વિદ્વાન્ સાક્ષરોની સહાયતાથી કવિચિત્રનુ ભવ્ય, સુંદર અને આકર્ષક સ્વરૂપ ફરીને પ્રકટાવી દીધુ કવિશ્રીના બાહ્ય જીવન ઉપર જે માનસ તરંગોના રગો ઉડાડેલા તે તો સહજમાજ હતા ન હતા થઇ જાય તેમ હોવાથી તેની રૂપરેખા આકીને સદ્ગત તેનીવાળાએ પોતાના ભરૂચનિવાસી મિત્ર રા શકરપ્રસાદ રાવળને એ કાર્ય સોપી દીધુ અને તેના ફ્લરૂપ કવિશ્રીના ચરિત્રનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો આ ભાગથી કવિશ્રી વિષે જે મનવડત માન્યતાઓ ફેલાઇ હતી તે લગભગ નષ્ટપ્રાય થઇ ગઇ અને કવિશ્રીના કાવ્યોના 'મણિમાળા'રૂપે ક્રમશ પાચ ભાગ પ્રકટ થતા દિનપ્રતિદિન કવિ શ્રીના કાવ્યો વિષેનો ભ્રમ પણ નષ્ટ જ થયો

આતર જીવનમા આધ્યાત્મિક દષ્ટિ અને સાંપ્રદાયિક માર્મિક તલસ્પર્શી વિદ્વત્તા, એ બન્નેની આવશ્યકતા હોય જ, તેથી સદ્ગત તેનીવાળાએ એ કાર્ય પોતે ઉપાડી લીધુ સાહિત્યસેવક સાક્ષરોની

આર્થિક સ્થિતિ ભાગ્યે જ સંતોષજનક હોય છે. સદ્‌ગત તેલીવાલા પોતે વકીલાત કરતા, પુષ્ટિમાર્ગના મહાન્ સંસ્કૃત ગ્રંથો અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરીને પ્રકટ કરતા. આ મહાકાર્યોમાંથી જે સમય બચે તેમાં અમારૂં આ કાર્ય પણ રગશીયાં ગાડાની જેમ આગળ ધપતું હતું. સવારે અને સાંજરે તેઓ મને પોતાને ઘેર બોલાવતા હતા હું મારા દ્રવ્યસંપાદનના સમયનો મહાન્ ભોગ આપીને તે સમય સાધતો હતો. તેમાંએ એમના જેવા વૈષ્ણવ ગૃહસ્થનાં ગાર્હસ્થ્યજીવનમાં, એક આત્મભોગી સાહિત્યસેવકના સાહિત્યસેવામય જીવનમાં, શરીર, સમય, ધન આદિનો ભોગ આપીને હું કૃતાર્થતા માનતો હતો. દિવસોના દિવસો, કલાકોના કલાકો વીતતાં જ્યારે તેમને મુખ્ય કાર્યોમાંથી અવકાશ મળતો ત્યારે તેઓ આ આંતર જીવન લખાવતા હતા. કોઇ વખતે પોતે પણ લખી નાખતા હતા. આંતરજીવનમાં શું આવવું જોઇએ તેની રૂપરેખા તો એમણે તૈયાર કરી જ રાખી હતી. અનુક્રમે પ્રકરણો લખાવતા હતા આમને આમ મહીનાઓ વીતી ગયા—વર્ષો વીતી ગયાં—કાર્ય પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં તો શેઠ મૂળજી જેઠાના એક લાખના સ્મારક ફંડ-માંથી શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના મહાન્ ગ્રંથ શ્રીમદણુભાષ્યનું રશ્મિ-પ્રકાશ-સાહિત્ય સાથે મુદ્રણ કરવાનું અતિશ્રમજનક કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું. હવે તો બીલકુલ સમય મળે તેમ હતુ જ નહિ. એટલે એમણે કાર્ય સુરતવાળા જાણીતા ઉત્સાહી અને સાંપ્રદાયિક અભ્યાસી રા. રા. ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહને સોંપવા જણાવ્યું. તેમણે પ્રયાસ કરીને મેં 'ચોપડાશાહી' અક્ષરોમાં લખેલી અને તેલીવાલાએ લખાવેલી પ્રત પણ એમણે સુધારા વધારા સાથે 'પ્રેસકોપી'ને લાયક તૈયાર કરી અને બીજાં એકાદ બે સ્વતંત્ર પ્રકરણો પણ લખ્યાં. આ સ્વતંત્ર પ્રકરણો શ્રીયુત તેલીવાલાને ટુંકાં જણાયાં અને

તેમાં હજુ વધારે પૂર્તિ કરવાની જરૂર લાગી, તેથી છેવટે 'શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવમહાસભાના મંત્રી અને પુષ્ટિમાર્ગીય મહાન સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદક શ્રીયુત જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ. ને આ કાર્ય સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધું સાહિત્ય રા. જેઠાલાલભાઈ ઉપર મોકલી આપ્યું. તેમણે ઘણો જ શ્રમ લીધો. લખાયલું સાહિત્ય વાંચી જઈને, તેમાં સુધારા વધારા કરીને નવાં પ્રકરણો પણ સવિસ્તર લખ્યાં અને ગ્રંથનાં પ્રકરણો અને વિભાગો પાડીને મુદ્રણાલયમાં મોકલવા યોગ્ય ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ તૈયાર સાહિત્ય અને તેની સાથેનો એક પત્ર અમદાવાદથી લઇને હું મુંબાઈ શ્રીયુત તેલીવાળા પાસે આવ્યો. શ્રીયુત તેલીવાલાએ કેટલીક સૂચના કરી, તે પરથી ફરીને રા. જેઠાલાલભાઈને મલ્યો. એ સૂચના તેમણે સ્વીકારી લીધી આથી પુસ્તકનું પૂર વધી ગયુ, તેથી શ્રીયુત જેઠાલાલભાઇની સૂચના મુજબ કેટલોક ઘટાડો કરી નાખ્યો. ત્યાર બાદ મુબાઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ડે એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર અને સુપ્રસિદ્ધ ભગવદીય મનમોહનદાસ દલાલ બી. એ. ને પણ આ સાહિત્ય વંચાવ્યું, તેમણે કેટલીક માર્મિક સૂચના કીધી તે મુજબ ફરીને આખો ગ્રંથ પ્રો. જેઠાલાલભાઈ જોઇ ગયા અને સુધારો વધારો કર્યો. આ રીતે આ ગ્રંથ પુષ્ટિસંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ બન્ને ગ્રેજ્યુએટ વિદ્વાનોએ મળી પૂર્ણ કર્યો છે, એટલે શ્રીયુત તેલીવાળા અને પ્રોફેસર જેઠાલાલભાઇના ઉપકારનું અહીં સ્મરણ કરૂં છું. સદ્દગત તેલીવાલા આજે હયાત હોત તો આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી તેમને ઘણો જ આનંદ થાત, પણ પ્રભુની ઇચ્છા આગળ કોઈનું પણ બલ ચાલતું નથી; તથાપિ તેમનો આત્મા આ કાર્યથી અવસ્ય પ્રસન્ન થશે એવો મારો દઢ વિશ્વાસ છે.

૧૬ વર્ષના મારા સતત પ્રયાસનું આ ફલ મારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું? ઘણાં આવસ્યક કાર્યોને પણ તિલાંજલિ

આપીને રાત્રિના બાર બાર વાગ્યા સુધીના ઉજાગરા વેઠીને, પરિણામે તબીયત લથડે તો તેની પણ દરકાર કર્યા વિના આ સેવા બજાવવા માટે જે ધૈર્ય અને બળનો અનુભવ કર્યો છે તે માટે મહાનુભાવ કવિશ્રી અને તેમના કૃપાપાત્ર સદ્‌ગત જોષીનું જ સ્મરણ કરૂં છું. કવિશ્રીના અક્ષરદેહને થયલો અન્યાય કેમ મિટાવાય તેની ધૂનમાં ઉજાગરા કે ભૂખ તરશની પણ મેં દરકાર કીધી નથી. અનેકવાર મુંબાઇથી ડભોઇ, સુરત અને અમદાવાદની જાત્રાઓમાં પૈસા પાછળ જોયું નથી. આનો ખરો અનુભવ તો જે આ સ્થિતિમાં મુકાય તેને જ થાય છતા આ ગ્રંથ આટલે વર્ષે હું સાહિત્યવિલાસીઓને અર્પણ કરી શક્યો, એટલે મારા તન, મન, અને ધનના મહાન્ ભોગની સાર્થકતા સમજું છું.

આ ગ્રંથની રચના થયા પછી, તેનો શૃંગાર ગુજરાતી સાહિત્યના મહાન્ સાક્ષરોમાથી કોઈ સાક્ષરને પવિત્ર હસ્તે થાય તો ઉત્તમ; એમ સમજીને મેં સદ્‌ગત તેલીવાલાના પરમ સ્નેહી સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાને વિનંતિ કરી. મારી નમ્ર વિનંતિ સ્વીકારીને તેમણે એક નાનો પણ માર્મિક સચોટ ઉપોદ્ઘાત લખીને આ ગ્રથને કહો કે કવિશ્રીના અક્ષરદેહને એક અમૂલ્ય દિવ્ય રત્ન જડેલા મુકુટથી શણગારી દીધો છે એટલા માટે તેમનો ઉપકાર કયા શબ્દોમા માનુ તે પણ મને સૂજતુ નથી. તેથી અહીં તેમના શ્રમની નોધ લઈને જ વિરમુ છું. તેમ શ્રીયુત મનમોહનદાસભાઈ અને રા. રા. ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહે પણ લીધેલા શ્રમ માટે તેમનો આભાર માનુ છું.

સદ્‌ગત શેઠ શ્રી કલ્યાણદાસ કેશવદાસ બી. એ. જે. પી. ના ચી. શેઠ શ્રી દ્વારકાદાસ કલ્યાણદાસ બી. એ., ગોલોકવાસી ભગવદીય શેઠ શ્રી અચરતલાલ હરિવલ્લભદાસના આત્મજ શેઠ શ્રી હરિદાસભાઇ

તથા શેઠ શ્રી છોટાલાલ કીલાચંદ જે પી. તથા સ્વ. પંડ્યા ભવાનીશંકર તેળાશંકરના આત્મજ પંડ્યા હિરાલાલભાઈ તરફથી આ પુસ્તકની કેટલીક નકલો લઇને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે, અને એ રીતે ગુજરાતના મહાન ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈની વાણી તરફ જે અનન્ય પ્રીતિ તથા ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું

ગ્રંથ જ્યારે છપાતો હતો ત્યારે કેટલાક વૈષ્ણવો તરફથી સૂચના થઈ કે કવિશ્રીની જયન્તીના વ્યાખ્યાનો પણ જો આ ગ્રંથમાં છપાય તો સારૂં તેથી તેનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે આમાં મુખ્યત્વે કવિશિરોમણિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ, રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, રા. મનમોહનદાસ દલપતરામ રા. નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્ટર, રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, રા. ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે, રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, તથા શાસ્ત્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ રા. અંબાલાલ બુલાખીદાસ જાની, વગેરેનાં ભાષણો જે ગુજરાતી' 'ગુજરાતી પંચ' પ્રજાબંધુ' 'સાંઝ વર્તમાન' શુદ્ધાદ્વૈત' વગેરે સાપ્તાહિકો દૈનિકો તથા માસિકોમાં જે પ્રકટ થયાં, હતા, તેનો પણ સંગ્રહ અહિંઆ કર્યો છે, આ માટે તે સર્વે લેખકો તથા પ્રકાશકોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું

જયન્તીના ભાષણો અને અન્ય લેખો અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં જૂદાજૂદા છાપાએમાં પડી રહેલા હોવાથી તેને હમેશને માટે સાચવી રાખવાને તથા અભ્યાસીઓને કવિશ્રી વિષે જૂદી જૂદી દૃષ્ટિબિન્દુથી જાણવાનું મળે તે માટે અહિંયા કેટલાક સન્મિત્રોની ઇચ્છાથી દાખલ કર્યાં છે

ઉપરાંત ગૂજરાતના ઉગતા સાહિત્યસુધાકર સુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ્રજનાથલાલજી મહોદયે કવિ શ્રીના અક્ષરદેહને રસ-સ્મરણાંજલિ' અર્પીને તેને કાંઈ નવું રસરૂપ અર્પ્યું છે, એટલે એઓ શ્રીનો ઉપકાર તો ચિરસ્મરણીય જ ગણાય. આપ શ્રી 'ભક્તરત્ન-

પરીક્ષક' શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરપ્રભુના વંશજ રહ્યા, એટલે ભક્ત કવિશ્રીને કેમ ન ઓળખે?

આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં કવિશ્રીએ રચેલા 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા' ગ્રંથમાનો જે ગદ્ય લેખ છપાયો છે, તેને માટે શાસ્ત્રીજી ચીમનલાલજી તથા રા. ઇશ્વરલાલ શાહનો ઉપકાર માનું છું.

આ પરિશિષ્ટ વિભાગમાં કવિશ્રી ઉપર કડીના વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર કવિશ્રીના તરફ અન્ય વૈષ્ણવોનો કેવો સદ્‌ભાવ હતો તેની પ્રતીતિ માટે તથા તેમના કાળની–સંવત૧૯૦૨ની–પત્રના ગદ્ય લખાણની ભાષા કેવી હતી તેનો ખ્યાલ થવા માટે અત્ર આપ્યો છે.

આ ગ્રંથનું મુદ્રણ પ્રો. જેઠાલાલભાઈની દેખરેખ નીચે થયુ છે અને તેમાં તેમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે. પણ આ ગ્રંથનાં પાછળનાં પ્રૂફ શોધવાનો તેમને સમય ન મળ્યો તેથી બીજાઓ પાસે મુંબાઈ શોધાયા હતા અને તેમા અશુદ્ધિ રહી જવા પામી છે. તેથી ક્ષમા માગું છું જાણીતા વૈષ્ણવ સદ્‌ગૃહસ્થ રા. રા. મૂળજી નાથજી કોઠારીએ ઘણી કીંમતી સૂચના કરી છે, અને રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી, રા. ગિરિધરલાલ જ. શાહ, રા રા. ગોવિન્દશરણદાસ આદિ મિત્રોએ પણ આ કાર્યમાં પૂર્ણ સહકાર આપીને મને આભારી બનાવ્યો છે. આ સર્વ ભગવદીયોના પ્રયાસની અહીં નોંધ લઉં છુ. અંતમા આ સર્વ કાર્ય એ દયામય પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપના અમંદ આનંદના આસ્વાદમા લવલીન બનેલા ભક્તરત્ન કવિશ્રીના ચરણમાં નિવેદન કરીને વિરમુ છું.

અમદાવાદ, કુંજ એકાદશી સ. ૧૯૮૭

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ,
ડભોઈવાળાના સર્વને શ્રી સ્મરણ.

પ્રસ્તાવના

ગુર્જર કવિસમ્રાટ્ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઇની વાણીથી કયો ગુર્જરવાસી અપરિચિત છે? તે કવિએ પોતાની વાણીની મીઠી મધુરપથી દરેક ગુર્જરવાસીનું હૃદય આકર્ષી લીધુ છે તેમ કહેવું તેમા અતિશયોક્તિ નથી. પ્રથમ તે કવિની વાણીનો પરિચય સદ્દગત નર્મદાશંકર કવિએ ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા દયારામકાવ્યસંગ્રહ એ પુસ્તકથી કરાવ્યો. આ પુસ્તકમાં તે કવિની ગરબીઓ તથા ભક્તિ નીતિ તથા વૈરાગ્ય વિષેનાં પદો ઉપરાંત તેમની વ્રજભાષાના 'સતસૈયા' જેવી કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પંડિત ગટ્ટુલાલજી તરફથી તેમજ વડોદરા ભાષાંતર ખાતા તરફથી તેનાં 'રસિકવલ્લભ વગેરે છપાયાં હતાં પણ આ પ્રયાસ કોઈક કોઈક સ્થળે છાપની અશુદ્ધિઓવાળા જણાવાથી તેમજ કવિની બીજી કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતાં ડભોઇનિવાસી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે કવિના શિષ્યપુત્ર જેઠી છોટાલાલભાઇની સાહાય્યથી કવિની કવિતાઓનો સંગ્રહ પોતે હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે બધાને જેમ જેમ જોગવાઈ મળતી ગઈ તેમ તેમ 'દયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા' ના નામથી બહાર પાડયા. આ રીતે અત્યાર સુધી તે કવિની કવિતાના પાંચ ભાગ બહાર પડી ચુકયા છે. હજુ કેટલોક ભાગ પ્રસિદ્ધ થવાનો બાકી છે. આ ઉપરાત પ્રાણશંકર વૈજનાથ વ્યાસે રા. જગજીવન દયાળજી મોદીની પ્રસ્તાવના સહિત 'દયારામકાવ્યસુધા' નામનુ પુસ્તક પણ છપાવ્યુ છે. આ ઉપરથી ભક્ત કવિ શ્રીદયારામના સાહિત્યનો જેમને અભ્યાસ કરવો હશે તેમને પૂરતી સામગ્રી મળશે.

જ્યા સુધી આ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હોતી ત્યા સુધી આ ભક્ત કવિની કવિતાના પૂરતા અભ્યાસના અભાવના પરિણામે ગુજરાતના કેટલાક સાક્ષરો તરફથી આ કવિને મોટો અન્યાય થયેલો હતો કેટલીક વ્યક્તિઓએ આ કવિના જીવનચરિત્ર જુદા પ્રસિદ્ધ કરીને એ કવિના જીવનને ઝાખુ પાડવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરેલા પણ જેમ સૂર્ય સ્હામે ધૂળ નાખવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઢકાતો નથી તેમ આ કવિના કીર્તિ સૂર્ય વિષે બન્યુ સ્વ ગોવર્ધનરામભાઇએ દયારામભાઇને થતા અન્યાયમાથી કઇક અશે બચાવી લેવા માટે દયારામભાઇનો અક્ષરદેહ વિષેનો પોતાનો નિબધ લખ્યો અને તેમા તેમના સ્થૂલ જીવન અને અક્ષરદેહને છૂટા પાડયા અને જણાવ્યુ કે તેમનુ સ્થૂલજીવન ગમે તેવુ હોય પણ તેમનો અક્ષરદેહ ખરેખર સુદર છે ગોવર્ધનરામ ભાઇનો આ મત પણ તે કવિચરિત્રને શુદ્ધ રૂપે પીછાણી શકયો નહિ મહાપુરષના જીવન અને કવન ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવની માફક એક બીજાથી નિરાળા હોતા નથી તેમના જીવનના આચાર અને વિચાર એક બીજાની સાથે અભેદતાથી રહેલા હોય છે તેમની કૃતિઓ તે તેમના આન્તર વિચાર અગર સકલ્પનુ જ પરિણામ છે આતર સકલ્પથી કૃતિ ભિન્ન હોતી નથી એક ક્ષણવાર માટે પણ તે નોખી રહી શકે નહિ પુષ્પમા જેમ પરિમલ મહેકી રહે છે તેમ મહાપુરુષોના જીવનમા તેમની કૃતિ પણ મહેકી રહે છે જેમ વસ્તુની જ છાયા અગર પ્રતિબિબ પડે છે તેમ તેમના જીવનમા જે જે શુભ વિચારો બાધેલા હોય તેનુ જ પ્રતિબિબ કૃતિઓ દ્વારા જીવનમા ઉઠે છે આ સિદ્ધાન્ત તરફ શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ કેમ દુર્લક્ષ્ય રહ્યા હશે તે સમજી શકાતુ નથી તેમ છતા તેમણે દયારામભાઇનો અક્ષરદેહ અવલોકનામા જે સુદર પ્રયાસ કર્યો છે તે ખરેખર પ્રશસનીય

છે એ મત, તેની અંદર છણાયેલી તાત્ત્વિક વિચારસરણિ તે દયારામભાઈની નથી દયારામભાઈ એક ભક્ત કવિ હતા અને તે શુદ્ધાદ્વૈત મતના પ્રતિપાદક શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગના સેવક હતા આથી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથા શુદ્ધાદ્વૈત મતને અનુસરે છે એટલે ગોવર્ધનરામભાઈની ગીમાંસામાં કોકકોક સૈદ્ધાન્તિક દોષો રહી ગયા છે આ ત્રુટિઓ તરફ 'ગુજરાતી'ના કવિ સવિતાનારાયણે (?) 'અક્ષરદેહનાં અવલોકન'ના લેખથી ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું ત્યાર પછી આ પુસ્તકના પ્રકાશક તરફથી દયારામભાઈનું એક જીવનચરિત્ર પ્રમાણપૂર્વક સામગ્રી ઉપરથી રચાને બહાર પાડવામાં આવ્યુ હતું પણ તેમા જીવનચરિત્રના જ પ્રસંગો નિરૂપવાના હોવાથી દયારામભાઈના કાવ્યોમા કયો અર્થ છુપાયેલો છે તે પ્રકટ કરવાનો તેમા અવસર ન હોતો, તેથી તેજ પ્રકાશકની ઇચ્છાથી દયારામભાઈનું આન્તરજીવન' નામનું આ પુસ્તક પ્રકટ કરવામા આવે છે મનુષ્યને સ્થૂલ જીવનની માફક સૂક્ષ્મ જીવન અગર આન્તરજીવન પણ હોય છે તે આન્તરજીવન મનોવ્યાપાર અને લાગણીઓનુ બનેલુ હોય છે અહિંઆ તે લક્ષ્યમા રાખીને જ 'જીવન નિરૂપવામા આવ્યુ છે કવિના મનના વ્યાપારો તથા લાગણીઓ તેમની કવિતામાં દર્શાવેલા છે એટને તેનો જ આધાર લઈને તેનું પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યુ છે અને તે વ્યાપારો તથા લાગણીઓ કેવા હતા તે અહિંઆ દર્શાવવામા આવ્યાં છે આમ કરવામા કવિએ પોતાની કવિતામાં રજુ કરેલા કેટલાક વિચારો તથા મતો ઉપર કેટલીક આનુષંગિક વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર જણાયેલી હોવાથી તે પણ અહિંઆ કરી છે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ તેજ કવિના મનોવિચારના આધેય હતા અને તે આધેય સાથે આધાયકની વૃત્તિ તદાકાર બને તે માટે સાધનરૂપ ભક્તિ કેવી હોવી જોઇએ તથા તે

તદ્રૂપ બનતા આધાયક આધેય સાથે કેવી રીતે રસાસ્વાદ કરે છે, તે બધી બાબતોનો ટૂંકમા સ્ફોટ કરવાની જરૂર જણાતા તેનો પણ વિચાર આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. અર્થાત્ આ પુસ્તકમાં કવિના સ્થૂલ-જીવન નહિ પણ તેમના આન્તરજીવન–તેમની માનસિક સૃષ્ટિનો જ તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોનો જ વિચાર કરવામા આવ્યો છે

આ પુસ્તક રચવાનો પ્રથમ સંકલ્પ સદ્ગત શ્રી મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા બી એ એલ્‌એલ્ બી ને થયો હતો તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના એક સમર્થ વિદ્વાન્ હતા તેમણે પોતે એ સંપ્રદાયના અનેક પુસ્તકોનું વાચન કર્યું હતુ તેમજ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સમુદ્ધાર કરવામા જ પોતાના જીવનનો ભોગ આપ્યો હતો તેઓ દયારામભાઇના કાવ્યોના ખાસ અભ્યાસી હતા દયારામભાઈ વિષે ગુજરાતના સાક્ષરોનુ અજ્ઞાન કેવુ છે તે જ્યારે તેમને ખબર પડી ત્યારે તેઓએ દયારામભાઇના કાવ્યોમા કયો વિચાર છે તે પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર પ્રકાશકને જણાવ્યો. અહિં આ કહેવુ જોઇએ કે દયારા-મભાઇનુ જીવનચરિત્ર જે આ પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલુ તેની રૂપરેખા ભાઈ મૂલચંદ્રના હાથે જ તૈયાર થઈ અને પ્રકાશકે તે વિચારને સહર્ષ ઉપાડી લીધો આમ નિર્ણય થયા પછી ભાઈ મૂળચંદ્રે 'આન્તરજીવન માટે વિષયોનુ ટાચણ કર્યું અને તેમાના કેટલાકો ઉપર પોતે જાતે લેખો લખ્યા કેટલાક લેખો પોતે પોતાના હાથે લખતા તો કેટલાક પ્રકાશકને લખાવતા આમ તેમણે આન્તરજીવનની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી, પણ આ વખતે તેમની પાસે સંસ્કૃત ગ્રંથોના મુદ્રણનુ કામ એટલુ બધુ હતુ કે તેઓ આ કામ માટે પૂરતો સમય આપી શકે તેમ નહોતા તેથી તેમણે તે અધૂરૂ રહેલુ કામ ઉપાડી લેવાને સૂચવ્યુ, મે તેમની તે ઇચ્છાને માન આપીને કબૂલ્યુ વિષયોની

ચાદી તેમણે જ તૈયાર કરી જ હતી, એટલે મારે તો બાકીના વિષયો ઉપર ખૂટતા લેખો તૈયાર કરવાના હતા તેમજ તે લેખોની પરસ્પર સંકલના જાળવવાની હતી આ વખતે વળી ભાઈ મૂલચંદની સમતિથી રા નારાયણદાસે ભાઇ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહની પણ લખાણુની બાબતમાં સહાય લીધી. ભાઇ ઈશ્વરલાલનો દયારામ વિષેનો અભ્યાસ સારો હતો તેથી તેમણે પણ તે કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા માંડયો. તે પછી શ્રીયુત મનમોહનદાસ દલપતરામ દલાલ બી એ ને એ મેટર વાંચવા તેબીવાલાની સૂચનાથી પ્રકાશકે આપ્યું હતું બધા લેખો જ્યારે તૈયાર થયા ત્યારે પુસ્તકનું દળ ઘણું જ વધી ગયું, આથી તમામ સામગ્રીને ભાઇ મૂળચંદ્રે ફરીથી તપાસી અને તેમાં ઘટાડો કરવાનો સૂચવ્યો. ત્યાર પછીથી ભાઈ મૂળચંદ્ર આ ગ્રંથનુ મુદ્રણ શરૂ થાય તે પહેલાં હરિશરણ થયા તેથી તે કામમાં પછીથી તેમની જે સાહાય્ય જોઇએ તે અટકી ગઈ. પ્રકાશકની ઇચ્છાથી મેં ફરીથી બધી મેટર તપાસી અને પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય તેટલા માટે વિશેષ ઘટાડો કર્યો આ સાથે કવિની જયન્તીઓનાં ભાષણ પણ અગત્યના હોવાથી આ પુસ્તક સાથે છપાવવાનો વિચાર પ્રકાશકનો હોવાથી પ્રકાશકની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો પણ અહિંઆં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે,

ભાઇ મૂલચંદ્ર પોતાના હાથે આ કાર્ય પૂર્ણ કરી ગયા હોત તો સારૂં, પણ પરમાત્માની ઇચ્છા આગળ આપણા સંકલ્પો વ્યર્થ છે. આ ગ્રંથની યોજના ભાઇ મૂળચંદના શુભ અને સંસ્કારી સંકલ્પમાંથી ઉદ્‌ભવી છે તેથી આ પ્રયાસનું સર્વ માન તેમને ઘટે છે ભાઇ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહે પણ આ કાર્યમાં જ પોતાની અમૂલ્ય સેવા આપેલી તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર ઘટે છે.

આ સાથે ખાસ ઉપકાર ભાઈ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસનો માનવો જોઈએ. સાહિત્ય એ તેમનો વિષય નથી તેમ પોતે વ્હેપારિ લાઈનના ધંધામાં હોવા છતાં ભક્તકવિ દયારામભાઈ તરફ શુદ્ધ ભક્તિથી આકર્ષાઈને તેમણે આ ગ્રંથના મુદ્રણનું સાહસ કર્યું છે, તે માટે વૈષ્ણવો તથા સાહિત્યપ્રેમીઓ તરફથી તેમને અભિનંદન ઘટે છે. ભાઈ નારાયણદાસે જો આ સાહસ ન કર્યું હોત તો, દયારામભાઈનું શુદ્ધ જીવન ચરિત્ર તથા કાવ્યમણિમાળાના પાંચ ભાગો ગુજરાતની જનતાને વાંચવાનાં મળત નહિ.

પ્રકાશકની સૂચનાથી આ પુસ્તકમાં જયન્તીના ભાષણો તથા લેખોનો સંગ્રહ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે માટે તે તમામ લેખકોનો આભાર પ્રકાશકે જૂદો માન્યો છે. હું પણ તે લેખકોએ પોતાનાં ભાષણોદ્વારા જે દયારામભાઈની સેવા કરી છે અને જે પત્રોના અધિપતિઓએ તેને પ્રકટ કરી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનુ છું.

આ પુસ્તકમાં ગ્રંથમુદ્રણના જે જે દોષો રહી ગયા છે તેમાંના કેટલાકનું શુદ્ધિપત્રક અહિંઆં આપ્યું છે. તેમ છતાં જે અશુદ્ધિઓ રહી ગઇ હોય તે માટે ક્ષમા યાચું છું. જયન્તિવિભાગનાં પ્રૂફો હું જોઇ શક્યો નથી. છેવટે જે પરમાત્માની પ્રેરણાથી આ કાર્ય હું કરી શક્યો છું તેમને સાક્ષી રાખીને નીચેનુ વાક્ય હું ઉચ્ચારૂં છું.-**धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि**

ઋષિપંચમી ૧૯૮૬
અમદાવાદ

જેઠાલાલ ગો. શાહ.

ઉપોદ્‌ઘાત..

શ્રી નરસિંહ મહેતા (ઈ સ ૧૪૧૪–૧૪૮૧) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના આદ્ય કવિ અને કવિ દયારામભાઈ (ઇ સ ૧૭૬૭–૧૮૫૨) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના છેલ્લા કવિ બન્ને રસિક નાગર જ્ઞાતિના બન્ને કવિ છતા શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિમા ગોપિકા જેવા માધુર્યભક્તિથી મુગ્ધ બનેલા ભક્ત આમ છતા ઈંગ્રેજી શિક્ષણના આરભ સમયે શ્રી નરસિહ મહેતા આપણા જમાનાથી આઘા, વધારે મોહકરૂપમા અને શ્રી દયારામ આપણા જમાનાની અત્યત નજીકના, તેથી મનુષ્યસહભાવી માત્સર્યવડે કઈક કલુષિત રૂપમા જણાયા કવિ નર્મદાશકરે (ઈ સ ૧૮૩૩–૧૮૮૬) શ્રી દયારામભાઈના કેટલાક કાવ્યોનો સગ્રહ કર્યો, અને તેમના અક્ષર દેહના ઘટક અણુઓ એકત્ર કર્યા પરન્તુ વિશ્વામિત્રની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જેવી કવિ દયારામભાઈના અક્ષરદેહની રચના તેમણે ઘણી બેડોળ બનાવી નવા યુગના મોટા કવિએ કર્યું તે દયારામના શુદ્ધ સર્જે માની લીધુ અને ગાડરીયા પ્રવાહ જેવા અક્ષરદેહના સ્વરૂપને આપણા જનસમાજે કવિ દયારામ ઉપરના ન જાણવાના કારણો અધ્યારોપિત દોષોને સાચા માની તેમના (૧૮૫૨–૧૯૦૭) સબંધમા નાક મરડવા માડયુ આ દોષનું નિવારણ શ્રી ગોવર્ધનરામ ભાઈએ (ઇ સ. ૧૮૫૫–૧૯૦૭) કર્યું પરન્તુ કવિ દયારામને લગતુ સર્વ સાહિત્ય તેમના સમયમા પ્રકટ થયેલુ નહિ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમા શાસ્ત્ર કેવલાદ્વૈતમતના મમત્વવાળા હોવાથી અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર

એનો ગાઢ પરિચય તેમને હોવાથી, ભક્તિશાસ્ત્ર અને પ્રેમ નિરોધ ઉપર બંધાયેલા કવિ દયારામના ગ્રંથોમાંથી કવિના પોતાના અભિપ્રાયથી અવળા રૂપના સિદ્ધાન્તો તેમણે તારવ્યા; એટલે દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ સુન્દર ચિનરાયો, જ્યાં જેમ ગંગાજી શિવની મૂર્તિને માથે જોઇએ, તેને બદલે ચરણ આગળ કોઇ બેસાડે અને જેવી વિકૃત ભાવના ઉભી થાય તેવી રીતે પાતંજલ યોગનાં જંગમ સાધુનાં કડાં કવિની સુન્દર મૂર્તિને પહેરાવવામાં આવ્યા. અને વિચિત્ર અક્ષરદેહ ઉભો થયો.

દયારામને લગતું પૂર્ણ સાહિત્ય પ્રકટ થયું (ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૯૨૯)

તે જમાનો પણ ગયો; અને કવિના અધ્યારોપિત સદોષ અથવા વિકૃત અક્ષરદેહને તેના મૂલ રૂપમાં તારવવાના પ્રયત્નો થયા. પરન્તુ આ દેહનાં ઘટક અણુઓ જ્યાં સુધી કવિની સર્વ કૃતિઓ ઉદ્ધારને ન પામે ત્યાં સુધી મળવાં મુશ્કેલ; એમ સ્હમજી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં "દયારામ કૃત કાવ્યમણિમાલા" ના પાંચ ભાગ શ્રી દયારામભાઇના પ્રત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા મિત્રમંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ પાંચ વિભાગમાં એકત્ર થયેલા ગ્રન્થોથી પ્રજાના સમજવામાં આવ્યું કે દયારામભાઈની લોકપ્રસિદ્ધ ગવાતી ગરબીઓ તો તેમની કૃતિઓનો એક નાનો લોકભોગ્ય સંગ્રહ છે, પરન્તુ ભક્તિશાસ્ત્રના કાવ્યની રીતિએ સ્ફુટ થતા મર્મોનો સંગ્રહ "રસિક વલ્લભ' "ભક્તિપોષણ" 'પુષ્ટિ પથ રહસ્ય" વિગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં છે, અને તે કંઈક વિદ્વદ્ભોગ્ય સમૂહ છે.

દયારામભાઈનું લોકભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિસમ્પ્રદાયનુ વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ ૪૦ નાના મોટા શાસ્ત્ર તથા પ્રકરણ ગ્રન્થોનું

વૈષ્ણવ વિદ્વાનો તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, અને આ સાહિત્યનો સમુદ્ધાર કરનાર પુણ્યશ્લોક શ્રી મૂલચન્દ્ર તેલીવાળાએ જે સેવા શિષ્ટ સાહિત્યના ઉદ્ધરણમાં કરી છે તેવી કોઈ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાને કરી નથી. આ સાહિત્યના સમુદ્ધારકે આપણી નજર ઉપર આણ્યું કે શ્રી દયારામભાઇના પુષ્ટિસમ્પ્રદાયના જ્ઞાનગુરુ યા માર્ગદર્શક શ્રી-ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હતા; અને તેઓ પ્રખર સંસ્કૃત વિદ્વાન હતા, અને તેમણે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના અણુભાષ્ય ઉપર "પ્રદીપ" નામની ટીકા લખી છે. આ ગુરુ શિષ્યના સમ્બન્ધનો પડદો ઉકડયા પછી જાણવામા આવ્યું કે શ્રી દયારામભાઇમાં જે શૃંગાર-રસ છલકાય છે તે લૌકિક રતિનો ઉલ્લાસ નથી, પરન્તુ શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિની અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો પ્રવાહ છે.

પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયના વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રકાશક શ્રી તેલીવાળા

આ લૌકિક શૃંગાર અને અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો ભેદ ન સમજવાથી; અને બન્નેમાં શબ્દમયી પરિભાષા લૌકિક રતિની ઉદ્દીપક હોવાથી દયારામનાં કાવ્યો માત્ર શૃંગારનાં છે, એવું મંતવ્ય કેટલાક વિવેચકોમાં દૃઢ થયું હતુ, તેની ભ્રાંતિ ઉવડી ગઇ લૌકિક રતિમાં આત્મામાંથી પ્રેમ નીચે ઉતરી સ્થૂલ દેહમાં સંભોગ અથવા વિપ્રલંભ શૃંગારમા પરિણમે છે; અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિમાં સ્થૂલદેહની સ્થૂલ કામ-વાસના પલટાઈ 'રસમય' પરમાત્માની દિવ્ય મૂર્તિમાં પરા ભક્તિરૂપે પલટાય છે. લૌકિક રતિનું આલંબન સ્ત્રી–પુરૂષનું સચેતન શરીર છે: અલૌકિક માધુર્યભક્તિનું આલંબન પરમેશ્વરની રસમયી મૂર્તિ છે, અને જીવ–ઈશ્વર

લૌકિક શૃંગાર અને અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનું બાહ્યરૂપમાં સામ્ય છતાં આંતર રૂપમાં વૈષમ્ય

વચ્ચે વિલક્ષણ મધુર ભાવ સ્થાયી બંધાયેલો હોય છે. આ દષ્ટિબિન્દુથી દયારામભાઇ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખીભાવથી સંયોજન પામેલા સમજાતાં, તેમનાં કાવ્યો માધુર્યભક્તિના બોધક સમજાયા વિના રહેશે નહિ.

શ્રીમલ્લચન્દ્ર તેલીવાળાના સંશોધનને પરિણામે અને કવિ દયારામના ભાવિકો અને પ્રશંસકોના ઉત્સાહને લઈ શ્રી દયારામ ભાઈના સંબંધનું વિવેચન સાહિત્ય ઉભું થવા લાગ્યું; અને કવિશ્રીની જયંતીના પ્રસંગોમાં ઉત્તમ વિદ્વાનોથી કવિનાં અક્ષર દેહની સુન્દર છબી આલેખાવા લાગી. કવિના અક્ષરદેહની છબીના ચિત્રકારોમાં અનેક કુશલ કલાવિદ્ રોકાયેલા જણાય છે. આ અક્ષરદેહનું બાહ્યરૂપ તે કાવ્ય શરીર છે, તેનું મસ્તક તે કવિના તાત્ત્વિક વિચારોની ગુંથણી છે, અને તેનુ હૃદય તે કવિનો માધુર્યરસ છે.

દયારામને લગતું વિવેચન સાહિત્ય (૧૯૨૫-૧૯૩૦) દયારામના અક્ષર દેહના ત્રણ અંશોઃ કાવ્યશરીર, જ્ઞાનમય મસ્તક અને ભક્તિમયહૃદય

આ પ્રમાણે કવિના અક્ષરદેહને સર્વાંશે જેમણે અવલોકવો હોય તેમણે કવિની કૃતિઓને કાવ્ય શાસ્ત્રની દષ્ટિથી, જ્ઞાનશાસ્ત્રની દષ્ટિથી અને ભક્તિશાસ્ત્રની દષ્ટિથી અવલોકવી જોઇએ. આ "આંતરજીવન"ના ગ્રન્થમાં ત્રણે દષ્ટિબિન્દુથી કવિના અક્ષરદેહનુ નિરૂપણ થયુ છે. તે નિરૂપણ કરનારા, કવિના કેવલ ભક્તો અથવા પ્રશંસકોજ નથી પરંતુ ઘણા તત્ત્વચિન્તકો, કાવ્યશાસ્ત્રના નિપુણ વિવેચકો, કવિજનો અને તટસ્થ સાહિત્ય રસિક વિદ્વાનો પણ છે. પરન્તુ આ ત્રણે વર્ગના વિવેચકો 'સહૃદય' વર્ગના છે, અને તેથી ગુણ પક્ષપાતી છે. જ્યાં ઇષ્ટમૂર્તિને પૂજાના અવધિએ પુષ્પાંજલિ આપવામાં આવે, ત્યાં પુષ્પની જાતિ ઉપર લક્ષ

આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ ભાવ વડેજ પુષ્પની કિંમત અંકાય છે પુષ્પાંજલિમાં ગુલાબ, મોગરો, ચંપો વિગેરે ઉત્તમ જાતિનાં સુગંધી અને સુરૂપ પુષ્પો પણ હોય અને કાંટાસળીયાનાં, ધતુરાનાં અને આકડાંનાં પણ ફુલો હોઈ શકે. "જયંતી" ને લગતાં વ્યાખ્યાનોમાં કવિશ્રીને અર્પણ થયેલી પુષ્પાંજલિમાં આજ ન્યાય પ્રવર્તતો જણાશે. મુખ્ય વ્યાખ્યાનકર્તાઓએ સુગંધી અને સુરૂપ પુષ્પોથી કવિશ્રીને વધાવ્યા છે, અને પ્રાસ્તાવિક વિવેચકોએ અથવા પ્રવચન કરનારાઓએ સામાન્ય ફુલોની વૃષ્ટિ કરી છે. પરન્તુ સર્વ જનોએ પોતાના શુદ્ધ ભાવનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે.

દયારામભાઇના અક્ષરદેહનુ બાહ્યરૂપ તેમનાં કાવ્યો છે. આ શબ્દસ્વરૂપાત્મક મૂર્તિનું સર્વાંગ નિરૂપણ—

	૧. કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ.
	૨. કવિનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ.
કાવ્યશરીરના	૩. અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી.
પ્રકાશક લેખો.	૪. દયારામના કાવ્ય વિષેના વિચારો.
	૫. કાવ્યવિહંગાવલોકન.
	૬. દયારામને લગતું કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું ભાષણ

આ ૭ લેખોમાં થયેલું વાચકને મળી આવશે. આ લેખોમાંના પ્રથમના પાંચમાં કાવ્યમીમાંસા અલંકારશાસ્ત્રના આધારે શ્રી તેલીવાલા તથા શ્રીજેઠાલાલ શાહ તરફથી થઈ છે, અને કવિની કવિ તરીકેની કદર શ્રીન્હાનાલાલ કવિએ અત્યંત રમણીય શૈલીમાં છઠ્ઠા લેખમાં કરેલી જણાશે. શેક્સપીઅર, મીલ્ટન વિગેરે ઉત્તમ કવિના જીવનને લગતા વિવેચનો ઇંગ્રેજી ભાષામાં Englishmen of Letters Series માં જેવાં આકર્ષક હોય છે, તેવું મનોહર વિવેચન

૪ તેમના મોક્ષ વિષે વિચારો

૫ તેમના સાધન વિચાર

તેમના આ નિબંધોમા પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયનાં તાત્વિક સિદ્ધાન્તો શ્રી દયારામભાઈના કાવ્યોમાથી તારવવામા ઘણી કુશળતા શ્રી જેઠાલાલ શાહે દર્શાવી છે દયારામના અક્ષરદેહનુ મસ્તક અથવા બુદ્ધિવૈભવ સમજવા આ લેખો બસ છે

હવે રહ્યુ દયારામના અક્ષરદેહનું "હૃદય" આ હૃદયના આકાશને ઉઘાડનારા લેખો નીચે પ્રમાણે સંકલિત થયા છે —

દયારામનું ભક્તિમય હૃદય
૧ ભક્તિ
૨ કવિશ્રીનો શૃંગારરસ
૩. રાધાકૃષ્ણમા કવિનો રસવિષય.
૪ દયારામને કેમ અવલોકશો?
૫ દયારામ કેવલ પ્રણય કવિ છે કે ભક્ત પણ છે?

આ સમૂહમાં દયારામના હૃદયાકાશમા રસમયી કૃષ્ણમૂર્તિ કેવી રીતે અખંડ રાસ રમે છે તે સમજાશે. આ સહજ પ્રેમનું આલંબન કૃષ્ણના નામ વડે પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુ છે, અને તેના અનુભવમાં આવતી આકૃતિ અથવા સ્વરૂપ તે શાંકર વેદાંત પ્રમાણેની માયિક સગુણમૂર્તિ નહિ પરન્તુ સ્વેચ્છાવિહાર કરનારી આનંદમયી સત્યમૂર્તિ જેની સાથે જીવની ગોપીસદશ મૂર્તિને રમણ કરવાનું છે આ સહજ પ્રેમાવેશથી પ્રકટ થતો ભજનીય કૃષ્ણ અને ભક્ત ગોપીસદશ દયારામનો અખંડ રાસ સબંધ તેના કાવ્યોમાં શબ્દપ્રબંધદ્વારા બાહ્ય જગતમા સરે છે આ સહજ પ્રેમભક્તિનાં પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતાના રંગો કવિ પોતાના કાવ્યોમા

અનેક દૃષ્ટાંતોથી ચિતરે છે; અને આ રંગથી રંગાયેલાં ભક્તજનો વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાના બન્ધનમાં નથી. જેમ જ્ઞાનશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠા અતિવર્ણાશ્રમી પદમાં છે તેમ ભક્તિ શાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠા પણ સર્વ જાતિ વિગેરે ભેદોનું અતિક્રમણ કરનારી પરાભક્તિમાં છે. આ પરાભક્તિ તે શાંત બ્રહ્મવાદની દંડી પ્રશાંત વાહિતા–પ્રેમભક્તિ–નહિ, પરંતુ સ્પંદ બ્રહ્મવાદની ગરમ–ઉછળતી–ઉત્કટ પ્રેમરસની મત્તનદી. આ ઉન્મત્ત યમુનાના પ્રવાહ જેવી પ્રેમભક્તિનુ ઉદાહરણ ગોપિકામા જેવું મૂર્ત થયેલું હતું, તેવું ઉન્મત્ત નર્મદાના પ્રવાહ જેવું પોતાનુ જીવન દયારામે અખંડ "સ્વામિની" રૂપે સિદ્ધ થાય એ ભાવનાથી ગાળ્યું હતું. દયારામ શ્રી ગોપવધૂના પ્રેમનુ વર્ણન કરતાં કહે છે કે–

" જાતિ જુઓ તો આહિરની, તેમાં અબળા અધમ અવતાર,
" એ વેદાદિ ન્હોતી ભણી, ન્હોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર
" અધિકાર વણ એક પ્રેમ પ્રતાપ, ક્યાં આધીન શ્રી કૃષ્ણજી આપ;
" તે ગોપીની પદરજ વંદે ઈશ, પ્રેમ લક્ષણા તે સૌને શીશ
" સેવા સંગત હરિભક્તની, કરે પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન્ન,
" તે કૃતાર્થ એકલી, નવ જોઇએ કો સાધન.

ત્યારે દયારામભાઇના હૃદયાકાશના પડદાને ઉઘાડનારી કુંચી આપણે મેળવવી હોય તો આ ગોપિકાની માધુર્યભક્તિના દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમનાં કાવ્યો સમજવા જોઇએ. આવી દૃષ્ટિથી દયારામનો સ્વાધ્યાય કરવો હોય અને મસાગનો કામ નામનો હૃદયરોગ ટાળવો હોય તો દયારામનુ મૂલ સાહિત્ય આ ગ્રન્થમા એકત્રિત થયેલા વિવેચન સાહિત્યની મદદથી પુન પુન અવલોકવા ભલામણ કરૂ છુ પરતુ તે સાથે શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરનુ પ્રબોધવચન આ અસિધારાવ્રત જેવા પ્રેમમાર્ગમાં ખાસ કરીને ધ્યાન રાખવા જેવુ છે–

દયારામનું હૃદય ખોલનારી ચાવી માધુર્યભક્તિમાં છે.

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम्
पतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः।

"ગોપીજનવલ્લભ" શ્રી કૃષ્ણ સ્વરૂપમા ભક્તિ યોગ કરવો હોય તો આ સિદ્ધાન્તનુ રાત્રિદિવસ સ્વેચ્છાથી હે રસિક જનો! તમે પરિશીલન કરો એમ માગુ છુ પરતુ આ રસના ચમત્કારને નહિ જાણનારા ભલે તે વૈષ્ણવ હો તો પણ આ સિદ્ધાન્તમા દૃષ્ટિ નાખશો નહિ સારાશ તેના વૈષ્ણવોએ શ્રીદ્વારિકામા બિરાજતા મર્યાદાપ્રભુને ભજવા જોઇએ, પરન્તુ અધિકારનો વિપ્લવ કરી શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમા માથુ મારવુ નહિ પ્રભુને મેળવવાના અનેક માર્ગોમા આ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ જો ચાવી હાથ લાગે તો સરલ છે અને સુગમ છે, અને જો ચાવી હાથ ન લાગી તો તિજોરી તોડનારના કાઢા કપાય તેવો પણ છે ઘણાએ આ પ્રેમમાર્ગના આલબનાદિ વિભાવોનુ રહસ્ય જાણ્યુ નથી, અને તેથી પતિત થયા છે જેઓએ જાણ્યું છે તેવા ભક્તો કૃતકૃત્ય થયા છે

'શિવસદન" અમદાવાદ.
સવત ૧૯૮૬ આશ્વિન શુક્લ
પક્ષપ્રતિપદા તા ૨૩–૯–૩૦

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

સદ્ગત મૂળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાલા, બી એ એલ્‌એલ્‌ બી
હાઇકોર્ટ પ્લીડર, મુંબાઈ

ફીનીક્ષ પ્રો વર્કસ અમદાવાદ

સદ્‌ગત શ્રીયુત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના પ્રકાશનની તેમની પ્રવૃત્તિઓ.

(લેખક — J. K. K)

કવિકુલગુરુ કાલીદાસ કથે છે કે "ભવિતવ્યાના દ્વારાણિ ભવંતિ સર્વત્ર" તદનુસાર પુષ્ટિસપ્રદાયના નભોમડળમાથી એક નહાનો પણ અતિતેજસ્વી તારક તા ૨૬ મી જુન ૧૯૨૭ ના દિને રાત્રિએ સહસા તિરોધાન પામ્યો છે આ ઉલ્લેખ વેદાંતના નિષ્ણાત જ્ઞાતા અને પુષ્ટિસપ્રદાયના સર્વમાન્ય પ્રખર વિદ્વાન ભગવદીય મૂળચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાના અવસાનનુ સ્મરણ કરાવે છે.

જન્મ અને કેળવણી.

ભગવદીય મૂળચન્દ્રભાઇનો જન્મ ભરૂચ મુકામે એક વખત જાહોજલાલી ભોગવતા પ્રસિદ્ધ તેલીવાળા કુટુબમા સવત ૧૯૪૩ ના આશ્વિન વદી ૭ ને દિને થયો હતો પણ ચડતીપડતીના ચક્રને આધીન તેમનું કુટુબ પણ થતુ હતું અને મૂળચન્દ્રભાઇના જન્મ સમયે તેમના માતાપિતાની સ્થિતિ આર્થિક બાબતમા ઘણી નબળી હતી પરિણામ મૂળચન્દ્રભાઈની શારીરિક સંપત્તિ અને શરીરવિકાસને ઉલટુ નીવડયુ પરતુ તેના કસર ઉચ્ચ માનસિક વિકાસે પુરી પાડી ભરૂચમા યોગ્ય કેળવણી લઈ તેઓ મુંબાઈની વિલ્સન કોલેજમાથી ઐચ્છિક વિષય તરીકે ભાષા અને સસ્કૃતમા વેદાંત લઇને મૂળચન્દ્રભાઇએ બી એ ની ડીગ્રી ઉચ્ચે નબરે મેળવી, અને જે તેમની અરજી વખતસર થઈ હોય તો તેઓ તે કોલેજમા દક્ષિણાફેલો પણ નીમાત કોલેજમા પણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફની ઉચ્ચ વૃત્તિ જોઇને કોલેજના મરહુમ પ્રોફેસર ભાડકમકર તેઓ માટે ઉંચો મત ધરાવતા હતા.

પોડશગ્રન્થોનું સંશોધન.

સુભાગ્યે આ સમય તેઓ સંપ્રદાયના પ્રખર વિદ્વાન અને હાલમાં પુનાની દખ્ખણ કૉલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રીના સમાગમમાં આવ્યા અને તેથી તેમની સાંપ્રદાયિક વૃત્તિઓને યોગ્ય પોષણ મળ્યું દરમ્યાન સદ્ગત મૂળચંદભાઈ એક શિક્ષક તરીકે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા અને ત્યાં પણ બુદ્ધિબળ અને મિલનસાર સ્વભાવથી પોતાના ઉપરીઓની ચાહના મેળવી, શિક્ષકો માટેની ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને પોતાના ફાજલ સમયમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરી તે પરીક્ષા પણ પસાર કીધી અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાયા. આ સમયે વકીલાતની સનદ માટે પણ જરૂરી રકમ તેમની પાસે ન હતી પણ વણમાગે જ પ્રભુએ તેની તેમના એક સબંધીદ્વારા જ સરળતા કરી આપી અને તેથી જ તેમનું કાયમનું રહેવાનું મુંબઈમાં થયું અને તેઓએ હાઈકોર્ટમાં એપેલેટ સાઈડપર પોતાની પ્રેક્ટીસ શરૂ કીધી. જે વૃત્તિ શિક્ષણ લેતી વખતે સંપ્રદાયપર હતી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ અચળ રહી એટલું જ નહી પણ તે દિનપર દિન વધતી ગઈ તેઓ પોતાનો ધંધો કેવળ સ્વાર્થ અને દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે કરતા ન હતા, કેમકે જો તેમ હોત તો તેમણે આ પહેલા સારૂં દ્રવ્યોપાર્જન કીધું હોત તેમની જીંદગીનું ધ્યેય સંપ્રદાયનું શ્રેય શોધવાનું હતું અને તે તેમણે તેનું અપ્રકટ વિપુલ સાહિત્ય પ્રકટ કરવા દ્વારા સિદ્ધ કર્યું અચાનક આ સમયે તેમને ભારતમાર્તંડ પંડિત ગટુલાલજીની સંસ્થાઓ અને પુસ્તકાલયના કાર્યકર્તા સદ્ગત શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ તથા કાશીદાસ નારણદાસ દલાલ વકીલના સમાગમમાં આવ્યા અને તે વખતે જેમના હાથમાં પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા હતી તેમાં વિદ્વાનોને પુસ્તકોના દર્શન સુદ્ધાં થવામાં કેટલી મુશ્કેલી અનુભવી હતી તે પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું અને પ્રભુપ્રે-

રણાથી તે પછી મૂળચદભાઇ તે સસ્થાઓ તથા પુસ્તકાલયના એક ટ્રસ્ટી નેમાયા અને તે તકનો યોગ્ય લાભ લઇને તેમણે ત્યાના સ-ગ્રહમાના પુરાતન પુસ્તકોનું સશોધન પોતાના ધધાના ભોગે પણ ચાલુ રાખ્યુ તેમણે શ્રીવલ્લભસપ્રદાયના સિદ્ધાતોનુ સ્વરૂપ સમજાવતા (શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યના) ષોડશ ગ્રન્થોનુ સશોધન અને મુદ્રણ પ્રારભ્યુ, આ સમયે સપ્રદાયનુ નામ કેળવાએલ વર્ગને અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાને મનથી "લાયબલ" કેસના અગે ઉત્પન્ન થએલ ભ્રમણાના કારણે અનીતિના બાહુરૂપ હતુ એક બીજી ઘટનાએ પણ તે બાહુને દૂર કરવાને મૂળચદભાઇને નિમિત્ત કીધા, તે ઘટના આ હતી કે પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે મૂળચદભાઇને મુબઇની યુનીવર્સીટી તરફથી "સુજ્ઞ ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાઇઝ"ની હરીફાઇના નિબધમા શાક-રમત કરતા શુદ્ધાદ્વૈતમત વ્યાસના "બ્રહ્મસૂત્ર"ને કેવી સચોટ રીતે અનુસરે છે તે પૂર્ણપણે દેખાડી આપ્યુ અને તે દ્વારા સપ્રદાયવિષયક ભ્રમને સદાને માટે દૂર કરા યો ન્યાયમૂર્તિ સર લુડરોફ મી કીથ શાતિનિકેતનવાળા શ્રીયુત વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે જેવા તત્ત્વ-જ્ઞાનના વિજ્ઞાતાઓએ મજકુર નિબધની મુક્ત કઠે સમાલોચના કરી મૂળચદભાઈની તે કૃતિ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાનુ જાહેર કર્યું મૂળચદ ભાઇએ આચાર્યચરણના ષોડશ ગ્રન્થોની દુષ્પ્રાપ્ય ટીકાઓ હસ્ત લિખિત પ્રતિઓમાથી શોધિ અને 'સેવાફળ' પદ્ય ટીકા સાથે 'નિરોધલક્ષણ" ચાર ટીકાઓ સાથે 'સન્યાસનિર્ણય' છ ટીકા સાથે જળભેદ પાચ ટીકાઓ સાથે અતિત્વરાએ પહેલા પ્રકટ કરી દીધા આ વખતે પણ પ્રભુએજ અપેક્ષિત દ્રવ્યસાહાય્ય નિસનીવાસા પધારેલા પૂજ્ય વિદ્વાન ગોસ્વામી શ્રીજીવનેશાચાર્યદ્વારા અપાવ્યુ મૂળચદભાઈના આ વિદ્યુદ્વેગે પુસ્તકો પ્રકટ થવાથી સાપ્રદા યિક અને અન્ય વિદ્વાનો ઉલ્લાસ પામ્યા અને તેઓએ પણ પોતાનુ

તે કામ જારી રાખી પોતાના અવસાનપર્યંત લગભગ ચાલીસ જેટલા ગ્રથો તે પરમપ્રાપ્ય સપૂર્ણ સાહિત્ય સહિત બહાર પાડ્યા. અને કેટલાએકોમા તે ગુજરાતી અનુવાદ અને અગ્રેજી પ્રસ્તાવનાએ પણ બહાર પાડી આ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને માટે પણ મૂળચદભાઇને અપેક્ષિત દ્રવ્ય ઘર બેઠે મળી જતુ અને તેમની પ્રકટ કરવાની શક્તિ ઉપરાત તેઓની મારફત કામ કરાવવાની સાપ્રદાયિકોની માગણી ચાલુ તેમને ત્યા જારી રહેતી હતી સર્વ પુસ્તકોના સંગોપન અને પ્રકાશનમાં મૂળચદભાઇએ જે કુશાગ્રબુદ્ધિમત્તા અને સભાળતુ દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે તેવુ ભાગ્યેજ સંપ્રદાયમાં અદ્યાપિ પર્યંત કોઇએ કરાવ્યુ હશે અને ગુણજ્ઞ વિદ્વાનો તેમના આ ગુણની મુક્તકઠે પ્રશસા કરી રહ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની દિરસુકિજ એ એકલુંજ મૂળચદભાઇનુ ધ્યેય નહોતુ પરતુ અન્ય સાહિત્ય અને તેમા પણ આચાર્યચરણના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરકૃત "શગારરસમડન" અને "વિજ્ઞપ્તિઓ" જેમા રસશાસ્ત્રની નીતિ પ્રતિપાદન કરેલી છે તે તેમણે શોધી પ્રકટ કીધા. ઉપરાત 'પુષ્ટિભક્તિસુધા' નામના માસિકમા ચાતુ આ૰ વર્ષ પર્યંત દરેક અકમા તેમણે સામ્રદાયિક સિદ્ધાતોના રહસ્ય સમજાવતા લેખો લખ્યા હતા, અને 'વેણુનાદ' નામનુ માસિક પણ તેઓએ બે વરસ સુધી પોતાના તત્રીપણા હેઠળ ચલાવીને તે દ્વારા પોતાની ઉચ્ચ વિચારશક્તિ અને ઉડા રહસ્યો સમજાવવાની સુગમ શૈલીનો નિર્વિવાદ પુરાવો આપ્યો

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

પુસ્તકપ્રકાશન સિવાયની પણ સાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂળચદભાઇ રસ લેતા અને પુના, નગરદા મુબઇ વગેરે સ્થળોએ ભરાયલી વૈષ્ણવપરિષદો તેમના શ્રમનું જ ફળ હતુ તેઓ પુનાની પરિષદમા તેના જનરલ સેક્રેટરી નીમાયા !

સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પણ પોતાની કૃપા મૂળચંદભાઈ ઉપર ઓછી વરસાવી નહોતી અને તેનો પુરાવો તેમનો નાથદ્વારાધીશ ટીકાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજી માહારાજ તથા તેમના વિદ્વાન કુમાર શ્રીદામોદરલાલજી બાવા, સુરતવાળા ગો. શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ મુંબઈવાળા ગો. શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ તથા શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજ સાથેનો તેમનો ગાઢો સંબંધ પુરો પાડે છે. ટીકાયતશ્રીએ સદ્‌ગતની વિનતિથી શ્રીમદ્‌ભાગવતનો ગુજરાતી અનુવાદ સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને અનુસરી પ્રકટ કરાવવાનો પ્રબંધ કીધો છે એવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે.

રશ્મિમુદ્રણ.

અવસાન સમયે સદ્‌ગતને હાથે સંપ્રદાયનો આકર ગ્રન્થ બ્રહ્મસૂત્રપરના શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના "અણુભાષ્ય" અને તે ઉપરના દ્દશદિગન્તવિજયી ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી કૃત "પ્રકાશ" અને તે ઉપર યોગી શ્રીગોપેશ્વરજી વિરચિત દુષ્પ્રાપ્ય ટીકા શ્રી 'રશ્મિ'નું એકત્રિત મુદ્રણ શેઠ ગોરધનદાસ સુંદરદાસ મુળજી જેઠાના ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ શેઠ લાલજી નારણજી વગેરેના પ્રબંધથી ચાલુ હતુ. તેના ત્રણ ભાગ પ્રકટ કરી શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંતની ઉચ્ચતા મૂળચંદભાઇએ ચોમેર પ્રસરાવી આપી. પ્રભુની ઇચ્છા આટલુંજ કાર્ય તેમની મારફત સિદ્ધ કરાવવાની હોય એમ લાગ્યુ અને બાકીના તેર ભાગનુ સંશોધન તથા તેનુ મુદ્રણ બાકી રાખી પ્રભુએ તેમને પોતાને શરણે લીધા. આ અવશિષ્ટ કાર્ય પ્રભુ અવશ્ય સિદ્ધ કરાવશેજ પણ તેમાં નિમિત્ત માત્ર કઇ વ્યક્તિ થાય છે તે હવે તો પ્રભુ જ જાણે.

મૂળચંદભાઈ સ્વભાવે અતિમિલનસાર રહેણી કરણીમાં સાદા અને એક જ્ઞાની ભક્તને શોભાવે તેવા ગુણો ધરાવતા. તેઓ પોતાની પાછળ ધર્મપત્ની, અને ૩ નાના પુત્રો અને ૧ કન્યા તથા વિશાળ મિત્રમંડળને વિલાપ કરતું મુકી પ્રભુચરણકમળને પામ્યા છે.

મહાનુભાવ ભક્તકવિશ્રીએ રચેલું
અને મંડલીમાં ભજન કીર્તનોમાં
સૌથી પહેલાં ગવાતું

मंगलाचरणम्.

द्रुपद—राग कल्याण.

महामंगलरूप श्रीगुरुदेव श्रीमहाप्रभो,
जाके पदपद्मको प्रथम सिर नाइये–महामंगल०
नाम लेत उदय होत आनंद कंद,
पाप ताप टरत छन ध्याइये महामंगल०
ब्रह्मा शिव विष्णु परब्रह्म सो गुरुराइ,
सकल तीरथ आदि अंघ्रिरज नाइये–महामंगल०
दयो कहे आचारज अधिक को दूजो नाहिं.
गुरुसेवा चिंतामनि इच्छित फल पाइये–महामंगल०

મહાનુભાવ ભકતકવિશ્રીએ રચેલું
અને મંડલીમાં ભજન કીર્તનોમાં
સૌથી પહેલાં ગવાતું

मंगलाचरणम्.

द्रुपद—राग कल्याण.

महामंगलरूप श्रीगुरुदेव श्रीमहाप्रभो,
जाके पदपद्मको प्रथम सिर नाइये—महामंगल०
नाम लेत उदय होत आनंद कंद,
पाप ताप टरत छब ध्याइये—महामंगल०
ब्रह्मा शिव विष्णु परब्रह्म सो गुरुराइ,
सकल तीरथ आदि अंघ्रिरज नाइये—महामंगल०
दयो कहे आचारज अधिक को दूजो नाहि॰
गुरुसेवा चिंतामनि इच्छित फल पाइये—महामंगल०

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઇનું

આન્તર જીવન.

પ્રકરણ ૧ લું.

કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ

तया च लौकिककाव्येष्वपि सरस्वती भगवदीयमेव वदति, लौकिका एव स्वयथाभिमन्यन्त इति भावः। अत एव लौकिकासु गाथास्वपि जीवनाम दूरीकृत्य, भगवन्नाम तत्र निक्षिप्य ता प्राञ्चो गापयाञ्चक्रुः।

तामसफलप्रकरण प्रकाश १०-३०-२६

[૧]

શ્રીમદ્‌ભાગવતના મંગળાચરણના શ્લોકમાં એમ જણાવ્યું છે કે પ્રભુએ નિજ સ્વરૂપનો બોધ આદિ કવિને કર્યો અર્થાત્ આદિ કવિ બ્રહ્માજીને-નિજ સ્વરૂપનો બોધ કર્યો, અને બ્રહ્માજીએ જે બોધ પોતાને થયો તેનો પ્રકાશ વેદદ્વારા કર્યો આ પ્રકારે બ્રહ્માજી પ્રથમ કવિ થયા

परम वैष्णवभक्त कविरत्न श्रीदयारामभाइ. (व्रजमां बिराजता.)

પ્રથન તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય ગણાય, અને આવા કાવ્યનો પ્રયોજક પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ ગણાય, આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રકારનુ કવિત્વ ભગવદ્ભક્તવિના અન્યત્ર સંભવતુંજ નથી આજ કારણથી વેદ પછીના ઉત્તમોત્તમ કાવ્યસંહિતાઓના યોજક ભગવદ્ભક્ત વેદવ્યાસ થયા, અને શ્રીરામાયણના દ્રષ્ટા ભગવદ્ભક્ત શ્રીવાલ્મીકિ થયા આ સર્વ ઋષિમુનિઓને સાક્ષાત્ ભગવત્સંબન્ધ હતો કાલક્રમે જેમ જેમ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઇ એટલે પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવદ્ભક્તોના દષ્ટિબિન્દુની લોકમા વિસ્મૃતિ થતી ગઇ, આ વિસ્મૃતિ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતી ચાલી તેમ તેમ કાવ્યોનો ઉત્તમોત્તમ વિષય પ્રભુ વિના અન્ય ન હોઇ શકે એ તત્ત્વની અવગણના થઇ વેદના ઋષિઓ, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ પછીના મહાન્ કવિઓ ભારા, કાલીદાસ, ભવભૂતિ આદિ છે આ કવિઓ મહાકવિ ગુનતા છે, અને તેથી તેમના કાવ્યોમા ભગવદ્યશોવર્ણન અને લૌકિક નાયકાદિના વર્ણનનુ મિશ્રણ છે, અને જેટલે અંશે આ લૌકિકતાનુ મિશ્રણ એમના કાવ્યોમા થયું તેટલે અંશે તેમના કાવ્યોની સર્વ વ્યાપિની ઉત્તમતા તિરોધાન થતી ગઇ કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રભુગુણગાન વિના અન્ય ન હોઇ શકે. તેની વિસ્મૃતિ એટલે સુધી વધી કે પછી તો બાણાદિ કવિઓએ પોતાના કાવ્યના વિષય તરીકે કેવળ લૌકિક પાત્રો જ યોજ્યા આ પ્રકારની અંધપરંપરા વિક્રમ સંવત્ના પંદરમા સોળમા શતક પર્યન્ત ચાલી મમ્મટાદિ અલંકાર શાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યના લક્ષણમા આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ ન કર્યો કાવ્યને નિયતિ-બ્રહ્માજીના કરેલા નિયમોથી અતીત-સ્વતંત્ર અને કેવળ આનન્દદાયક એમ કહ્યુ, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીશુ તો આ લક્ષણ પણ ભગવદ્યશોવર્ણનરૂપ કાવ્ય વિના અન્યને લાગુ પડતુ નથી વિશુદ્ધ આનંદનુ દાન

અને વેદ એ પ્રથમ કાવ્ય થયું. વેદ એ બ્રહ્મસ્વરૂપનુ યથાર્થ પ્રતિપાદન કરતો હોવાથી એ આદિ કાવ્ય થયું એટલુ જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય પણ ગણાયું, અને એની પ્રથમ સ્ફૂર્તિ બ્રહ્માજીને થયેલી હોવાથી એ માત્ર આદિ કવિ જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ થયા શ્રીમદાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે કવિ એટલે શબ્દમાં અન્તર્નિહિત રસને યથાર્થ જાણનાર તે અર્થાત્ શબ્દરસાભિજ્ઞ જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનુ યથાસ્થિત વર્ણન કરે ત્યારે તે ઉત્તમ કાવ્ય ગણાય પ્રભુ પોતે સર્વ-રૂપ છે, અખિલ વાઙ્‌મય એનુ જ પ્રતિપાદન કરે છે, વેદના અને લોકના શબ્દમાત્રના મુખ્ય અર્થરૂપ પ્રભુ છે, તેથી ઉત્તમોત્તમ શબ્દ-રસાભિજ્ઞ કવિઓએ પોતાના કવનના વિષય તરીકે પ્રભુ સિવાય અન્યને ગણ્યા નથી પ્રભુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા અને તેમના ગુણના ગાન કરનારા કાવ્યો ઉત્તમ ગણાયાં અને તે કાવ્યપ્રયોજકો પણ ઉત્તમ કવિઓ કહેવાયા કવિ, સૂરિ ઈત્યાદિ શબ્દો વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને માટે આરંભથી જ પ્રયોજાયા સૂરિશબ્દ માહાત્મ્યજ્ઞાનનું સૂચન કરે છે, અને શુદ્ધ ભક્તિવિના શુદ્ધ જ્ઞાન નહિ હોવાથી સૂરિશબ્દથી ભક્તનુ જ સૂચન થાય છે આવા ભક્ત ભક્તિના અતિશયથી કવચિત્ પ્રભુ સ્વરૂપનો ઉદ્‌બોધ થતા, ગાન કરવા માંડે છે. આ ગાન કરનારા મુખ્ય સૂરિઓ—ભક્તો જ કવિઓ ગણાયા ઋષિઓએ પ્રભુસ્વરૂપનો જેવો ઉદ્‌બોધ પોતાને થયો તેવો જ ગુણાનુવાદ પોતે કર્યો આ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણાનુવાદ તે વેદના મન્ત્ર થયા સાક્ષાત્ અનુભવથી પ્રેરિત આ વેદના મન્ત્રો હોવાથી એ ઋષિના વંશજોએ પણ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણગાન તે તે મન્ત્રોદ્વારા કર્યાં આ પ્રકારે શબ્દનો ઉત્તમ સદુપયોગ ત્યારે જ થયલો ગણાય કે જ્યારે એ શબ્દ એના મુખ્ય અર્થનુ પ્રભુનુ સ્મરણ કરાવે, અને આવા પ્રભુસ્વરૂપ ગુણ અને કર્મના સ્મારક શબ્દોનુ

અપન તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય ગણાય, અને આવા કાવ્યનો પ્રયોજક પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ ગણાય; આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રકારનું કવિત્વ ભગવદ્‌ભક્તવિના અન્યત્ર સંભવતુંજ નથી. આજ કારણથી વેદ પછીના ઉત્તમોત્તમ કાવ્યસંહિતાઓના યોજક ભગવદ્‌ભક્ત વેદવ્યાસ થયા, અને શ્રીરામાયણના દ્રષ્ટા ભગવદ્‌ભક્ત શ્રીવાલ્મીકિ થયા. આ સર્વ ઋષિ મુનિઓને સાક્ષાત્ ભગવત્સંબન્ધ હતો કાલબલે જેમ જેમ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઇ એટલે પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવદ્‌ભક્તોના દૃષ્ટિબિન્દુની લોકમાં વિસ્મૃતિ થતી ગઇ, આ વિસ્મૃતિ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતી ચાલી તેમ તેમ કાવ્યોનો ઉત્તમોત્તમ વિષય પ્રભુ વિના અન્ય ન હોઇ શકે એ તત્ત્વની અવગણના થઇ વેદના ઋષિઓ, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ પછીના મહાન્ કવિઓ ભાસ, કાલીદાસ, ભવભૂતિ આદિ છે. આ કવિઓ સંક્રાંતિ યુગના છે, અને તેથી તેમના કાવ્યોમાં ભગવદ્યશોવર્ણન અને લૌકિક નાયકાદિના વર્ણનનું મિશ્રણ છે, અને જેટલે અંશે આ લૌકિકતાનુ મિશ્રણ એમના કાવ્યોમા થયુ તેટલે અંશે તેમનાં કાવ્યોની સર્વ વ્યાપિની ઉત્તમતા તિરોધાન થતી ગઇ. કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રભુગુણગાન વિના અન્ય ન હોઇ શકે. તેની વિસ્મૃતિ એટલે સુધી વધી કે પછી તો બાણાદિ કવિઓએ પોતાના કાવ્યના વિષય તરીકે કેવલ લૌકિક પાત્રો જ યોજ્યા આ પ્રકારની અધપરંપરા વિક્રમ સંવત્‌ના પંદરમા સોળમા શતક પર્યન્ત ચાલી. મમ્મટાદિ અલંકાર શાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યના લક્ષણમા આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ ન કર્યો કાવ્યને નિયતિ-બ્રહ્માજીના કરેલા નિયમોથી અતીત-સ્વતંત્ર અને કેવલ આનન્દદાયક એમ કહ્યું, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીશુ તો આ લક્ષણ પણ ભાગવદ્યશોવર્ણનરૂપ કાવ્ય વિના અન્યને લાગુ પડતું નથી વિશુદ્ધ આનન્દનું દાન

પ્રભુ–આનંદમય–રસાત્મક–પુરુષોત્તમ વિના અન્ય કોણ કરી શકે, અને મહાજીના નિયમોથી અનીત પણ વસ્તુતઃ પ્રભુ અને ભગવદીય વિના અન્ય કોણ હોઇ શકે? નિરંકુશ નિરુપધિ સ્વાતંત્ર્ય પણ પ્રભુવિના અન્યનું ક્યાંથી હોઇ શકે? અર્થાત્ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી મમ્મટાદિએ આપેલા કાવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ પ્રભુકીર્તનવિના અન્ય ઉત્તમ કાવ્ય ગણી શકાય જ નહિ.

વિક્રમના બારમા શતકથી ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના પ્રાદુર્ભાવ ભરતખંડમા થવા લાગ્યા, અને બારમાથી સોલમા શતક સુધીમાં તો અનેક ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના ઉપદેશના પ્રવાહે અખિલ ભરતખંડને આર્દ્ર આર્દ્ર કરી મૂક્યુ કાવ્યનો વિષય પ્રભુ જ છે એની પુન સ્મૃતિ થવા લાગી, અને શ્રીજયદેવજી જેવા મહાન્ ભગવદ્ભક્તે પોતાની અસાધારણ કવિત્વશક્તિનો અને ગાયનશક્તિનો વિનિયોગ શ્રીગીતગોવિન્દના પ્રયોગમા કર્યો સોલમા શતકથી તો સંસ્કૃતને સ્થાને પ્રાકૃત હાલ પ્રચલિત ભાષાઓનો વિશેષ ઉદય થયો; અનેક કવિઓ ભગવદ્ભક્તોએ ગુજરાતી, વ્રજભાષા, મરાઠી, બંગાળીમાં ભગવદ્યશોવર્ણન કરવા માડયા. ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ અને મીરાબાઇએ ભગવદ્ગુણગાન કરવા માડયા. નરસિંહ[1] મહેતાના કાવ્યોમા તો બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગ પ્રેમમાર્ગનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મીરાબાઇ સ્વતઃ મધ્વમપ્રદાયનાં હતાં અને તેથી તેમના કાવ્યોમા પ્રભુગુણગાન તત્સંપ્રદાયાનુરોધી છે. મહાનુભાવી શ્રીગોપાલદાસજીને પણ વાણીનુ દાન ભગવચ્ચર્વિત તાંબૂલદાનથી થયું, અને જેવુ તે દાન થયુ, કે તરતજ એમણે

૧ જુઓ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' વર્ષ ૪ નં. ૧૨
૨ જુઓ બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તામાં શ્રી ગોપાલદાસજીની વાર્તા.

પ્રતિપદ મધુર એવું શ્રીવલ્લભાખ્યાન યોજીને સ્વવાણીને પ્રભુનેજ નિવેદન[૨] કરી. શ્રીસુરદાસજી શ્રીપરમાનન્દદાસજીઆદિ અષ્ટસખાનાં કીર્તનોનો વિષય પ્રભુ જ હોવાથી જ ભક્તકવિ દયારામભાઇએ તેમને કવિકુલભૂપ તરીકે ગાયા. આ પ્રકારે ભાષાકવિઓએ તે તે સંપ્રદાયની છાયા નીચે પ્રભુસ્વરૂપના ગુણગાન કર્યાં આ ભગવદ્‌ગુણગાન તે જ એમનાં કાવ્ય કહેવાયાં; અને ભગવદ્‌ગુણગાનરૂપ એ કાવ્યોનું માધુર્ય ભગવદ્‌ભાવના પ્રમાણમાં અન્યોએ પણ અનુભવવા માંડયુ. આ ભાષા કવિઓ પ્રાયઃ ભગવદ્‌ભક્ત હતા, લૌકિક કવિ તરીકેની કીર્તિ પ્રાપ્ત જ કરવી એ એમનુ લક્ષ્યબિન્દુ મહાનુભાવ આચાર્યોની કૃપાથી રહ્યું જ નહિ. લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી તો ભગવદીય જ વસ્તુનું કથન કરે છે એમ આ ભક્તકવિઓ જાણતા. સાથે એ પણ તેઓ જાણતા કે સામાન્ય જન સમાજ પ્રાકૃત છે, લૌકિક કાવ્ય ભગવદીય વસ્તુનુ જ નિરૂપણ કરે છે, અથવા તો વાઙ્મય માત્ર ભગવાન્ વિના ઇતરનું મુખ્યતઃ પ્રતિપાદન કરી શકે જ નહિ એ તત્ત્વ પ્રાકૃત જનસમાજ સંસારાસક્ત સમજી શકશે નહિ એમ પણ તેમને સ્ફુરતુ. આવા લોકોની લૌકિકતા સરલતાથી દૂર કરી તેમનામાં પણ ભગવદીયત્વ સંપાદન કરવુ એ આ ભક્ત કવિઓનુ લક્ષ્યબિન્દુ હતુ લગ્ન વિવાહ વગેરે પ્રસગો મનુષ્યોને સસારમા વિશેષ પટકનારા હોય છે, આવા પ્રસગે લોકો લૌકિક કાવ્યો યથેચ્છ રીતે ગાઇને પ્રાકૃત આનંદાભાસનું પાન કરે છે. આવા લૌકિક કાવ્યોની પ્રાકૃતતા જતી રહે એ હેતુથી ભગવદ્‌ભક્ત દયારામાદિ કવિઓએ એવા કાવ્યોમાથી લૌકિક નામ દૂર કરી તેમા ભગવન્નામનો નિવેશ કર્યો આ દયારામભાઇ આદિ ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ રૂકિમણીવિવાહ, સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યો યોજવામા તે તે સમયનો ઇતિહાસ ચર્ચવાનો ન હતો. ગોવર્ધનરા-

માદિ સમીક્ષકો એ કાવ્યોમા ઐતિહાસિક વસ્તુનુ દર્શન કરવા ગયા, અને સ્વાભાવિક રીતે તે તેમને તેમાં ન મળ્યુ આથી તે સાક્ષરોએ જણાવ્યુ કે સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યોમા તો ઐતિહાસિક કાઇ નથી, પણ માત્ર લૌકિક નામને બદલે કૃષ્ણ–સત્યભામા–ઇત્યાદિ નામો છે આ ખરી જ વાત છે કે આ કાવ્યોમા લૌકિક નામને બદલે ભગવન્નામ છે, પરતુ દયારામાદિ ભક્તકવિઓનો ઉદ્દેશ ઉપર જણાવ્યુ તેમ ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો દયારામાદિ ભક્તોનો તે લોકોની લોભાસક્તિ દૂર કરી ભગવદાસક્તિ સપાદન કરવાનો હતો 'મારા મન મુખ લોચનમા આવી રહેજે શામળીઆ વહાલા એમ દીન પ્રાર્થના કરનાર ભગવદ્ભક્ત કવિ વિશ્વકલ્યાણને માટે યથાશક્તિ પ્રભુગુણગાનપ્રતિ લોકરુચિની દિશા ફેરવવાથી અધિક શુ કરી શકે? ગોવર્ધનભાઇ વગેરેની ઐતિહાસિક તત્ત્વના અભાવ વિષેની ફર્યાદ તો ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ વિચારતા નિરાધાર જ લાગે છે સત્યભામા વિવાહ વાચો કે શ્રીગુસાઇજીનો વિવાહખેલ વાચો, ત્યા દષ્ટિબિન્દુ ભગવદ્ભક્તનુ જ લાગે છે દયારામાદિને દાન થયલી કવિત્વશક્તિનુ સાર્થક્ય ભગવદ્ગુણગાનથી જ થયેલુ છે ભગવદ્ભક્ત શબ્દરસિક દયા ગમભાઇના કાવ્યોમા આજ કારણથી નિસકાચરીતે મૃદુભાવ અને શબ્દલાલિત્ય પ્રતિપદ ભાવવિશિષ્ટને સ્ફુરે છે <u>કલેશજન્યતા તો દયા</u> રામાદિ ભક્તોના કાવ્યોમાં ક્વચિત્ પણ દર્શન દેતી નથી અને તેનુ મુખ્ય કારણ આ છે આ સર્વ મહાનુભાવોના કાવ્યોનો વિષય આનદસ્વરૂપ ભગવાન્ છે કોઇ પણ પ્રકારે ભગવદ્ભાવ સપાદન કરવામા જ કવિનુ વિત્વ છે, અને કાવ્યનુ કાર્યત્વ છે ભગવત્સબધની વિસ્મૃતિ કરી લૌકિકાસક્તિની વૃદ્ધિ કરનારા કાવ્યો મને તો નથી પણ કાવ્યાભાસ જ એમ ઉપર જણાવેલા દષ્ટિબિન્દુથી ગણાય એમા સશય નથી

મૂ. તેલીવાળા

દયારામભાઇના કાવ્ય વિષેના વિચારો.

૨

કાવ્યનું લક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં જૂદી જૂદી રીતે આપ્યું છે, પણ તે બધાનો મૂળ આશય ઉંડીદૃષ્ટિથી જોનારને એકજ છે એમ જણાશે વિષ્ણુ પુરાણમાં કાવ્યાદિ શું છે તે સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च शब्द-मूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥

જે કંઇ કાવ્યાલાપ અગર ગીતો છે તે સર્વ શબ્દમૂર્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના અંશો છે. કાવ્યાદિ એ શબ્દના વિસ્તાર છે. શબ્દને વેદમાં બ્રહ્મ કહેલા છે. વાક્‌માંથી અખિલ વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે એવું ઋગ્વેદના દશમખણ્ડમાં કહ્યું છે-કાવ્ય વગેરે પણ બ્રહ્મના અંશજ છે. આ રીતે જોતાં કાવ્યનો આશય પરબ્રહ્મનું સ્તવન કરવામાંજ હોવું જોઇએ. તે કાવ્ય નિર્દુષ્ટ ગણી શકાય એમ હોય તોજ. માટે મમ્મટે કાવ્ય પ્રકાશના મંગલાચરણના આરંભમાં કહ્યું છે—

नियतिकृतनियमरहितामाह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

કવિની ભારતી નિયતિ એ (બ્રહ્માએ) કરેલા નિયમોથી રહિત હોવી જોઇએ, કવિની સૃષ્ટિને કોઇપણ નિયમનું બંધન નથી. જ્યારે અન્ય સર્વ વિષયોના ત્યાગ પૂર્વક ફક્ત પરબ્રહ્મનું ગાનજ કવિની વાણી કરે તોજ તેમાં નિયતિ કૃતનિયમ રાહિત્ય છે એમ યથાર્થ રીતે કહી શકાય. વળી તે આનંદમયજ હોય છે. તૈતીરીય ઉપનિષદની

બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં પરબ્રહ્મના આનંદમય સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, તે ઉપરથી બ્રહ્મની આનંદમયતા સિદ્ધ છે. બ્રહ્મનો આનંદ અવિચ્છિન્ન તથા અગણિત છે. જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રકારનો આનંદ ગણિત છે. કાવ્યનું આહ્લાદિકમયત્વ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મના જ્ઞાનથીજ શોભે છે, ખરો આનંદ બ્રહ્મમાંજ છે. અન્યવસ્તુનો આનંદ, આનંદાભાસ છે. કવિની વાણી નવરસથી રુચિર હોય છે. **रसो वै स;** શ્રુતિથી પ્રભુની રસાત્મકતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે, અને તે જ મૂર્તિ પરબ્રહ્મ નવરસેન્દ્ર "નવરસનાગર" કૃષ્ણચંદ્રનું વર્ણન ભાગવતકારે **मल्लानामशनि:** માં કર્યું છે. આ શ્લોકનાં સુબોધિનીમાં આચાર્યશ્રી ભગવાનને દશરસ રૂપે સ્વીકારે છે. તો આ રસાત્મક સ્વરૂપના જ્ઞાનમાંજ કાવ્યનું સર્વરસ રુચિરત્વ હોય છે. આ પ્રમાણે મંગલાચરણના શ્લોકમાં મમ્મટે ખરૂં કાવ્યનુ સ્વરૂપ કેવું હોય તે દર્શાવ્યું છે. એટલે વસ્તુતઃ ખરૂં કાવ્ય તો એજ હોઇ શકે કે જે પરમ બ્રહ્મને ઉદ્દેશીને લખાયલું હોય.

સાહિત્ય દર્પણકાર માત્ર "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" એ રીતે લક્ષણ આપે છે. એટલે રસાત્મક વાક્ય તેજ કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય કર્યું, તે સંબંધી વિશેષ વિસ્તાર કરવાની અત્ર જરૂર નથી કારણ કે ખરો રસતો શ્રુતિએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે તે પ્રમાણે પરબ્રહ્મજ હોઇ શકે તો પરબ્રહ્મને ઉદ્દેશીને જે વાક્ય ઉચ્ચારાય અગર લખાય તેજ કાવ્ય હોઇ શકે એવો અર્થ આ લક્ષણમાંથી પણ ફલિત થાય છે.

દણ્ડી **इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली** ઇષ્ટ અર્થથી (યુક્ત અર્થથી) વ્યવચ્છિન્ન પદોની પંક્તિ તે કાવ્ય છે એમ કહે છે. તો ઇષ્ટ અર્થ કયો તેનો વિવેક પૂર્વક વિચાર બુદ્ધિશાળીઓએ

કરવો જોઇએ. વિચાર કરતાં જણાશે કે ઇષ્ટાર્થ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત હોઇ શકેજ નહિ. વેદપણ એમજ કહે છે. બ્રહ્મરૂપ શબ્દનો ઇષ્ટઅર્થ બ્રહ્મજ હોઇ શકે, તો જેમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કરેલું હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું જોઇએ. જગન્નાથનું रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दं काव्यम् ભગવદર્થમાંજ તે સત્ય અને યથાર્થ છે. શબ્દ અને અર્થ ઉભય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે બન્નેનો સંદર્ભ કવિ જેટલી રમણીયતાથી કરે છે તેટલું ઉચ્ચ કોટિનું તે કાવ્ય બને છે. માટે મમ્મટ આ પ્રકારના કાવ્યની રમણીયતા માટે તે દોષથી મુક્ત હોવું જોઇએ એમ કહે છે. પરબ્રહ્મ શિવાય સાંસારિક વિષયોનું વર્ણન જો કવિનીવાણી કરે તો કાવ્યનો વિનિયોગ શુભ થતો નથી, પણ ઉલટું તે હીન અને અપકૃષ્ટ થાય છે, માટે કાવ્ય તેવા દોષથી રહિત હોવું જોઇએ. જો આવા પ્રકારનો દોષ કાવ્યમા રહી જાય તો પછી રસની ચ્યુતિ થાય છે. રસની પ્રતીતિમાં અન્તરાય નિવડે છે અર્થાત્ રસાત્મક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવી શકતુ નથી. માટે કાવ્ય દોષથી રહિત હોવું જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ, તે ગુણયુકત હોવુ જોઇએ. એમા ભગવાનનાજ ગુણનું સંકીર્તન કરેલું હોવુ જોઇએ. પ્રભુની ગુણલીલાના સંકીર્તનથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર બને છે. કાવ્યનો વિશુદ્ધ આશય પરમ બ્રહ્મજ છે. Leigh Hunt ના Highest Order of Poetry નામના લેખમા આ પરમ આશયને ઉદ્દેશીનેલખ્યું છે કે–

What the poet has to cultivate above all things is love & truth.–What he has to avoid, like poison is the fleeting and the false. કવિએ પ્રેમ અને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ, અને ક્ષણિક અને અસત્ય વસ્તુઓનો વિષની માફક ત્યાગ કરવો જોઇએ.

ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં, ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિઓમાં, ભાગવતાદિ પુરાણોમાં, મહાભારત રામયણ ઇત્યાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં-કાવ્યના આ વિશુદ્ધ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને વાણીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. ત્યાર પછીના કાળના કવિઓ આ શુદ્ધ ઉદ્દેશને ભૂલી ગયા અને લૌકિક વિષયોને ઉદ્દેશીને તે કાવ્ય ગોઠવ્યાં. આથી તે કાવ્યો આત્માવગરના શબની માફક દેખાવા લાગ્યાં. તે કાવ્યો વસ્તુતઃ કાવ્યાભાસજ ગણાયાં કાળીદાસનું મેઘદૂત કરુણરસનું સુંદર કાવ્ય છે એમ તેના ટીકાકારો કહે છે, પણ જો તે ટીકાકારોએ કાવ્યનો વિશુદ્ધ અને રમણીય આશય લક્ષ્યમાં રાખ્યો હોત તો તેઓ જરૂર કબૂલ કરત કે કવિએ પોતાની ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુ વિષયનાં કાવ્યમાં કર્યો હોત તો ઠીક. આ મેઘદૂત કરતાં ભક્ત કવિઓએ પ્રભુને વિષય બનાવીને, તેના અનુકરણમાં રચેલાં હૃદયદૂત અને મનોદૂત એ વધારે સુંદર છે. આથીજ કવિ જયદેવના ભક્તહૃદયે કાલીદાસાદિ કવિઓની સરણીનો ત્યાગ કરીને સત્યમાર્ગને સ્વીકારીને ભક્તિ પ્રધાન ગીતગોવિન્દ કાવ્ય રચ્યું. આ કાવ્યમાં કવિની કાવ્ય શક્તિની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થયેલી જણાય છે અને તેથીજ કાવ્યેરીના મંદિરનો પરમભક્ત એ ગણાયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નરસિંહ, તથા મીરાંએ આવા પ્રકારનાં કાવ્યોનું કવન કર્યું છે. પૂર્વ ભક્ત કવિઓની સરણીને અનુસરીને કાવ્યમૂર્તિના સ્વરૂપનું અવધારણ પોતાના હૃદયમાં કરેલું હોવાથી, તેમના કાવ્યની મૂર્તિને સુંદર મનોહર અને આકર્ષક બનાવવાને તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું તેમના અક્ષરદેહના અવલોકનથી આપણને જણાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઇનો મુખ્ય વિષય પરબ્રહ્મ છે. કાવ્ય કેવું હોય તે સંબંધી સ્વરચિત સતસૈયામાં તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

બિનસંબધ હરિ કાવ્ય સબ, અતિ અદ્ભુત હુ નકામ,
આરકૂટ ભૂખન રુચિર, પે જીમિ મિલે ન દામ.
દ. કા. સં પૃ. ૪૩૫. શ્લો ૭૦૧

શ્રીહરિના સંબધ વિનાનુ જે કાવ્ય તે ઘણુ અદ્ભુત હોય તો પણ તે વ્યર્થ છે. હરિના કાવ્યમા જે અનારના રસનો આસ્વાદ થાય છે, તેવો રસ અન્યત્ર નથી. દૃષ્ટાત તરિકે આર્કૂટ કહેતાં પિત્તળ તેના અલકારો ઘણા સુંદર બનાવ્યા હોય, પણ સુવર્ણના બેડોળ અલકારોના જેટલુ મૂલ્ય તેનુ ઉપજતુ નથી. અર્થાત્ હરિસંબધી કાવ્ય તે સુવર્ણ છે અને ત્દ્દ્વ્યતિરિક્ત કાવ્ય પિત્તળ છે. હરિસંબધી કાવ્ય, કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નમાલુ તથા ક્ષુલ્લક લાગતુ હોય છતાં પણ અન્ય વિષયક કાવ્ર કરતા તે ઉત્કૃષ્ટ છે. અર્થાત્ ઉત્તમ કવિ તો એજ કહી શકાય કે જે ભગવાનને પોતાના કાવ્યને વિષય બનાવીને કાવ્ય લખે છે ભગવાન સિવાય અન્ય દેવો અગર ભક્તો, અગર દેવાશી પુરુષોની જીવન કથાના પ્રસગો લઇને જે કાવ્ય બનાવે છે તે મધ્યમ કોટિનો કવિ ગણવો જોઇએ અને ફક્ત લૌકિક વિષયોમાજ પોતાની પ્રતિભાના ચમત્કાર અન્યને દૃષ્ટિગોચર કરાવનાર કવિ તે ગણવો જોઇએ.

આ પ્રકારના કાવ્યના ગુણ લક્ષણ કેવા હોય છે તે વિષે પોતે જણાવે છે—

"અગ્ન થોર અતિ અર્થસહ, અમન સરસ સદહોઇ,
કૃપા ભાગ્તી કૃષ્ણ વહ, કાવ્ય ન એસી કોઇ"
દ. કા સ પૃ ૪૩૫ શ્લો ૭૦૩

થોડા વર્ણો, અક્ષરો થોડા, પણ અર્થ ઘણો, અને તે દોષ રહિત અને સરસ કહેતા રસમહ વર્તમાન હોય, એટલુંજ નહિ પણ

જેમા પરિશ્રમ વગરની રચના હોય, ત્યારે તે શ્રીકૃષ્ણના સબધવાળી ભાગ્તી છે એમ જાણવુ એ વિના અન્યસર્ગ કાવ્યો શ્રમજન્ય છે. તેમજ ચાતુર્ય યુકત છે આ દુહામા કાવ્યમા કયા આવશ્યક લક્ષણોની જરૂર છે તે દયાગમભાઇએ દર્શાવ્યુ છે. (૧) થોડાવર્ણ (૨) ગૂઢ અર્થ (૩) દોષનો અભાવ–શબ્દદોષ અગર અર્થદોષ, અર્થાત્ શબ્દ સુદર અને ભાવવાહી જોઇએ અને પ્રસંગ તથા સમયને અનુસરીને જોઇએ. અર્થ પણ રમણીય હોવો જોઇએ અર્થની રમણીયતા તો એ ભગવદ્‌વિષયક હોય તો જ બની શકે. क्षणे क्षणे यन्नवतामुपेति तदेवरूपं रमणीयतायाः. રમણીયતાનુ રૂપ પ્રતિક્ષણે નવીનતામા છે એ નવીનતા ભક્ત કવિની દૃષ્ટિએ, 'નિત્યલીલા નિત્યનૌતમ શ્રુતિ ન પામે પાર' એ પકિતમા જ્યા પ્રમાણે હોય છે (૪) રસયુક્તતા એ ચતુર્થ લક્ષણ છે, રસ એજ કાવ્યનો આત્મા છે તો આના કાવ્યમા રસ હોવો જોઇએ અર્થાત્ રસાત્મક ભગવાનની નિત્ય નૌતમ લીલાના મકીર્તન કરવામાજ કવિના કાવ્યમા રસયુકતતા હોય છે (૫) વળી આ કાવ્ય શ્રમજન્ય હોવા ન જોઇએ પણ તેનો પ્રવાહ સદા નૈસર્ગિક વહેવો જોઇએ સદાનો અર્થ એમ નથી કે આવા કવિઓ તે શીઘ્ર કવિઓ છે. પણ એનો ભાવાર્થ એટલોજ છે, કે ભગવદ્ ભક્તોની આસક્તિ પ્રભુ પ્રતિ છે, તેમની કાવ્ય શકિત એટલી ઉત્કટ હોય છે કે જ્યારે જ્યારે તે ભગવદ્‌ભક્તને પ્રભુના ગુણગાન કરવા હોય ત્યારે ત્યારે તે એકદમ કાવ્યદ્વારા તેનો આવિર્ભાવ થાય છે તેની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને કોઇ પણ પ્રકારના અન્તરાય નડતા નથી આવા પ્રકારના લક્ષણયુક્ત કાવ્યોનો આવિર્ભાવ પ્રભુની કૃપાના બળેજ ભક્ત હૃદયમાથી થાય છે

અન્ય દુહામા દયાગમભાઈ કહે છે—

ઔર બરન હુ સફલ સબ, જો સંજોગ ઘનશ્યામ;
જ્યોં કંસારિ મુરારિ, મધુસૂદન સુચિ નામ;
દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૫

જો ઘનસ્યામ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણના નામનો યત્કિંચિત્ પણ સંબંધ હોય તો તે સંબંધથી અન્ય અક્ષરો પણ સફળ છે એમ જાણવું જેમ કંસારિ, મુરારિ અને મધુસૂદન એ નામો ભગવાનનાં છે, પણ આ નામમાં કસ, મૂર અને મધુ દૈત્યનાં નામ છે હરિના સંબંધે કરીને કંસાર ઇત્યાદિ નામો પવિત્ર લાગે છે. અર્થાત્ કાવ્ય ભગવદ્વિષયક હોયતોજ તે કાવ્યના શબ્દો અગર અક્ષર સફળ થાય છે.

કેટલાક કવિઓ પોતે અતિદીર્ઘ અને સંસ્કૃતમય શબ્દોથી કાવ્ય બનાવે છે, કેટલાકો ફક્ત સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્યો રચે છે, અને લૌકિક ભાષામાં રચવાની વિરુદ્ધ હોય છે. તો તે સંબંધી પણ દયારામભાઇ કહે છે—

શ્લોક પુરાની સંસ્કૃત, બાંચત સબ ઈતરાય;
ફૂલ્ય સુફલ ગિર્વાણ જબ, શ્રોતા લે સમુઝાય.
દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૬

સર્વપુરાણીઓ સંસ્કૃત શ્લોક વાંચીને ફુલાય છે અને કહે છે કે અમે તો સંસ્કૃતમાજ વાદ કરીએ છીએ અને તે વાદ સાચો છે. લૌકિક ભાષામા વ્યવહાર કરવો તે જૂઠો છે પણ તે ફુલાતો ત્યારે પ્રમાણ કે શ્રોતૃજનને દેશભાષા બોલ્યા વિના ગીર્વાણ–સંસ્કૃતવાણીથી સમજાવે ત્યારેજ. અર્થાત્ શ્રોતૃવર્ગ દેશભાષાજ જાણતા હોવાથી તેમને સમજાવવાને તે ભાષા બોલ્યા વગર છૂટકોજ નથી, તો પછી સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્ય રચવાનુ પ્રયોજન શું? જો કાવ્યનો પ્રચાર

શ્રોતૃવર્ગમાં કરવાનો હોય તો, જે ભાષાના સંસર્ગમાં શ્રોતૃવર્ગ હોય તે ભાષામાંજ એ કાવ્ય પ્રગટ થવું જોઇએ. "ભાષાને શું વળગે ભૂર જે રણમાં જીતે તે સૂર" એ અખાની વાણીનો પડઘો દયારામભાઇ આ દુહામાં પાડતા જણાય છે, અને તેઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે ગમે તે ભાષામાં કાવ્ય લખો તેમાં કોઇ પણ જાતનો પ્રતિબન્ધ નથી, પણ તે કાવ્ય ભગવદ્‌વિષયક હોવું જોઇએ. સંસ્કૃતમાં ઘણી સુંદર રીતે કાવ્ય લખેલું હોય, પણ જો તેમાં ભગવાન સંબંધી કંઇ પણ કથન ન હોય તો તે કાવ્ય મારેનો પ્રચાર વ્યર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય ભગવાનજ હોવો જોઇએ શ્રીમદ્‌ભાગવતની 'રાસ પંચાધ્યાયીના, એટલે ૧૦-૩૦-૨૬ મા શ્લોકમા શુકદેવજી કહે છે કે પ્રભુએ શ્રીગોપીજનોને રસોત્સવનું સુખ આપવાને શરત્, કાવ્ય અને કથાના રસના આશ્રયરૂપ નિશાઓનુ સેવન કર્યું. આની ઉપર ટિપ્પણ કરતા શ્રીપુરુષોત્તમજી પોતાના "પ્રકાશ"માં લખે છે કે—

"લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી ભગવદીયનુજ કથન કરે છે; લૌકિકોજ તેને અન્યથા સમજે છે એવો ભાવ છે. આથીજ લૌકિક ગાથાઓમા પણ જીવનામને દૂર કરીને ભગવન્નામનો તેમાં નિક્ષેપ કરીને પ્રાચીન કવિઓએ કથાઓ ગાઈ છે" દયારામભાઇ પણ પોતાની કવિતાને ભગવદભિમુખ બનાવે છે અને તેથીજ જે કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ ધ્વનિ, અલંકાર, રીતિ અગર રસને કાવ્યનું પ્રધાનભૂત તત્ત્વ માને છે તેમનાથી જુદા પ્રકારે કાવ્યનું લક્ષણ તે લે છે. ધ્વનિ, રસ, અલંકાર વગેરે તમામ દયારામની કવિતામાં છે પણ તે સર્વેનો ભગવાન્ સાથે સંબંધ જોડેલો છે.

દયારામભાઇના કાવ્યોમાં અલંકાર, ધ્વનિ, રસ વગેરે કેવી રીતે છે તેનાં દૃષ્ટાંત આપણે લેઇએ.

નીચેનું પદ રૂપક અલંકારનું દષ્ટાંત છે.

મનજી મુસાફરરે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલક ઘણા જોયારે; મુસાફરી થઇ છે ઘણી, . ટેક
સ્વપુર જવાનો પથ આવ્યો છે, રખે ભૂલતા ભાઇ
ફરીને આ મારગ મળશે નહિ, એહેવી છે અવળાઇ,
સમજીને ચાલો સુધારે, ના જશો ડાબા કે જમણી. મનજી ૧
વચે ફાંસીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહિ ભાર
મળ્યો છે એક ભેદીરે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી. મનજી ૨
હાવાં માલ વેહોરો તો વેહોરો શેઠના નામનો, થાય ના કહું અટકાવ
આપણો કરતા જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ.
એટલા સારૂરે ના ચાલું વેહરતના ધણી. મનજી ૩
જો જો જુગ થકી જાવુ છે, કરજો સભાળીને કામ;
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઇએ પોતાને ગામ,
સુઝે છે હાવાં હેલું રે, અવધ થઇ છે આપણી મનજી ૪

દ. કા મ. પૃ. ૨૭૦

આ પદમા રૂપક સમજવાને માટે નીચેનો તાદાત્મ્ય સબધ સમજવો જોઇએ મન=મુસાફર, નિજદેશ=બ્રહ્મધામ, સ્વપૂર જવાનો પથ=ભક્તિમાર્ગ. ડાબા જમણી માર્ગ=કર્મ માર્ગ અગર જ્ઞાનમાર્ગ; ફાસીઆ=કામાદિ વિકારો વળાવા=સત્સગ ઇત્યાદિ. માલ=ભગવન્નામ, શેઠ=પ્રભુ આ પદ ઉપદેશાત્મક કવિતા તરીકે છે કારણ કે કવિનો ઉદ્દેશ મનને ઉપદેશ આપવાનો છે છતા રૂપક અલકારની ખૂબીથી તેમા વાચ્યની ચારુતા આવી છે. અલકારો સ્વત કાવ્યના પ્રાણ

રૂપે નથી જો કે જયદેવ નામનો આલંકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અગ્નિ ઉષ્મા રહિત હોય તોજ કાવ્ય અલંકાર રહિત હોઇ શકે. પણ આ મત સર્વ આલંકારિકોને ગ્રાહ્ય નથી કેવલ અલંકાર પ્રધાન કાવ્ય ચિત્રકાવ્યની કોટિમાં ગણાય છે આથી મમ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અલંકારને સ્વીકારે છે તો પણ તેમના મતે જો કાવ્યમાં રસ હોય તો જ તે અલંકારો કાવ્યને શોભા અર્પી શકે છે અલંકારમાત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેલા છે. દયારામના કાવ્યમાં તે અલંકાર ઇશ્વરના ગુણ ગાનના અંગે યોજેલો છે માટે જ તે શોભારૂપ છે એમ તેઓનો મત જણાય છે રૂપકનું બીજું દૃષ્ટાંત દયારામના 'ભક્તિ પોષણમાં' નીચે પ્રમાણે છે

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરા અંધકાર
મણિ અભય દુતી અચળ છે, દીપકને ભય છે અપાર
અપાર ભય વાયુથી વામે તેલ પાત્ર બતી વણ લય પામે
જ્ઞાન અભય તો અન્ય કુણ માત્ર નિર્ભય ભક્તિ સકળ સુખપાત્ર
ભક્તિ પોષણ ૪૮

અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકારનું દૃષ્ટાંત નીચેની પંક્તિઓમાં છે
સાચી પ્રીત તે પ્રાણ લેરે, સાધારણ થાય પરી
દાદુર જળ વણ જીવેરે, માછલડાં તો જાય મરી
'પ્રેમ પરીક્ષા ૧૨

આ અલંકારમાં સામાન્ય અગર વિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં વિશેષ અગર સામાન્ય ઉક્તિનો પ્રયોગ કવિ કરે છે એટલે જો કવિને કોઇ પણ સામાન્ય ઉક્તિ કહેવી હોય તો તેના સમર્થનમાં વિશેષ (અનૂક ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કરે છે તેમ વિશેષના સમર્થનમાં સામાન્ય કથન

કરે છે અહિંઆ સાચી પ્રીત અને સાધારણ પ્રીતિનો ભેદ કવિ પ્રથમ સામાન્ય ઉક્તિથી કરે છે અને પછી તેના સમર્થનમા વિશેષ દૃષ્ટાંતો દાદુર અને માછનડાના આપ્યા છે. દાદુર જળ વગર જીવે છે માટે તેમની પ્રીતિ સાધારણ છે માછલડા મરી જાય છે માટે તેમની પ્રીતિ સાચી છે

આજ કાવ્યમા આગળ ગોપીજન ઉદ્ધવ પ્રતિ કહે છે—

"ઇંદુને અવલોકીરે ચકોરનુ ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સતોષ વળે

આ શ્લોકમા ચકોર ચદ્ર તરફ એક ચિત્તથી જોઇ રહે છે અને તેનો પ્રકાશ અવલોકીને સતોષ પ્રાપ્ત કરે છે એવુ અપ્રસ્તુત દૃષ્ટાત આપ્યુ તેથી ગોપીજનનો એવો કહેવાનો આશય છે કે અમને પણ પ્રભુના દર્શનમાજ સંતોષ થાય છે પ્રભુના દર્શન સિવાય અમને બીજા કશામા પણ સતોષ થતો નથી આ રીતે અપ્રસ્તુતમાથી પ્રસ્તુત અર્થ ફલિત થાય છે માટે તે અપ્રસ્તુતપ્રશસા અલકારનુ દૃષ્ટાત છે

રાધિકાના વખાણ નામના ધોળમા રાણી કીર્તિજી રાધાના શરીરના સૌંદર્યનુ વર્ણન કરતા એક સ્થળે કહે છે

કીર ચચુને લજાવે તારી નાસિકા રે
તારી ભ્રકુટિ લજાવે છે કોદડ મારી લાડસ ઘેલી
તારા મુખડા ઉપર વારૂ કોટિક ચદ્રમારે
તારા નેત્ર ઉપર વારુ મૃગને મીન મારી લાડસ ઘેલી
× × × ×
તારો કઠ સુણી કોકિલા થઇ દીન મારી લાડસ ઘેલી

આ શ્લોકમા રાધાની નાસિકા ભ્રકુટિ મુખ નેત્ર કઠ એ ઉપ

મેય છે અને શરદચંદ્ર કોદ્દ, ચંદ્રમા, મૃગ ને મીન, તથા કોકિલા એ બધા ઉપમાન છે જે ઉપમેય કરતા ઉપમાનના અપકર્ષનું વર્ણન કોઇ કાવ્યમા કરેલું હોય તો તેને અલંકાર શાસ્ત્રમા પ્રતીપ નામનો અલંકાર કહે છે, અહિંયા કવિએ અલંકારનુ દૃષ્ટાંત સુંદર રીતે આપ્યું છે.

આજ ધોળમા આગળ કહે છે—

તારું હસવું જાણે વરસે મિઠડા ફૂલડાંરે,
દીપે કુંદ કળી સરખા તારા દંત.

આ પદની પ્રથમ પંક્તિમા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે, કારણ કે રાધાના હાસ્યમા મીઠડા ફૂલડાંના વર્ષણની સંભાવના કરી છે બીજી પંક્તિમા ઉપમેય દાંતને ઉપમાન કુંદકળી સાથે સરખાવ્યા છે માટે તે સાદૃશ્ય ભાવમાં ઉપમા અલંકાર છે

તારી નખશિખ શોભાને શી વરણવુંરે
તારી સમોવડ કોઇએ નવ કહેવાય   મારી લાડસ ઘેલી

આમા અસમાલંકાર છે કારણ કે ઉપમેય રાધાનુ સમોવડ નથી કોઇ પણ ઉપમાનને અત્યન્ત નિષેધ કર્યો છે

એક ગરબીમા ગોપી પ્રભુના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરે છે, ત્યા કહે છે

અમળા જન હોય તે તો માતક કહેવાય નહિ
તેમા કામ જેવા ફુટડા વહેવાય છે જીરે   ૫

આ પદમા વિરોધાભાસ અલંકાર છે કામ જે સર્વને મોહ પમાડે છે તે પણ પ્રભુના રૂપથી મોહ પામી જાય છે, માટે તે ઉકિતમા વિરોધ હોવાથી વિરોધાભાસ અલંકાર કહેવાય છે

નાસિકાનું મોતી ઝુમી રહ્યું છે અધરપર,
તે તે મનડા મારામાં ઝોકાં ખાય છે છરે.

પ્રભુના અધરપર ઝુલી રહેલું મોતી ગોપીના મનડામાં ઝોકા ખાય છે એમ કહે છે, એટલે અધરપર જે એનું સ્થાન હતું તે સ્થાન મન પર આવે છે. એક વસ્તુ અનેક સ્થળે રહેતી હોય એવું વર્ણન જો કવિ કરે તો તે પર્યાય અલંકાર ગણાય છે. નાસિકાનું મોતી પ્રભુના અધરપર અને ગોપીના મનડામાં ઝુકી રહે છે. આ રીતે સ્થાન ભેદનો નિર્દેશ આમાં કર્યો છે.

કાચનાં ફાનસમાં દીપક જેવો ચળક રે;
સુંદરીનાં વેણુમાં તેવો રતિરસ ઝળકેરે.

આ પંકિતમાં પ્રસ્તુતોપમા અલંકાર કેવો સુંદર સુવર્ણની વીંટીમાં હિરાના નંગને ગોઠવીને બેસાડયો હોય તેવો દીપી રહ્યો છે.

"રસિક રંજન માનું નીચેનું કવિત વ્યાજ સ્તુતિ અલંકારનું દૃષ્ટાંત છે.

પિતુકોં ન મોખ દીનો, બ્રાહ્મનકોં લૂટ લીનો,
છત્રી હોય વિપ્રનીકું પાય પરસાયે હો;
એક નારી મારી ડારી, નાસિકા વિડારી દુજી
બિના દોષ મારીવેકોં, મૃગ પાછેં ધાયે હો,
જાને દીની બેટી વાકી મરજાદા મેટી, કપી
બિના વેરમાર્યો, ભીલી જૂઠે બેર ખાયે હો,
મુનિયોગ મુકિત દીની નીચેં દયાનાથ રામ,
મરજાદા પાલક, તુમ કૈસે કહાયે હો,

કાવ્ય સુધા. પૃ. ૨૨૩

આ કવિતમા ઉપર ઉપરથી વાચતા જણાશે કે શ્રીરામચદ્રજીની નિન્દા કરી છે, પણ અદરથી સ્તુતિ કરી છે તેવીજ રીતે દેખીતી રીતે પ્રશસા હોય પણ અદરથી સ્તુતિ હોય એવા પ્રકારનુ આ અલકારનુ બીજુ દષ્ટાત નીચેના કવિતમાં છે

કોન દછ કસ જેસો કૃષ્ણકો ન ભૂલ્યો છિનુ
ખમરિ લેન ભેજવાને પ્રાણ ભેટ કીનો હૈ
ધનુમુખ મડયો આદી, પ્રભુ પધરાયે પૂજ્ય,
વાસ ગધ મનહાર, સામે પડધ દીનો હૈ,
સકુન હેતુ હસ્તીકુ ઃગદ્વાર ઠાડો રાખ્યો
ગિરિકે ઙકોત કીનો, એસો પ્રણય ભીનો હૈ,
એસો ખૂબ દયા પ્રભૂ કાહી શીઘ્ર મિલે જાય,
બિવસ હોય ગિર્યો તાતે ભયો અસ દીનો હૈ,

આ કવિતમા કવિએ કસની પ્રશસા બહારથી કહી છે પણ વસ્તુત તો કવિના હ્રદયમા તેના પ્રતિનો તિરસ્કાર સૂચવાય છે. અંગ્રેજીમા આને Irony કહે છે

વળી—

વાકુ મા જોશો વરણાગીયા,
જોતા કાળજામા કાઇ કાઇ થાય છે જીરે
અણિયાળી આખે વાલમ પ્રાણ મારો પ્રોયો છે.
મોહન મુખડુ જોઇ મનડુ મોહાય છે જીરે, વાંકુ ૧

અહિંઆ ગોપી પ્રભુને કહે છે કે મારી દષ્ટિ આપના મુખ કમળને જુએ છે પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ દષ્ટિ મુગ્ધ બની નથી પણ મન મુગ્ધ થઈ ગયુ છે, મનડુ મોહાય છે' અહિંઆ

કારણ અને કાર્યનો સંબંધ મચવાયો નથી; લોકમાં જે કોઇ અમુક કાર્ય કરે તેનેજ અમુક ફળ મળે છે, પણ કાર્ય કરે કોઇક અને ફળ બીજાને ભોગવવું પડે તો એવી કવિની ઉક્તિમાં અસંગતિ અલંકાર છે. અહિંઆં દૃષ્ટિ પ્રભુના મુખને નિહાળી રહી છે છતાં મોહ ઇત્યાદિ પરિણામ મનને ભોગવવું પડે છે માટે અસંગતિ અલંકારનું દૃષ્ટાંત છે.

'અણિયાળી આંખે વાલમ પ્રાણ મારો પ્રોયો છે' એમાં પણ સુંદર ધ્વનિ રહેલો છે. સોયથી જેમ મણિ વગેરે સૂત્રમાં પરોવાય છે તેમ પ્રભુની અક્ષિથી ગોપીના પ્રાણ પરોવાય છે; અર્થાત્ પ્રભુની દૃષ્ટિ ગોપીના પ્રાણ ઉપર એવી લાગી ગઇ છે કે જેથી એ પ્રાણમાં પ્રભુ સિવાય અન્ય કશો પણ વિચાર પ્રવેશ પામતો નથી. "પરોવાવું" ધાતુ અહિંઆ તેના મૂળ અર્થનો ત્યાગ કરીને "આસક્ત બનવું" એ અન્ય અર્થમા વપરાયો છે, માટે આ અત્યન્ત તિરસ્કૃત્ વાચ્ય ધ્વનિનું દૃષ્ટાંત છે.

નીચેની ગરબીમા વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે અને વિધ્યર્થ પ્રતીયમાન છે.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામ રંગ. ટેક.
જેમાં કાળાશ તે સહુ એક સરખું સર્વમા કપટ હશે આવું મારે
કસ્તુરીની બીંદી તે કરૂં નહિ, કાજળ ના આંખમા અંજાવું. મારે.
કોકિલાનો શબ્દ શણું નહીં, કાગવાણી સકુનમા ન લાવું. મારે.
નીલાંબર કાળી કંચુકી ના પેહેરૂ, જમનાના નીરમા ન ન્હાવું મારે.
મરકટ મણિને મેઘ દૃષ્ટે ના જોવા, જાબુવંત્યાગ ના ખાવુ. મારે.
દયાના પ્રીતમ સાથે સુખે નીમ લીધો, પણ મન કહે જે
પલક ન નીભાવું. મારે.

વાચ્યાર્થથી ગોપી એમ કહેવા માગે છે કે હવે હું શ્યામ રગ પાસે જઇશ નહિ કારણ કે કૃષ્ણ કાળા છે તેથી એટલુજ નહિ, પણ જ્યા જ્યા કાળા ર ગ હોય ત્યા પણ જઇશ નહિ પણ તે વ્યંગ્યાર્થ તો વિપર્યયજ છે શ્યામ કૃષ્ણના મેળાપની તાલાવેલી ગોપીના હદયમા ઘણી થઇ રહી છે તેથી ક્યારે મને એ પ્રભુનો મેળાપ થશે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે આમા અવજ્ઞા, પ્રત્યનીક તથા અર્થાન્તર ન્યાસ અન કારો મિશ્ર થયા છે અને માનવતી નાયિકાના હદયમા સ્થિત રહેલા રતિ સ્થાયિ ભાવને પોષે છે આ કાવ્યમા માન એ નાયિકાલ કાર છે

તેજ પ્રમાણે નીચેની પ કિતઓથી શરૂ થતી ગરબીમા પણ વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે અને વિપર્યય પ્રતીયમાન છે

હાવા હુ સખી નહીં બોલુ રે, કદાપી નદકુવરની સગે
મુને શશીવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અ ગે .૧
ઇત્યાદિ.

દ-કા-સ પૃ ૧૭૮. ગરબી ૨૮

આમા વાગ્વિદગ્ધા નાયિકા છે કૃષ્ણે ગોપીને શશીવદની કહી તેથી ગોપી કહે છે કે હુ એમની સાથે નહિ બોલું, એમ વાચ્યાર્થ છે, પણ પ્રતીયમાન અર્થ એવો નથી ઉલટો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે પ્રભુએ શશીવદની કહીને મને કેવા સુદર ભાવથી બોલાવી છે, તો પછી શુ હુ એની નિષ્ઠુર થઇશ કે પ્રભુ મારી પાસે આવે તો પણ હુ તેમની સાથે બોલીશ નહિ ? ના, ના, હું તો જો પ્રભુ નહિ બોલાવે તો પણ બોલીશજ આવો અર્થ યુકિતથી ગોપ્ય રાખ્યો છે.

અલંકારો સ્વતઃકાવ્યના પ્રાણ રૂપે નથી જો કે જયદેવ નામનો આલંકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અગ્નિ ઉષ્મા રહિત હોય તોજ કાવ્ય અલંકાર રહિત હોઇ શકે. પણ આ મત સર્વ આલંકારિકોને ગ્રાહ્ય નથી. કેવલ અલંકાર પ્રધાન કાવ્ય ચિત્ર કાવ્યની કોટિમાં ગણાય છે. આથી મમ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અલંકારને સ્વીકારે છે પણ જો કાવ્યમાં રસ હોય તોજ તે અલંકારો કાવ્યને શોભા અર્પી શકે છે. અલંકાર માત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેલ છે. દયારામના કાવ્યમા તે અલકાર પ્રભુના ગુણ ગાનના અગે યોજેલા છે. માટેજ તે શોભારૂપ છે. એમ તેઓનો મત જણાય છે.

લોચન મનનોરે, કે આ ઝગડો લોચનમનનો.
રસિયાતે જનનોરે, કે આ ઝગડો લોચન મનનો. ટેક
પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નદ કુવરની સાથ
મન કેહે લોચન તે કરી, લોચન કેહેતુ જ હાથ, ઝઘડો લોચન ૧

આમા નેત્રથી પ્રભુના સ્વરૂપનાં દર્શન કરાય છે અને તેથી પ્રભુ માટેનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મન તે ભાવનુ અહર્નિશ ચિંતન કરીને તેને હૃદયારૂઢ કરે છે, એવો અર્થ લોચન અને મનના ઝગડાથી સુંદર રીતે કવિએ વર્ણ્યો છે જેને કાવ્ય શાસ્ત્રમા અવિવક્ષિત વાચ્ય ધ્વનિના સંલક્ષ્યક્રમ ધ્વનિનો અર્થશક્ત્યુદ્ભવાનુરણધ્વનિ નામનો પ્રકાર કહેવામા આવે છે, તેનુ આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. આ લોચન મનનો ઝઘડો કવિએ પ્રૌઢોક્તિથી કહ્યો છે.

કવિએ શબ્દાલંકારમા પણ અનુપ્રાસ તથા યમક એકાક્ષર, દ્વયાક્ષર, પદાક્ષર દુહામા ગાયા છે. (જુઓ. દ. કા. સંગ્રહ.

પૃ ૪૩૭-૪૩૮) ચિત્ર કાવ્યોમા ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિ, ત્રિપદી, કપાટબધ, ધનુબધ, કમળબધ, હારબધ, તથા છત્ર અથવા મેરુબધમા બના યા છે રસિક રજનમા નીચલો મત્તગયદ, અતરલાપિનનુ દષ્ટાત છે

મીતકી મીત સુહાનિ કરે ન કરે અરિકીયહ બાત ખરીહૈ
પાપ કિયે પર બ્રહ્મ મિલે ન મિલે સતસગ કિયે સુ હરિ હૈ
નીતિકી બાતસુ કલેશ રહે ન રહે મતિ નિત્ય અનીતિ ભરી હૈ,
દેખત જુઠિ લગે જુગતી નહીં સાચિ દયા કવિ બાની કરી હૈ

કાવ્ય સુધા પૃ ૨૨૩

દેહલી દીપકન્યાયે આ મત્તગયદમાનો વચલો નકાર બે તરફ વાચી શકાય છે અને આવી રીતે વાચતા બે પ્રકારના અર્થ સમજાય છે

નાયિકાવર્ણનમા જુદા જુદા પ્રકારની નાયિકાઓ, દાખલા તરીકે પ્રોષિતભર્તૃકા, ક્રિયાવિદગ્ધા, વાક્વિદગ્ધા, ખડિતા, સ્વપદૂતિકા, અનસૂયા, ખડિતા અધીરા ખડિતા ધીરાધીરા, ખડિતા ધીરા, કલહાતરિતા ઉત્કઠિતા રૂપગર્વિતા, યોત્સ્નાભિસારિકા, મુગ્ધા, વાસકસજ્જા વિપ્રલબ્ધા આગમપતિકા લક્ષિતા, મુદિતા, માનવતી વગેરે સોદાહરણ વર્ણ્યાં છે અને તેના લક્ષણો સુદર રીતે સમજાવ્યા છે (જુઓ સતસૈયા કા સંગ્રહ પૃ ૨૯૦-૩૪૩ સુધી)

પ્રહેલિકાના પણ દષ્ટાતો દયારામભાઈએ ઘણા ઉત્તમ યોજ્યા છે અને તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ-૨ જા મા પ્રસિદ્ધ થયા છે અહિંઆ ફક્ત તેમાંથી થોડા દષ્ટાંતો ઉતારીશુ રાધા માન લઈને બેઠા છે અને

શ્રીકૃષ્ણ કુંજમાં તેમની રાહ જોઇ રહ્યા છે. ઘણો સમય વ્યતીત થયો છતાં રાધા કુંજમાં પધાર્યાં નહિ ત્યારે કૃષ્ણ સખીને મોકલે છે અને સખી રાધાની પાસે આવીને કહે છે.

સિંધુ સુતા સુતતે રિપુગમની, સુણ મારી તું વાત;
કામ પિતા વાહન ભક્ષણ તન, કયમ ન ધરે નિજગાત. ૧
અલિવાહન પતિવાહન રિપુની, તપત વડી તન ભારી.
શૈલસુતા સુત તે સુત અંગના, તે તો ત્યહાં વિસારી. ૨
ચતુરાનન સુત તે સુત વાસુત, ઉદિત થવાને આવ્યો;
મન્મથ માત તાત સુત આથ્યો, તે તો વૃથા ગુમાવ્યો. ૩
સારાવલી–પૃ. ૨૩૮, ૨૩૯.

અર્થ (૧) સિંધુ (સમુદ્ર)ની સુતા (પુત્રી, છીપ)ના સુત (મોતી)ના રીપુ (હંસ) સમાન ગમન કરનારી હે રાધા! તું મારી વાત સાંભળ. કામપિતા (કૃષ્ણ)ના વાહન (ગરુડ)ના ભક્ષણ (સર્પ)ના તન (અંગ) ઉપર જે હોય છે તેને (અર્થાત્ કાંચળીને) તું પોતાના ગાત (અંગ) ઉપર કેમ ધરતી નથી?

૨ અલિ (ભ્રમર)ના વાહન (કમળ)ના પતિ (બ્રહ્મા) ના વાહન (હંસ–અર્થાત્ પરમહંસ)ના રિપુ કામદેવની તપત તનમાં ભારે છે. અને તેથી શૈલસુતા (પાર્વતી)ના સુત (ગણપતિ) તે સુતની અંગના (સ્ત્રી–શુદ્ધિ) તેને વિસારે છે. અર્થાત્ તારા વિરહ તાપથી કૃષ્ણની શુદ્ધિ જતી રહી છે.

૩. ચતુરાનન (બ્રહ્મા)ના સુત (મરીચિ)ના સુત (કશ્યપ) વા (એનો) સુત (સૂર્ય) ઉદય થવા આવ્યો. અને મન્મથ (કામ)ની માત (લક્ષ્મી)ના તાત (સમુદ્ર)નો સુત (ચંદ્ર) અથ્યો (આથમ્યો) તે ચંદ્ર

તે મિથ્યા ગુમાવે ચદ્રના પ્રકાશમા તુ કૃષ્ણની સાથે વિહાર કરવાને માટે કુજમા ગઇ નહિ એટલે તે તને મળેલી સુંદર તક ગુમાવી દીધી

અવળ વાણીનુ એક કવિત રચ્યુ છે, તેમાની એક ચોપાઇ દષ્ટાત માટે બસ છે

અભક્તને અચ્યુત પદ મળે અકર્મીના અઘ દૂર રમે
નરકે જાય ભજે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોગી દુર્મતિ ૧

આ ચોપાઇમા દેખાતો અર્થ એવો નીકળે છે કે જે ભગવાનનો ભક્ત નથી તેને ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જે અકર્મી છે તેના પાપ નિવૃત્ત થાય છે જે ભગવાનને ભજે તે નરકે જાય છે, અને હરિનો પ્રિય ભક્ત હોય તો તેનામા દુર્મતિ હોય છે પણ આ અર્થ વિપરીત છે કારણ કે ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે અભક્તને એટલે જે અ=વિષ્ણુનો ભક્ત હોય તેને ભગવાનનુ પદ પ્રાપ્ત થાય છે જે અ ર્મી એટલે કર્મ માર્ગમા સ્થિત નહિ અર્થાત્ જ્ઞાન માર્ગવાળો હોય છે (જે જ્ઞાની હોય છે) તેના પાપ દૂર થાય છે જે ભગવતી (સ્ત્રી) ને ભજે છે અર્થાત્ સ્ત્રીમા આસક્ત બને છે તે નરકે જાય છે અને હરિનો—કથન અગર કામનો પ્રિય બને છે તેનામા દુર્બુદ્ધિ વાસો કરે છે આ રીતે શબ્દ શક્તિથી જુદોજ અર્થ સમજાય છે માટે આનુ નામ અવળવાણી કહેવાય છે

હિરાવેધ પ્રકરણ વર્ણનમા દેખીતી રીતે કોઇમા ગ્રહના નામ, કોઇમા નક્ષત્રોના નામ કોઇમા રાશિનાં નામ, કોઇમા યોગના નામ, કોઇમા અષ્ટ દેવતાનાં નામ કોઇમાં દશ રાગના નામ, ફક્ત આપેલા હોય છે પણ તેમાથી ભગવાન સબધીનો ઉપદેશ કવિ પોતાના મનને કરે છે દાખલા તરીકે નીચેનો દુહો આપણે લઇએ

મિનકેતુ રહા કવિ પર્યો, છત્ર બુદ્ધિ ગહિ મંદ;
મંગલમય તટ તરનિજા, બનિ ન ભજે સજચંદ

દ. કા. સં. ૫-૩૪૮. દુહો ૨૬૮

આ દુહો નવ ગ્રહ બંધ છે. આમાં ગુરુ શિષ્યને કહે છે, હે શિષ્ય તું કવિ કહેતાં જ્ઞાની થઈને મીનકેતુ જે કામ, તેનો રાહ જે માર્ગ તેમાં પડયો; અને અરેરે! છત્ર બુદ્ધિ જે મંદ તે તેં ઝાલી; અને મંગળમય જે કલ્યાણરૂપ તરણિજા–સૂર્યની પુત્રી શ્રીયમુનાજી તેના તટ ઉપર વસીને વ્રજના ચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ તેમને તે ન ભજ્યા, માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને તેને ભજ. હવે નવ ગ્રહનાં નામ જે આમાં આવે છે તે? કેતુ ૨. રાહ–રાહુ, ૩ કવિ–શુક્ર, ૪ છત્ર–ગુરુ, ૫ મંદ –શનિ, ૬ તરણી–રવિ, ૭ બુદ્ધિ–બુધ ૮ મંગળ ૯ ચંદ્ર–સોમ છે.

કવિનાં કાવ્યોનું કાવ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણે અવલોકન કર્યું અને તે ઉપરથી આપણે સમજી શકયા છીએ કે કવિમાં અનુપમ કાવ્ય શકિત હતી, એટલુંજ નહિ પણ જે વિષય ઉપર જેવી ખૂબીથી લખવુ હોય તેવી રીતે તે લખી શકતા. અલંકારની તેમજ ધ્વનિની ખૂબી પોતે લાવી શકતા. જો તેમણે ગુજરાતી ભાષામા અલંકાર શાસ્ત્ર અગર કાવ્ય શાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ સ્વયોજીત દ્રષ્ટાંતોથી રચવાને ઇચ્છયું હોત તો તે અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ આપણને આપી શકત. પણ તેમનું મન અન્ય દિશામાં હતું. તેમને લૌકિક કીર્તિની અભિલાષા નહોતી, અલંકાર યાતો ધ્વનિ એજ ફક્ત કાવ્યને માટે આવશ્યક છે એમ તેમનું માનવું નહોતું. કોઇ પણ પ્રકારે કાવ્યમાં પ્રભુના ગુણ યા લીલાનું ગાન કરવું કે જેથી કરીને હૃદયમાં પ્રભુ માટેનો ભાવ વૃદ્ધિમાન થાય તેજ મહેચ્છાથી તેઓ કાવ્ય પ્રયોજવામાં પ્રેરાતા. કાવ્ય પ્રયોજન

સમયે તે કઇ અમુક અલકાર અગર ધ્વનિની ખૂબી તેમા લાવવી છે એનો બિલકૂલ વિચાર કરવા બેસતા નહોતા, પણ તે આપો આપ તેમના કાવ્યમા ઉતરતી આમાજ ભકત કવિઓના કાવ્યનો ઉત્કર્ષ શમાયેલો છે ભક્ત દૃષ્ટિએ તેમ કવિની દૃષ્ટિએ દયારામભાઇના કાવ્યો શબ્દ અને અર્થની પવિત્રતામા, કલ્પનાની ઉત્તમતામા ભાવની ઉત્કૃષ્ટતામા, ગુર્જર સાહિત્યમા અપ્રતિમ સ્થાન ભોગવે છે, તેમા કાઇ પણ શકાને આવકાશ નથી

જે. ગો શાહ

૩

કવિનાં કાવ્યોનુ વર્ગીકરણ

દયારામ ભાઈના કાવ્યો એ જ પ્રકારના નથી તેમની કાવ્યશક્તિ જૂદાજૂદા રૂપે તેમના કાવ્યોમા દેખા દે છે એ તમામ કાવ્યોમા કૃષ્ણ ભક્તિ એ પ્રાણરૂપે છે એટલે એ રીતે જોતા દયારામના કાવ્યોને જૂદા જૂદા વર્ગમા વહેચવુ અશકય છે તો પણ તેમની કવિતાને સૂક્ષ્મ તાથી વાચતાં આ કૃષ્ણ ભક્તિને જુદી જુદી રીતે પ્રતિપાદન કરી છે આથી તે ઘડીકમા સ્વાનુભવ રસિક કવિ તો બીજે વખતે સર્વાનુભવ રસિક કવિ છે અમુક કાવ્યોમાં તેની કવિતા ઉપદેશાત્મક છે તો અમુકમા તે ઉર્મિપ્રધાન–ભાવાત્મક છે પ્રેમાનંદ, અખો કે સામળની કવિતાનુ વહેણ એકજ સ્વરૂપમા પ્રકટ થયુ છે પણ દયારામની કાવ્ય સરિતા અનેક વહેણમા વહે છે

છે તેથી તેમનો સમાવેશ અત્રજ થાય છે સ્તોત્રાત્મકમા અનેક વવન ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

દ્વિતીયમા બ્રહ્મવાદમા શુદ્ધાદ્વૈતપ્રતિપાદન, માયામત ખડન ઇત્યાદિના ભક્તિમાર્ગમા ભક્તિવિધાન ભક્તિદૃઢત્વ વગેરેનો, ઉભયાત્મકમા રસિકવલ્લભ ભક્તિપોષણ સિદ્ધાન્તસાર સપ્રદાયસાર એ વગેરેનો થઇ શકે

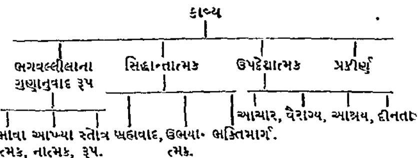
ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થોમા આચારમા પ્રશ્નોત્તરમાલિકા વગેરે વૈરાગ્યમા કાલજ્ઞાનસારાશ, મનોમતિસવાદ પ્રબોધબાવની અને દીનતાના પદો

પ્રકીર્ણમા સતસૈયા, સારાવલી, વસ્તુવૃન્દદીપિકા, હરિહરતારતમ્ય વગેરે મૂકી શકાય

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રન્થો એવા છે કે જેમા સર્વ અશો પ્રધાન હોય છે યા વિભાગમા એ ગ્રન્થને મૂકવુ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી ગમે ત્યા એનો સમાવેશ કરી શકાય આ વિભાગ સૂચન સામાન્યત કરેલુ છે પરતુ ભવિષ્યમા દયારામ ભાઇના કાવ્ય સગ્રહ કરનાર એના ઉપર દ્દષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો કવિશ્રીનુ હાર્દ લોકમા જેટને અશે સમજાશે તેટલે અશે ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થશે આ વર્ગીકરણથી એટનુ તો સ્પષ્ટ જ દેખાય છે કે દયારામભાઇની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સવદેશીય હતી પૂર્વના સર્વ કવિઓ કરતા વિશાલ હતી, અને તે ઉપરથી પણ કવિશ્રીના જ્ઞાન અનુભવ ભાષા વગેરેનુ સૂચન થાય છે

ભાવાત્મક ગ ન્થોમા સામાન્ય રીતે ગરબીઓનો સમાવેશ થાય છે તથા કેટલાક પદો તથા હોરી એ સર્વનો સમાવેશ ભાવાત્મક કાવ્યોમા કરી શકાય દયારામભાઇના એ કાવ્યોમાથી થોડા દ્દષ્ટાત

દયારામભાઇનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય લાગે છે.

શૃંગાર અને નીતિ ભક્તિનાં પદો એવું વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાલ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના બે ભાગ પ્રાયઃ થઇ શકે એક ગુજરાતી અને બીજી વ્રજભાષામાં અગર હિન્દુસ્તાની, કારણ કે કવિશ્રીનાં અનેક નાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમાં, આ ઉપરાંત મારવાડીમાં અને ઉર્દૂ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે, સંસ્કૃત કાવ્યો સ્તોત્રરૂપ છે તેથી જણાય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારૂં હતું. કવિશ્રીના કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને લોકો શૃગારમાં મૂકે છે તે આવી જાય છે, તેમ કમલલીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં રુકિમણીવિવાહ સત્યભામાવિવાહ શ્રીકૃષ્ણોપવીત, રૂકમણિ સીમન્ત, અજામિલાખ્યાન ઓઠાણાનું આખ્યાન, મીરાંચરિત્ર ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ભક્તનાં આખ્યાનો ભગવત્સંબંધથી ભગવાનનુંજ માહાત્મ્ય બોધે

૮

કાવ્ય વિહંગાવલોકન.

યારામભાઇના આન્તર જીવનના શુભ ભાગો અવલોકવાનું મુખ્ય સાધન તેમના કાવ્યો છે. તે કાવ્યોમા તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરતા તથા પોતાને ઇષ્ટ તથા પ્રિય થઇ પડેલા વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તેમનુ આન્તરજીવન કેવી રીતે ઘડાએલુ હતુ તેનો ખ્યાલ આપણને થઇ શકે તે માટે અહિંયા તેમના કેટલાક કાવ્યનો સંક્ષિપ્ત સાર આપણે જોઇશું આ કાવ્યોના સંક્ષિપ્તાવલોકનમા કાળનો ક્રમ સચવાયો નથી કારણકે તે સંપૂર્ણપણે જાણવાનુ સાધન આપણી પાસે નથી માટે માત્ર એવા ક્રમ સિવાયજ જેનુ સારરૂપે અવલોકન કરીશુ-

"રસિકવલ્લભ" આ મોટુ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૧૨ મા પુસ્તકમા પ્રગટ થયુ છે તેમજ અમારા તરફથી દયા રામકૃત ગ્રન્થ મણિમાળા ભાગ-૨ જામા પ્રગટ થયુ છે આ ગ્રંથ ૧૦૯ પદ છે આ ગ્રંથની રચના ગુરૂ શિષ્યના સંવાદ રૂપે જન કવિ પોતે જણાવે છે ?

એવું કથન હુ કરૂ છુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતાપ,
સ્થાપન સગુણ સાકારનું હરિવિશ્વ કર્તાઆપ.
નિત્યધર્મ સેવક સ્વામીનો એકના નહિકો કાળ;
ધર્માદિ વર્ણન કરીશ સરળ જેમ સમજે બાળ.
અહી શાસ્ત્રમત ઇતિહાસ અદ્ભુત, યુકિત સહદષ્ટાંત,
જે સુણેથી જનદયા પ્રીતમ, કૃષ્ણ પદ રહે નચિંત.

આ ગ્રથનું નામ પોતે "રસિકવલ્લભ" ચાથી ગણ્યુ તે તેનું કારણ પોતે ૧૦૯ મા પદમા જણાવે છે.

ગસિક વલ્લભ આ શુભ ગ્રથજી, વર્ણન કીધો પુષ્ટિ પંથજી;
પૂર્ણ કરાવ્યો ગુરૂ ગોવિંદજી, દૈવીજન દેવા આનદજી.
રસિક જનને વલ્લભ લાગેજી, મનગા સશય સુણતા ભાગેજી,
કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરશેજી, તે વ્રજવલ્લભ પ્રભુને વરશેજી.

આ ગ્રન્થ રસિકજનોનેજ માટે છે, તેમને વલ્લભ લાગે માટે તેનુ નામ 'રસિક વલ્લભ' કહેવાય છે, આમા શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શુ ? દૈવી આસુરી સૃષ્ટિના ભેદ, જીવ અને બ્રહ્મનો સબધ, અવિકૃત પરિણામ વાદનુ પ્રતિપાદન, નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો વિરોધપરિહાર, બ્રહ્મનુ વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ, કૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા, ભક્તિ માહાત્મ્ય, નવધા અને દશમી એટલે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનુ તારતમ્ય, આત્મનિવેદન વગેરે અનેક સાંપ્રદાયિક વિષયોનુ ઉપયોગી જ્ઞાન કવિએ કાનમા આપ્યુ છે ખરેખર આ ગ્રથ વાચનારને શાસ્ત્રસમધીની કોઇ પણ વિષયની શકા આપોઆપ દૂર થાય છે તુલનાત્મક દષ્ટિથી વેદાન્તના ગહન વિષયને સરળ સ્વભાવમા સમજવાની ઇચ્છામા રાખનાર દરેક વ્યક્તિને તે વાચવા લાયક છે.

વજ્ર સૂચી ગ્રથેરે બહુ વાક્ય શંકર છે એવાં ભાખ્યાંજી
બ્રાહ્મણ પદનો ગર્વ ગાળવા કાંઇ તમને કહી દાખ્યાં
દેવ પિતૃ નર ઋષિઋણ ચારે કૃષ્ણશરણથી છુટેજી -
હરિજન વેદ ત્રિશ ત્રણકોટિ અપિ તે કર્મે શિર કૂટે
સુણીએ બ્રાહ્મણજી ભગવતજન થઇએજી
સહેજે ભવ તરીયે વૈકુંઠ પદ લહીએજી.

જો કે દયારામ પોતે તો આ ગ્રથને નાટક કહે છે, પણ નાટ્ય શાસ્ત્રની સંજ્ઞા તેને કોઇ પણ રીતે લાગુ પડતી નથી, માટે 'બ્રાહ્મણ ભક્ત સંવાદ' અગર 'વિવાદ' નામ આપવુજ ઉચિત છે.

દયારામ દ્વિજ વલ્લભી વૈષ્ણવ તેણે આ નાટક રચીયુજી.
વેદ શાસ્ત્ર વચન પ્રમાણ સઘળે સુબુદ્ધિ પંડિત સચિયું

પુષ્ટિ પથ રહસ્યમાં ૧૮૩ દુહા છે. આ ગ્રંથમાં કવિએ પુષ્ટિ સપ્રદાય એટલે શુ અને તે સબંધી પોતાની માન્યતા કેવી છે તે જણાવી છે. પુષ્ટિ સપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીમહાપ્રભુજીનુ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનુ છે, તે પણ સારી રીતે સમજાવ્યુ છે. પુષ્ટિ માર્ગ સંબધી પોતે કહે છે.

માર્ગ બીજા પણ ઘણા ત્યા સાધનનુ કામ
અગીજીવ કેવલ કૃપા તે પથ પુષ્ટિ નામ
શ્રીજીના શ્રીઅગથી પ્રકટી પુષ્ટિ સૃષ્ટિ
પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરૂ કૃપાથી ન મળે સાધન કષ્ટ
જે સાધન છે તેજ ફળ સેવા શ્રીનજભૂપ
પુરૂષોત્તમ પ્રભુ આપ થે તેજ થયા ગુરૂ રૂપ

“બ્રાહ્મણ ભક્ત વિવાદ”—આ સંવાદ સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ વચ્ચેનો છે આમાં કવિએ વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકર નામના બે પાત્રોની કલ્પના કરીને તેઓની વચ્ચેનો સંવાદ યોજ્યો છે આમા વિષ્ણુદત્ત ઇતર સ્માર્ત ધર્મ કરતા પુષ્ટિ સંપ્રદાયનુ ગૌરવ અધિક જણાવે છે આમા યાજ્ઞિક ક્રિયાઓ સબંધીના પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે, પ્રભુ ભક્તને કર્મનો બંધન બાધા કરી શકતો નથી, એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢવામા આવ્યો છે જો કે વ્યવહારમા બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, પણ પ્રભુ ભક્ત ધર્મ અન્ય બ્રાહ્મણ કરતા ઉચ્ચ છે આ સબંધી નીચેનો વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકરનો સંવાદ વાચવા જેવો છે

શિવશંકર—ભક્ત હરિના સર્વ બરાબર કે મોટા કે નાનાજી,
આપણા બ્રાહ્મણ સર્વ શિરોમણી, શ્રેષ્ઠ રહ્યા પછી શાના ? ૨૯
વિષ્ણુ—કયારના બ્રાહ્મણ પદ લેઇ ફૂલો, સહજ થયા કેમ બ્રાહ્મણ જી ?
વેદ શાસ્ત્ર પ્રત્યુત્તર દો, શુ આવડુ અકલામણુ ૩૦
શિવ—જન્મ શુદ્ધ દ્વિજસંસ્કારથી વેદાભ્યાસથી વિપ્રજી,
બ્રહ્મ જાણ્યાથી બ્રાહ્મણ હોવે, સ્મૃતિવાક્ય લો ક્ષિપ્ર.
વિષ્ણુ—જાણે બ્રહ્મ તે સર્વે બ્રાહ્મણ તમો અધિમ કેમજી,
ઉત્તર બંધ થશે બહુ સુધે, નથી સમજતા મર્મ
જો કહેશો બ્રાહ્મણ આત્મા તો નાશ કદાપી થાતોજી
અપર તનુ પેસે છે ત્યા કેમ બ્રાહ્મણ નથી કહેવાતો ?
કહેશો બ્રાહ્મણ દેહ કદાપિ તો પણ સંકટ જાગેજી
દગ્ધ કરે છે પુત્ર તેને કેમ બ્રહ્મ હત્યા નવ લાગે ?
આત્મા દેહ મળે બ્રાહ્મણ કહેશો તો પણ નહિ ફાવેજી
આત્મા દેહ સબંધ અખિલને બ્રાહ્મણ સર્વ ઠરાવો

કોઇ પણ દુ ખ મહન કરવુ પડતુ નથી પ્રભુજ સર્વ કર્તા હોવાથી કોઇનુ અનિષ્ટ કરશે નહિ તો પછી પોતાના દાસનુ અહિત શી રીતે કરે ? અસમર્પિત વસ્તુનુ વર્જન કરવુ કર્મ તથા જ્ઞાનના કરતા ભક્તિ અધિક છે "શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ એક છે, બીજા સાધન સર્વ શૂન્ય "

વળી કહે છે.

ભક્તિ તારે ચંડાળને જેમા કોઇ ન શુભ આચર્ણું
શુ પછી કહેવુ તેહનુ ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્ણું

માટેજ ભક્તિ કર્મથી અધિક છે, તેમજ જ્ઞાનથી પણ અધિક છે

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરો અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપને તો ભય છે અપાર

ભક્તિ મણિ સમાન છે ને જ્ઞાન દીવાની માફક છે, તે બન્ને જો કે અંધકારને દૂર કરે છે, છતા દીપકને વાયુ વગેરેથી ભય હોય છે ને મણિને હોતો નથી અર્થાત્ ભક્તિને કોઇ પણ જાતનો ભય નથી જ્ઞાનને હોય છે આ ભક્તિ સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા હોય છે સાધનરૂપા એટલે જેને નવધા ભક્તિ કહે છે—શ્રવણ કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન વંદન, દાસ્ય સખ્ય, આત્મ નિવેદન, એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે ત્યાર પછીથી સાધ્યરૂપા અગર પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ હોય છે તેની ૧૦ સ્થિતિઓ હોય છે દગ્રૂચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ ચાર સ્નેહની સ્થિતિઓ છે વ્યાધિ—પ્રલાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ આસક્તિની છે, જડતા અને મૂર્છના એ બે વ્યસનની અને તન્મયતા એ છેલ્લી આ રીતે જ્યારે તે પ્રેમ અંતિમ દશાને પહોચે છે, ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે ભક્તિભાવ વધાર-

વળી તેઓ કહે છે.

"શ્રીવલ્લભ શ્રીવિઠ્ઠલ શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુત એક" આજ તેમની પુષ્ટિ માર્ગના આચાર્ય પ્રતિની માન્યતા છે ખરા વૈષ્ણવનુ લક્ષણ શુ ? તો તેનો ઉત્તર એજ કાવ્યમા આપે છે

વલ્લભ વિઠ્ઠલ બે વકાર આદ્યન્ત રહ્યા છે.
મધ્યે પણ કૃષ્ણનો મેળે વૈષ્ણવજ લહ્યા છે

વૈષ્ણવ આદિ અને અન્તમા વિઠ્ઠલેશ અને વલ્લભાચાર્યના આદિ વર્ણો છે. અને મધ્યમા કૃષ્ણનો અન્ત્ય પદ છે માટે જે કોઈ વલ્લભાચાર્ય વિઠ્ઠલેશ ગુસાઈજી અને કૃષ્ણમા એક બુદ્ધિ રાખે તેજ ખરો વૈષ્ણવ કહી શકાય આવી વ્યાખ્યા વૈષ્ણવની આપે છે

"ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય" આ કાવ્યમા ભગવદ્ગીતાની માફક ૧૮ અધ્યાય રાખ્યા છે. અને તેમા દરેક અધ્યાયનો પાઠ કરવાથી શુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવ્યુ છે આ કથા પોતે પદ્મપુરાણને અનુસરીને લખી છે, એમ પોતે કહે છે

ગીતા મહાતમ કથા અતિપાવન સાભળતા સુખ થાય,
અષ્ટાદશ અધ્યાય વર્ણવ્યા પૃથક્ પૃથક્ મહિમાય,
પદ્મ પુરાણ વિષે તે ભાખી કથા અનુપમ સારી,
કૃષ્ણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે ઉર કોટિક કિલ્મિષહારી.

આ કાવ્યમા ભક્તનુ ચિત્ત ગીતાજીના શ્રવણ તથા પાઠ કરવામા ચોટે તેટલા માટે સુન્દર કથાઓ તથા ઉપકથાઓ યોજી છે

ભક્તિપોષણ આ કાવ્ય ૧૦૧ ચન્દ્રાવળા છન્દમા છે ભક્તિનુ પોષણ કરવાના ઉપાયો આમા કવિએ સૂચવ્યા છે ભક્તિનુ પોષણ કરવાને કવિ કહે છે કે પ્રથમ તો અન્યાશ્રયનો ત્યાગ થવા જોઇએ અને ફક્ત પ્રભુમાજ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ હોવી જોઇએ પ્રભુમા દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને સર્વ કાર્ય કરનારને કોઈ પણ વખત

) પણ દુઃખ સહન કરવું પડતુ નથી. પ્રભુજ સર્વ કર્તા હોવાથી
નું અનિષ્ટ કરશે નહિ તો પછી પોતાના દાસનું અહિત શી રીતે
? અસમર્પિત વસ્તુનું વર્જન કરવું. કર્મ તથા જ્ઞાનના કરતાં ભક્તિ
ષેક છે "શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ અંક છે; બીજાં સાધન સર્વ શૂન્ય."

વળી કહે છે.

ભક્તિ તારે ચંડાળને જેમાં કોઇ ન શુભ આચર્ણ
શું પછી કહેવું તેહનું ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્ણ

ારેજ ભક્તિ કર્મથી અધિક છે, તેમજ જ્ઞાનથી પણ અધિક છે.

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરો અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર

ભક્તિ મણિ સમાન છે ને જ્ઞાન દીવાની માફક છે, તે બન્ને
કે અંધકારને દૂર કરે છે, છતા દીપકને વાયુ વગેરેથી ભય હોય
ને મણિને હોતો નથી. અર્થાત્ ભક્તિને કોઇ પણ જાતનો ભય
ા, જ્ઞાનને હોય છે. આ ભક્તિ સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા હોય છે.
ધનરૂપા એટલે જેને નવધા ભક્તિ કહે છે-શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ,
દસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મ નિવેદન, એ નવધા
ક્ત કહેવાય છે. ત્યાર પછીથી સાધ્યરૂપા અગર પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ
ય છે. તેની ૧૦ સ્થિતિઓ હોય છે, દગ્રૂચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા,
ને ઉદ્વેગ, એ ચાર સ્નેહની સ્થિતિઓ છે. વ્યાધિ-પ્રલાપ અને
માદ એ ત્રણ આસક્તિની છે, જડતા અને મૂર્છના એ બે વ્યસ-
ી અને તન્મયતા એ છેલ્લી. આ રીતે જ્યારે તે પ્રેમ અંતિમ
ાને પહોંચે છે, ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભક્તિભાવ વધાર-

વાને વૈષ્ણવે દૈન્ય રાખવુ જોઇએ. કામાદિ રિપુને જીતવા જોઇએ. સત્પુરૂષોનો (વૈષ્ણવોનો) સંગ કરવો જોઇએ. ગુરૂ ઉપર પણ સદ્ભાવ રાખવો જોઇએ, પ્રભુ જે કરે છે તે સારૂં કરે છે એમ સમજીને આપણું કાર્ય કર્યા કરવું જોઇએ.

હરિ જંત્રી તુ જંત્ર છે, તે વાજે વજાડે જેમ
કાષ્ટ પુતળી નૃત્ય કરે સૂત્રધાર નચાવે તેમ.

આ લઘુ ગ્રંથ ઘણો સુંદર છે અને વૈષ્ણવોમાં ઘણોજ પ્રિય થઇ પડ્યો છે, આમાંના એક એક ચંદ્રાવળા શાસ્ત્રના સિધ્ધાન્ત પરત્વે દલિલથી તથા રહસ્યથી પૂર્ણ છે. પોતેજ આ ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મહા મંદમતિ જીવ કળિના, સર્વ શાસ્ત્ર કયાં ખોળે;
માટે સકળ સિધ્ધાંત સાર, શોધી કાઢયો છે ટોળે.
ટોળે કરાવ્યો પ્રભુ મતી દીધી, નિજ જન જાણીને કરૂણા કીધી;
ભક્તિપોષણ ધર્યું ગ્રંથનું નામ, કહે સુણે સરે સર્વના કામ.
એકસોને એક ચંદ્રાવળા, એ ગ્રંથ તણો છે સાર;
પ્રતિપદ શુભ સિદ્ધાંત ભર્યું છે, વાંચીને કરજો વિચાર;
વિચારતાં વલ્લભ હરિ થાશે, સર્વે કલેશ સમૂળા જાશે,
આચરણ કરતાં આનંદની હેલી, ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણની કરજો વ્હેલી.
ભક્તિપોષણ ૧૦૦

"રૂક્મિણી વિવાહ" નામનુ આખ્યાન શ્રીભાગવતના દશમ સ્કંધમાંના ૫૩ મા અધ્યાયનો અનુવાદ છે. આ એક પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની માફકનું આખ્યાન છે પણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન અતિ દીર્ઘ હોય છે, ત્યારે આ આખ્યાન ટુકું પણ રસ યુક્ત છે.

"સત્યભામા વિવાહ" આ પણ ભાગવતના ૫૬ મા અધ્યાયની કથા છે, આમા સ્યમન્તક મણિનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તથા ભગવાને સત્યભામાની સાથે લગ્ન કેવી રીતે કર્યું તેનું પણ વર્ણન છે. "નાગ્નજીતી વિવાહ" નામના આખ્યાનાત્મક કાવ્યમા કૃષ્ણનો નગ્નજીત્ રાજાની કન્યા સાથેનો વિવાહ વર્ણવ્યો છે. નગ્નજીત્ રાજાએ પોતાની પુત્રીને પરણાવવાને સાત સાંઢ તૈયાર કર્યા અને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે કોઇ આ સાંઢને એકી સાથે નાથ ઘાલે તેમને મારી પુત્રી પરણાવુ. કોઇ પણ રાજા નાથ ઘાલી શક્યા નહિ, ફક્ત કૃષ્ણેજ તે કામ કર્યું. આથી તે કન્યા કૃષ્ણને પરણાવી પાચ મીઠામાં આ આખું આખ્યાન સમાપ્ત કર્યું છે.

પ્રેમરસ ગીતા એ ભાગવતના ભ્રમર ગીતનો અનુવાદ છે. કૃષ્ણ દ્વારકાં ગયા પછી ઉદ્ધવ ગોકુળ નદાદિને સદેશો મોકલાવે છે, ગોપિકાઓને પણ ખબર પડે છે કે ઉદ્ધવ દ્વારકાથી આવ્યા છે, એટલે તેઓ બધા એકઠા થઇ જાય છે, અને ઉદ્ધવને કૃષ્ણની કુશળતાનો પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી કૃષ્ણ ક્યારે ગોકુળમા ફરીથી પધારશે એવી અંતરની જીજ્ઞાસાનો પ્રશ્ન કરે છે અને આક્રદ કરે છે. ઉદ્ધવ તેમને શાત પાડે છે કે કૃષ્ણ ભગવાન તો સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે તમે તેનું ધ્યાન કરો. એ તમારાથી દૂર નથી. વૃથા કલ્પાત કરો નહિ" પણ ઉદ્ધવજીનો આ ઉપદેશ ગોપિકાઓને રૂચતો નથી. તેઓ તો કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે. વ્યાપક રૂપે નહિ. તેથી તેમનુ ચિત્ત ધ્યાનાદિમા બિલ્કુલ ચોટતુ નથી એ સમયે એક ભ્રમર ઉડતો ઉડતો ત્યા આવે છે. ભ્રમરનો રગ કૃષ્ણના શ્યામ રંગને મળતો હોવાથી ગોપીઓ રોષમાં તેને કહે છે.

અલ્યા મધુપ અડમા આવો રેહે ઇતબાર ત્હારો ન આણીયે,
તુ કાળો છે તે હોશ કપટી, વિત્યુ માટે જાણીયે
તે બગાડયા બહુ કમળ, ભમરા પ્રીસ કરી પ્રીમળ ગયો,
કરી નીરસ નલિન સવળા, ગરજ સરી ઉડી ગયો
ત્હારૂં ચપે ચિત્ત માન્યુ નહિ, પેલા અકુસાથી મન હર્યું.
દયાના પ્રભુ પ્રાણુ વલ્લભે ત્હારી પેઠે સહુ કર્યું

અલ્યા તુ તો મથુરામા અહોનિશ ભમતોજી, શોકયના કૂચઉપર રમતોજી
કુમકુમ લેપેલી પ્રસાદી પુષ્પની માળાજી, સુગંધી છે તે મધુકર કાલાજી
હમને ન ભાવે અલ્યા કગની તું અગણુજી, તેનુ કુમકુમ તાગી મૂછે વળગ્યુજી
મધુપને મિષે કહી કહી મર્મની વાણીજી, સમજાવ્યા ઉદ્ધવને વાત વખાણીજી

આ રીતે ભમર પ્રતિ પોતાનો અતર્ગત રોષ પ્રગટ કરે છે
આમા યોગ અને પ્રેમનો ભેદ બહુ સરળ રીતે સમજાવ્યો છે

એ ઝીટા સરખા જોગને શુ પાથરીએ કે ઓઢીએ
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પત્થરમા શીર ફોડીએ

ટૂંકમા "ઝેર સરખુ સ્નેહ પાખે, સ્નેહ તે અમૃત ખરૂ " એ પંક્તિમા આખી પ્રેમરસ ગીતાનુ રહસ્ય કવિ જણાવે છે પ્રેમાનંદની ભ્રમર પચીસીની સાથે આનુ ઘણુ સામ્ય છે પણ પ્રેમાનંદમાં કવિત્વ વિશેષ ઝળકે છે, ત્યારે દયારામમા ભક્તત્વ પ્રગટી રહ્યું છે

" મીરાં ચરિત્ર ' મા ભક્ત મીરાબાઇના જીવનનો ઇતિહાસ દયારામભાઇએ લખ્યો છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ આખ્યાન બહુજ ઉપયોગી છે પ્રેમપરીક્ષામાં પણ ઉદ્ધવ અને ગોપીઓનો સંવાદ છે આ કાવ્યની શરૂઆત નીચેની લીટીઓથી થાય છે.

ઓધવજી છે અગાધરે વાત એક પ્રેમ તણી,
કોઇ અનુભવી જાણેરે કહેતા તો નાવે બણી

પછી ચકોર, દાદુર, મત્સ્ય, મધુકર વગેરેના દષ્ટાંતો ઉત્તમ પ્રેમ સમજાવવાને આપે છે. સાચી પ્રીતિ અને જૂઠી પ્રીતિ વચ્ચે તો તેનો ભેદ નીચેની પંક્તિઓમા આપે છે,

સાચી પ્રીત તે પ્રાણ લેરે સાધારણ થાય પરી
દાદુર જળ વીણ જીવેરે માછનડા તો જાય મરી

પછી છેવટે ઉદ્ધવજીને કહે છે

છે અગમ પંથ સ્નેહનોરે, ઓધવજી એ નથી દીઠો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ પણ છે મીઠો. ૨૩
જોગ તો તેને જોઇએ રે, જેનુ મન જગમા ભમે,
તે તો અચળ હમારૂં રે. ચિત્ત રસિયામાં રમે. ૨૪
જેનુ મન માને રે, જોગ સુખેથી ગ્રહો,
અમો તો એહે માગુ રે, પ્રીતમજી શુ પ્રીત રહો ૨૫
તમારા તો હરી સઘળે રે, અમારા તો એક સ્થળે,
તમો રીઝો ચાદરણે રે, અમો રીઝુ ચંદ્ર મળે
ઇંદુને અવલોકી રે, ચકોરનુ ચિત્ત ઠરે,
તે પ્રકાશને પેખી રે, કહો શુ સંતોષ ધરે.

ગોપીઓના શબ્દથી ઉદ્ધવજીની ભ્રાન્તિ દૂર થઇ અને ભગવાન માટે સ્નેહ થયો.

હેવાં વચન સુણીનેરે ઉદ્ધવજીની ભ્રાન્તિ ટળી
જોગ જંજાળ છુટ્યારે ગયુ મન સ્નેહમા ગળી
અભિમાન મૂકીનેરે ઉદ્ધવ ગોપી પાય પડયા
કહે દયાના પ્રીતમજીરે નિશ્ચે એક તમને જડયા

"ચોરાશી વૈષ્ણવ" કાવ્યમા પુષ્ટિ સંપ્રદાયમા શ્રીમહાપ્રભુજીના ૮૪ મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નામનુ સ્મરણ કવિએ કરાવ્યુ છે.

'**ચેતવણીમાં**' પોતાના ચિત્તને ચેતવણી આપે છે કે આ સંસારમાં કશું પણ સ્થાયી નથી તો વૃથા સંસારના વિષયમાં આસક્ત રહેવાથી મનુષ્યનું અકલ્યાણ થાય છે માટે પ્રભુનું સ્મરણ દરેકે કરવું જોઇએ.

ચેત ચેત મન ચપળ થઇને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની હે.
આ જૂઠી બાજી જગત તણી છે તેથી મમતા તજની હે-ચેત૦

'**ચાતુરી**' ના ગરબામાં પણ મનને ઉપદેશ આપ્યો છે. સંસારના વ્યવહારમાં મનુષ્યે કેવી નીતિ તથા સદાચરણ રાખવા જોઇએ તેનો કવિએ આમાં બોધ આપ્યો છે. સર્વનો સાર ટુંકામાં કહીએ તો કવિ એવું કહેવા માગે છે કે—

સર્વે કામ છોડીને પ્રથમ ગુરૂ ગોવિંદને ભજીએજી
સકળ કામના જેથી સિદ્ધિ વારે તેને તજીએ-શિક્ષા શાણાને
* * * * * * *
આપ વખાણ અવરની નિંદા પર પત્નીશું હાસ્યજી
અતિ ભાષણ કટુ છત્ર ચલાવે મહોટમપણાનો નાશ-શિક્ષા શાણાને

"**મનપ્રબોધ**" માં પણ મનને આ ફાની સંસારમાં સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે માટે પ્રભુની ભક્તિ કરવાથી જ જીવની કૃતાર્થતા છે એમ પોતે કહે છે. આ પરમ ઉપદેશ કક્કાના એક એક અક્ષરને લઇને આપવામાં આવ્યો છે જેમકે.

કક્કા કોટિ કારજ છોડીનેરે ભજીલો શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ
નહિ તો પાછળ પસ્તાવો થશેરે આવી જાશે અચાનક કાળ

આ કાવ્યના અન્તમાં પોતે લખે છે.

કક્કો અલૌકિક મન પ્રબોધનોરે જે કોઇ શીખે સાંભળીને ગાય
કહે દયો વાસ શ્રીવલ્લભદેવનોરે તેહનાં સહુ કારજ સિદ્ધ થાય.

"પંદર તિથિઓ" તથા "વ્હાલાજીના મહિના" નાં કાવ્યમાં ગોપીઓના વિપ્રયોગ પ્રેમને પ્રકટ કર્યો છે.

"હનુમાન ગરૂડ સંવાદ"માં પ્રથમ રામ મોટા કે કૃષ્ણ એ સંબંધી વિવાદ થાય છે અને એક બીજાની નિન્દા ચાલે છે પણ તે કલહ અન્તે કવિ નીચેની લીટીમાં મટાડે છે.

એજ કૃષ્ણ શ્રીરામ થઇ માર્યો લંકા ભૂપ.
જુગલ નામ પણ જોતાં દીસે ઉભય એક રૂપ.

આથી કહે છે "હળ્યા મળ્યા હનુમાન ગરૂડ સંદેહ સહુના ટળિયા,

કોઇને એમ શંકા થાય કે દયારામે આ કાવ્યમાં રામની નિંદા કરી હશે તો પોતેજ તે શંકાનો નિરાસ કરે છે.

એ વાણી વિલાસ કર્યો નથી નિંદા ઉચારી
ઊર અવળું ભાસે અંતર જોતા છે સ્તુતિ ભારી
ઉપાસનાની ટેક બતાવી નથી ગાયુ અવળું
ભક્ત વત્સલનો ભેદ સમજશે તે લહેશે સવળું.

શ્રીશેષસાઇના ધોળમા શ્રીનર્મદાજીના તટ ઉપર ચારૂચંદી ગ્રામમાં (ચાંદોદ) ના પવિત્ર તીર્થ સ્થળમા શ્રીશેષસાઇ નારાયણનું મંદિર છે તેનું ધોળ કવિએ ગાયુ છે

*શ્રીનાથજીના વર્ણનમાં શ્રીનાથજીના સર્વ અંગના અલંકા*રનુ વર્ણન કર્યું છે અને સ્વરૂપલીલાનું અનુસધાન કરનારને માટે એ ઘણુ ઉપયોગી કાવ્ય છે.

સત્સૈયા નામનુ મોટુ કાવ્ય હિંદુસ્થાનીમાં છે આમા ભક્તિ માર્ગના સિદ્ધાત તથા પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રકાર તેમજ ભગવદ્ ભક્તે કેવા પ્રકારની નીતિ રાખવી જોઇએ તે સર્વ બહુજ સુંદર

મનોહર શૈલીમાં લખ્યું છે. રસશાસ્ત્ર અગર કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જુદી જુદી નાયકાનું વર્ણન જાણવાનું આ સારૂં સાધન છે. કવિ માને છે કે.

રતિ બિન રસ સોરસ હિસોં રતિ બિન જ્ઞાન સુજાન
રતિ બિન મિત્ર સુમિત્ર સોં રતિ બિન સબ શત્રુ માન

સ્નેહ વિના અન્ય રસો ઝેર સમાન છે. તે વિનાનુ સુજ્ઞાન તે હાનિરૂપ છે. તે સિવાય સન્મિત્ર પણ મિત્ર કહેતાં અગ્નિ સમાન છે અને સર્વ કંઇ શત્રુ સમાન છે. પ્રેમ એજ જીવનનો ખરો મંત્ર છે પણ તે પ્રેમ લૌકિક વિષયનો નહિ પણ પ્રભુ તરફનો હોવો જોઇએ. આમાં શિક્ષા વિવેકના પણ ઘણા દુહા છે. ખરેખર એક ગુર્જર કવિ અન્ય ભાષામાં આવી સુંદર રીતે કઠણ વિષય ઉપર લખી શકે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવાં કાવ્યો લખવામાં કોઇ પણ બીજો કવિ દયારામના પેંગડામાં પગ મૂકે એવો થયો નથી.

"વસ્તુ વૃંદ દીપિકા" આ લાંબા કાવ્યમાં એકથી અનુક્રમે એકસોને આઠ વસ્તુઓના વૃંદનું વર્ણન કર્યુ છે. પુરાણ, રસશાસ્ત્ર કાવ્યશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ વિષયના કોઇ પણ ઉલ્લેખો જોઇતા હોય તો તેમાંથી મળી આવે છે. અમરકોષની માફક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ ઘણો અગત્યનો ગ્રંથ છે. કોઇ પણ વિષયની આપણી શંકાનો ખુલાસો એમાંથી મળી આવશે.

"વૃંદાવન વિલાસ" માં રાધા અને કૃષ્ણના વિહાર કટિબંધ છંદમાં વર્ણવ્યા છે. એમાંથી સંગીતની ઓર લિજ્જત મળી શકે છે.

કમળ લીલામાં કૃષ્ણ શ્રીયમુનાજીમાં નંદના કહેવાથી કમળ લેવા જાય છે તે વિષયનું વર્ણન છે. નંદરાયજીને માટે કૃષ્ણને કમળની

ખાતર યમુનામાં રહેતા કાલીય નાગને નાથવો પડ્યો પ્રેમાનંદે નાગ-દમણ લખ્યું છે. પણ તેમાં કમળની વાત નથી.

"પત્ર લીલા" નામના બીજા ગ્રંથમાં કૃષ્ણ રાધાનું માન ત્યજાવવાને શામ-દામ-દંડ અને ભેદ એમ ચારે ઉપાયો યોજે છે. આમાં કૃષ્ણ રાધાને અનેક યુક્તિઓથી વિવિધાર્થ પત્ર મોકલે છે અને રાધા પણ તેવાજ પ્રત્યુત્તર આપે છે. આખરે રાધાનો રોષ ઉતરી જાય છે, જે રાધાએ પ્રથમ કૃષ્ણની દાસી આગળ નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા—

જા જઈને તું કેજે વિઠ્ઠલને, રાધી હવે નહિ આવે,
મન તણો મર્મ ન આપે કોઇને, તુજ સંગે પ્રીતિ નભાવે

તેજ રાધાને કૃષ્ણનો નીચેનો પત્ર મળ્યો. તેને પોતે લલિતા પાસેથી લીધો અને વાચવા માંડ્યો—

લલિતા પાસથી પત્રજ લેઇ, વાચતી રાધા રામ,
મધન કુંજમાં શ્યામ વિપરીત, આવો વેલા અભિરામ
માતંગ મત્ત થયો મહિલા એક દ્રુમકુંજ સરની માય,
કરિણી કામણગારી જો તો, શું અંકુશે બંધાઇ જાય? લલિતા ૨
ભ્રમર કમળ માહી પેઠો આશે પ્રભાકર ન પ્રભા દર્શાવે
આનંદ ઘન વર્ષે પરિપૂર્ણ, જો સાધે દૃષ્ટ દાવ લલિતા ૩
દિવસે રમણ રુચિર ન દીસે, ચક્ર ચક્રવાકી ભાવ,
દ્રષ્ટ કર કમળમા કમળકોશ નહિ સાયાજોતો મેડો માવ લલિતા ૪

૧૩ પ્રા. કા મા. ૫ ૩૩-૩૪

પણ હજુ રાધાએ કૃષ્ણની કુંજમાં જવાની હા પાડી નહિ. સુદામા તથા અન્ય દૂત દૂતીઓના પ્રયાસો વ્યર્થ ગયા તેમની સાથે

શું જાણે કોઇ જનનીએ, પય પાઇને ઉછેરીજી;
તેની માતા નદીઓ જેવી શું. વાંકલડે વધેરીજી. મારે.
પ્રફુલ્લિત પદ્મ મિષથી જાણે, રોમાંચિત શાં દીસેજી;
અન્ય વંશ હરખાયે જાણે, વંશમાં હરિજન હીસેજી. મારે.
તે વળી આનંદ અશ્રુ મૂકે, શું કહીએ કીર્તિ તેનીજી;
મકરંદ ધારનું મિષ કરે સખી, માનું આંસુની ધારા એનીજી મારે.
આવો તર્ક વિતર્ક કરે જડ, એના પુણ્ય તણો શો પારજી,
મુજથી વર્ણ્યું જાય ન વેલુ, વાંસળી વેરણ અપારજી. મારે,
બેની તું કેશે કે ખાર શે એવડો, એના ઉપર કરતીજી;
મોર મુઆ એને સ્વરે નાચે, જાણે મેઘની ધારા પડતીજી. મારે.
મેઘને કાળો કપટી માનુ, જે મોરલી નાદે ભૂલવેજી;
પણ વાંસલડી પાંસલડી કોરી, પશુ પતીને દૂલવેજી; મારે.
પર્વત શિખર ઉપરનાં પક્ષી, એના સ્વર સુણી નાચેજી,
ગાંડાં ઘેલાં થાય તે મુજશાં, રમત કરતાં રાચેજી. મારે.
મૃગલીઓને હું કેવી માનું, મૂર્ખમાં મૂર્ખ જે ભાખુંજી;
તો મુજ જેવો મોહ તેને લાગે, દૃષ્ટાંતે કેમ દાખુંજી. મારે.
વેણુ નાદ સ્નેહાળી માનું તો, તો શોકય તણું સાલ લાગેજી;
મન મારૂં માને નહિ કેઇ પેરે, કોઇ કષ્ટ કૂડું નવ ભાગેજી. મારે.
એ દૃષ્ટાંતમાં એક અલૌકીક, તે તુજને મારે કેવુંજી;
વેણુનાદ સુણી હરણી લોભાએ, એમાં જાણવાનું એક એવુંજી. મારે.
એનો પતિ પાસે ઉભોરે, તે પણ જોવા લાગેજી,
ગોવાળીઆ શો તે નહિ ઘેલો, જદુવર જોઇ જ્વાળા લાગેજી. મારે.
જેમ વેણુ કાળિયર ભૂલાવે, તેમ ગોપને નવ કરતોજી;
ખાર ધરે આપણ પર એનો, નર નારી નામે શું નડતોજી. મારે.

એમ હોય તો નારી કહીએ, પછે કરે ન કરેછે;
સ્વ ઞટ એને તો કે'વો, બહા આપણી ડરેછે. મારે.
લ સખી આવે હું સાથે, જઈને વામ લગાડુંછું,
પૂર્વીનું વેર તો આજે, જુગ બાપે જગાડુંછું. મારે.
રા આળા નાખશે ગોડી, જોઈએ એનાથી શું થાયેછે;
મ દયાનો પ્રીતમ પાધરા, ચાગે તો દુ:ખ જાયેછે મારે.

પ્રા. કા. મા. પુ ૧૦૧

આ કાવ્યમા એકંદરે પાંચ ગરબીઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ ૧ કાવ્ય ઘણુ સુન્દર છે. એની એક એક કડીમા રમણીયતા ઝળકી ક છે.

"વ્રજ મહિમા" કાવ્યમા ઇન્દ્રલોક, બ્રહ્મલોક અને કૈલાસ કરતા ગ્રુ વ્રજની ભૂમિનો વૈભવ અધિક છે એમ કવિ જણાવે છે. ચે તેમા આવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—

કર્મ થકી બધાયો જીવ તે કર્મે કયમ મુકાય,
પંક લેપ્યુ અગ તે કયમ પંક થકી ધોવાય.

નો ઉત્તર નીચેની પંક્તિઓમા આપ્યો છે—

એક વાર શ્રી કૃષ્ણ નામ કોઇ પ્રાણી વદન આલાપે,
તો તેને સ્વપ્ને પણ યમવર કદા ન દર્શન આપે
જદા તદા નામ નારાયણ જે કોઈ કરે ઉચ્ચાર,
તો પણ સહેજે સદ્ય શ્રેય પામે ભવવામે નિર્ધાર

દ ક મહિમાળા ભા ૩

આ રીતે આ આખ્યાનમા ભગવન્નામનુ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યુ છે

"ચિંતા ચૂર્ણિકા" કાવ્ય ચિત્તા નિવૃત્તિના સાધન તરીકે ણ્ પણ ઉપયોગી છે. તેનાથી વાચનારની કોઇ પણ જાતની ચિંતા

ફક્ત એવો ઉત્તર આપતાં કે 'વિનતાની તરત નુતિ મન લાવુ' ત્રય નર્ણ આદિનુ દુખ તજનતુ અર્થાત્ હે કૃષ્ણ જે તુ વિનતાની સ્રીની વિનતિ તરત મનમા લાવુ તોજ હુ વિનતા, તરત અને નુતિ એ ત્રણ વર્ણના આદિ અક્ષરનુ (વિતનુ=કામ) દુખ દૂર કરૂ. કૃષ્ણ વિશાખાના આગ્રહથી રાધાની શરતને કબૂલ કરે છે અને પછીથી બીજો પત્ર લખે છે

કૃપિકાર મેઘ વિશ્વાસ ધરી રે, આશ પૂરે ઘનસ્યામ,
તેની આશ પ્રિય પૂરવી મ્હારે, એમ લખે ઘનસ્યામ,

પણ આમાં રાધાને વિશ્વાસ આવતો નથી, કારણ રાધાનુ કહેવુ એટલું હતુ કે આ કૃષ્ણ કપટી છે તેથી તેમના શબ્દમા શી રીતે વિશ્વાસ રખાય ? આથી દૂતીને પોતે કહે છે.

જા અવિ કહે જઇ કામ ન થાય,
ભેદ પ્રપંચ પરો કરો તો કારજ કેઇ પેર કરાય.
વિશ્વાસ વસ્તુ દેવને આપ્યો, કહો તેવો વિશ્વાસ અપાય.
નદ યશોદાને જ્યમ આપ્યો, તેવો આપો અમને વ્રજરાય

છેવટે કૃષ્ણ કબૂલાત આપે છે, અને રાધા કૃષ્ણની કુજમા પધારે છે.

"રૂપ લીલા કાવ્ય" એ વિનોદ યુક્ત કાવ્ય છે, કૃષ્ણના અનેક રૂપ જોઇને રાધાને વિસ્મય થાય છે તે આ કાવ્યમા જણાવ્યુ છે

મુરલી લીલામાં શ્રીમદ્‌ભાગવતના વેણુનાદનોજ વિષય છે

શ્રીગોપીજનોની પ્રપચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક નિરોધ દઢ કરવાને કૃષ્ણ વેણુનાદ કરે છે. વેણુના સાત રધ્રમા એક ધર્મી સ્વરૂપ અને ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મરૂપ છે તેમા

પ્રભુની ત્રણ પ્રકારની સ્વભોગ્યા, દેવભોગ્યા અને સર્વભોગ્યા સુધાને પૂરે છે અને તેનું કર્ણદ્વારા ગોપીજન પાન કરે છે. આ સુધાને બ્રહ્માનંદરૂપી વેણુમા પૂરે છે વેણુનો અર્થ વ=બ્રહ્માનંદ અને ઇ= કામસુખ તે પણ જેની આગળ અણુ તુચ્છ છે તે વેણુ કહેવાય છે અર્થાત્ કામસુખ તથા બ્રહ્માનંદના સુખ કરતા પણ અધિક સુખ ગોપીઓને આપવાને ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે ભાગવતમા 'યુગલ ગીતમા' પણ તેનુ પુન વર્ણન છે, પણ તે વર્ણન ફલ પ્રકરણીય છે તેમા વેણુના નાદથી દેવતા, નદીઓ, પશુઓ, પક્ષિઓ વગેરે ઉપર કેવા અનુભવો થયા તેનુ વર્ણન કર્યું છે. દયારામભાઈની મુરલી લીલામાં કૃષ્ણ મુરલી વગાડે છે, અને રાધા તેનું શ્રવણ કરે છે, આથી રાધાજીને ઇર્ષા થાય છે કારણ કે કૃષ્ણના અધર રસના પાનને લીધે વાસના આખા વનને બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો પણ લલિતાદિ સખીઓના ઉપદેશથી તે વિચાર દૂર થાય છે

રાધિકા કહે આજે જાવુ વનમા મારે બેનીજી,
વંશ તણુ વન બળાવી દેવુ, કોઈ ઓકુ કેતો કેનીજી મારે.
કોઇ કેશે કરો કેમ એવુ તેને દેશુ જબાપજી
શુ હરિ અધરામૃત નશને કાજે, ઉછેરી ગયો એનો બાપજી. મારે
દધિ નવનીતને પય પાયા છે, અધરામૃતને કાજેજી,
તે અધરામૃત લૂટી જાયે, આણુી વૃથા અમને વાજેજી મારે
જગતમાહી મનાયુ એવુ, અધરામૃત આગનુ નારૂજી,
કોઇક કહે ગોપીઓનુ આગનુ સા વેણુ લાગે શુ તારૂજી, મારે.
ભોગ્ય ભોગી છીએ એણીપેરે, તુ જોગી વિયોગી ક્યા આવેજી
ભોગનો નાશ કરવા બેઠી, શુ વાસનડી વેર ભાવેજી મારે.

આપો આપ નિરૂપણ થાય છે. જે વૈષ્ણવે આ સંપ્રદાયની રીતિ અનુસાર પુષ્ટિ સંબંધ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. કેટલે દરજ્જે ચિન્તાનું પ્રમાણ વધે તેટલે દરજ્જે પ્રભુમાં વિશ્વાસ ઓછો એમ સમજવું જોઈએ. તેમાંથી નીચેની લીટીઓનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

આદિથી તે અંત લગી પ્રભુધારી મૂક્યું છે તારૂં.
તેજ રીતે સર્વેજ્ઞે પણ ધર્યું નિશ્ચે નરસું કે સારૂં. ચિંતા ન કર.
જાણિ મટે જન વિવેકથી તો પંડિત સહુ હોય સુખિયા;
બ્રહ્મા લેખાનું પ્રમાણ ક્યાં બને સુખી બને દુઃખીયા. ચિંતા ન કર.
જેમ રાખે ત્યમ રહી ના હરિ હું કર્તાપણું હરીને;
પુષ્ટિ પથક પ્રભુ જુદુ નહિ કરે કદાપિ નિજનો કરીને. ચિંતા ન કર.
ચિંતા કરીશ તદપિ તુજથકી ઓછું વધુ શું થાશે ?
સુખ દુઃખ શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં કલ્પે ભજન ભૂલાશે. ચિંતા ન કર.

દ. દૈત મણિમાળા ભા. ૧ ઇત્યાદિઃ—

શ્રી દશમ સ્કંધ લીલાનુક્રમણિકા—આમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના બાર સ્કંધ ઘણાજ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે. ટુંકમાં ભાગવતની કથાનું આ સાંકળીયું છે.

રસિકરંજન—આ ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ "રસિક વલ્લભ" ની માફક રસિકોના ચિત્તને રંજન કરે એવો હોવાથી તેનું નામ 'રસિક રંજન, આપ્યું છે. એમાં એકંદરે ૧૭ પ્રકરણો છે. દરેકમાં કુંડલીઆ, મત્તગયંદ તથા કવિતા છે. આ ગ્રન્થમાં અનન્યતા, ભગવદાશ્રય, દીનતા, કૃપા, ભગવદિચ્છા, વિજ્ઞપ્તિ, હરિનામોત્કર્ષ ચિન્તાત્યાગ, ભક્ત્યુત્કર્ષ, માયામતખંડન ઇત્યાદિ વિષયોનું સુંદર

શૈલીમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. રસિકવલ્લભ ગ્રંથ શાસ્ત્રીય બનેલો છે. અને વેદાન્ત વિષયક છે, પણ આ ગ્રંથ તો ઘણો વ્યાવહારિક છે.

શ્રીકૃષ્ણ અકળ ચરિત્ર ચંદ્રિકા—આમાં કૃષ્ણની અકળ લીલાનું બ્યાન કર્યું છે. કૃષ્ણની લીલાઓ તેમના પરમભક્ત પણ જાણી શકતા નથી, તો સામાન્ય માણસને તો તે શી રીતે ગમ્ય બને ? કવિ કહે છે.

> વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય ચરિત્ર, શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકે કહીયે;
> કછુ હુ ન કહત બને ઇશ્વરકો ઐર ઐર શિરનૈયે.

કૃષ્ણની અકળલીલા સમજાવવાને અનેક પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો કવિએ આપ્યા છે.

"**કાળ જ્ઞાન સારાંશ**" આ ગ્રંથમાં મનુષ્યનું મરણ ક્યારે આવશે, તેનું જ્ઞાન પોતે કરાવવાનું છે. જો કે આધુનિક સમયે કવિએ કહ્યું તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન થવું અશક્ય છે, પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જો કોઇ ઇન્દ્રિયનું દમન કરીને નિયમ પૂર્વક જીવન ગાળે તો પોતાના આયુષ્યની મર્યાદા સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે લંબાવી શકે એમ કવિ કહે છે. આખા ગ્રંથનું પ્રયોજન તથા સાર નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાશે.

> દુર્લભ મનુષ્ય દેહ છે, આવ કોઇ એક વાર,
> તે પામ્યાનો લાભ એ ભજવા નંદકુમાર.
> જન્મ્યું તેને મરવું તો જ્યારે ત્યારે થાય;
> પણ તેને ધન્ય જેહનો હરિ ભજતાં દિન જાય,
>
> × × × × ×
>
> આયુષ્ય એળે સહુ ગયું ભજ્યા ન ક્ષણુ ભગવંત
> તેનું પણ કલ્યાણ છે જો સમરે હરિ અંત

દ. કૃત મણિમાળા ભા. ૧

"મન મતિ સંવાદ" આ કાવ્ય પણ મન અને મતિના સંવાદ રૂપે છે. આને દયારાન નાટક કહે છે.

"દયારામ નાટક રચ્યું, ભવ દુઃખ થવા ભંગ" પણ તે વસ્તુના નાટકની સંજ્ઞાને પાત્ર નથી. આ કાવ્યનું પ્રયોજન કવિ આરંભમા કહે છે—

'પ્રબોધ થવા મનને, રચ્યું મન મતિ સંવાદ,
નન ગાશે દુઃખ મનનું, મતિશુભ મતિ ઉસ્તાદ.

મન મતિને (બુદ્ધિએ) પ્રશ્ન કરે છે કે હરિનું ભજન શી રીતે થઇ શકે ?

મન કહે છે સુણ સુમતિ નારે દુઃખ છે મોટું,
સમજુ છુ હરિભજન વિના વિષયસુખ ખોટું;
પણ નિશ્ચલ બનતુ નથી કામ દામ, મન જાય,
કઇ યદા તદા બને, કેમ રીઝે વ્રજરાય ? મતિ કહે કેમ કરૂં ? ૨

મતિ તેનો ઉત્તર આપે છે.—

રે મન હું સમજી, તુ દુઃખીયો માટે રોય,
પણ એનો કયા પાર, જન્મ સહુ એમાં ખોય,
હજી તૃષ્ણા નથી તુટતી, કયારે ગોવિંદ ગાઇશ ?
ભાણે ભર્યે ન તોખિઓ કર આટે શું ધરાઇશ ? વિચારી જો હદે. ૩

આખા ગ્રંથનું રહસ્ય મતિના નીચેના ઉત્તરોમાં છે—

મતિ—લાખ વાતની વાત કહું, મન સાંભળ સાચી;
કૃષ્ણનામ રટન અચળ, વાત સહુ જાણી કાચી,
ચિત ચંચળ, ધન, મદન, દુઃખ આદિ જાય થઇ ધીર;
સહજે સર્વ સુખ થઇ જશે જાશે દુઃખ અચિર કાળ પણ કંપશે. ૨૦

હરિ ભજતાં ઉર અમળ, કદી જો થાય ન તારૂં;
તો પછી એનું એ કરજે, માનીશ ન મારૂં,
સિંહ વસ્યો જે વનમાં, ત્યાં ક્યમ વસે શિયાળ ?
વિષય અલ્પ સુખ, દુઃખ ઘણું. સુખનિધિ, ભજ ગોપાળ.
હોય હરિ પામવા—૨૧

× × × ×

મતિ રસિકવર જેવો, ઉપાય સુણ તેં પૂછ્યો મુજને,
ઉપનિષત્ સિદ્ધાન્ત કહું, થોડામાં તુજને;
અનાયાસ મન વશ રહે, પ્રપંચ પ્રીતિ જાય.
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ દ્રઢ, શ્રી હરિની સદ્ય થાય; સાંગ અનપાયિની. ૩૧
શરણાગતિ શ્રીકૃષ્ણનામ, હરિ ચરિત્ર ગાવું,
બની આવે તે ટેહેલ, કૃષ્ણજન જ્યાં ત્યાં ધાવું;
હરિ પ્રસાદ હરિ પદામૃત, તે પણ અન્ય ન ભોગ;
બહુ ડરવું દુઃસંગથી, મહાટળે ભવ રોગ, દયા પ્રીતમ મળે ૩૨
દ. કૃત મણિમાળા ભાગ ૩

પ્રબોધ બાવનીમાં દયારામભાઇએ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના ભક્તિ સિદ્ધાન્તોને સમજાવવાને બાવન કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છે, આવી રીતે કહેવતો દ્વારા ભક્તિ માર્ગના સિદ્ધાન્તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ ઉતારનાર દયારામભાઇજ છે. ' તરસ્યો બોદે કૂપજળ પ્રકટ પીએ નહી ગંગ " " જતું ન જાણ્યુ નાગરી મૃશળ પજામાંય " ' પારસમણિને પાટકે બટકી માગે ભીખ " " મશાણ મોદકમાં કપડા ઇલાઇચીનો સ્વાદ " ' વિવેકથી બન્ને રહે દોણીને વળી દુધ " ' કૂપપડે મસાલચી સહુનું ટાળે તમ " " રડાપાગુનો રોકડુ એલાતન ઉધાર " ' દળનારીના શિરા ગુલાબગરજીનામ " ' ઘણા વરાંનો પાહુણો ભૂખ્યો. ૧૦

રહે નિદાન" "ઝુલે અશ્વત્થ સુમના નહિ હિંદુ નહિ તર્ક" ઇત્યાદિ પર કહેવતોથી આ કાવ્ય ભરપૂર છે, અને દરેક કહેવતને ભક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવવાને ઉપયોગમાં લીધી છે. જેમકે.

"કદા બાપના બાપને રડતાં ન આવે પાર"
રડતાં ન આવે પાર હૃદય સહુ અલગી ઠેલી;
દયા સ્મર શ્રી કૃષ્ણ સદા જે સાચો બેલી,
જેથી સહુ દુઃખ જાય સકલ સુખ જેથી સુલભ.
બગડયું સુધરી જાય, કામના કશી ન દુર્લભ
દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે, રટ નટવર નિર્ધાર,
"કદા બાપના બાપને રડતાં ન આવે પાર.
"ડાટા મારે ખાળમાં રહે ઉઘાડાં દ્વાર,"
રહે ઉઘાડાં દ્વાર, ખરચ કોડી પણ લેખે;
આવરદા વહી જાય, અમૂલ્ય તે નવ દેખે,
ટળે મળે બહુવાર. દામ મનશું લલચાવે;
સ્યામ શ્વેત બે ચોર, ચોરશે તે નહિ આવે;
આવે નહિ સંભાળતેરે જડ ? દયા ગમાર;
"ડાટા મારે ખાળમાં રહે ઉઘાડાં દ્વાર". ૧૦

દ. કૃત મણિમાલા ભા. ૩

'ષડ્ઋતુ વર્ણન કાવ્યમાં' 'રાધાજીની વિપ્રયોગ અવસ્થાનું વર્ણન છે. કાલીદાસના ઋતુસંહારને મળતું આ કાવ્ય છે, પણ આમાં મુખ્ય રસ અલૌકિક રીતે ધરાવ્યો છે. વિપ્રયોગ શૃંગારનું વર્ણન ઘણું સરસ કર્યું છે. આ કાવ્યનું બીજ નીચેના શ્લોકમાં છે—

અમૃત ઉદધિ અનંત વાળી નાખું રસ પ્રેમ ઉપર અણુ,
અનુભવી વેદ અવેદ સર્વ કોઇને દુર્દર્શ વસ્તુ અતિ,

બ્રહ્માનંદ થકી બહુજ અધિકા નિ સ્વાર્થ સ્નેહ કૃષ્ણ શુ.
પ્રાણુ યકી પ્રિયરૂપ અનૂપ આનંદ મન વાણીથી વેગળો

"શ્રીહરિભક્તચંદ્રિકા" કાવ્ય ભક્તિ પોષણને મળતુ છે. ઉભય કાવ્યમા ભક્તિ ભાવની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય એ કવિએ વર્ણવ્યુ છે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવોએ સામાન્ય નીતિનુ કેવી રીતે પાલન કરવું તે પણ જણાવ્યુ છે

૬. કૃત મણિમાલા ભાગ ૫

આ ગ્રથો ઉપરાત દયારામની ગરબીઓનો જથ્થો ઘણોજ મોટો છે તેમાની થોડીજ હજુ પ્રકટ થઇ છે. આ ગરબીઓમા આપણે ભક્તોનુ જીવન કેવુ નિર્ગુણ અગર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમય હોવુ જોઇએ તે દર્શાવવાનો કવિએ પ્રયાગ કર્યો છે.

આ સર્વ કાવ્યોના વિહગાવલોકનથી જોઇ શકાશે કે કવિએ પોતાના અનેક ન્હાના મોટા કાવ્યોમા **પ્રભુ સિવાય બીજુ કશુ પણ ગાયુ નથી** હરિની નામલીલા અને રૂપલીલામાજ પોતે આસક્ત હતા. એ તેમની **અનુભવ મંજરી** ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે, **હરિ એજ કવિનું સર્વસ્વ હતું અને તેમની પ્રાપ્તિ ભક્તિથીજ કરી શકાય છે. અન્ય કોઈ પણ સાધનાથી નહિ એ એમના જીવનનું દષ્ટિબિન્દુ હતુ** એમના સર્વ વિચારો પ્રભુમય હતા. તા પછી તેમના સ્થૂલ જીવનને જે લોકો એમના કાવ્ય ઉપરથી પણ કલકિત કરવા માગે છે, તેઓ કેવી વિચિત્ર કલ્પનાઓ દોડાવીને આવુ અનુમાન કરે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે

જેઓએ સ્થૂલ જીવનને સંગીન કહેલ તેમની પાસે તેમના કથનને પુષ્ટિ આપનાર કોઈપણ વિશ્વાસનીય પ્રમાણો નહોતા પણ હવે તે વિષે વિદ્વાનોના વિચારો બદલાય છે તેથી હવે અહિંઆ તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી આ પ્રસંગમાં તો એટલુંજ જણાવવું છે કે તેમના જુદા જુદા કાવ્યોમાં એકજ વિચાર અનેક રૂપે દેખાય છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એજ એમના જીવનનો પ્રાણ હતો અને તેમનું **આન્તરજીવન તે ભક્તિમય હતું.**

જે. ગો. શાહ.

પ્રકરણ ૨ જું.

દયારામભાઈના કાવ્યનું તત્વચિંતન.

(૧)

ઈશ્વર ભાવના

યારામભાઈની માનસિક સૃષ્ટિના વિવિધ વિચાર રત્નોનું મૂલ્ય આંકતા પહેલાં, તે વિચારરત્નો કેવા પ્રકારના છે, તેનું યત્કિંચિત્ અભિજ્ઞાન વાચક દ્રઢ થવાની જરૂર છે આ સ્થળે આપણે કવિની ઈશ્વર પરત્વની ભાવના કેવી હતી, તેનું અવલોકન કરીએ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની પ્રબલ અસર ઈશ્વરભાવના દયારામભાઈના કાવ્યોમાં સુંદર રીતે આલેખાયેલી છે, કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો તેઓશ્રીના રગે રગમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતરી ગયા હતા

परमतत्त्वभावना

પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનુ વર્ણન, કવિ પુષ્ટિસંપ્રદાય સિદ્ધાન્તાનુસાર પોતાના "રસિકવલ્લભ" તથા અન્ય કાવ્યોમા કરે છે.

"રસિકવલ્લભ" ના પૃ ૧૩મા નીચેની પંક્તિઓ આવે છે

આદ્ય સ્વયંભ આત્મારામજી, મૂળ પુરુષ જે પૂરણ કામજી,
પ્રધાન પુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મજી, નેતિ નેતિ કહે નિગમજી. ૧
પર અક્ષરથી ત્રિગુણાતીતજી, ગમ્ય ન મન ગો અકળ અજીતજી
જે થકી કંપે માયા કાળજી, એહવું અખિલનુ રૂપ રસાળજી ૨
(ર. વ પદ ૧૩, ૧-૨)

આ બ્રહ્મને કવિ સર્વથી આદિ માને છે (**परात्परम्**) ને સ્વયંભૂ છે સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ અન્ય કશાથી નથી માટે તે સ્વયંભૂ છે તે આત્મામા રમણ કરનાર છે માટે આત્મારામ વિશેષણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે **रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलया** ॥ (ભા ૧૦-૩૦-૨૦) **रेमेतयाचात्मरत आत्मारामोप्यखण्डित** ॥ (ભા ૧૦-૨૭-૩૪) બ્રહ્મ વસ્તુત આત્મારામ છે છતા પણ ભક્તોના મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતે રમણ કરે છે એમ કહેવાનો આશય આ ભાગવતની પંક્તિથી સિદ્ધ થાય છે વળી તે મૂળ પુરુષ છે તેમજ આપ્ત કામ છે લૌકિકોની માફક એમને કોઇ પણ કામનાઓ સિદ્ધ કરવાની હોતી નથી સાંખ્યોની માફક મા બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સ્થાને નથી પણ તેથી પણ એ પર છે પ્રકૃતિ અને પુરુષના પણ ઈશ્વર નિયામક છે માટે તેને પુરુષોત્તમ કહે છે વેદાદિ પણ તેમનો પાર પામી શક્યા નથી, તેથી વેદની ઋચાઓ પણ **नेति नेति** કહીને વિરમી જાય

છે. અક્ષરથી તે પર છે. ભગવદ્ગીતામાં अक्षरादपि चोत्तम એમ કહ્યું છે તથી अक्षरात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः એ શ્રુતિ એનું પ્રમાણ છે તેમ, જે અને તેને એ કહ્યું શ્રુતિથી અતીત છે, તેનાથી મન અને ઇન્દ્રિયોને તે અગોચર છે 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' એ શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. અહિંયા દયારામભાઈ બ્રહ્મને અભિન્ન તત્ત્વ ગણે છે. દયારામભાઈનું આ વર્ણન તદ્દન સ્પષ્ટ છે છતાં આ વાતની સાબિતી એ છે કે સદ્ગત માસ્તર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ દયારામના અક્ષર દેહુમાં પૃષ્ઠ ૧૭ માં 'રસિકવલ્લભ'ની આ પંક્તિઓનું ભાષાન્તર કરીને નીચે પ્રમાણેની ટીકા કરે છે 'સંપ્રદાયમાં શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયમાં વર્ણના, અક્ષર બ્રહ્મ અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ તે પરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ અપરોક્ષાનુભવથી સાધ્ય છે એવું કહેતા એ બેનો વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે એ ઉભય મળી માત્ર એક બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ છે અને એ બેના સરવાળાને દયારામ અભિન્ન" ગણાથી ઓળખે છે. ગોવર્ધનરામભાઈના આ કથનમાં અગત્યપણે સૈદ્ધાન્તિક ભૂલ રહી ગઈ છે

પ્રથમ ભૂલ તો એ છે કે સંપ્રદાયના અક્ષર બ્રહ્મને કદી પણ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ગણવામાં આવતા નથી, અક્ષરબ્રહ્મ અને મર્યાદાપુરુષોત્તમ અભિન્ન નથી શ્રી રામચંદ્રજીનો અવતાર તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ મનાય છે, એટલે મર્યાદા પુરુષોત્તમથી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન્ સમજાય છે. મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વેદોક્ત રીતિ પ્રમાણે સાધન અનુસાર ફલ આપે છે પણ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો ફલ પ્રદાનમાં સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી ફક્ત સ્વ અનુગ્રહ-

વીર્ય ન પ્રાન કર છે અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે અને પુરુષોત્તમ અગણિતાનંદ છે અક્ષરબ્રહ્મ એ મર્યાદા પુરુષોત્તમનું ધામ છે તે વ્યાપિ વૈકુંઠ પણ કહેવાય છે પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનું ધામ શ્રીમદ્ ગોકુળ છે તો પછી દયારામે 'અક્ષરબ્રહ્મ અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ તથા પુષ્ટિ પુરુષોત્તમના અગ્નાળા કરીને અભિન્નનું વર્ણન કર્યું છે એ આક્ષેપીનો તર્ક શા રીતે સ્વીકાર્ય થાય? મર્યાદા પુરુષોત્તમ અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ ઉભય એક રીતે નથી નિઃસંશય અને ભિન્ન છે, એટલુંજ નહિ પણ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ એ અક્ષરથી પર તથા અધિક છે (જૂઓ ભગવદ્ગીતામાં **अक्षरादपि चोत्तम**) તો પછી પરબ્રહ્મ ૫ અભિન્નના વર્ણનમાં અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન શી રીતે આવી શકાય તે સમજાતું નથી! દયારામભાઈ પોતેજ આ પદમાં આ અભિન્નને અક્ષરથી 'પર' એમ કહે છે પદના અંતિમ ચરણમાં આ અભિન્નને રસાત્મક કહ્યા છે **रसो वै स** એ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું પરબ્રહ્મનું રસાત્મક સ્વરૂપ તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ અથવા અક્ષરબ્રહ્મમાં ઘટાવી ન શકાય જેઓ સંપ્રદાયની પ્રણાલિકાથી સુવિદિત છે, તેઓ જરૂર કહી શકશે કે આ વર્ણન તો આનંદઘન પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનું છે, તેમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમના વર્ણનની ગંધ સરખી પણ નથી આથી અહિંઆ સંક્રમણનો અવકાશ પણ નથી

દયારામભાઈના સાકાર બ્રહ્મ સંબંધિના વિચાર કેવા છે તેનો હવે આપણે નિશ્ચય કરીએ

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રના અધ્યાય ત્રીજાના પાદ દ્વિતીયના સૂત્ર સત્તાવીશ ઉપરના પોતાના ભાષ્યથી આ વિષય સારી રીતે સ્ફુટ

કરે છે प्राकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः અહિં કહે છે કે બ્રહ્મ પ્રાકૃત ધર્મ આકાર આકારથી વિરહિત છે આથી સિદ્ધ થ કે જ્યા જ્યા શ્રુતિઓમા આકારનો નિષેધ જ્યો હોય ત્યા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ છે એમ સમ્યક્ પ્રકારે મન વ્રુ જોઈએ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે રસ સ્વરૂપે બ્રહ્મ સાકાર છે એક પદના આગમનાઈ આ વિચારોને મરાઠી પદ્ધતિ નદ પ્રતિપાદન કરે છે

રાગ ભૈરવી

કૃષ્ણ સાકાર ઉપાસીયે, મન ગોકુલકે બાસીયે — ટેક
ક્યોં તુમ અદ્વૈત બ્રહ્મ કહો નિરાકાર ગુન હીને
પ્રેમી જનકો પથ નહીં કૃષ્ણ મુક્તાની તુમ ચિન્હે — કૃષ્ણ૦

× × × × ×

નવનીત ચિતચોરી કેન ગ્રામકે નગર નાથ હમારે
નિર્ગુન બ્રહ્મ સો ધ્યાનકે ઉનકો સમુઝત સજ્જન સારે — કૃષ્ણ૦
બ્રહ્મ પરો પર સ્વત ત્યા ઉર મન ધરાવે
ઐસો જ્ઞાન બખાન કે હિય પ્રભુ ચરન નહિં લાવે — કૃષ્ણ૦
જગ તાકુ રૂપ નહિ તા જા મહાતે આયા
સાગર જૈસા મગર હે ન ત્યાર હાથમે લાયા — કૃષ્ણ૦
નિરાકાર કેહે રૂપ નિરાકાની તિમ અવતાર સ્વરૂપે
તે તેજય રવિ જગત કર પરિ, અરૂપરૂપ કહો તેમે — કૃષ્ણ૦
રૂપ બિના સ્વતંત્ર મને નહિ ત ન રૂપ શ્રુતિ ગાય
કર મુખ બિન યા સમી સરાહા પાઉબિન ક્યોં સનધાય કૃષ્ણ

તુમ જો જુદે નહિ બ્રહ્મતે, કો બ્રહ્માનંદ ભોગી
ભોગ ભોગતા નહિ તુમરે મન, તબ જોગી કયા રોગી હમ૦
ઐશ્વર્યાદિ ખટગુન સયુત, નિર્ગુન કૈસે કહિયે,
અજા ત્રિગુનપર શુધ્ધસત્વ હરિ, નિરખત સબસુખ લહિયે હમ૦
ભકત નેત્ર ભૂષણ માહા ગધાધર શ્રીવ્રુજબિહારી
દાસ દયાકે પ્રાણજીવન ધન, શ્રીગોવર્ધન ધારી હમ૦

આ પંકિતઓમા નીચેની દલિલો શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે મુખ્યત્વે કવિશ્રી મૂકે છે

૧ જો માયાવાદીઓ એમ કહેતા હોય કે જેવી રીતે દર્પણમા પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ માયામા બ્રહ્મનુ પ્રતિબિમ્બ પડવાથી બ્રહ્મનુ શુદ્ધ નિર્ગુણ નિરાકાર સ્વરૂપ આચ્છાદિત થાય છે અને તે સગુણ અગર આકારરૂપે જણાય છે પણ તે સાકારરૂપ મિથ્યા છે–આના ઉત્તરમા કવિ એમ જણાવે છે કે જો બ્રહ્મમા સ્વત રૂપ ન હોય તો દર્પણ સ્થાનીય માયામા તેનુ પ્રતિબિમ્બ શી રીતે પડે ? એટલે બ્રહ્મમા સ્વતરૂપ છે તે નિરાકાર બ્રહ્મને માનનારઓએ પણ સ્વીકારવુ પડશે જ વળી પ્રતિપક્ષીના મતે માયાતો મલીન છે તો પછી તેમણે માનેલા રૂપ રહિત બ્રહ્મનુ પ્રતિબિમ્બ શી રીતે તેમા પડે તે પણ સભવતુ નથી ? માટે બ્રહ્મ સાકાર છે એમ સ્વીકારવુ જ જોઇએ

૨ જો બ્રહ્મ સાકાર નહોય–રૂપરહિત હોય તો પછી જગત્ જો બ્રહ્મની કૃતિ છે તેમા તે રૂપ ક્યાંથી આવ્યુ ? બ્રહ્મ એ જગતનુ આકાર દૃશ્યમાન થાય છે **नामरूपे व्याकरवाणि** એ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે પરબ્રહ્મ પોતાનુ રૂપ જોઇને આ જગત્ નિર્માણ કર્યું

३ विश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पा पात् એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને ચક્ષુ, મુખ, બાહુ તથા પદ સર્વત્ર છે એમ કહેલું છે. આથી પણ બ્રહ્મની સાકારતાનો નિષેધ થતો નથી.

तथा हि ब्रह्मणोऽरूपत्वेन प्रतिबिम्बस्याश्रयस्याज्ञानस्य अस्वच्छत्वेन कथ कस्य प्रतिबिम्बः स्यात्? रूपवत एव प्रतिबिंबनियमात्. दृष्टानुसारिणी हि कल्पनोचिता, अन्यथा वायुदारुणोरपि बिम्बत्वप्रतिबिम्बाश्रयत्वश्रवणात्॥

આ ઉપરાંત પણ કેટલીક યુક્તિઓનો આશ્રય લઈને કવિનરીકેની બ્રહ્મની સાકારતાનો સિદ્ધાન્ત પોતે ચર્ચે છે. આ પરથી એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે દયારામભાઈને શાંકર તત્ત્વમાં મનાતું જીવ તેજ બ્રહ્મ, તથા જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય અભીષ્ટ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ મત સ્વીકારનારા પોતે ગમે તે માને અને ગમે તે કહે પરંતુ દયારામભાઈના મતે તો જેમના હૃદયમાં એવું જ્ઞાન છે તે લોકો કદાપિ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ.

દયારામભાઈનું પરમતત્ત્વ સાકાર છે, જગત્કર્તૃ છે, કારણકે રૂપ વિના કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. પરમતત્ત્વ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ શ્રી. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ ષડગુણ યુક્ત છે. તે ગુણ શૂન્ય કેમ કહી શકાય! પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણથી એ પ્રભુ રહિત છે. શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અતીત છે અને તે રાધાવર શ્રીકુંજવિહારી છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ જેનું શ્રુતિમાં નકારથી વર્ણન કરેલું છે તે કુંજવિહારી શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ સ્થાનીય ધામરૂપ છે. અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અનાદર લલિતત્રિભંગી ઝાંકડા છેલ નટવરનાથના ધામરૂપ છે. કોટિ અનન્ત

* જુઓ શ્રી વિઠ્ઠલેશાચરણવિરચિત વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ

બ્રહ્માંડ એન. પ્રતિરોમમાં ભ્રમણ કરે છે મહેશ, વેદ, સુર, મુનિ, જન એમને વદે છે. એવા લલિતત્રિભંગી નટવરનાગર મદનમોહન વ્રજરાજ છે જેના ગુણોનુ ગાન મને (ત્યાગમભાઇને) રોમ રોમ પ્રતિ પ્રભુએ રસના આપી હોય તો પણ થઇ શકે નહિ. અર્થાત્ વ્રજરાજજી ત્યાગમભાઈનુ પરમતત્ત્વ અનંત અનંતગુણ વિશિષ્ટ છે, એ પ્રભુ અનંતરૂપ ધારણ કરે છે. મહાઅંતક પણ પોતે જ છે. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પણ પોતે જ છે. સત્વ, રજ તમ. એ ત્રિગુણ પણ પોતે જ છે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચતુર્વ્યૂહ પણ પોતેજ છે. અક્ષર અને પુરૂષોત્તમ એમ યુગલ પુરૂષ પોતે છે. અને પરમરૂપ પણ પોતે જ છે. અંશરૂપે, કલારૂપે, વિભૂતિરૂપે પોતે સકલરૂપ છે. પોતે પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે-સર્વેશ્વર છે, સર્વાત્મા (સર્વના આત્મારૂપ) છે અને રતિરસ પણ પોતે છે અર્થાત્ પ્રેમ સ્વરૂપ પણ પોતેજ છે બ્રહ્મ સબંધીના આ વિચારો નીચેની પંક્તિઓમાં પોતે વ્યક્ત કર્યા છે.

'કોટિ અનંત બ્રહ્માંડજાકે, ભ્રમણ કરે પ્રતિરોમ,
શેષ મહેષ બેદબિધિ સુરમુનિ, બરનિજાહિ મુરસોમ હો
ઐસે શ્રી ગિરવરધરલાલકો, મદા ક્યો ન ભજે ગુન ગાય હો૦ ૮
લલિતત્રિભંગી નટવર નાગર, મદનમોહન બ્રજરાય;
રોમરોમ પ્રતિ રસ ન હોયતઉ, નહિ ન જાકે ગુણગાય હો. ઐસે૦ ૯
મહાઅંતક અક્ત ત્રિગુણ ચતુરવ્યૂહ, યુગલ પુરૂષપરરૂપ;
અંશકલા આવિર્ભૂતિ, જાતે સકલ સ્વરૂપ હો, એસે૦ ૧૦
પૂરણ પુરૂષોત્તમ સર્વેશ્વર, સર્વાત્મા રતિરાસ;
× × ×

આમ બ્રહ્મને સાકર રૂપે માનીને પોતે તેની ભક્તિ કરવાનુ કહે છે અને તેમના પ્રકટદર્શનને ફળ માને છે

નદનદન એમનુજ પ્રકટ દર્શન કરવુ જોઇએ પોતાની જાત ને બ્રહ્મરૂપ માનવાથી વા તેના જ્ઞાન માનથી કઇ દહાડો વળતો નથી

"નદનદન પ્રગટ સ્વામી સમજ્યા વિના,
બ્રહ્મ નિજ માને સુખ શુ વિચારો ?
× × ×
પ્રગટ અનુભવ વિના સુખ શુ દૃષ્ટિ ? નદનદન
× × ×
ગોનારાણા નામ ભાટનુ રાયજી,
નારિ પારેખ ચતુર જન કહાવે,
આકડો સૂર્ય જેમ બકરાને અજ કહે,
બ્રહ્મપણુ જીવ તેવુ શોભાવે નદનદન
× × ×

દ તૃત મણિમાના ભા ૨ પૃ ૨૮૨

આ ટુકમા દયારામભાઇ કૃત શકરમતનો ઉપહાસ સ્પષ્ટ જ છે નકુનુ અનતગુણ નિરુપણ દયારામભાઈ નીચના સગ્રહમા પ્રતિપાદન કરે છે

"ગુણગણુ આપના ગણી શકે કોણ અહો સમર્થદેવ મુરારિ
ગણિતકારે ગણ્યા માનુ પ્રભુ રજકણ પૃથ્વી કેરા,
હીમકણી ગણી ન જતની કાઇ, ગણી તારા નાર્ગ ફેરા
નક્ષત્રાદિની કીરણોના જે પરમાણુઓ જાણી ભાખે,
તેવા તે હરિગુણ ન ગણાએ, અનત ગુણ હરિ દાખે

એવુ રૂપ રંગિયાનું જોઈ, નમન ઘટે નિરધાર,
દાસ દયાને આપો પુરી, પ્રેમલક્ષણા આ વાર
પ્રા કા ભા ૧૩ પૃ ૮૩

શુદ્ધાદ્વૈત મત પ્રમાણે સર્વજ્ઞ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે એટલે આ જગત પણ બ્રહ્મ એ સ્વરૂપ છે તેથી તેને એમ માનતા કે આ જગત હરિરૂપ છ અને એનુ પ્રાકટ્ય પણ ભગવાને જ કર્યું છે જગત પણ ભગવાનથી અભિન્ન જ છે અને તેની વચ્ચેની ભિન્નતા મંદમતિ પુરુષો જ જુએ છે

"હરિ જગત તમારે છે, રૂપે પ્રગટ્ય પુરુષોત્તમ ભૂપે,
જગત જગજીવન કેરી એકી, મૂઢ મતિ જાણે એમા એકી
સુજ્ઞ જાણે છે સાચેસાચુ, હરિવર જગત રૂપે હુ તો રાચુ
સર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, સ્થાવરજંગમ દીપદીપ જ્યોતે"
પ્રા કા ભા ૧૩ પૃ ૮૫

શુદ્ધાદ્વૈત સમ્પ્રદાયની એક વિલક્ષણતા વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વના સિદ્ધાન્તમા છે શંકરાચાર્યને શ્રુતિઓ વગેરેના અર્થ સમજતા પરસ્પર શ્રુતિઓનો વિરોધ દેખાયો જ્યારે તેમનાથી તે વિરોધનો ઉકેલ કોઈ પણ ઉપાયથી ન થઈ શક્યો ત્યારે તેમણે માયા અને અવિદ્યાતત્ત્વને આશ્રય કર્યું પણ શ્રીવલ્લભાધીશે એ વિરોધની ચાવી પરબ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વમા દીઠી દયાનભાઈએ આનો પણ ઉલ્લેખ પોતાના કાવ્યમા બહુ સારીરીતે કરી બતાવ્યો છે

દયારામભાઈ શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ સમજે છે અને તેનુ નિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે

"કેમ કહીને તમને સ્વરૂપનું વર્ણવતિ, કાઈ કહેતા સભરતુ નથી
હે શ્રી નાથજી

વિરૂધ્ધ ધર્માશ્રય રૂપ અકલિત ગતિ, સહુ વાતે શ્રેષ્ઠ છો સર્વથી હે.
જીવ અણુ માત્ર અંતર વસો અતિ, અણું મોટું તનુ કોટિ બ્રહ્માંડથી હે.
આચ્છાદિત કોટિ માયા થકી અતિ, ઘણા પ્રકાશક અતિ માર્તંડથી હે.

\+ \+ \+ \+

કોટિ અવગુણ ગણો ગુણ અધિક નિજ નમે, કોટિ ગુણ દોષ નિજ જનદમે.
વેદ તપ દાન પૂજન કરે તે અનન્ય ભક્તિ આધિન છો.
કાલ માયા કંપે બ્રહ્માદિક ભયધરે, તે ગોપીજન આગલ દીન છો હે
જગત્ દુલર્ભ ઘણા તે સુલભ ભક્તને, પ્રેમ વશ ન કરવાનું કરો. હે.
અકર્થ અપરાધ અતિ બાધ માનો નહિ, વિનતિ વણ કલેશ કોટિક હરો હે.
શ્રીવલ્લભ શરણ સંબધે મુને શ્રીહરિ, ભક્ત સાચો કરો સર્વદા હે.
દુષ્ટ સંગતિ દુર્મતિ રતિ પાપમાં, કહે દયો આપશો માં કદા. હે.

\+ \+ \+

દ. કા. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૨૯૧.

ભગવાનના એ વિરૂદ્ધ ધર્મોનો પરિહાર યુક્તિનો આશ્રય લઇને કરવામાં આવે તો તેમાં શ્રૌત સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય ત્યાગજ થાય છે. પ્રભુમાં જે વિરૂદ્ધ ધર્મો ભાસે છે તે પ્રભુના સામર્થ્ય વિશેષથી. પ્રત્યક્ષ વિરોધને વિરોધાભાસ કરે છે. વસ્તુતઃ એ ધર્મોમાં પ્રભુમાં વિરૂદ્ધ નથી. પ્રભુનું આથી અન્ય પ્રકારે ગુણગાન ભક્તને રૂચતુ નથી. એટલુંજ નહિ પણ બીજી રીતે વર્ણન કરવું સંભવતું પણ નથી અને તેથીજ દયારામભાઇ જણાવે છે કે " કાંઇ કહેતાં સંભવતું નથી. " એવું પ્રભુનું અગાધ માહાત્મ્ય છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. પ્રભુનું ગુણ ગાન વિરૂદ્ધ ધર્મોના પ્રતિપાદન દ્વારા કરે છે.

કોટિ ગુણ નિજજનને દોષ કરતાં પણ વધારે દમે છે. પ્રભુ યદ્યપિ વેદ, દાન, તપ, પૂજાથી પ્રાપ્ત થતા નથી. છતાં પણ અનન્ય ભક્તિને આધીન છે. યદ્યપિ કાલમાયા બ્રહ્માદિ એમનાથી કંપે છે. છતાં એજ પ્રભુ ગોપીજન સમીપ દીન છે. આખા જગતને પોતે દુર્લભ છે છતાં ભક્તને સુલભ છે અને પ્રેમ વશ થઇને અકરણીય પણ કરે છે.

શ્રુતિમાં આ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ સિદ્ધ કરનારાં અનેક પ્રમાણ વચનો મળી આવે છે, અને તદનુસાર શ્રીમહા પ્રભુજીએ સિદ્ધાંત તારવી કાઢયો છે અને આપણા ભક્ત કવિએ તે બુદ્ધિને દુર્ગમ્ય સિદ્ધાન્તોને વ્યાવહારિક, દષ્ટાન્તોથી સુજ્ઞેય બનાવ્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર પણ આ સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને, અહિકુણ્ડળનું દષ્ટાંત આપે છે. સર્પ જ્યારે ગતિ કરે છે ત્યારે તે સીધો જણાય છે પણ તે એક સ્થળે બેઠેલો હોય છે ત્યારે વક્રાકાર થઇ જાય છે, એટલે વક્રતા તથા સમતા જે પરસ્પર વિરોધી ગુણ છે તે એક સર્પમાં સ્થિતિ કરે છે. તેવીજ રીતે બ્રહ્મમાં પણ વિરુદ્ધ ધર્મો હોય છે. કવિશ્રીએ આ સિદ્ધાન્ત સુંદર મનોહર શૈલીમાં સમજાવ્યો છે.

હવે આપણે સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામભાઇના "અક્ષર દેહ" તરફ દષ્ટિ પાત કરીએ. પૃ ૨૦ ઉપર સાક્ષરવર્ય નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

"વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ કહે છે. સંપ્રદાય કવિ, તે ગણીને બ્રહ્મના ગુણ ગાએ છે.

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કર્યો મહામતિ સમર્થજી;
પ્રકૃત ગુણ નહિ જેમાં લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યા અશેષજી, ૧

સત્ ચિદ્, આનંદ, આદિ અનંતજી, ઐશ્વર્યાદિ સહ ભગવંતજી;
અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મ વિચારજી, કેવળ નિર્ગુણ કહે ગમારજી
र. ध. पद. ४५; १-२

એ સદ્, ચિદ્, આનંદ વિષે કવિ કથે છે કે—
સદ્રરૂપ સમજ વિરાટ્, અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છન્દ
છે નારાયણ આનદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનદ.
२ व. पद. ८०; ६.

અત્યાર સુધીના આપણા દષ્ટાંતોથી સમજાય છે કે વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી જે સદ્, ચિદ્ આનદને ઉપર એક સ્થાને કવિએ બ્રહ્મના ગુણ ગણ્યા છે તેનેજ આ સ્થાને બ્રહ્મનાં રુપ ગણ્યા છે. તે રુપ હો કે ગુણ હો, પણ વિરાટ્ અથવા વિશ્વરુપ તે સદ્, અક્ષર બ્રહ્મ તે ચિદ્ અને નારાયણ અને કૃષ્ણ એ ઉભય આનદ એટલુ ફલિત સ્પષ્ટ થાય છે.' આ ટીકામા વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી એમ જે કહ્યુ છે તેમાં સાક્ષરવર્ય ભૂલ કરે છે. કારણ કે વેદાન્તમા બ્રહ્મના ગુણ અને ગુણી બ્રહ્મને ભિન્ન ગણવામા આવતા નથી જો કે નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે ગુણી તથા ગુણો એ જૂદા છે. આથીજ દયારામભાઇ એક સ્થળે સત્, ચિત અને આનંદને બ્રહ્મના ગુણ કહે છે. અને અન્યત્ર તેમને બ્રહ્મનાં રૂપ કહે છે, તે વાસ્તવિક છે. આ વર્ણનમા કવિથી કોઇ પણ પ્રકારનો વિરોધાભાસનો દોષ થતો નથી. વળી નારાયણને જેમ અહિંઆં આનંદ કહ્યા છે તેમ કૃષ્ણને પણ આનંદ સ્વરૂપ કહ્યા છે, તેથી પણ કવિના વર્ગીકરણમાં કોઇ પણ પ્રકારની અશુદ્ધિનો સંભવ નથી, કારણ કે નારાયણને જે આનંદ મય કહ્યા છે તે 'ગણિતાનદ' એવા ઉદ્દેશથીજ છે. નારાયણ અને કૃષ્ણમાં

કવિ એટલો ભેદ માને છે કે નારાયણ ગણિતાનંદ છે, જ્યારે કૃષ્ણ અગણિતાનંદ છે. કવિના આ વિચારને નીચલા પદથી વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

ગૃહસ્થ લગી છે ગણિતાનંદજી, તો શું લેખું સુર સુખ મંદજી;
કહેશે ગણિત શી રીતે જાણુંજી, સુણ તે શ્રુતિનો અર્થ વખાણુંજી. ૧
જેટલો આનંદ દેશાધિપજી, શતગુણ તેથી નાયકદીપજી,
ચક્રવર્તીને શતગુણ લહિયેજી, શતગુણ તેથી સુરપતિ કહીયેજી. ૨

ઢાળ.

લહી ક્રમે શતગણું સુખ મહર્જન તપ વિધિ શિવલોક;
તે થકી છે શતગણો મોક્ષાનંદ અક્ષર ઓક ૩
ગણના થઇ તે માટે ગણિતાનંદ કૃષ્ણ સદનઃ
એ આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ છે. જ્યહાં લીન મહામુનિજન. ૪
છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યહાં આદિ વૃંદાવન;
લીલા અચલના વિહારી જ્યહાં ગમ્ય નહિ ગો મન. ૫

ર. વ. પદ. ૮૧

શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે પરબ્રહ્મની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે પોતાના સત્, ચિત્ અને આનંદ નામના ત્રણ ગુણોમાંથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ શક્તિદ્વારા ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્—જગત્ ઉત્પન્ન થયું, અને અપરિચ્છિન્ન આનંદમાંથી પણ આનંદનો તિરોધાન થવાથી પરિચ્છિન્ન આનંદ રૂપે ગણિતાનંદ અંતર્યામિ થયા. આ અંતર્યામી કવિ નારાયણ તરીકે ઓળખે છે. "નિત્ય કિશોર કેશવ" પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો પરાત્પર અવિચ્છિન્ન આનંદઘન અને રસપ્રચુર છે.

આ પરમ પુરુષને રહેવાનુ સ્થાન, કવિ કહે છે કે, વૃંદાવન છે.
છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યહા આદિ વૃંદાવન
લીના અચલના વિહારી જ્યહા ગમ્ય નહિ ગોમન.
ર વ ૫૬ ૮૧

આ પંક્તિઓ ઉપર ટીકા કરતા, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના રસિક વલ્લભ' નામના ગ્રંથમા સદ્‌ગત શાસ્ત્રી નાથાશંકર એવો અર્થ કરે છે 'આદિ વૃંદાવન કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે તે પહેલામા પહેલું તુળસીનું વન હતું" આ અર્થ તદ્દન અજ્ઞાનમૂલક છે શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ્‌મા આ વૃંદાવન શબ્દનો અર્થ આપ્યો છે. **वृंदा भक्ति सर्वजन्तुप्रकाशिनी तस्मान्न भिन्न नाभिन्न। ताभिभन्नौ न वै हरि** સદ્‌ગત ગોવર્ધનરામભાઈ પણ આ શબ્દમા રહેલુ પરમ રહસ્ય યથાર્થ સમજી શક્યા હોય એમ જણાતુ નથી કારણ કે તેઓ કલ્પના કરે છે કે [શ્રીકૃષ્ણનો સ્થૂલ દેહ આ પૃથ્વીના પરમાણુઓ ભેગો થઇ ગયો છે જે ગોકુળ અને વૃંદાવન તેમના વિહાર સ્થાન હતા તે નામના સ્થાન હજી પણ છે પણ જે અનિત્ય પૃથ્વી ઉપર તેઓ ઉભા છે તે પૃથ્વીની અનિત્યતામાથી એ સ્થાન ઉગરે એમ નથી, જે ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ત્યા હતા તે પણ સ્થૂલ પદાર્થ માત્રની અનિત્યતાને વશ થઇ ગયા છે, અને તે સર્વની આવી અનિત્ય ઐતિહાસિક સત્તા-અસત્તામા શ્રદ્ધા રાખી કવિ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ, વૃંદાવન, ગોકુળ, અને રાસ ક્રીડાની અન્ય નિત્ય નિત્ય સ્થિતિ દેખે છે](પૃ ૨૧-૨૨ દયારામનો અક્ષરદેહ)

આ ટીકામા આક્ષરશ્રી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું નિરૂપણ <u>ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી</u> કલ્પના જાય છે અને તેથી તેમના

મન્તવ્યોમા કેટલાક ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કૃષ્ણ તે કોઇ સામાન્ય મનુષ્ય વ્યક્તિ નહોતી, કે જેથી કરીને તેમની લીલાઓમા ઐતિહાસિક બાધ આવે એ તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે પોતે આનંદરૂપે સાકાર જ છે જેમ સાકરના નક્કર પૂતળામા અન્ય કશુ પણ સભવે નહિ. તેમ તેમના વિગ્રહમા આનંદ સિવાય અન્ય કઇ પણ હોઈ શકે જ નહિ જે પચ મહાભૂતોના શરીરો છે તેમના સ્થૂલ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એવા વિભાગ બની શકે પણ પૂર્ણ બ્રહ્મના એવા વિભાગ થઇ શકે જ નહિ ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યુ છે કે **अवजानन्ति मा मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्** જે લોકો મને ફક્ત મનુષ્યદેહ ધારી સમજે છે તેઓ મૂર્ખજ છે આ વચનોથી શ્રીકૃષ્ણનુ પરબ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે માટે શ્રીકૃષ્ણના દેહના સ્થૂલ અને સુક્ષ્મ એવા વિભાગો પાડવા તે અતિ સભ્રમાત્મક છે પ્રભુના વિહારસ્થળો પણ આનંદમય હોવાથી ભગવદ્રૂપ છે, અને આથી પરમ ભક્તોને તો તે સ્થળોમા પ્રભુની નિત્ય નૌતમ લીલાના સાક્ષાત્ દર્શન પણ થાય છે માત્ર જેઓના ચર્મચક્ષુની આજુબાજુ માયાની અધેરી હોય એવા તથા જેમની બુદ્ધિ નિસ્તેજ બની ગઇ હોય એવા પ્રાકૃત જનોને તો તે " નિત્ય વૃદાવન અનિત્યજ દેખાવાના ખાખરની ખીસકોડી સાકરનો સ્વાદ ન સમજી શકે તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત જનો પ્રભુના વિહાર સ્થળને અનિત્ય ગણે તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય જેવુ નથી ગોકુળ વૃદાવનની ભૂમિનો ઉલ્લેખ ઋક્સહિતામાથી પણ મળી આવે છે આ માટે નીચેનો મત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશજીએ અણુભાષ્યમા ટાકેલો છે **ता वा वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास ।**

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्ण परम पदमवभाति भूरि ॥
શબ્દાર્થ **ता ते वा** રાધા અને માધવ, અગર ભગવાન અને ભક્તો તેમના અંતરંગ ભક્તોની, **वास्तूनि** વસ્તુઓ સ્થળો, **उश्मसि** અમે ઈચ્છીએ છીએ **गमध्यै** પ્રાપ્ત કરવાને, **यत्र** જ્યાં એટલે શ્રીગોકુળમાં, કેવું ગોકુળ તો કહે છે **भूरिशृंगा** બહુ શીંગડાંવાળી રુરુ વગેરે ગાયો, **अयासः** શુભાવહ **उरुगायस्य** જેની કીર્તિ વિશેષ ગીત ગવાય છે તેમનું, **वृष्ण** કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર પરમાત્માનું **पद** વ્રજભૂમિ **अवभाति** પ્રકાશે છે. **भूरि** બહુ પ્રકારે એટલે યમુના પુલિન, વન, ઉપવન, નિકુંજ ગોવર્ધનગિરિ શિખર વગેરે રૂપે શ્રુતિ કહે છે કે જ્યાં બહુ શૃંગવાળી શુભાવહ રુરુ નામની ગાયો વસે છે તે શ્રીગોકુળમાં, હે પ્રભુ! આપના અને આપના અંતરંગ ભક્તોની જુદી જુદી લીલાઓનાં સ્થળો અગર વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવા અમે ઈચ્છીએ છીએ અરેરે ખરેખર! તે સર્વ કામપ્રદ શ્રુતકીર્તિ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું પરમ લીલા સ્થળ બહુ પ્રકારે પ્રકાશે છે આ પ્રમાણેનો અર્થ શ્રીમદણુભાષ્યમાં તથા વિદ્વન્મંડનમાં વિસ્તારથી આપ્યો છે આ શ્રુતિમાં શ્રીવ્રજભૂમિનો ઉલ્લેખ છે, અને તે સ્થાન નિત્ય છે એમ **अवभाति** પદથી સ્પષ્ટ થાય છે જે ભક્તોનાં હૃદયો અતિ શુદ્ધ થયાં છે, તેમને તો અત્યારે પણ વ્રજના વૃક્ષોના દરેક પર્ણમાં વેણુધારીનાં દર્શન જરૂર થાય છે આ વૃંદાવનની નિત્યતા તથા સર્વોત્કૃષ્ટતા કવિ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું, અપિ વૈકુંઠ વંચિત લોક;
જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વપ્નામાં શોક,
દ્રગ્દિગ્વ્યયમાદિક ન ગતિ જ્યાં સકળ સુંદર ધામ,

છે દયાપ્રીતમ પુરૂષોતમ પુરૂષૈક પૂર્ણકામ.
કાવ્યોમાં જણાઇ આવતા પરબ્રહ્મ પ્રત્યેના વિચારો.

દયારામભાઈ એક ચુસ્ત બ્રહ્મવાદી હતા. બ્રહ્મવાદના દૃષ્ટિ બિન્દુથી એમણે અનેક કાવ્યો ગાન્યા છે. જેમા બ્રહ્મ પરત્વેની એમની માન્યતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મ પરત્વેના એમના વિચારો અનેક કાવ્યોમા છૂટા છવાયા વિખરાયલા છે તે વિચાર બરાબર સમજાય માટે તેમાંથી થોડાક નીચેના અવતરણો અહિંઆં આપીશુ એ ઉપરથી તે ઇશ્વરને કેવી રીતે ઓળખે છે એ સમજાશે.

નહિ કોઇ જેહેની સમોવડી, કોઇ છત્ર નહિ જેને શીશ,
સર્વ વસ્તુ જે થકી થઇ, એકેકો કહાવે સર્વના અધીશ
સર્વ અધીશ વન્દે સહુ જેને, નિગમ નેતિ નેતિ કહે તેને
શેષ મહેશ વિધી શ્રી અગમ્ય,તેને કહીએ પૂર્ણ ભક્તિ પોષણ પુરૂષોત્તમ ૩.

* * * *

જુઓ સ્વભાવ શ્રીકૃષ્ણનો, અવગુણને ગુણ જાણે,
અવળું પડે અન્ય દેવને, સામુ કે દુ ખ શત્રુ પ્રમાણે
પ્રમાણ નહિં ફળ દે નોએ જાએ, હરિનુ આપ્યુ કદી નાશ ન થાએ,

* * * *

મંત્ર આધિન સહુ દેવતા, યોગે વિરાટ પણ વશ થાય,
નાની અક્ષરને જઇ મળે પુરૂષોત્તમ પ્રેમે પમાય.
પ્રેમ ભક્તિવશ પૂર્ણાનંદ, એ ન જડે અન્ય સાધન ક્રં
શ્રી મુખે ભાખ્યુ શ્રીગીતા માદ ના માનો તો જો જે ત્વાદનેષો ૧૦

* * * *

ભક્ત મનોરથ પુરે પ્રભુ, કઠિણુ, સરળ, ગુરૂ, નાહાના.

* * * *

કર્તું અકર્તું. અન્યથા કર્તું, સમર્થ શ્રીહરિ રાય;
ના થાવાનો પદાર્થ કરે, થાવાનો મટી જાય.

* * * *

પણુ માગે એ આપે સહુ સ્વામી, નથી અજાણ્યા અંતર જામી.

* * * *

અન્ય પદોમાં પણુ હરિ વિષે કવિ કહે છે:–

* * * *

શ્રી ગોવર્ધન લાડીલોરે, સંગે સ્વામા પ્યારી,
જુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને, ઠરે આંખડી મ્હારી.
અવતાર અન્ય બહુ આપના, સઘળે તેજ તમારૂં,
પણ આ રંગીલી જોડી વિના, મન માને ના મ્હારૂં/
દીપ જ્યોત એક અગ્નિથી, સઘળે જુઓ જાગે,
તદપિ ચકોર સુધા લુઓ, એક અગ્નિથી ભાગે.
આગળ બીતિ હતી, ભજે પર પતિવ્રત ટુટે,
હાવાં થાઉ ધ્રુવપ્રતગી, ચિત્ત છોડયું ના છુટે.
થાનાર તેવેથી થશે. બહુ બગડી રે જાશે;
પણુ દયાની એ દંપતી વિના, મતિ કયાંઈ ન લોભાશે.

પ્રભુની વિવિધ લીલાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે —

વારી જાઉ રે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ,
કગા રૂપે ચલ કીડા કરે, ન્યારો નામક રૂપે ગ્રહે કેશ
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા ટેક.

બાજીગર બાજી સંસારની. તેં ભલી રચી છે ભાઇ,
મોહન મોર વજાડી મોહની, સુણી સહુ ગયુ મ્હોવાઇ.
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા.

× × × × ×

ક્હાડ્યા મુખ થકી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો, ધોળો ને લાલ,
તેહેનો પાર ન આવે ખેચતાં, તે ત્રણેના જૂજવા ખ્યાલ
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા.

તે ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરૂષ થયા, એક બ્રાહ્મણ યોગી ગૃહસ્થ;
બ્રાહ્મણ યોગી તો બળીયા ઘણા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક દસ્ત.
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા.

પ્હેલે વિપ્રે રચ્યાં બહુ પુતળા પૂર્યા ગૃહસ્થે મન અભીલાખ,
જોગીએ અગ્નિ ક્હાડ્યો આખથી, સહુ બાળીને કીધું ખાખ
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા.

તાહરી મરજી જોઇ મન વાળીઆ. વળી કર્યું એવુ કર્મ,
ચુટકી માહે કર્યો ચહુકલો, થયુ હતુ ત્યમનુ ત્યમ
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા.

તાહરી અકળ કળા ગોઠીયા, રચી વિદ્યા ઇન્દ્રજાળ
સૌ મોહોવાઇ પડયુ તે ફંદમા. વૃદ્ધ યૌવન ને વળી બાળ
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા

તાહરો મંત્ર શીખવ્ય તુ મુજને, હુ ચેલો તારો થાઉ,
એટલી જડી બુટી મુને આપ્ય તુ જે તાહારી નટણીથી ન મોહવાઉં.
વારી જાઉ રે નાગર નટુવા

શરણ જાતાં આપી ભક્તિ જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ માધે માયાથી મ્હોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ.
વારી જાઉંરે નાગર નહેવા.
દ. કૃ. કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૧ પૃ. ૨૩૭

બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છેઃ—

બ્રહ્મ શુદ્ધ સાકાર ઇક, સોઇ કૃષ્ણ લે જાને;
નિત્ય પરમ આનંદ નિધિ, શ્રુતિ સ્મૃતિ કરત બખાન,
અંશ કલા આવેશ કણુ, નિજ જનહિત અવતાર;
કૃષ્ણ મૂલ સબ જગત કે, ક્રીડા કરત અપાર.

*　　*　　*　　*

કબહુ કૃષ્ણ ઇચ્છા બિના, ડોલે નહિ ઇકપાત.
એકી દૃઢ ચિત્ત રાખિયો, લક્ષ બાતકી બાત.

*　　*　　*　　*

જેહની ન કોઇ બરાબરી તો અધિક ક્યાં થકી હોય ?
જન દયા પ્રીતમ તેજ પરમેશ્વર ન બીજો કોઈ.

*　　*　　*　　*

સર્વનો સ્વામી સકળના સર્વના અંતર્યામી;
સમતા ન જેહની કોઇ નહિ કો, શિશ જેહને સ્વામી.
આત્મારામ ને આત્મ યોનિ સર્વાત્મા સહુ રૂપ;
ગર્વ કરે ને નહિ અહંકારજી, ગંભીરતાનો નહિં મળે પારજી,
નિત્ય પરિપૂર્ણ અતિ તોષજી, ગુણકર માને જનના દોષજી.

આજ્ઞુ સેવા માને અતુલિતજી, એક રસ નિભવે નિત્યે પ્રીત્યજી;
શરણાંગત થઇ થાય વિમુખજી, ફરી ચિતવે તો પ્રફુલ્લિત મુખજી.
પ્રફુલ્લિત મુખ શ્રી નાથજી સમરે ન પહેલા દોષ;
ઇચ્છે ન પ્રત્યુપકાર સહજ ઉદાર સદ્‌ગુણ કોષ.
ભય દ્વેષ હિત વા કામના કોઇ ભાવકો સ્મરણ કરે;
હરિ તેને પણ ફળ મોક્ષ દે મોટાઇ નિજ અંતર ધરે.
દ. કૃ. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૩૧–૩૨ ૨. વ. પદ. ૧૮

* * * *

અવળું ન અર્ચનમાં પડે, નિષ્કંટક જેનો પંથ
અભય અચળ દાતા હરિ એકજી, એ બળ ન મળે દેવ અનેકજી;
કૃષ્ણ તમારો કહે એકે વારજી, સહજ હરિ દે સુખ ભંડારજી.
૨. વ. પદ. ૧૯

* * * * * * *

તજિ સુંદર શ્રીહરિની સેવાજી, કરે ઉપાસન દેવી દેવાજી,
તે જયમ તરસ્યો ગંગ અનુપજી, તજીને તીરે ખોદે કૂપજી.
૨. વ. પદ. ૨૧

* * *

અરૂપ અગુણ તું કહે છે બ્રહ્મજી, તેથી પર છે પુરૂષોત્તમજી,
દિવ્ય જન્મ ને કર્મ જેહનાજી, પ્રાકૃત કહે ફૂટયાં કર્મ તેહનાંજી.
મન વાણીથી પર અતિ ગૂઢજી, તેહને શું જાણે જન મૂઢજી;
રૂપ વિના કાંઇ નહિ સુખકારીજી, શાણા સમજે હદગે વિચારીજી
૨. વ. પદ. ૩૩

\+ \+ \+

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કર્યો મહાત્મ્ય સમર્થજી,
પ્રાકૃત ગુણ નહિ જેમાં લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યો અશેષજી.
સત્ ચિત્ આનંદ આદિ અનંતજી, ઐશ્વર્યાદિ સહ ભગવંતજી,
અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મ વિચારજી, કેમ ન નિર્ગુણ કહે સમાગજી.

ર. વ. પદ. ૪૬

\+ \+ \+

છેલ છબીલા નટવરલાલજી, સુંદર નવઘનશ્યામતમાલજી,
લલિતત્રિભંગી મદનગોપાલજી, ત્રિભુવનમગન રૂપરસાલજી
મદનમનોહર નખશિખ શોભાજી, નરનારી સહુ જગમન લોભાજી,
અમિતમાધુરી છે પ્રતિઅંગજી, જેપર વારૂં અનંત અનંગજી

ર. વ પદ. ૬ર

સદ્રૂપ સમજ નિગમ અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છંદ,
છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ.
સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તે સમજવું એણી રીત,
છે સદાનંદ શ્રીરાધિકાવર તે શું કરવી પ્રીત.
પ્રાકૃત સકલ સુર સુહૃદ્ ગણિતાનંદ ભાખ્યું બ્રહ્મ,
જન દયાપ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ

ર વ. પ. ૮૧

ગણના થઈ માટે ગણિતાનંદ કૃષ્ણ સદન,
એ આધ્યાત્મિક ની સ્વરૂપ છે જ્યહાં લીન મહામુનિજન
છે તેથી પર શ્રીપુરૂષોત્તમ જ્યહાં આદિ વૃન્દાવન.
લીલા અગમના વિદાને જ્યહાં ગમ્ય નહિ ગોમન.

શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ જ્યાહાં સામગ્રી સહુ નિજ રૂપ;
આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રીડા નિત્ય અતિ અનૂપ.
જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું વ્યાપિવૈકુંઠ વેષ્ટિત લોક;
જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વપ્નમાં શોક.
હરહિરણ્યગર્ભાદિક ન ગતિ, જ્યાં સકલ સુંદરી શ્યામ;
છે દયાપ્રિતમ પુરૂષોત્તમ, પુરૂષૈક પૂરણકામ.

ર. વ. પદ. ૮૨

\+ \+ \+

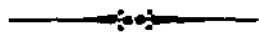
સુખ દુ:ખ કર્તા સઘળું કાનજી, પૂછ્યું તે કહો કયા પ્રમાણજી,
સર્વે કર્તા હરિ સમર્થજી; બીજા કર્તા કહે સહુ વ્યર્થજી.

ર. વ. પદ. ૯૭

શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વર પૂર્ણ નહિ વશ યત્ન તપ શ્રુતિ મંત્ર;
કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ સ્વતંત્ર.

ર. વ. પદ. ૧૦૨

ઉપર્યુક્ત પદોમાં કવિશ્રીની ઇશ્વરસંબંધી ભાવનાઓ પ્રતિપદે ઝળકે છે. બ્રહ્મવાદાનુસાર કવિશ્રી ઇશ્વરનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ, સર્વભિવન સામર્થ્ય, સર્વફલદાતૃત્વ, સર્વકર્તૃત્વ, સર્વપ્રેરકત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, વગેરે અનેક ગુણયુક્ત પ્રભુનું યશોગાન ગાય છે. કવિશ્રીના બ્રહ્મ સ્વરૂપનો વિશેષ ખ્યાલ વાચકને એમના આવા અનેક કાવ્યો સિવાય બીજી શી રીતે આપી શકાય?

(૨)

જગત્ વિષે વિચાર

દયારામભાઈની ઈશ્વર વિષેની ભાવનાનો ટુંકમા વિચાર કર્યા પછી આપણે હવે જગત્ વિષે તેમની કેવી માન્યતા છે તે વિચારીએ, જગતના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આપણને નીચેના શ્રીમદ્‌ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકમાથી મળી આવે છે

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरत अर्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गा मृषा
धाम्ना स्वेन निरस्तकुहक सत्य पर धीमहि ॥

અર્થ—જે પરમસત્ય શ્રી પુરુષોત્તમના આ જગતમા જન્મ વગેરે થાય છે, જે સત્ય આ જગતના ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને કારણ રૂપ છે, જે સત્ય સર્વ જીવોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામા ચતુર છે જે સત્ય સ્વયં પ્રકાશ છે અથવા પોતાના આત્મામા રમણ કરનાર છે, જે સત્યે (પુરુષોત્તમે) આદિકવિ બ્રહ્માજીને માટે વિદ્વાનોને પણ મોહ પમાડે એવા વેદનો હૃદયપૂર્વક પુરાણો સહિત વિસ્તાર કર્યો તેજ, જળ અને મૃત્તિકા એ ત્રણેને એક બીજામા જોવા તે જેમ મિથ્યા અથવા જોનારના દૃષ્ટિદોષથી કલ્પિત છે, તેમ જે સત્યમા ત્રણ ગુણ સત્ત્વ, રજસ, અને તમસના કાર્યો દેહ, ઈંદ્રિય અને અંતઃકરણ મિથ્યા કલ્પિત છે જે સત્ય પોતાના સ્વરૂપની સ્ફુર્તિથી સર્વદા દેહેંદ્રિયાદિમા આત્મભાવાદિ રૂપ કપટને દૂર કરે છે તે પરમસત્યનુ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ _

શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રારંભમાં ભાગવતકાર આ શ્લોકથી બ્રહ્મની સ્તુતિ કરે છે અને તેમાં બ્રહ્મને જગતના કર્તા જણાવે છે. જગતનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મથી જ છે. જીવ અને પરમાત્માનો જેવો અંશાંશી સંબન્ધ છે તેવો જગત્ અને બ્રહ્મ વચ્ચે છે. ભગવાને ક્રીડા કરવાને પોતે ક્રીડાના અધિષ્ઠાન જગતને રચ્યું અને તેમાં પોતાના અંશરૂપ જીવોને ઉપસ્થિત કર્યા. જગતનું અસ્તિત્વ એજ ધર્મની શ્રદ્ધાને જાગ્રત્ રાખે છે એમ કહેવું એ ખોટું નથી. પ્રાતઃકાલમાં ઉષા અને સૂર્યોદયનો પ્રકાશ, મધ્યાન્હકાળે સૂર્યનો પ્રખર તેજઃપુંજ, સાયંકાલે મધુર શાન્તિ, અને મન્દમન્દ પવનની ગતિ, તથા સૂર્યાસ્તના રમણીય નીલાકાશની સુરખી, રજની કાલમાં રત્નવત્ તારકમણ્ડળથી વિભૂષિત નભઃપ્રદેશમાં ચંદ્રવિહાર, ભવ્ય ગિરિશૃંગો અને તેમાંથી વહતા સરિત્પ્રવાહો, નાનાવિધ કુસુમોદ્‌ગમ તથા ફલાદિકયથી વિભૂષિત વૃક્ષરાજીથી અલંકૃત વનસ્થળીઓ, લીલાં તૃણાચ્છાદિત શાદ્વલો, સરોવર–સમુદ્ર આદિ જળ સ્થાનોથી ભરપૂર આ વિશ્વને જોઈને કયા પુરુષને વિસ્મય તથા આશ્ચર્ય થતું નથી? આ વિશ્વમા રહેલી એક જાતની નિયમિતતાએ કયા તત્ત્વ ચિન્તકના ચિત્તને આકર્ષ્યું નથી? કયા ખરા કવિઓએ આ વિશ્વમાં વેરાયલા પરમાત્માના સૌન્દર્યનું વર્ણન પોતાના કાવ્યોમા કર્યું નથી? ઋગ્વેદ કાળથી અદ્ય પર્યન્ત સર્વ કોઇ કવિએ આ વિશ્વની ચમત્કૃતિ, ભવ્યતા અને સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બનીને, તેનું નિરૂપણ પોતાના કાવ્યોમાં કર્યું છે. અનેક તત્ત્વવેત્તાઓએ તેને માટે સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે. દયારામભાઇએ પણ આ વિશ્વરૂપ નિહાળીને, તે સંબંધી પોતાના વિચારો જૂદાં જૂદાં કાવ્યોમાં પ્રકટ કર્યાં છે. એક સ્થળે જગતના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેઓ કહે છે.

"વિશ્વ સકલ છે હરિનું રૂપજી,
એક અંશે વ્યાપક વ્રજ ભૂપજી.

× × × ×

આ પંક્તિમાં જેમ "**पुरुषः एव इदं सर्वं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि**" શ્રુતિમાં આ સર્વ જગતને પુરૂષરૂપ કહીને તેના એક અંશ માત્રને આ અખિલ જગત્ કહ્યું છે. તેમ અત્ર દયારામભાઈ વિશ્વને હરિનું રૂપ કહે છે અને એકાંશથી વ્રજભૂપ તેમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ જણાવે છે.

"હરિ જગત્ તમારે છે રૂપે, સહુ પ્રગટ્યું પુરૂષોત્તમ ભૂપે;
જગત્ જગજીવન કેરી એકી, મૂઢમતિ જાણે બેમાં બેકી.
સુજ્ઞ જાણે છે સાચે સાચું, હરિવર જગતરૂપે હું તો રાચું.
સર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, સ્થાવર જંગમ દીપ જ્યોતે.

× × ×

પ્રા. કા. મા. પૃ. ૯૪-૯૫

હે હરિ પંચભૂતે તમ વાસ, સર્વત્ર વસિયા હે અવિનાશ;
જો હરિ થાય પંચભૂતનો નાશ; તો પણ આપ રહો અવિનાશ.

પ્રા. કા. મા. પૃ. ૯૧

અત્ર પણ દયારામભાઇ દર્શાવે છે કે જગત્ પુરૂષોત્તમ રૂપ છે. પુરૂષોત્તમેજ તેનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. જગત્ અને જગજીવનની અર્થાત્ પુરૂષોત્તમ એ બેની એકી છે અર્થાત્ એ બે અભિન્ન છે. અનન્ય છે. અને જે ભેદ દેખાય છે તે અજ્ઞાનજન્ય છે. આ જગત્ સાચું છે. જગત્ હરિરૂપ હોવાથી જેમ ભગવાન્ સત્ય છે તેમ જગત્ પણ સત્ય છે. જેમ જ્યોતિઃ પ્રતિ દીપ બિરાજે

છે તેમ ભગવાન્ જગત્મા સર્વત્ર બિરાજે છે અત્ર દયારામભાઇ "એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્" શ્રુતિનો અનુવાદ કરે છે

પોતેજ રચના રૂપ હરિ, જોય અનૂપ,
ચિત્ત શુદ્ધથી નિરખતા, ભાસે વિલાસ છે તદ્રૂપ

જગતનુ શુ સ્વરૂપ છે તે અત્ર બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે રચના એટલે જગત્ હરિ પોતેજ છે શુદ્ધ ચિત્તથી નિરખતા આ સકલ જગત્ વિલાસરૂપ છે, ભગવાનની લીલારૂપ છે, ભગવદ્રૂપ છે આ પ્રકારે દયારામભાઇ અભિન્ન જગતને ભગવદ્રૂપ અને ભગવાનને અભિન્ન માને છે એથી શકા થાય કે જગત્ ભગવાનનુ રૂપ હોય તો પછી શા માટે તે ભક્તિ અગર ઉપાસનાનો વિષય થતો નથી, તો તેનો ઉત્તર નીચેની પક્તિઓમા આપે છ

ભૌતિક આધ્યાત્મીક, ને આધિદૈવિક હરિ ત્રિરૂપ,
જ્યમ ગગાવારી તીર્થ દેવી, ક્રમ વિવેક અનૂપ,
એ રૂપ ત્રણે સુરગગી વ્યવહાર જુદો ત્યમ,
જળ જગત તીર્થ અતર્યામી દૈવી પુરૂષોત્તમ

ઉ ૨ ૫ ૫૬ ૩૬ મુ ૭ ૮.

અર્થાત્ જગત્ એ ભગવાનનુ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે અને તેથી તે ભગવાનથી અભિન્ન હોવા છતા પણ ઉપાસનાનો વિષય થતુ નથી ઉપાસનાનો વિષય તો જેમ ગગાજીના મધ્યમા ગગા આધિ દૈવિક દેવી છે તેમ અત્ર જગત્મા અનુસ્યૂત આધિદૈવિક પુરૂષોત્તમ છે જગત્ માત્ર કાર્ય હોવાથી એની ઉપાસના થાય નહિ પરતુ મૂળ પુરુષોત્તમની ઉપાસના થાય છે આમ હોવા છતા પણ જગતનુ બ્રહ્મથી

પ્રાપ્ત થયેલું સત્યત્વ કદાપિ મિથ્યા થતું નથી. બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ અસત્ય એમ માત્ર વિનામતિના કાણા લોક કહે છે.

થડ ડાળાં અળગાં નહિ કોયજી, પણ સિંચન તે થડને હોયજી;
બ્રહ્મ સત્ય ને જગત અસત્યજી, એમ કહે કાણા વિણ મત્યજી
૨. વ. પદ. ૩૭

શુદ્ધાદ્વૈત દર્શન પ્રમાણે જગત્ સત્ય છે. માયાવાદી તેને મસત્ય અગર મિથ્યા માને છે. જગતનું સમવાયિકારણ બ્રહ્મ છે તેમજ તેનું નિમિત્ત કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તત્ત્વદીપનિબંધમાં શ્રીમદાચાર્ય ચરણે એક સ્થળે આ જગતનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે અને ત્યાં કહ્યું છે कार्यस्य ब्रह्मरूपस्य ब्रह्मैव स्यात्तु कारणम् । બ્રહ્મ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે. જો બ્રહ્મ સત્ય હોય તો જગતને પણ સત્ય સ્વીકારવુંજ પડશે. જગતના કર્તા–સ્રષ્ટા બ્રહ્મ છે એવું બ્રહ્મવાદમાં મનાય છે. જો કે આ સિદ્ધાંત માયાવાદીઓને સંમત નથી, છતાં બ્રહ્મ શ્રુતિના શબ્દોને બરાબર અવલોકવાથી આ બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાંત તેના સત્ય સ્વરૂપે જણાય છેજ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં વરુણ પોતાના પુત્ર ભૃગુને કહે છે यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्मेति विजिज्ञासस्व । આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. શ્વેતકેતુને પણ ઉપદેશ આપતાં તેના પિતાએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું.—यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् સૌમ્ય, મૃત્તિકાનો જેમ એક પિંડો જાણવાથી મૃત્તિકાના તમામ પદાર્થો જણાય છે, તેમ એક બ્રહ્મ જાણવાથી બ્રહ્મમાંથી થયેલ સર્વ વસ્તુનું

જ્ઞાન થાય છે. ઘટના દૃષ્ટાન્તમાં ઘટમાં સાંકડાઈ, પહોળાઈના વિકારો વાણીથી કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તો ઘટની અવસ્થામાં પણ મૃત્તિકાજ છે માટે મૃન્મય ઘટાદિકાર્ય સત્ય છે. આ શ્રુતિથી પણ જગત્ સત્ય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મનું લક્ષણ બ્રહ્મસૂત્રમાં સૂત્રકાર આપતાં કહે છે **जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्** આ જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, એમ ત્યાં કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં પણ તે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે, તેહ એ પ્રમાણે સૂત્રકાર કહે છે. **तत्तु समन्वयात्** એ સૂત્રથી જગતનું સમવાયિકારણ બ્રહ્મને કહ્યું છે. માટે જગતને અસત્ય કહી શકાય નહિ ભ. ગીતામાં પણ જગત્ને અસત્ય કહેનારાઓને અસુર કહ્યા છે. **असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्.** અસત્ય અને ઇશ્વર વગરનું જગત્ જે કહે છે તે અસુર છે. શાસ્ત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ જગત્ને માયિક કહ્યું છે તે માત્ર જીવમાં વૈરાગ્યનો બોધ થાય તેટલા માટેજ છે. **मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ।** નિબંધમાં તેથીજ માયા અથવા જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે. **मायादीनां कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रभिर्विबोध्यते, नेतरोनुपपत्तेः** તથા **कामान्नानुमानापेक्षा** આ બે સૂત્ર અનુક્રમે જીવ અને પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે. આ શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને દયારામભાઇ જગતને સત્ય કહે છે. પણ સંસારનું વર્ણન કરતાં તેને મિથ્યા કહે છે. કારણ કે સંસાર એ જગત્ નથી જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, જ્યારે સંસાર જીવકૃતિ છે—જીવના અહંકારાદિથી ઉત્પન્ન થયો છે. માટે સંસાર મિથ્યા છે.

જીવની પંચપર્વા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં સંસારનો નાશ થાય છે, પણ જગત્નો નાશ થતો નથી. જગત્નો લય થાય છે, પણ તે

બ્રહ્મને અધીન છે. જેમ જગતનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન હોય છે, તેમ જગતનો લય પણ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન છે. લય એટલે તેનું તિરોધાન. કરોળીઓ જેમ સ્વેચ્છાએ પોતાની લાળ બહાર કાઢે છે, અને પછી તેને પોતાનામાં સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ નિજક્રીડા ભાણ્ડરૂપ જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેનું તિરોધાન પણ કરે છે. શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનમાં જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી સત્ય મનાય છે અને તેથી દયારામભાઇ પણ તેને સત્ય ગણે છે. 'રસિક વલ્લભ'માં તેમણે યુક્તિ પ્રયુક્તિ તથા અનુમાન તેમજ શબ્દ પ્રમાણથી આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અત્રે સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇએ 'દયારામના અક્ષર દેહ' ના પૃષ્ઠ ૨૬ ઉપર પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાનીઓના સર્વેશ્વરવાદનો (Pantheism) દયારામના શુદ્ધાદ્વૈતીય સિદ્ધાંત સાથે સંબન્ધ દર્શાવતાં જે લખ્યું છે તે વિષે અલ્પ વિચારને અવકાશ રહે છે. ત્યાં તેઓ કહે છે કે 'નિયન્તાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમાં monotheism અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે. સંપ્રદાયમાં પણ ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ સેવ્ય સેવક સંબંધ ગણી આરોપ વાદ માન્યો છે; પરંતુ તેમાં જીવને ઇશ્વરનો અંશ ગણેલો છે અને જગત્ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાસ થાય છે " ગોવર્ધનરામભાઇના આ વિચારમાં ગેર સમજૂતિ થએલી છે સંપ્રદાયના જગત્ પરત્વેના સિદ્ધાન્તનો આ અર્થ શી રીતે તેમણે ઉપજાવી કાઢ્યો તે સમજાતું નથી. ડૉ૦ ભાણ્ડારકરે *Vaishnavism Versus Shaivism* નામના પુસ્તકના પૃ. ૧૫૮/૧૬૧ માં ઉપનિષદ્ના સર્વેશ્વરવાદ અને સ્પીનોઝાના સર્વેશ્વરવાદનું તારતમ્ય નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

" Brahman is not exhausted in the world but it exists separately also. But the objection to this view is that Brahman, being of the nature of spirit, is not like the body divisible into parts, so that one may become developed into the world and another remain outside......... This inconsistency is removed by Badarayan in Brahmansutras (21-6-27). The argument is that though the Upanishads state that the constituent cause of the world is Brahman, they at the same time affirm the existence of Brahman separately from the world. (ch. u. III, 12, 6, & VI 3, 2). The two are inconsistent on the theory that Brahman is a spirit and not divisible into parts. Though they are thus inconsistent, they must both be accepted on the authority of the sacred texts, since the true nature of Brahman and the world is beyond the reach of human intellect. This solution of the difficulty is inadmissible to non-believers in the sacred texts, but it shows that Badarayan does not agree with the latter part of Spinoza's definition of Pantheism i e. according to him the sacred texts do not affirm that God exists only as realised in the cosmos, the cosmos

exists only as a manifestation of God". The inconsistency pointed out by him is based on the impossible conception of Brahman's being divisible into parts But it will not arise if, instead of bringing in this conception, we suppose that in one aspect Brahman is the material or constituent cause of the world or realised in the world, and from another point of view it remains pure and becomes the object of contemplation and devotion Whatever it may be, Badarayan's view appears to me to be correct, and the Pantheism of the Upanishads is not exactly the same as that formulated by Spinoza

આમા ડૉ૦ ભાણ્ડારકરે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ છે કે ઔપનિષદ સર્વેશ્વરવાદ અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમા સ્વીકારાયલા સર્વેશ્વરવાદમા મહદ્ અન્તર છે પાશ્ચાત્ય સર્વેશ્વરવાદ જગત્ એજ ઇશ્વર છે એમ માને છે એટલે ઇશ્વરની પ્રતીતિ જગતમાજ થઇ શકે જગત્થી પર ઇશ્વર નથી જે જગત્ દેખાય છે તે ઇશ્વર છે એથી જગત્ રૂપી ઇશ્વરનુ અર્થાત્ પ્રકૃતિનુ ચિત્-જીવે ભજન કરવુ જોઇએ આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને વર્ડ્ઝવર્થ આદિ અનેક સર્વેશ્વરવાદના અનુયાયી આન્ગ્લ કવિઓના કાવ્યોમા પ્રકૃતિની સ્તુતિના કાવ્યો ભજન રૂપે પ્રેરાયા છે તેમને ઇશ્વરની સ્ફુર્તિ પ્રકૃતિમાજ થાય છે, પ્રકૃતિથી પર તે ઇશ્વર નથી આથી તે મતમા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ પરિચ્છિન્ન બને છે.

વસ્તુતઃ જે પરમ તત્ત્વ તરીકે મનાય છે તેતો અમેય અને અપરિચ્છિન્ન હોવું જોઇએ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં ડેકાર્ટે પ્રથમ આત્મા અને અનાત્મા યાને ચિત્ અને જડ એવા બે સ્વતંત્ર અત્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો માન્યા. પણ તે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ શું છે તે એ બરાબર સમજાવી શકયો નહિ. પણ સ્પીનોઝાએ ડેકાર્ટે ચલાવેલા વિચારને આગળ વધાર્યો, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે આત્મા અને અનાત્મા—ચિત્ અને જડ, એ બે સ્વતંત્ર અત્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો નથી; પણ બન્ને એકજ સામાન્ય સત્ છે, પણ એ સામાન્ય સત્માંથી ચિત્ અને જડનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો તે સમજવામાં તેના પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા છે. અને તેથી તેનો સર્વેશ્વરવાદ પણ ભારતવર્ષના તત્ત્વ જ્ઞાનીઓને અગ્રાહ્ય બન્યો છે. કારણ ઔપનિષદ સર્વેશ્વરવાદમાં જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય મનાય છે. જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાય છે, પણ તે બ્રહ્મરૂપ છે. શંકરાચાર્યના મતે બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જગત્ થયુ છે માટે તે મિથ્યા છે, પણ વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મ જ સત્ય છે. રામાનુજના મતે જગત્ એ બ્રહ્મનુ વિશેષણ છે. ચિત્ની માફક અચિત્ સત્થી વિશિષ્ઠ બ્રહ્મ છે, શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે બ્રહ્મના સત્, ચિત્, અને આનંદ અંશમાંથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્ જગત્રૂપ થયુ છે. અર્થાત્ જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. પણ તેથી જગત્જ બ્રહ્મ છે, અને જગતથી પર બ્રહ્મ નથી એવો જે સ્પીનોઝાનો સર્વેશ્વરવાદ છે તે સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જગત્મા હોવા છતાં પણ તેથી તે પર છે એવો આપનિષદ સર્વેશ્વવાદનો સિદ્ધાત ફલિત થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિભૂતિયોગ નામના ૧૦ મા અધ્યાયમાં આ બાબત સમજાવી છે. ત્યાં કૃષ્ણને પાર્થ કહે છે—

એકદા શ્રીનંદ પુરુષોત્તમને ઇચ્છા ઉપની એહવી,
વિસ્તાર જગમાં થાય જશનો, કૃતિ કરવી તેહવી. ૫
એમ ધારી ભ્રકુટિ ભંગથી, ઉપજાવી સૃષ્ટિ સાર
બ્રહ્માંડ ભન્ય વિચિત્ર નાના, લોક દશને ચાર. ૬
મહી મંડળ નવ ખંડાદિ રચના, રમત માત્રમાં કીધી,
જુગ પ્રકારે રચી સૃષ્ટિ કરવા નિજપર પ્રસિદ્ધિ ૭
એક દૈવી બીજી આસુરી, ઉપજાવી આપો આપ,
જન દયાપ્રીતમ સકળ, શક્તિ પ્રતિ અતુલ પ્રતાપ ૮
ર વ ૫૬-૨૫ મું

આ વિચારો મહાનુભાવ ગોપાલદાસભાઈના વલ્લભાખ્યાનની સાથે કેટલું સામ્ય ધરાવે છે તે નીચેની 'વલ્લભાખ્યાનની' પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાશે

તે પ્રભુને મન ઇચ્છા ઉપની, જશધાના વિસ્તાર
અધિકારી પાખે એ વાણી, નહિ કોને ઉચ્ચાર
ભ્રૂભંગેથી સૃષ્ટિ નીપની અતિ સુંદર બ્રહ્માંડ,
ચૌદ લોક નાના વૈચિત્ર, ભૂમંડળ નવ ખંડ
પર પોતાની ભક્તિ કરવી, સૃષ્ટિ તે દ્વિધા પ્રકાર
દૈવી આસુરી બે ઉપજાવી, પ્રભુ મન કરી વિચાર
× × ×

વલ્લભાખ્યાન

આ વિચારના પડઘા આપણને "**एकोहं बहुस्याम्**" "**सोऽकामयत**' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના શબ્દમાં સંભળાય છે સ્વેચ્છાથી જ પ્રભુએ પોતાથકી સર્જન કાર્યનો આરંભ કર્યો આ સૃષ્ટિ બે

પ્રકારની થઇ. એક નિજ એટલે દૈવી સૃષ્ટિ બીજી પર એટલે આસુરી સૃષ્ટિ. સૃષ્ટિનો એક પ્રકાર આ રીતે દયારામભાઇ વલ્લભાખ્યાનને અનુસરીને વદે છે. "સારાવલિ" મા એ પ્રકાર સહજ વિસ્તારથી કથ્યો છે. આ વર્ણન નિમ્ન લિખિત પંક્તિઓમા આપ્યુ છે.

"ગોપી મંડલ મધ્ય વિરાજે, હરિ નિશદિન કરે વિહાર ૪
રમણુ કરતા હૃદયે આવ્યો, કરવા સૃષ્ટિ વિસ્તાર;
આપો આપે પ્રગટ કર્યો છે, હરિ પુરુષ અવતાર ૫
ક્ષોભ માયાએ કર્યો બહુ વિધિ, કાળ પુરુષને અંગ,
[૧]રાજસ [૨]તામસ [૩]સાત્વિક [૪]ત્રૈગુણુ, [૫]પ્રકૃતિ પુરુષનો સંગ. ૬
કર્યાં તત્ત્વ ઉદ્‌ભવ થાતા, સરવે અઠ્ઠાવીસ,
હરિજન નામ કહુ છે તેના નિરગુણુના જે ઇશ.
[૧]પૃથિવી, [૨]અપ, [૩]તેજ, [૪]વાયુ, [૫]નભ, સગ્ના, [૬]શબ્દ, [૭]સ્પર્શ ને [૮]ગંધ,
[૯]રસ, [૧૦]રૂપ, [૧૧]મન, [૧૨]બુદ્ધિ છે, [૧૩]ચિત્ત [૧૪]અહંકાર મતિઅંધ, ૮
[૧૫]પ્રાણુ [૧૬]અપાન [૧૭]વ્યાન [૧૮]ઉદાન જે, કે'વા પ્રાણુ [૧૯]સમાન;
[૨૦]તક્ષક [૨૧]ધનંજય, પુનિ [૨૨]દેવદત્ત, ને [૨૩]પૌંડ્રક શંખ દ્યુમાન. ૯
[૨૪]રાજસ [૨૫]તામસ [૨૬]સાત્વિક ત્રણુ, [૨૭]જીવ [૨૮]બ્રહ્મ સુખધામ,
અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ એ કહ્યા, દાસ દયે અભિરામ ૧૦

પ્રા કા. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૧૪૮

સાંખ્યની ગણુના પ્રમાણે પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકાર, પંચભૂત પાંચ તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને પુરુષ એમ પચીશ તત્ત્વ છે. પણુ અહિંઆ અઠ્ઠાવીશ સંખ્યા કહી છે.

यद् यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसभवम्
अथवा बहुनैतेन किं तेन तवार्जुन
विष्टभ्याहमिद कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

આમા કહે છે કે જે જે સત્ પદાર્થ છે તે સર્વ બ્રહ્મના તેજના અંશમાથી ઉત્પન્ન થયા છે આ જગત્ પણ બ્રહ્મનો એક અંશ છે

Thus most of these schools avoid the Pantheism of Spinoza and the incompatibility between God's development into the world and his transcendency by holding that the rudiments of the material and the spiritual world associated with God as his [1]characteristics or as his [2]body or as his [3]power, only undergot development, he himself remaining pure Vishnuswamin and Vallabha, admitting as they do, the development of Purushottam into the world and at the same time his transcendency follow Badarayan The mysterious power which causes the differences by rendering certain qualities imperceptible may be compared to the self determining power of God in Spinoza's statement,

---

૧ રામાનુજ ૨ નિંબાર્ક ૩ ભાસ્કર ૪ आविर्भाव तिरोभावौ शक्ती ब्रह्मण Pantheism વિષે વિશેષ સમજવા માટે વાચો

શંકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કર તે સર્વે પાશ્ચાત્ય સર્વેશ્વરવાદથી વિરુદ્ધ છે. એટલુજ નહિ પણ વિષ્ણુસ્વામી અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ વિરૂદ્ધ છે. દયારામભાઇના 'રસિકવલ્લભ' માં જે જગત્ વિષયના વિચારો છે તે શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતનાજ છે. તો પછી દયારામભાઇને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો સર્વેશ્વરવાદ સંમત હતો એવી વિચિત્ર કલ્પના સાક્ષરવર્યે ક્યા આધારથી કરી છે તે સમજાતું નથી. આ પ્રકરણમાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જગત્ એ બ્રહ્મનું અધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, પણ તેથી સર્વેશ્વરવાદ આમાં ફલિત થતો નથી. દયારામભાઇને જે સર્વેશ્વરવાદ સંમત છે તે ઔપનિષદ સર્વેશ્વરવાદ છે, આ વાતને દયારામભાઈ ર. વ. ના ૨૨ મા પદમાં જણાવે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે કવિએ પોતાના વિચારો નિચે પ્રમાણે **રસિકવલ્લભમાં** જણાવ્યા છે.

રા. તેલીવાલા કૃત How far Shankar does reprisent the views of Badarayan નામનું પુસ્તક. સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પંચમ અધિવેશન સમયે " પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો " એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તે નિબંધ લેખકે સ્વ. ગોવર્ધનભાઇના " અક્ષર દેહના " આધારે દયારામભાઈ સબંધી નીચેનું કથન કર્યું હતું " શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન તેની વાણીમા સ્થળે સ્થળે છે તોપણ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય Monotheism પણ તેમા નથી તેમ નથી. સંપ્રદાયને લગતાં એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અશરીરવાદ ઉપરની દષ્ટિને કેવળ દૂર કરી દઈ માત્ર એકેશ્વરવાદના ભજન કીર્તન રૂપેજ તે ઉદ્‌ગાર કરે છે......... અને જગત્ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાવેશ થાય છે " આ મતનું ખણ્ડન પણ થઈજ જાય છે. માટે તેને પૃથક્ આપવાની જરૂર અમે જોતા નથી.

જે. ગો. શાહ

"વસ્તુવૃંદ દીપિકામાં" અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ સહેજ ભિન્નતાથી ગણાવે છે.

"પૃથ્વી અપ તેજવાયુ, વ્યોમ શબ્દ સ્પર્શ રૂપ,
ગંધ, શ્રોત્ર ત્વચા, ચક્ષુ નાસ માનીયે,
જીવ્હા બચ હસ્ત લીંગ, પાદ ગુદા મહતત્વ
અહંકાર સત્ત્વ રજોતમો, ગુણ જાનીએ;
મન અરૂ જીવાત્મા, તાકીપતી અઠ્ઠાઇસ
તત્વ નામ એહી પહિચાનીયે

× × ×

મૂળ એક તત્ત્વ તે અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપે અવિકૃત રહીને પરિણામ પામીને આ જડ જીવાત્મક પ્રપંચ સૃષ્ટિને વિસ્તારે છે સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવનુ કારણ ભગવદ્રમણઇચ્છા વિના અન્ય કવિશ્રી આપતા નથી. ૨૮ તત્ત્વરૂપ પણ ભગવાન પોતેજ છે એટલે અદ્વૈતભંગ પણ થતો નથી

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આ અઠાવીસ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં નીચે પ્રકારે ગણાવે છે

त० दी--सत्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ॥
अहकार पचमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥
॥९४॥१२
गधो भूतानि पंचैव खं वायुर्ज्योतिरप्क्षितिः ॥८
क्रियामयानींद्रियाणि वाग्दोर्मेढ्रांघिपायवः ॥८
श्रोत्रं त्वक्घ्राणनेत्रजिव्हामनः पद्चेतिभिद्यते ॥९८॥६

આ પ્રકારે મૂળનુ એક તત્ત્વ સ્વેચ્છાથી અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપે પરિણમે છે. મૂળ તત્ત્વ પરબ્રહ્મસ્વેચ્છાએ કરીને જગત્ રૂપમાં પરિણમે

છે અને સૃજન કાર્ય કરે છે ઘટપટાદિ જે ભેદ જણાય છે તે વસ્તુત• બ્રહ્મજ છે, અને તેની ઇચ્છાથી આ પરિણામ થયુ છે જોકે બ્રહ્મમા આ રીતે પરિણામ થાય છે તોપણ આ પરિણામ વિકારી નથી વિકારયુક્ત નથી સામાન્ય રીતે પરિણામ બે પ્રકારના છે જેમ વિકારયુક્ત પરિણામ હોય છે તેમ વિકારરહિત પણ હોય છે પ્રથમ પરિણામનુ ઉદાહરણ દધિ છે દધિમાથી નવનીત તથા ઘૃત પરિણામ થાય છે, પણ તે પરિણામ મૂળ રૂપમા પાછુ ફેરવી શકાતુ નથી. માટે આ પરિણામ વિકારયુક્ત છે. તેમા જે વિકૃતિ થઇ છે તે વિકૃતિ મૂળ રૂપમા કદીપણુ રૂપાન્તર પામી શકશે નહિ પણ સુવર્ણ-માથી જોકે અનેક પ્રકારના અલકારો બનાવવામા આવે છે, છતા પણ તે તેના મૂળ રૂપ સુવર્ણરૂપમા ફેરવી શકાય છે અલકારો વસ્તુત સુવર્ણજ છે માત્ર અલકાર નામને પામ્યા છે તોપણ તે પરિણામ સર્વથા વિકારી નથી જ્યારે જોઇએ ત્યારે અલકારનુ સુવર્ણ થઇ શકે છે. આ ઉદાહરણ વિકારરહિત પરિણામનુ છે સાખ્યશાસ્ત્ર વિકૃત પરિણામવાદનો આશ્રય લઇને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને સમજાવે છે, પણ બ્રહ્મવાદમા તો અવિકૃત પરિણામવાદને અગીકાર કરવામા આવ્યો છે આથી જોકે બ્રહ્મ પોતે જીવ તથા જગત્ રૂપે પરિણમે છે છતા પણ બ્રહ્મની બ્રહ્મતામા કોઇ પ્રકારની ક્ષતિ થતી નથી—બ્રહ્મની અદ્વૈતતામા કોઈ પણ રીતનો બાધ આવતો નથી. દયારામભાઇએ આ અવિકૃતપરિણામવાદને ઉપરની પકિત-ઓમા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સબધિ મુખ્ય ત્રણ વાદ અસ્તિત્વમા છે આરભવાદ, વિવર્તવાદ અને પરિણામવાદ આરભવાદનો સ્વીકાર

તાર્કિકોએ કરેલો છે તેઓ એમ માને છે કે પરમાણુથી દ્વ્યણુકા દિનો આરભ થાય છે પરમાણુના સયોગથી દ્વ્યણુક ઉત્પન થાય છે તેણુ દ્વ્યણુકના સયોગથી ત્ર્યણુક થાય છે આમ તેઓ આરભ માને છે એટલે જગતના ઉપાદાન કારણને પરમાણુ ગણે છે અને ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ ગણે છે

વિવર્તવાદ માયાવાદીઓનો છે તેઓ માયાને ઉપાદાન કારણ માને છે ઉપાદાન કારણને માટે બીજે શબ્દ સમવાયી કારણ પણ છે જેમ કુડળમા સુવર્ણ હોય છે તથા ઘડામા મૃત્તિકા હોય છે તેમ સર્વ જગતમા કારણ (માયા) છે આ વાદનુ બીજુ નામ ખ્યાતિવાદ પણ છે નિર્ગુણ બ્રહ્મ અવિદ્યાના સબધે કરીને જગતરૂપે વિવર્ત પામે છે એટલે જેમ રજ્જુમા સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમા માયાએ કરીને જગતની ભ્રાન્તિ થાય છે માટે જગત્ મિથ્યા છે આવો સિદ્ધાન્ત માયાવાદીઓનો છે પણ શુદ્ધાદ્વૈત મતમા તેમ નથી તેમા તો જગત્ એ બ્રહ્મના સત્ ધર્મરૂપ છે તેમા બ્રહ્મના ચિદ્ અને આનદ અશો ગુપ્ત છે ફક્ત સત્ ધર્મરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે આ રીતે તે બ્રહ્મના સત્ ધર્મના અવિર્ભાવરૂપે તે હોવાથી તે સત્યજ છે તેનુ ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે જગત્ એ બ્રહ્મનુ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે

પરિણામવાદના વિકૃત પરિણામવાદ અને અવિકૃત પરિણામવાદ એમ બે પક્ષનુ ઉપર જે કથન કર્યું તેમાનો અવિકૃત પરિણામવાદ એજ શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનને સમત છે બ્રહ્મ એજ જાતે નિમિત્ત કારણ છે અને સમવાયિ કારણ પણ છે દયારામભાઈએ આ સિદ્ધાન્તને સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે આ સર્વ બરાબર સમજવાની ઈચ્છાવાળાઓએ કવિનો રસિકવલ્લભ ખાસ વાચવો જોઈએ અત્ર જગત્ સબધી

કવિના વિચારો કેવા છે તે સમજાવવાને આટલું બસ છે. ટુંકમાં જગત્ અને સંસારનો ભેદ 'શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રદીપમાં' જે આપવામાં આવ્યો છે તે અહિં આપીને આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશું.

" જગત્ ભગવત્કાર્ય છે; ભગવદ્રૂપ છે, પણ સંસાર અહંતા મમતાત્મક છે. તે જીવે અવિદ્યાથી કલ્પ્યો છે. સંસારનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. કોટિશઃ જ્ઞાનીઓનો પરમ મોક્ષ થાય તથાપિ જગત્ તો તદવસ્થજ રહે છે. જગતનો સર્વ સુખાવહ લય તો આત્મ રમણેચ્છાથી ભગવાન્ કરે ત્યારેજ થઇ શકે છે. દ્વૈત અવિદ્યાનુ કાર્ય નથી પણ દ્વૈતજ્ઞાન અવિદ્યાનુ કાર્ય છે. દ્વૈત-જગત્-બ્રહ્મ કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે. પરંતુ દ્વૈતજ્ઞાન (આ પૃથક્ એવી બુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ નહિ પણ જીવજ બદ્ધ થાય છે. " ×

શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩૦

—o—

જે. ગો. શાહ

× જૂઓ તત્ત્વદીપ નિબંધ.

जगतः समवायि स्यात्तदेव च निमित्तकम् ।
कदाचिद्रमते स्वस्मिन्प्रपंचेऽपि क्वचित् सुखम् ॥६८॥
प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ।
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२३॥
संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।
कृष्णस्याऽऽत्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः
पंचपर्वा त्वविद्या हि जीवगा मायया कृता ॥२४॥

તાર્કિકોએ કરેલો છે તેઓ એમ માને છે કે પરમાણુથી દ્વયણુકા
દિનો આરંભ થાય છે પરમાણુના સંયોગથી દ્વયણુક ઉત્પન્ન થાય છે
તથા દ્વયણુકના સંયોગથી ત્ર્યણુક થાય છે આમ તેઓ આરંભ માને
છે એટલે જગતના ઉપાદાન કારણને પરમાણુ ગણે છે અને ઇશ્વ
રને નિમિત્તકારણ ગણે છે

વિવર્તવાદ માયાવાદીઓનો છે તેઓ માયાને ઉપાદાન કારણ માને
છે ઉપાદાન કારણને માટે રીતે શબ્દ સમવાયી કારણ પણ છે જેમ કુંડ-
ળમાં સુવર્ણ હોય છે તથા ઘડામાં મૃત્તિકા હોય છે તેમ કાર્ય જગત્‌માં કારણ
(માયા) છે આ વાદનું બીજું નામ બ્રહ્મવાદ પણ છે નિર્ગુણ બ્રહ્મ
અવિદ્યાના સંબંધે કરીને જગત્‌રૂપે વિવર્ત પામે છે એટલે જેમ
રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં માયાએ કરીને જગ
તની ભ્રાન્તિ થાય છે માટે જગત્ મિથ્યા છે આવો સિદ્ધાન્ત માયાવાદી
ઓનો છે પણ શુદ્ધાદ્વૈત મતમાં તેમ નથી તેમાં તો જગત્ એ બ્રહ્મના સદ્
ધર્મરૂપ છે તેમાં બ્રહ્મના ચિદ્ અને આનંદ અંશો ગુપ્ત છે ફક્ત સત્
ધર્મરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે આ રીતે તે બ્રહ્મના સત્ ધર્મના આવિર્ભાવ
રૂપે તે હોવાથી તે સત્યજ છે તેનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે.
જગત્ એ બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે

પરિણામવાદના વિકૃત પરિણામવાદ અને અવિકૃત પરિણામવાદ
એમ બે પક્ષનું ઉપર જે કથન કર્યું તેમાંનો અવિકૃત પરિણામવાદ એજ
શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનને સંમત છે બ્રહ્મ એજ જાતે નિમિત્ત કારણ છે અને
સમવાયિ કારણ પણ છે દયારામભાઇએ આ સિદ્ધાન્તને સારી રીતે
પ્રતિપાદન કર્યો છે આ સર્વ બરાબર સમજવાની ઇચ્છાવાળાઓએ
કવિનો રસિકસ્વરૂપ ખાસ વાચવો જોઇએ અત્ર જગત્ સંબંધી

આસુર સંપત્તિવાળા હોય છે. કેટલાક ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ થયેલા છે, કેટલાક વાણીથી પ્રકટ થયેલા અને કેટલાક ઇચ્છાથી પ્રકટ થયેલા છે જીવોના જુદા જુદા પ્રકાર છે પ્રથમ કોટિના જીવો પુષ્ટિ સૃષ્ટિના છે, બીજા માર્યાદિક સૃષ્ટિના છે અને ત્રીજા પ્રવાહી સૃષ્ટિના છે. પ્રથમના બે દૈવી સંપત્તિના કહેવાય છે અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ આસુરી કહેવાય છે

૬ મણિમાળા ભા. ૨ રસિકવલ્લભ પા. ૧૭૫

"એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની, શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ય;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણરૂપ, વિના ધરે નહી મત્ય. ૮
+ + +
મર્યાદા સૃષ્ટિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી,
મનથકી ઉપન્યો સૃષ્ટિ પ્રવાહજી, મહુનુ કારણ ગધાનાથજી ૧
પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સહુથી શ્રેષ્ઠજી, શ્રીપુરુષોત્તમ જેના ઇષ્ટજી,
૨. ૫. ૫૬ ૮૪

* * *

આ પ્રકારે જીવના ત્રણ વિભાગ દયારામભાઇ પાડે છે પરંતુ એ સર્વનું કારણ ભગવાન્ છે જીવ ભગવાનના અંશ અને ભગવાન અંશી છે તેથી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે અંશાંશી ભાવ દયારામભાઇ સૂચવે છે કદાચિત્ દયારામભાઇનુ મત એવું પણ હોવાનો સંભવ છે કે જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે અથાત્ શિવ, ગણપતિ દેવી ઇત્યાદિના ભક્તો તેમનુ ભજન કરતા તેનાથી સાક્ષાત્ ભગવાનના એ અંશ કહેવાય નહિ પરંતુ જે દેવની તે ઉપાસના કરતા હોય તે દેવના તે કહેવાય અને તે દેવ પણ ભગવાનનું

(૩) જીવવિચાર

પર અચિતનો વિચાર કર્યા પછી આ પ્રકરણમા જીવનો વિચાર દયારામભાઇની દૃષ્ટિએ આપણે કરીશુ

જીવ તેજ બ્રહ્મ એ મત સ્વીકારનારાઓનુ કલ્યાણજ નથી એવુ દયારામભાઇ માનતા હતા એ ઉપર દર્શાવ્યુ છે જીવ વિષે તે કહે છે કે

'કૃષ્ણનો અશ દયો કૃષ્ણને સેવે "

× × ×

દ કૃત મ માલા ભાગ ૨ પૃ ૨૭૬

'જીવ સરવ હરિઅંશ છે, ત્હેના વિચિત્ર ભાતિ સ્વભાવ
ભક્તિ અશ શ્રીકૃષ્ણ સેવે ને માયિક સરવને ધાય

× × ×

ભક્તિ પોષણ ૯૧

' જે અંશ જેના હોય તે તેને ભજે શ્રુતિખ્યાત '

× × ×

૨ વ ૫૦ ૨૪ ૭

'એમ અશ અશી સમજી લહો

* * *

ભક્તિ પોષણ

C

સવ જીવ એ ભગવાનના અશ છે અને તે ભિન પ્રકારના હોય છે નકૃતિ નભિન્યથી ક્યાક ૈરી સપત્તિવાળા હોય છે અને ક્યાક

આસુર સંપત્તિવાળા હોય છે. કેટલાક ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ થયેલા છે, કેટલાક વાણીથી પ્રકટ થયેલા અને કેટલાક ઇચ્છાથી પ્રકટ થયેલા છે. જીવોના જુદા જુદા પ્રકાર છે પ્રથમ કોટિના જીવો પુષ્ટિ સૃષ્ટિના છે, બીજા માર્યાદિક સૃષ્ટિના છે અને ત્રીજા પ્રવાહી સૃષ્ટિના છે. પ્રથમના બે દૈવી સંપત્તિના કહેવાય છે અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ આસુરી કહેવાય છે.

દ. મણિમાલા ભા. ૨ રસિકવલ્લભ પા. ૧૭૫

"એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની, શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ય;
જન **દયાપ્રીતમ** કૃષ્ણરૂપ, વિના ઠરે નહી સત્ય. ૮
\+ \+ \+
મર્યાદા સૃષ્ટિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી,
મનથકી ઉપન્યો સૃષ્ટિ પ્રવાહજી, સહુનુ કારણ રાધાનાથજી. ૧
પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સહુથી શ્રેષ્ઠજી, શ્રીપુરુષોત્તમ જેના ઇષ્ટજી;
૨. ૧. પદ. ૮૪

* * *

આ પ્રકારે જીવના ત્રણ વિભાગ દયારામભાઇ પાડે છે પરંતુ એ સર્વનુ કારણ ભગવાન્ છે જીવ ભગવાનના અંશ અને ભગવાન અંશી છે. તેથી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે અંશાઅંશી ભાવ દયારામભાઇ સૂચવે છે કવચિત્ દયારામભાઇનુ મત એવુ પણ હોવાનો સંભવ છે કે જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે અર્થાત્ શિવ, ગણપતિ, દેવી ઇત્યાદિના ભક્તો તેમનુ ભજન કરતા હોવાથી સાક્ષાત્ ભગવાનના એ અંશ કહેવાય નહિ પરંતુ જે દેવની તે ઉપાસના કરતા હોય તે દેવના તે કહેવાય અને તે દેવ પણ ભગવાનનું

ભજન કરતા હોવાથી તે દેવના ભગવાનના અંશ કહેવાય છે એટલે ગણપતિ આદિ દેવતાના પૂજકો ભગવાનના સાક્ષાત્ અંશ નથી પણ પરંપરાથી છે એ નષ્ટિને દયારામભાઇ પ્રાવાહિક સૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવાને કદાચિત્ ઇચ્છતા હોય એમ લાગે છે અને જેમના ઇષ્ટ શ્રી પુરુષોત્તમ છે અને જેમની મતિ કૃષ્ણ વિના અન્ય શિવાદિ વિભૂતિ ઓમા કરતી નથી તેઓ ભગવાનના સાક્ષાત્ અંશો છે અને તેમનું પ્રાકટ્ય ભગવાનના શ્રીઅંગમાથી થયેલુ જણાવી તેને પુષ્ટિસૃષ્ટિ કહે છે અને તે સૃષ્ટિ મર્યાદાના એક છે. માર્યાદિક સૃષ્ટિ ભગવાનની વાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહીને તેને માર્યાદિક સૃષ્ટિ કહે છે

જીવ ને ઈશ્વરનો સબંધ—જીવને દયારામભાઇ ભગવાનનો અંશ કહે છે અને તેનુ સહજ દાસત્વ સૂચવીને સ્વામી સેવક ભાવ દર્શાવે છે એક રીતે અદ્વૈત સ્વીકારીને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનુ ગાન કરવાને સ્વામી સેવક ભાવ દર્શાવે છે

શ્રીકૃષ્ણ શરણ ગ્રહી સર્વ સમર્પી ભજે પ્રેમ ગુણ ગાય,
દાસ ભાવ હરિ ગુરૂ વૈષ્ણવ સંગ, નિત્ય સત્સંગમા ધાય

દ. કા મણિમાલા ભા ૨ પૃ ૨૭૮

× × × ×

પુરૂષ સકલ હરિદાસ મત્તે, સ્ત્રી સર્વ થત્તે પ્રભુ દાસી,"

દ. કા મણિમાલા ભા ૨ પૃ ૨૭૮

× × × ×

"દાસપણામા સૌભાગ્ય છે પતિ પુરૂષોત્તમ જેને માથે

× × × ×

દાસપણે જે આનંદ છે, તે નહિ ભળે જગદીશ"

ભક્તિ પોષણ. ૨૯–૩૦

× × × ×

નિત્ય સેવક સ્વામી ભાવ વણ, અન્યથા નથી આનન્દ

દ કા માલા મણિ ભા. ૨. ૭ વ ૫ ૧૦૬

× × ×

દયારામભાઇ સ્વામીસેવક ભાવને પરમ આનન્દનું કારણ માને છે અભેદને નહિ. સિદ્ધાંતથી અભેદ સ્વીકારે છે છતા નિત્ય સ્વામી સેવક ભાવ એમને ઇષ્ટ છે.

દયારામભાઇ સ્વામી સેવક ભાવને ઇષ્ટ ગણે છે અને તેના વિના આનદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ દર્શાવે છે, આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ 'રસિકવલ્લભ'ના ૫૩ મા પદમા કર્યું છે.'

દ કૃ. મ માલા ભા ૨

જ્ઞાની તે પણ મહા અજ્ઞાનીજી, પ્રભુપણુ પોતે બેઠા માનીજી.
ધર્મદાસનો અધળો તાગેજી, તે કયમ પરમેશ્વર પ્રિય લાગેજી ૧
હુ સાગર છુ બોલે લવણજી, સત્ય કહે તે વાણી કવણજી,
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયજી, નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયજી ૨

ઢાળ

જ્યમ મૂળમા ન સમાય નદી, ત્યમ જીવ સમાય ન બ્રહ્મ,
એમ કાર્ય કારણ નિરંતર છે મુગ્ધ ન લહે મર્મ. ૩
હરિ વર્ણ્યુ જીવરકાર કમ એક કર્મ રૂપે હોય.
ભળી જવાનો આકાર અધ શિર છત્ર સેવક જોય. ૪

સનકાદિ વિષ્ણુ વિનોદી કહ્યું 'અધિક સ્વરૂપાનંદ,
અમો બ્રહ્માનંદ પણ અનુભવ્યો છે આ થકી અતિ મંદ ૫
શુકદેવજી પણ બ્રહ્માનંદ નિમગ્ન હતા સત્ય
ઉદ્ધાર કીધો ત્યાં થકી સ્વરૂપાનંદ અધિકો અત્ય, ૬
જો ભિન્ન નહોતા બ્રહ્મથી તો નીકળ્યા કહો કેમ ?
તે માટય માથાકૂટ મુકી પૂજ્ય પુરષોત્તમ ૭
ભાખિયું ભક્ત્યાચાર્ય માર્ગ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ નગ,
જન દયા **પ્રીતમ** સેવના તેને નહિ અનુકૂળ ૮

જે લોક જીવ અને બ્રહ્મનો તાદાત્મ્ય સબંધ માને છે તેમને કવિ આ પદમાં ઉત્તર આપે છે કે મીઠાનો કટકો એમ કહે કે હું સાગર છું તો કોઇ કબૂલશે ? તેજ પ્રમાણે જીવ જે બ્રહ્મનો અંશ છે, તે એમ કહે કે હું બ્રહ્મ છું તો તે શી રીતે માની શકાય ? જેમ નદી પોતાના મૂળ તરફ પાછી વહે તો તેમાં તે સમાય નહિ તેમ જીવ પણ પોતાને બ્રહ્મ માની બેશે તો બ્રહ્મમાં સમાય નહિ, એવી રીતે કાર્યકારણનો એક પ્રકારનો વ્યવહાર છે જેનું રહસ્ય અજ્ઞો જાણી શકતા નથી, વળી અકારાદિ વર્ણો કહેતા સમસ્ત અક્ષરોમાં **ર** નામનો વર્ણ પણ સમાઇ જાય છે, તે પૃથક્ હોવા છતા અક્ષરમાં જ છે **ર** રૂપે તે જુદો છે પણ અક્ષર રૂપે તે અભિન્ન છે તેજ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અંશાંશીનો સબંધ છે અને બ્રહ્મ અંશી છે જીવ **ર**કારને સ્થાને છે, બ્રહ્મ સમસ્ત અક્ષરને સ્થાને છે, જીવ પોતાના અંશરૂપે જુદો હોવા છતા બ્રહ્મ સાથે ઉપરના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે અભિન્ન છે જો કે **ર** અક્ષરમાં ભળેલો ગણાય છે, પણ તે વસ્તુત અક્ષરોના આધારેજ સ્વ સ્વરૂપે જુદો રહી શકે છે, તેમજ

(૨) જેવો જીવ પણ હરિરૂપ અક્ષરમાં મળી ગયલો કહેવાય છે, પણ તે સ્વસ્વરૂપે પૃથક્ જ રહે છે વળી 'क्र' વર્ણમાં "क" અને "र" બન્ને જોડાયલા છે છતાં તે એકજ અક્ષર ગણાય છે, તેવીજ રીતે હરિ જે કર્મ કરે છે, તેથી જુદું કર્મ હરિમાં ભળી ગયલો જીવ કરતો નથી, એજ જીવ અને હરિની એકતા જેમ કોઇ રાજાના માથે પૂર્ણ છત્ર ધરેલ હોય તથાપિ જે સેવકનો તે છત્ર ધરવામાં રાજા તરફથી વિનિયોગ થયલો હોય છે, તે સેવક ઉપર પણ તે છત્રનો કાંઇક ભાગ આવે તેમ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા સમજવી જોઇએ.

આ ઉપરથી જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ શો છે તે સમજી શકાશે. જીવ અંશ છે અને બ્રહ્મ અંશી છે તેથીજ જીવ સેવક છે અને બ્રહ્મ સેવ્ય છે, સેવ્યની સેવા કરવામાં જ સેવકની કૃતાર્થતા છે. સેવ્ય સેવક ભાવથી બ્રહ્મને ભજનારા અને '**अहं ब्रह्मास्मि**' કહેનારા જ્ઞાનીઓના ફળમાં કેટલો ભેદ છે તે નીચેના અવતરણ ઉપરથી કવિશ્રી સમજાવે છે.

દાસપણામાં સૌભાગ્ય છે, પતિ પુરૂષોત્તમ જેને માથે,
ધણી છતે વિધવાપણું, બ્રહ્મજ્ઞાનીના મન માથે,
મન સાથે માન્યુ હું ન ભૂપ, જક્ત પૂજે જાણી રાણીનું રૂપ,
પણ પતિસુખ સ્વપ્ને નહિ એને, એજે એ અથડાયે છે સેને
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.
દાસ પણે જે આનંદ છે તે નહિ ભળે જગદીશ.
જ્ઞાનીનું સુખ એવું જાણજો, પાગે આગે છેદાવે શીશ,
શીશ છેદ્યા પછી મુગટ કહાં ધારે, સહુ મૂરખકો મનમાં ન વિચારે,
જળને શો જળપાનનો સ્વાદ, જન જુદો રહી પામે આહ્‌લાદ.-સેવો. ૩૦

જીવ બ્રહ્મ થાયે નહિ, થાયે તો બ્રહ્માનંદ માને,
ભોક્તાપણું જો માનનો, તો જીવ ટળ્યો કહો શાને
શાને કહો ત્યારે નથી બ્રહ્મનાની, એમ ગો તો જનક સાયુજ્યતા પામી
બોને તે બીજે કહેવાય, ઈશ્વર જીવ કદી નવ થાય—સેવો૦ ૨૧

જીવ અને બ્રહ્મનો સ્વામી સેવકનો સંબંધ છે એમ જણાવીને ભક્તિભાવ વધારે દૃઢ કરવાને, દયારામભાઈ સ્નેહભાવથી ભગવાનને ભજવા જોઈએ એમ કહે છે—

"શ્રી વૃંદાવનનીરે કુંજમા જ્યાંહાં કરે જુગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાનીરે વિનતિ, મુને દાસી કરી રાખો નિજ પાસ'

દ કા મ માળા પૃ ૧૭૦

\+ \+ \+ \+

'હરિના મહુ વલ્લભ, મુજને કિંકરી કરશે રીઝી
દયા તુ દાસી ન્હાસી કહી, કર ગ્રાહશે શ્રીજી"

દ કા મ માલા પૃ ૧૫૮

* * * *

'એ દંપત્તિની દાસી થવાને, દાસ દયો ગુણ ગાય.'

દ કા મ માળા ૧૮૦

* * * *

'રસિકસંગ્રહ'મા અને અન્યપદોમા દયારામભાઈ કૃતિશ્રીમા પોતાને દાસ કહીને સંબોધે છે અને તે ઉપરથી દયારામભાઈ પોતે સ્વામીસેવક ભાવને કેટલે અંશે સ્વીકારતા તે સ્પષ્ટજ છે છતા પણ પુરુષભાવ કરતા પ્રેમપયોનિધિનો રસ અનુભવવાને દાસભાવ કરતા

પણ સ્ત્રીભાવજ વિશેષ અનુકૂલ હોવાથી દયારામભાઇ કવચિત્ એ રહસ્ય સ્વ. કાવ્યોના અંતમાં દર્શાવી દે છે.

"સખી થઇ નૃત્યે જાયે, તે ગોલોકનો વાસી થાયે
કરે સામળીયો વર-સાથે, ગોપી રૂપ ધરે જન જેહ.
ગોપીરૂપ ધરે જન જેહ, તરે સ્વ દેહે નિ:સ દેહ.

× × × ×

પ્રા. કા. અં. ૧૩ પૃ ૯૭

શ્રીસ્વામિની મંદિર ઉરતાહરૂ શિર કર ધરિ કરી દાસી.

દ. કૃત. મ. માલા ભા. ૨ પૃ. ૨૮૧

× × × ×

આ પંક્તિ અતિવ અર્થ સૂચક છે. દયારામભાઇને એમના ગુરૂએ આ આશીર્વાદ આપેલો છે, અને તેમા જણાવે છે કે તારૂં ઉર સ્વામિનીમંદિર છે, અર્થાત્ તારૂં હૃદય સ્ત્રીભાવવાળુ અને જેમ સ્વામિનીના મંદિરમા પ્રભુ બિરાજે છે તેવી રીતે દયારામભાઇનુ ઉર પણ તત્સદૃશ હોવાથી પ્રભુને બિરાજવાને યોગ્ય છે. આથી દયારામભાઇના હૃદયની પવિત્રતા પણ સૂચવે છે કારણ કે અન્યત્ર એ જણાવે છે કે—

મલિન હૃદયમા હરિ ન વિરાજે, વૃથા મરે રીદ ઝુરીરે. ✓

કા દો ભા ૪ પા. ૮૧૧

× × *

અને પ્રભુ હૃદયમા વિરાજ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ એમના શિર પર કર ધરી એટલે અનુગ્રહ કરી નીજ દાસી તરીકે સ્વીકારે છે. વળી તેમના પરચુરણ. પદમા "સેવાનુ ફળ સેવા એક" એમ

કરીને સ્વામી સેવક ભાવ માથે પ્રતિ ઉપકાર રહિત નિષ્કામ સેવાને કર્તરૂપ સૂચવે છે દયારામભાઈ અન્યત્ર તીનતાનેજ પરમ ફલ રૂપે જણાવે છે

જીવ એ ભગવદ્ અંશ હોવાથી વસ્તુત ભગવદભિન્ન હોવાથી ભિન્નતા સૂચક સ્વામી સેવકનો ભાવ સભવી શકે નહિ તેનો પરિહાર પણ દયારામભાઈ અવસ્થા વિશેષ અને રૂપ, નામ અને ક્રિયાથી કરીને સ્વામી સેવક ભાવને સુદૃઢ કરે છે

' અચવિત સેવક સ્વામિ નાતુ, સભવે કયમ એહ ?

જળ તરગ ભેદ નહિં જ, કચન કુડળ ભેદ ન હોય.

એમ શકા કરીને

' એક દ્રવ્ય કેરી અવસ્થા સુખ્ય, વિવિધ ભાવની થાય.
તે માટયે નિશ્ચય કાર્ય કારણ, વસ્તુ એ કહેવાય.
છે ભેદ નામાકારથી વળી ક્રીયાથી પણ હોય
દ કા મ માલા ભા ર ર ૧ પદ ૨૮

× × ×

શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનમા જીવને ભગવાનનો–બ્રહ્મનો અશ ગણેલો છે મુડકોપનિષદની શ્રુતિ આ સિદ્ધાતને પુષ્ટિ આપે છે **यथा सुदीप्ता त्पावकात्क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युचरन्ति एकस्मादात्मन. सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे जीवा व्युचरन्ति** જેમ સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરેલા અગ્નિમાથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગો વ્યુચ્ચરણ પામે છે તેમ આ આત્મામાથી સર્વ લોક, પ્રાણ, જીવ વગેરે વ્યુચ્ચરણ પામે છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા ઉર્ણનાભિનુ દષ્ટાત આપ્યુ છે અને ત્યા કહ્યુ છે કે જેમ ઉર્ણનાભિ (કરોળીઓ) પોતાના શરીરમાથી જાળ

કાઢીને બાહિર્વિસ્તાર કરે છે તથા તેને પાછી સંકેલી લે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી સકળ જીવો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે આ જીવનું પરિમાણ પણ નિશ્ચિત કર્યું છે તેને આરાગ્રમાત્ર એટલે ડાગેરના અણિ જેવડો અર્થાત્ વણોજ અણુ કહેલો છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા તેનુ પરિમાણ આપ્યુ છે **वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु** વાળના અગ્રભાગના સોમા ભાગના પણ શતાંશ જેવડો ભાગ જીવ છે એમ જાણવુ એમ આ શ્રુતિમા કહ્યુ છે અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને આવુ છે તે અણુ હોવા છતા હૃદય પ્રદેશમા સ્થિત રહી તેનુ ચૈતન્ય આખા શરીરમા ફેલાવે છે

अविरोधश्चन्दनवत् ૨-૩-૨૩ સૂત્રમા બ્રહ્મસૂત્રકારે જણાવ્યુ છે કે જેમ ચંદનને દેહના એક અવયવમા લગાડયુ હોય, તેથી જેમ આખા શરીરમા શીતળતા વ્યાપે છે, તેમ જીવ હૃદયના એક પ્રદેશમા રહેવા છતા પણ પોતાનુ ચૈતન્ય સર્વત્ર પ્રસારે છે જીવ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અંશ છે, પણ તેનામા બ્રહ્મના આનંદનુ તિરોધાન થવાથી તે સંસારમા દુખાદિને અનુભવી રહ્યો છે માટે જ્યારે ભક્તિદ્વારા તેનામા આનંદ સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે તેનામા કોટિબ્રહ્માણ્ડ સ્ફુરે છે, એટલે તેને વ્યાપકતાનુ ભાન થાય છે શ્રીમદાચાર્યજી આ આશયથી કહે છે કે—આ જીવ નિત્ય છે તેની ઉત્પત્તિ નથી તથા નાશ નથી તેનામા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ છે તેમ જ્ઞાતૃત્વ પણ છે આ પ્રકારે જીવનુ સ્વરૂપ શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વદર્શનમા છે, અને કવિએ અહિઆ તે પ્રમાણે આલેખેલુ છે

(૪)

કવિશ્રીનો મોક્ષ વિષે વિચાર.

દાન્તમા મોક્ષના અનેક પ્રકાર છે સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય અને સાષ્ટિ વાલ્લભ વેદાન્તમા સાયુજ્ય મોક્ષનેજ સ્વીકારવામા-આવ્યો છે કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો સબધ અશ અને અશીનો છે અશી બ્રહ્મની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ શક્તિથી જીવ થયેલા છે, બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનદમાથી આનદ ધર્મ તિરોહિત થવાથી તે જીવરૂપ થાય છે. અગ્નિમાથી જેમ સ્ફુલિગો નીકળે તેમ જીવો વ્યુચ્ચરણ પામે છે. આ જીવ ભક્તિમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માનો સબધ પોતે ઓળખી શકે છે ભક્તિ માર્ગની પ્રાણાલિકા પ્રમાણે શ્રવણ કીર્તન વગેરે ભક્તિમા જ્યારે જીવ ઓતપ્રોત બને છે ત્યારે તે પ્રેમ ભક્તિ તથા સેવા તરફ વળે છે, અને પછી ભક્તિનુ ફલ મળે છે. આ ફલ બે પ્રકારનુ છે એક મોક્ષ એટલે તે જીવનો અહતા મમતાત્મક સંસારમાથી છૂટકારો સદાને માટે થાય તે આ ફળ સાધારણ અધિકારી માટે છે, પણ ઉત્તમ પ્રકારના ભક્ત જેમકે શ્રીગોપીજન, તેમને આવી પણ અધિક ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે અહિંઆ મધ્યમ અધિકારી માટે મોક્ષની વ્યવસ્થા કરી છે

મોક્ષના સબધમા દયારામભાઇ નીચના પદના બહુ સુદર રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવે છે

નદ નદન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના,
બ્રહ્મ નિજમાને સુખ શુ વિચારો ?

નિરખી નિજરૂપ જેમ હરખે કોઇ કામની,
તેને સુખ કેવુ હોય મનમા ધાગે. નંદ નંદન.
સજ્જળ નન સમજે આનંદ શો નજરિને ?
અન્ન ઉપજે નહિ વિના વૃષ્ટિ,
એમ અંતર્યામિ ઓળખે શુ સર્યું ?
પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ શુ દષ્ટિ ? નંદ નંદન.
નાગ સ્ફુટ નિંદિએ રાકડો પૂજીએ,
પ્રસન્ન થઇ ફલ કહો કોણ આપે ?
ગમ રૂઠી રાણી જગમા પૂજાય પણ,
કાત વણ કામ દુખ કોણ કાપે ? નંદ નંદન
ઘૃત વિના માખણે ગોદડ ચોળાય નહિ,
પૂરવા દીપ નન કામ લાગે,
પુત્ર પ્રકટયા વિના વરા વૃદ્ધિ કયાહા ?
ઉદર ગર્ભે ન વધ્યત્વ ભાગે નંદ નંદન.
ધ્યાન ભોજન કરે ભુખ ભાગે નહિ
કાષ્ટ ચાપે તૂલ ન લાહે લાગે,
સૂર્ય વૃતવાળા દિન દેખી જમતા નથી,
અભ્રે દુ ચકોર ચિત્ત સુખ ન જાગે નંદ નંદન
ગોવારાણા નામ ભાટનુ રાયજી,
નાપિક પારેખ ધતુર કનક કાહાવે
આકડો સૂર્ય જેમ બકગને અજ કહે,
બ્રહ્મપણુ જીવ તેવુ શોભાવે નંદ નંદન.
બ્રહ્મથી ઉપન્યો પણ બ્રહ્મ થાયે ન જીવ
મુકતાફળ જળ કદાપિ ન થાય,

વસ્ત્ર પાણુ કપાસ ન કોટિ પ્રયત્ને,
ઉનદી વહી નદી મૃગીમા ન જાય. નદનદન
સનકાદિક બ્રહ્મમા ભળી પાછા નીકળ્યા,
વ્રજવાસી નીકળ્યા પ્રેમ પીવા
ઉદ્ધવ શુકદેવ શિવ ભજનાનદ ભોગિયા
બ્રહ્માનદ ત્યાગો ઉતરેલો ઓવા નદનદન
અસુરને મુક્તિ તેમ જ્ઞાની વિરાગી મુનિ,
આપી લેતા નથી સેવક માચા
સ્વરૂપાનદ સ્નેહ સુખ મોક્ષમા ના મળે,
કહે દયો માગે બુદ્ધિના કાચા નદનદન
દ કૃત મણિમાના ભાગ ૨ પૃ ૨૯૨

ઉપરના પદમા કહે છે કે ભગવાનના સાચા ભક્તો મુક્તિની અપેક્ષા
રાખતા નથી. મુક્તિ કઃ
અભિલાષા તેમને હમેશા
ભગવાનના ભક્તો એ મુક્તિને પ્રેમ-રસાનુભવ કરતા તુચ્છ ગણે છે
ભક્તને તો પ્રભુના સાક્ષાત્ અનુભવ વિનાનુ ભગવાનનુ જ્ઞાન અને
ધ્યાન વગેરે શુષ્ક લાગે છે

આત્મનિવેદન દ્વારા ભગવદીય થઇને કાળ, કર્મ, સ્વભાવ
વગેરેને સર્વ સાધન કરવા છતા પણ પ્રભુ વશ થતા નથી એવુ
સમજીને દીન થઇને સકળ પુરુષાર્થમા શિરોમણિ ભગવાનજ છે
અને આનદરૂપ એજ છે એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિરતર તન મન
ધનથી તથા મન વાણી કર્મથી નિષ્કામ સ્વરૂપ સેવા સિદ્ધ થાય
માટે તેને ચતુર્વિધ મુક્તિ કરતા પણ ઉત્તમ તેઓ માને છે કૃપાના

રાસોત્સવાદિની દીનદાસી થઈને દર્શન કરવાં અને ભગવાનની કંઇ પણ ટહેલ કરવી એ દયારામભાઇના મતે પરમ મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થ છે. મોક્ષના સુખ કરતાં ભગવાનના ચરણસરોજની સેવામાં ભકતને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે માને છે.

"અતિ દુર્લભ છે એવી ભક્તિજી, જેની દાસી ચારે મુક્તિજી;
આચરણ વય વિદ્યારૂપ કોયજી, ધન જાતિ બળ હરિ નવ જોયજી.
રાધાવર ભક્તિરસ ભીજેજી, નિર્મળતિ પાખ્યે નવ રીઝેજી.

× × ×

શ્રીનાથજીની સેવા કરનાર ભકતની, પરમગતિ થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં એ વૃન્દાવનની પવિત્ર લીલાના ભૂમિમાં સાક્ષીભૂત બને છે.

"શ્રીજી સેવે પરમગતિ પામેજી, વૃંદાવન લીલા વિશ્રામેજી."

× × ×

વિશ્રામ વૃંદાવિપિન જ્યહાં, નિત્યે યુગલ રતિરાસ
તે શ્રીવૃંદાવન ચદ્રમા, અવતાર અખિલ નિવાસ.

× × ×

ર. વ. પદ. ૮૦

વગેરે અનેક કાવ્યોમા આ પ્રમાણેના વિચાર જણાવ્યા છે. વૃન્દાવનમાં શ્રીકૃષ્ણના રાસોત્સવના પ્રકટ દર્શન થાય તેજ તેમનુ પરમ ફળ છે તે વન્દાવનના પ્રકટ પ્રભુને મૂકીને ગોપીઓ મોક્ષને ઇચ્છતા નથી માટે એક પદમા કવિ કહે છે—

'વ્રજ વહાલુરે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું.
નંદકુંવર ક્યાથી લાવું ! વ્રજ વહાલુરે.

Prayer is the heart's offering towards God, the soul's sacrifice, the only effectual death of pride and selfishness, the source of humility the breath of piety, and the life of religion.

Edward Irving.

Humility and self-abasement are necessary in the worship of God.

The sincere believer will be conscious of a deep and heart-felt conviction of the weakness of his own moral powers; but he will therefore only the more anxiously endeavour whilst he cries for spiritual assistance to the the throne of Grace to use those powers to the utmost in the cause of holiness. He will aim at the attainmant of a degree of spiritual perfection, which at the same time he will know to be in this world unattainable, and will therefore combine, with hopes and aspirations, the most unboun ded humility, and self-abasement. He will therefore tender the daily offering of his feeble works of imperfect righteousness to his Maker not with the proud, self-satisfied spirit of one who is presenting an adequate sacrifice worthy of the gr-

eat Being to whom it is presented, but with the shrinking shame and diffidence of the poor widow, who followed in the train of the weal. thy and powerful to deposit her solitary mite.

Shattleworth.

नहि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम्

श्रीवल्लभाचार्यजी

સાધન વિચાર

(૧) દીનતા

જે પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો સમજ્યા છે તેઓ સારી પેઠે જાણી શકશે કે જીવો સાધનથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ. જ્યાંસુધી ભક્તિદીપની જ્વાલાઓ પ્રકટી નથી ત્યાંસુધી સ્વરૂપ દર્શન યથાર્થ રીતે થઇ શકતું નથી. પણ ભક્તિભાન વધારવાને માટે જીવોમા અભિલાષાના તનખા સ્ફુરવા જોઇએ. આ તનખાઓ સ્ફુરાવવાને વાયુની જરૂર છે અને તે દૈન્ય છે દૈન્યજ એ ભક્તિમાર્ગની સીડી ઉપર ચઢવાનુ પ્રથમ પગથીયુ છે પુષ્ટિમાર્ગમા સાધનનો અગર પ્રમાણનો અભાવ છે.

પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રમેય રૂપ હોવાથી તે બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતો નથી તો પણ ભક્તજીવોએ પણ ભક્તિના માર્ગમા આગળ વધતાં મર્યાદાની રક્ષા કરવાની જરૂર છે અને તેથી દયારામભાઇ

'રસિકવલ્લભમાં' વૃન્દાવનનું 'આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રિડા નિત્ય અતિ અનુપ' એ લીટીથી વર્ણન કર્યું છે અને પછી કહે છે—

' જે ચઢી શ્રેઢ ન કશુ વ્યાપિ વૈકુંઠ વેષ્ટિત લોક,
જ્યાંથકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વપ્નામા શોક '

વળી કહે છે એ ભૂમિમાં તે ભગવાનનો નિત્ય રાસ ખેલાઇ રહ્યો છે—

નિત્ય નવલ રાસવિલાસ રચના કથનમા કયમ આવે;
છે નિત્યલીલા અપ્રાકૃત આનંદમય શ્રુતિ ગાવે !

ર. વ પદ ૮૩

આવા રાસોત્સવ જેવા પરમ ફલની આગળ મુક્તિ તુચ્છ છે. ભગવાનના ભક્તો, ભગવાન તેમને મોક્ષનું દાન કરે છે છતા તે લેતા નથી 'રસિકવલ્લભ'મા ભક્તિને ઘેબર અને મુક્તિને 'ઢોકળા' કહેલ છે અને ત્યા કવિ જણાવે છે કે ઉત્તમ અધિકારીઓ તે મુક્તિને ઇચ્છશે નહિ. પ્રેત જેવા માણસોજ તેનાથી પ્રસન્ન થાય છે.

' ઢોકળા સરખી મુક્તિથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન,
જે ભક્તિ ઘેબર ભોગીયા તેનુ ન માને મંન '

વળી જ્ઞાન કરતા પણ ભક્તિને તે ઉત્તમ ગણે છે, તેથી જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનાર મોક્ષ તેમને રૂચતો નથી. પ્રેમ ભક્તિની આગળ તત્ત્વનું રૂપણું તુચ્છ લાગે છે.

એ તત્ત્વ રૂપણુ તુચ્છ લાગે પ્રેમરસ પીનાર,
હરિ દે નલે જળ લવણુ સરખી મુક્તિ માને ચાર.

ભક્તિ એ મણિ સમાન છે અને જ્ઞાન એ દીપક સમાન છે. દીવાને વાયુથી ઓલવાઇ જવાનો સંભવ છે, ભક્તિ તેવી રીતે

ઓલવાઇ જતી નથી તે નિર્ભય છે. માટે ભક્તિનું ફળ પણ જ્ઞાનના ફળ કરતાં અધિક છે. અહિંઆં ભક્તિ એટલે પ્રેમ ભક્તિજ સમજવાની છે. આ રીતે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ સાલોક્ય, સાયુજ્ય, સામીપ્ય અને સાર્ષ્ટિ તે ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના રાસોત્સવનાં દર્શન કરતાં તુચ્છ છે એમ દયારામભાઇ માને છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગની દ્દષ્ટિએ ખરો મોક્ષ ભગવાનની લીલાઓનાં દર્શન કરવામાં છે. પરમફલમાં ચેતના રહેવી જોઇએ, નહિતો જે ફલનો અનુભવ કરવાનો છે તે થાય નહિ. મોક્ષમાં એવી ચેતના નથી, માટે તે દયારામભાઇને રૂચતો નથી. જળમાં ભળી ગયેલાને જળનો સ્વાદ થતો નથી તેમ બ્રહ્મમાં ભળી જવાથી બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. તેથી જે મોક્ષમા બ્રહ્માનંદનો અગર રસાનંદનો અનુભવ થાય નહિ તેને કવિ ઇચ્છતા નથી.

પ્રકરણ ૩ જું.
સાધન વિચાર.

Prayer on answer will obtain
Though the Lord awhile delay,
None shall seek His face in vain,
None be empty sent away.

John Newton.

* * * *

More things are wrought by Prayer
Than this world dreams of.

Shakespeare.

" जीवानां मर्यादैव हितकारिणी " એ સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. ભગવાન પોતે વેદાતીત હોવાથી સ્વકૃત નિયમનુ ઉલ્લંઘન કરે તો તેમને ભૂષણ રૂપ છે પરન્તુ જીવ જો તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે તો એ ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હોવાથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જીવે તો પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલા પ્રમાણુ પંચમાંજ અનુસરવું. પરંતુ તે સાધનો કર્યા છતાં પણ તેનાથી કંઇ પણ પ્રભુ સમીપ જવાય છે તો તેનું કારણ તે સાધન નથી પણ ભગવાન જ સાધન છે એમ સમજીને દીનતા અને ભગવાનની મહત્તા ઉત્તરોત્તર પરસ્પર સ્ફુરે તોજ ભગવત્પ્રાપ્તિ સુલભ થતી જાય. આજ કારણથી દયારામભાઈ સૂચવે છે કે પ્રભુ સર્વ સમર્થ હોવાથી સર્વના હિતકૃત્ સર્વજ્ઞ સર્વકૃતિના કારણ અને સર્વ ફલના દાતા હોવાથી સ્વાર્થ માટે વિનતિ કરવી તે પણ નિરર્થક છે. કવચિત્ વિનતિ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી ભગવદ્વિમુખતા પ્રાપ્ત કરતી હોવાથી અકરણ રૂપ પણ છે.

પ્રભુના સબંધ માટે એમને વિનતિની અપેક્ષા નથી. વિનંતિ વિનાજ નિજજનનું હિત કરવું એ તેમનો સ્વભાવજ છે. જેમ પારસમણિનો સ્વધર્મજ એવો છે કે નિજ સબંધમા આવનાર લોહને કંચન કરી નાખે છે. એને સબંધ વિના અન્યની અપેક્ષા નથી તેમ પ્રભુના સબંધમાં આવનાર નિજ જનનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રભુને તત્સબંધ વિના વિનતિ પ્રાર્થના વગેરે અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. પ્રભુનો સબંધ જ સર્વ પ્રકારે ફલપ્રદ છે. તેથીજ દયારામભાઇ વારંવાર પ્રભુને વિનતિ વિના નિજ જનનું હિત કરવા કહે છે;-

\+ \+ \+ \+

'વિનતિ વિના નિજજનના રક્ષક, સદા છે વ્રજરાયરે." કા દો. ૮૦૩

\+ \+ \+

વિનતિ વિના રક્ષક નિજ જનના, અવગુણ ઉરમા ન આણેરે.

કા. દો. ૮૩૧

અત્ર પ્રભુને નિજ કલ્યાણને વાસ્તે પ્રાર્થના કરવામાં સ્વાર્થ સમાયલો હોવાથી અને એ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી અને ઉભય સર્વસ્વ અર્પણરૂપ પ્રેમના નિઃસ્વાર્થતાના નિયમની વિરૂદ્ધ હોવાથી અને પ્રભુ સિવાય અન્યમાં આસક્તિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ પ્રેમમાર્ગના સિદ્ધાંતમાં પ્રાર્થના કરવી એ અયુક્તજ છે. આ શિક્ષા દયારામભાઇ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની "**प्रार्थिते वा तत किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात्**" એ પંક્તિને અનુસરે છે અને પાશ્ચાત્ય લોકોના ભક્તિ માર્ગમા જે વિષયની આવશ્યકતા સ્વીકારાઇ છે તેનાથી જૂદા પડે છે.

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને સર્વ સાધન અસાધન છે. એ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને નવધા ભક્તિ પણ સમર્થ નથી કારણ કે નવધાભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય હોવાથી અને ભગવાન જીવકૃતિસાધ્ય નહિ હોવાથી એ નવધાભક્તિના સાધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ભગવત્કૃપા છે, અને એ કૃપાનું કારણ દીનતા છે એ દીનતાની પ્રાપ્તિ પ્રભુ કરે ત્યારેજ થઈ શકે એ દાન પ્રભુ ઇચ્છાને અધીન હોવાથી સર્વના કારણ ભગવાનનું સ્મરણ નિરંતર કરવું તેથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. અતિ દુર્લભ વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થાય અને કોટિ

પ્રયાસ કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતી હોય તે પ્રાપ્ત થાય બાકી પ્રભુ તો સર્વ સાધનથી અતીત છે. એમની કૃતિ સાધનને અધીન નથી.

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું તેનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. એ લઘુ ગ્રંથ વાંચવાથી પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદા માર્ગથી વિલક્ષણતા એકદમ સમજી શકાશે. પુષ્ટિમાર્ગનો અર્થ પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ એવો થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં **पोषणं तदनुग्रहः** એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે માર્ગમાં સર્વ આધાર ભગવત્કૃપાપર-ભગવદ્‌નુગ્રહપર રાખવામાં આવે છે તે માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. શ્રી બ્રહ્મસૂત્રના સાધનાધ્યાયના તૃતીયપાદમાં ૨૯મા સૂત્રના શ્રીમદણુભાષ્યમાં પુષ્ટિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. **कृतिसाध्यं साधन ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा तद्रहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते।** આગળ આજ અધ્યાયના ચતુર્થ ચરણના ૪૬ મા સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે કે **मर्यादापुष्टिभेदेन वरण द्विधोच्यते तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते पुष्टौ तु नान्यापेक्षा** આમાં પણ સ્પષ્ટ કથન કરેલું છે કે મર્યાદા માર્ગમાં સાધન બળથી ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે જ્યારે પુષ્ટિ માર્ગમાં સાધનનું દૌર્બલ્ય હોય છે. ફલાધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૧૩ મા સૂત્રના ભાષ્યમાં પણ આ બાબતનું પુનઃ કથન કર્યું છે. **साधनं विना स्वस्वरूपबलेन कार्यकरणे हि पुष्टिः** વળી ત્યા દ્વિતીય ચરણના ૭ મા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પણ આજ બાબત દર્શાવી છે. **साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादाविहित**

साधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गीया मर्यादा. ચતુર્થપાદના ૯ મા સૂત્રમા તો નિષ્પ્રત્યૂહ આજ્ઞા શ્રીમદ્ભાષ્યકારે કરી છે. **पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्य प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः** માટે જ **सर्वसाधनराहित्य फलाप्तौ यत्र साधनम्** એવું લક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગને માટે સપ્રદાયના ગ્રથમાં આપ્યુ છે. અહિંઆ જે સાધનોનો ત્યાગ કરવાનુ કહ્યુ છે તે વેદોક્ત સાધનો છે. પ્રભુપ્રતિ રતિભાવની વૃદ્ધિને માટે વ્રજસીમન્તિની માફક જે સાધનો કરવાં જોઇએ તે આવશ્યક છે. આ પ્રેમભાવોત્પાદક સાધનો વેદોક્ત સાધનથી ભિન્ન પ્રકારનાં છે. વેદોક્ત સાધનદ્વારા મોક્ષ ફળની અપેક્ષા રાખવામા આવે છે આમા તો ફક્ત પ્રભુની સેવા એજ ફળની આકાક્ષા ભક્તને હોય છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે.

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्नाः पव न सशयः
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥
भगवानेष हि फलं सः यथाविर्भवेद् भुवि।
गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फल भवेत्

માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો ભિન્ન હોય છે એમા કોઇ પણ શંકા કરવી નહિ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ફક્ત ભગવાનના રૂપની સેવા નિમિત્તેજ છે. બીજા કોઇ પણ પ્રયોજન માટે તે નથી. ભગવાન ગુણ અને સ્વરૂપથી જેવી રીતે ભૂમિ ઉપર પ્રકટ થાય તેજ તેનુ ફળ છે આવા અનુગ્રહ થીજ લભ્ય પુષ્ટિપ્રભુને જે કોઇ સાધનપ્રાપ્ય માને છે તે આ માર્ગની સેવા ભાવનાનુ પોતામા રહેલુ અજ્ઞાનજ જણાવે છે. શ્રીભાગવતના દશમ સ્કધના ૨૯ મા અધ્યાયની શરૂઆતમા એક કારિકામાં શ્રી

મહાપ્રભુજીએ જણાવ્યુ છે કે **नहि साधनसपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्ताना दैन्यमेवेक हरितोषणसाधनम् ।** સાધન સપત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થતા નથી, કેમ્ન ભક્તોનું દૈન્ય એજ હરિને પ્રસન્ન કરવાનુ સાધન છે સર્વ સાધન પણ પ્રભુના ચરણમા નિરોધ પ્રાપ્ત થયા વિના–પ્રેમ વિના તુચ્છ છે. સાધન સપત્તિ ભક્તમા ઉત્તમતાનો ગર્વ લાવે છે અને આથી નિરોધ વિના જો કે કલ્યાણ થઇ શકે પરતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ તો નજ થઇ શકે સાધન સપત્તિના ત્યાગનુ રહસ્ય સાધન સપત્તિમા રહેલા ગર્વનો ત્યાગ કરવામા છે, દૈન્યભાવ વધારવામા છે પ્રભુ પ્રાપ્તિ વાસ્તે દયારામભાઇ જણાવે છે–

✓ સાધન પૂર્ણ સ્નેહ સહિત, જો બને શ્રીહરિસેવા
તે અગ્રે સર્વ મદ, દિનકર ઉદે દીપક જેવા
સાધન અપર શિવ આપણુ પણ શ્રીજીને શુ સુખ
શુશ્રૂષામા ઉભય આનદ, માટે ભજન જ મુખ્ય
સર્વાત્મભાવે પ્રભુ સુખી કયમ થાયે એજ અભિલાષ
સેવાનુ ફળ સેવાજ ઇચ્છે, સુખ અપર નહિ આશ
મન લોક વેદની લાજ નહિ એક કૃષ્ણ પિયુ શુ પ્રેમ
પતિની પ્રસન્નતા સાધવી, અચલિત ઉરએ નેમ
માનસી સેવા મુખ્ય પણ મન વ્યસન ઉપજે થાય,
ત્યા સાધન બન પોહોચે નહિ, કેન કૃપા જો ગુરૂગાય ’

દ૦ કા સ ભા ૨ પા ૧૩૪–૧૩૫

\+ \+ \+

નિષ્કામ પ્રભુ પ્રીત્યર્થ પ્રભુના સુખને વાસ્તે કાંઇ પણ પ્રત્યુ-પકારની આશા વિના જેમાં પ્રભુની જ પ્રસન્નતા એજ ફલરૂપ માનવામાં આવે છે, એવો **ભજનાનંદ, દીનતા અને નિરોધથી પ્રાપ્ત થતો સાધનરૂપ તેમજ ફલરૂપ પણ છે.**

યથાર્થ દૈન્યભાવ ત્યારેજ પ્રકટ થયો ગણાય કે જ્યારે "સર્વ સાધનોથી હુ રહિત છું, મેં એવું એકે સાધન કર્યું નથી, કે જેને લઇને પ્રભુ મને ફલદાન કરે. એવી રીતે ચારે તરફથી નિ:સાધનતા સ્ફુરે ત્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજરત્ન ગોપીઓએ પ્રભુના અંતર્ધાન પછી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કર્યું પણ જ્યારે એકે પ્રયાસ પ્રભુ સ્વરૂપના સંયોગ સદૃશ આનંદજનક થયો નહિ, ત્યારે છેવટે પોતાની નિ:સાધનતાની સ્ફૂર્તિ થઇ અને રોદનરૂપ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયુ ત્યારેજ પ્રભુ પ્રકટ થયા. જ્યારે જીવને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે અત્યન્ત આર્તિ થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તેનો દૈન્યભાવ જોઇને પોતે તેના ઉપર દયા કરીને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું પ્રદાન કરે છે, કારણ કે પ્રભુ એટલા બધા કોમલ અને સુકુમાર છે કે તે ભક્તની આર્તિ બિલકુલ સહન કરી શકતા નથી.

'ભક્તિપોષણ' કાવ્યના ૮૪ મા ચન્દ્રાવળામા દીનતાનો મહિમા વર્ણવતા કહે છે –

કરવા પ્રસન્ન ચાહે કૃષ્ણનેતો, અળગુ અભિમાન નાખ્ય;
શીઘ્ર દયા કેશવતણી, ઇચ્છે તો દીનતા રાખ્ય
રાખ્ય દીનતા એકજ કરીને, કરવા કૃપા મન થાશે હરિને,
ઓતેર કોટિએ ના સર્યું કામ, દીનતા એક બંધાયા દામ.

દામ કહેતા દામોદર તે ફક્ત દીનતાથી ભક્તને વશ થાય છે બીજા કોટિ સાધનો કરો તો પણ તે વૃથા છે એક બીજા પદમા કહે છે–

જીગ્મણી સાધન દીનતા સાચી, દીનતા સાચી એક દીનતા સાચી.|
સહુ સાધન બળ મન થકી નાસે, આપણુની યોગ્યતા નવ ભાસે

દ કા મ પૃ ૨૬૯

"નિશ્ચેના મેહેલમાં વસે મારો વાલમો" એ પદમા પણ કવિ કહે છે કે તમે પ્રભુના મદનમા જ્યારે જવાને ભાગ્યશાળી થાવ ત્યારે તમે જો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને કોઇ પણ ભેટ ધરવા માગતા હો તો તે ભેટ કયા પાત્રમા મૂકવી અને કેવી રીતે આપવી, તેનુ કથન નીચની પંક્તિમા કહે છે –

દીનતા પાત્રમા મનમણિ મૂકીરે, ભેટ ભગવતજીને કરજોરે,
એ ભાવ પ્રભાવ નોછાવર કરીને, શ્રી ગિરિવરધર તમો વરજોરે

"સતસયાના ૪૦૪ મા દુહામા કવિ દીનતાનો ઉ લેખ કરે છે.

લઘુતામે પ્રભુતા બસે, પ્રભુતા લઘુતા ભોન.
દૂબધરે સિરવાનવા, તાજ ખડાઉ કોન

લઘુતાથી–નમ્રતાથી સર્વદા પ્રભુતા પ્રાપ્ત થાય છે પણ જે પુરુષ પોતાની મેળેજ મોટાઇ લેતા જાય છે, તેનામા સર્વદા લઘુતા–હલકાશ રહે છે દષ્ટાત તરીકે દુબ કહેતા દરો અલ્પ હોવા છતા પણ તેનાથી ગણપતિના ઉપાસકો પૂજે છે પણ તાડના તો કોઇ ખડાઉ–પગ રખા કરીને પણ પહેરતુ નથી, કારણ તાડે પોતાની મેળેજ મોટાઇ માગી લીધી છે માટે પ્રભુ પ્રાપ્તિમા દૈન્ય જ એ પરમ સાધન છે

કેટલાક એમ કહે છે કે દૈન્ય રાખવાથી તો હૃદયમા નિર્બળતા વધે છે આ તેમની માન્યતા ભ્રમાત્મક છ કારણ કે દૈન્ય હૃદયની

અશુદ્ધિને દૂર કરે છે. જ્યાં સુધી હૃદય મંદિરમાં શુદ્ધિદીપક સળગાવવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તેના પ્રકાશના અભાવે કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુ-ઓને તેમની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવી શકાશે નહિ. દૈન્યભાવથી હૃદય શુદ્ધ થાય તોજ પ્રભુ તેમાં પધારી શકે છે. માટે દૈન્યને પ્રભુ પ્રાપ્તિનું પરમ સાધન દયારામભાઇએ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. નીતિ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ પણ જો દરેક વ્યક્તિ આ નીતિ અનુસાર પોતાનું જીવન ચલાવે તો તેથી સમાજમાં થતી અસ્તવ્યસ્તતા પણ એક-દમ અટકી પડે.

"હરિ કરૂણાની હેતુ દીનતા, તે પણ હરી આપી આવેરે:
પ્રભુ પ્રસન્ન સાધને કથન છે, હરિ સ્વતંત્ર કૃતિ ગાવેરે.
તદપિ દાસને શ્રીગુરૂઆજ્ઞા, પ્રમાણ પગલું ધરવુંરે:
બુદ્ધિપ્રેરક પ્રીતમ દયાના તેનું સ્મરણજ કરવુંરે.
અતિ દુર્લભ વસ્તુ મળે સહેજે, જ્યારે કૃપા શ્રીકૃષ્ણરે.
કોટિ પ્રયાસ કરો વણ કરૂણા, શ્રમ ફલ અર્થ એક ન સરે;
હરિ પ્રસન્ન તો સહજ સુગમ સહુ, તે વણ શ્રમ સહુ હારે."

'**असाधन साधनं करोति**' એ સિદ્ધાંતનો દયારામભાઇ અનુવાદ કરે છે અને તેના આધારમાં કેટલાક અર્થ સૂચક દષ્ટાંતો પણ એજ પદમાં આપે છે જે ઉત્તમોત્તમ રસાસ્વાદ શ્રીગોપીજનોએ સાધન વગર સહજ ભાવથી કર્યો છે તેવો શેષ, સદાશિવ, બ્રહ્માદિ સર્વ સાધન સંપન્નને પણ પ્રાપ્ત નથી થયો. અત્ર દયારામભાઇ નિ:સાધનતાને પરમ કૃપાનુ પરમ કારણ સૂચવે છે. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને અતિ સમર્થ સાધન અસાધનતા વા નિ:સાધનતા છે. અર્થાત્ સર્વ સાધન ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને અસમર્થ છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ સ્વત: કૃપા કરે તોજ

તે પ્રાપ્ત થાય માટે પોતે જે જે કૃતિ કરે તે તે કૃતિમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં ભગવાનમાંજ ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવું. આમ થાય તોજ એ નિરોધ રૂપી સર્વાત્મભાવે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય. પરમ પ્રેમરૂપ પ્રભુનું દર્શન થાય.

"નથી કોઇ સાધનનુંરે કામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
ગરવ ગંજન છોજી ધનસ્યામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
રાસ રમંતાં ગોપી ગર્વ થયો ત્યારે, હરિ થયા અંતર્ધાન જોઇ લ્યો
શ્રમ કરી થાકયાં કાંઇ અર્થ સર્યો નહિ, આવી દીનતા મળ્યા ભગવાનરે.

દૈન્ય પુષ્ટિમાર્ગનો મૂલ પાયો છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રેમ મુખ્ય છે-એ પ્રેમ સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, નવધાભક્તિ વગેરેના વિવિધ પ્રકારોના સાધનો કરતા ઉત્તમ છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનો બદલો પ્રેમજ હોઇ શકે. તે પ્રેમ ભક્તને પ્રભુ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સાધનોમાં પ્રેમ સ્વાર્થ માટે છે. પ્રેમમય સાધનોમાં દીનતા તથા અનન્યત્વ અંતરંગ છે. જેમ બાળક માતાને મળવા ઇચ્છતુ હોય તો પણ પોતાના પગથી દોડીને મળી શકતું નથી એ જ્યારે નિઃસાધન સ્થિતિમાં રૂદન કરે છે ત્યારે માતા દોડી આવીને પોતાના બાળકને મળે છે, તેમ જ્યારે જીવમાં ભગવાનને મળવાને અત્યન્ત આર્તિ થાય છે ત્યારે ભગવાન્ સ્વયમેવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ આર્તિનું મૂળ દીનતા છે દયારામભાઇનામાં આ દૈન્ય ભાવ કેટલો બધો હતો તે નીચેના પદ ઉપરથી જણાશે.

હરિજી હદયે વિચારો રે, પ્રભુજી હદયે વિચારો;
મજને તારો જગજસ અતિ, માનો ગુન્હ મારોરે,

પ્રમાણ પથે સર્વ ચાલશો તો, અહીં જુદા ઠગો.
પતિતપણુ હુ નહિ પાળુ તો, પાવન કોને કરશો ?
હરિજી હૃદયે વિચારોરે ૧.

દાસ દોષ જોઇ નરક નાંખશો (તો) ક્ષમા ધરી શે કામે.
ન્યાયે જુઓ તો દોષ ભસ્મ સહુ, એક તમારે નામે, હરિજી —૨
દ૦ કા૦ મ૦ ભા. ૨ પૃ ૩૧૬

આ પદમાં દયારામભાઇની દીનતા પ્રતિશબ્દે ઝળકે છે. દૈન્ય ભાવથી ભક્ત પોતાના દોષ જોઇ રડે છે. દયારામભાઇ આ રીતે પોતામા દોષારોપણુ કરે છે તેથી એવુ સમજવાનુ નથી કે તેમનામાં દોષ હતા ભક્તોના જીવન તો ઉન્નત હોય છે છતાં અહંકારાદિ તેમના ભક્તિ જીવનમાં પ્રતિબંધરૂપ ન નીવડે તેટલા માટે તેઓ હમેશા દૈન્ય ભાવની સ્ફૂર્તિ સતત જારી રહે તેથી સ્વકીય દોષ જુએ છે. જીવન વિકાસની શ્રેણીમાં દૈન્ય પ્રથમ પગથીઉ છે. જેમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકાર દૂર કરે છે તેમ દૈન્યનો આવિર્ભાવ હૃદયમાં થતા હૃદયના મળ દૂર થાય છે અત કરણુ શુદ્ધ બને છે. અને મનોવૃત્તિઓ વિષયગામી થતી નથી, તથા ઇન્દ્રિઓ પાર્થિવ પદાર્થોની ઇચ્છાથી તે તરફ આકર્ષાતી નથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમા દૈવીસંપદ્‌ના ૨૬ ગુણોનુ વર્ણન કર્યું છે. તેમા દીનતાને પણ સ્થાન આપ્યુ છે દયારામભાઈ પણ દીનતા ગુણ સંપાદન કરવાની અત્યન્ત આવસ્યકતા જણાવે છે, તે એટલે સુધી કે ખરા ભક્ત તે સિવાય એ ભક્તિમાર્ગમા વધી શકતા નથી દીનતા ગુણ દૈવીસંપદ્‌ના અન્યગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે માટેજ પોતાના અક્ષર

કે દયારામભાઈએ દીનતાના અલંકારથી વિભૂષિત થયા છે ભક્તિ
તે દયારામભાઈના અક્ષરદેહનો આત્મા છે દીનતા તે દેહની
શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે

Every house ought to be a temple dedicated
o God and every master a priest who should offer
nto God the daily sacrifices of prayers and praises

Hopkins

Go when the morning shineth,
Go when the moon is bright,
Go when the day declineth,
Go in the hush of night.
Go with pure mind and feeling
Fling earthly thoughts away
And in thy chamber kneeling
Do thou in secret pray

Anonymous

(૨) પૂજા–ઉપાસના

પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં કેટલાક કર્મને કેટલાક જ્ઞાનને, અને
લોક પૂજા તથા ઉપાસનાને, સાધન બનાવે છે પણ આ સર્વ
ધનોમાં ભક્તિ એ બલિષ્ઠ સાધન છે એમ મતવાક્યમાં
પાદન કર્યું છે અને એનો નિર્ણય શ્રીમહાપ્રભુજીએ 'તત્ત્વદીપ
બન્ધ' તથા 'અણુભાષ્ય વગેરેમાં આપ્યા છે દયારામ
નું પણ એજ મન્તવ્ય છે અને તે મત તેમણે ભક્તિ

પોષણ" તથા "હરિભક્તિચન્દ્રિકા" ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં દર્શાવ્યો છે. ઉપાસના તથા પૂજાનુ બીજુ નામ અર્ચન છે. અને તેનો સમાવેશ નવધા ભક્તિમાં છે. તો પૂજા એ ભક્તિ ગણાયકે નહિ એવો પ્રશ્ન સર્વને સ્વાભાવિક રીતે થાય. આ ભક્તિ અને પૂજાનુ તારતમ્ય સાંપ્રદાયિક અનેક ગ્રંથોમાં આપ્યુ છે. જે શ્રવણાદિ નવધા પ્રકારની ભક્તિ કહેવાય છે તે જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પ્રમાણે કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાનમાર્ગીય, ઉપાસના માર્ગીય તથા ભક્તિ માર્ગીય હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતાદિના શ્રવણ કીર્તનના ફલ તરીકે ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ કહેલા છે તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છા કરતા શ્રવણ તથા કીર્તન કર્મમાર્ગીયજ સમજવા તેમાં *પણ દ્રવ્ય વગેરેની ઇચ્છાવાળાઓ કરે તો તે શ્રવણ કીર્તન શાસ્ત્રમાં* વિહિત હોવાથી કર્મમાર્ગીય ગણવા જોઇએ. વૃત્તિને માટે જો તે કરવામા આવે તો તે લૌકિક ખેતી જેવા ગણવા. જેમ મુડદા ધોવાને ગંગાજલનો સ્પર્શ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધમ ગણાય, તેમ શ્રવણકીર્તનનો આવો ઉપયોગ અધમજ ગણાય. ગંગાજલના આ ઉપયોગથી મલનિવૃત્તિ સિવાય બીજો ધર્મ થતો નથી પણ ઉલટુ નિષિદ્ધ આચરણથી પાપ લાગે છે. તેમ શ્રવણ કીર્તનનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ કરવાથી પાપ લાગે છે. માટે શાસ્ત્રમા વિધાન કરેલુ કર્મ ગમે તે પ્રકારે કરવાથી શાસ્ત્રોદિત ફલ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવુ ભૂલ ભરેલુ છે. ચતુર્થ સન્યાસાશ્રમા જ્ઞાનના ઉદય માટે ચિત્ત શુદ્ધિના હેતુથી કરાતુ શ્રવણકીર્તન જ્ઞાન માર્ગીય સમજવુ અને સાક્ષાત્ મોક્ષના સાધન તરીકે **પંચરાત્રમાં** કહેલી દીક્ષાપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે કરેલુ શ્રવણ કીર્તન ઉપાસના માર્ગીય સમજવુ એટલે પૂજાનુ ફળ ફક્ત મોક્ષજ છે. તેથી

અધિક ફળ તે આપી શકે તેમ નથી. ભક્તિમાર્ગીય આચાર્યે પ્રવતાવેલા ભક્તિમ પ્રદાયની દીક્ષાપૂર્વક મોક્ષના સાધન તરીકે કરાતા શ્રવણ કીર્તન વગેરે પ્રાવાહિકી ભક્તિ કહેવાય છે. પ્રેમાત્મક ભક્તિના સાધન રૂપે કરાતુ શ્રવણ કીર્તન ભક્તિ માર્ગમા મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે. આવા ભક્તો મુક્તિની પણ ઇચ્છા કરતા નથી માત્ર પ્રભુ પ્રેમનીજ ઇચ્છા તેઓ કરે છે (જૂઓ ભા ૧૧-૧૯-૨૪, ભા ૯-૪-૬૭ ભા. ૩-૨૫-૩૪)

સામાન્યત. પૂજા ઉપાસકને મુક્તિના દ્વાર સુધી લઇ જાય છે, તેથી કોઇ પણ અધિક ફળ એ પ્રાપ્ત કરી આપતી નથી કારણ કે તે વેદોક્ત ક્રિયા છે તેમા ભાવનો અભાવ છે 'ભક્તિપોપણ' મા પૂજા કરતા, સેવાભક્તિનુ આધિક્ય સૂચવતા કવિશ્રી કહે છે કે

અન્ય સાધન શ્રેય આપણુ, પણ શ્રી હરિને શુ સુખ ?
સેવામા આનદ ઉભયને, માટે ભજનાનદ તેજ મુખ્ય;
મુખ્ય સેવન તે સુખી પ્રભુ કરવા, લોક વેદના ભય ન ધરવા.
પૂજા તે કહીએ ચાલે શ્રુતિ પ્રમાણુ, સેવા તે જેહમા સ્નેહ બંધાણુ
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

દ. કા. સ. ભા. ૩ પૃ. ૧૧

જીવને ખરો આનદ ભજનાનદમાજ છે, અને તે આનદની પ્રાપ્તિ સેવાદ્વારાજ થાય છે વળી કહે છે કે-

સત્યયુગે જે ફળ ધ્યાનથી થાતુ, ત્રેતામા યજ્ઞથી જેહ.
દ્વાપરે પૂજને પામતા, સહુ કલિ હરિ કીર્તને તેહ.

તેથી અધિક પણ ફળ ગુણ ગાતા, તો શું થયું તપ તીર્થ ન્હાતા
મણિ મળ્યો તે શોધે શીદ કોડી, વિના વિચારે આશ મરે મૂઢ દોડી
સેવો શ્રી કૃષ્ણ કૃપાળ
ભક્તિ પોષણ ૧૫

પૂજાદિ સાધન કરવા તે મણિ મૂકીને કોડી લેવા દોડના સમાન છે. માટેજ ભક્તને માટે તો સેવાજ મુખ્ય વસ્તુ છે એ કેવળ ભાવ વિષય-સ્નેહ વિષય છે જ્યારે પૂજા માત્ર સ્નેહ રહિત વેદોક્ત ક્રિયાનો આચાર માત્ર છે

"સેવા ન ઠા'વે સ્નેહ વણ પૂજન ન વેદ પ્રમાણ.
ર વ ૮૯
જીવના સાધનને ન જુએ, વાહાલો નિજબલે કરે નિજાનંદ દાન"
૬ કૃત મણિમાલા ભાગ ૩ પૃ ૧૬૯

પરમફલની પ્રાપ્તિ-નિજાનંદની પ્રાપ્તિ, તો પ્રભુ નિજબલથી કરાવે ત્યારેજ થાય સાધનનું એમા બળ નથી, એટલુજ નહિ પણ એ સાધન તરફ પ્રભુ દૃષ્ટિ પણ નાખતા નથી અર્થાત્ દયારામભાઇ પ્રભુ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે પૂજા સાધનની આવશ્યક્તા સ્વીકારતા નથી યંત્રવત્ પૂજા કરવાથી કોઈ પણ શ્રેય થતુ નથી માટે ભક્તિભાવની જરૂર છે

ભગવાનની પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રભુ કૃપા છે, અને એ કૃપાથી (ભગવદ્દભાવ) પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે ભગવદ્દભાવ સિવાય ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય ઉપાય નથી ભાવની ઉત્કટતાના પ્રમાણમા ફળની ઉત્તમતા હોય છે જ્યા ભગવદ્દભાવ થયો ત્યા ભગવાન્ જ છે એ નિશ્ચયજ છે મૂર્તિ સબંધીની વસ્તુ બાહ્યનુ છે એ મૂર્તિ નથી પણ ભગવાનજ છે સમસ્ત જગત્ ભગવદ્રૂપ છે તો જ્યા ભગવદ્દભાવનો

નિશ્ચય થાય ત્યા ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય, કારણ કે જ્યાં ભગવદીય ભાવ સિદ્ધ થયો ત્યા વેદવિધિનુ પ્રમાણ નથી ભગવાનમા સિદ્ધ થયેલો ભાવ પણ ભગવત્સમંધી હોવાથી ભગવાન્‌ની સમાનજ ફલરૂપ છે.

નિશ્ચે ભાવ હરિ કરુણાથી આવે, અવર ઉપાય ન કોઇ
જેવા ભાવનું બળ તેનુ ફળ, દયા તુ લેજે જોઇ.
નિશ્ચે હરિનો ભાવ જ્યા, ત્યાં હરિ આનુ મૂર્તિ સબધીની વસ્ત
ફલિ ભૂત હોય હરિ માન્યાથી, હરિ રૂપ છે જગત્ સમસ્ત.
જ્યા ભાવ ભગવદીય ત્યા નહિ વેદવિધિ પ્રમાણ.
કા. દો ભા ૪ પા. ૮૨૩.

* * *

ભાગવતના ૧૧ મા સ્કધના ૧૨ અધ્યાયના ૯ મા શ્લોકમા કહે છે

य न योगेन सांख्येन दानतपोध्वरैः
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥

ભગવાન્ કહે છે મને યોગથી, સાખ્યથી, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ વ્યાખ્યાન સ્વાધ્યાય તથા સન્યાસથી યત્ન કરનાર, પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી કોઇ પૂછે કે શેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? તો કહે છે.

केवलेन हि भावेन गोप्यो गाव खगा मृगा ।
येऽन्ये मूढधियो नागा सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥

કેવલ ભાવ વડેજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને બીજા મૂઢ બુદ્ધિવાળા નાગ અને સિદ્ધો મને મેળવી શકયા છે. એટલે ભાવ એજ પ્રધાન છે અન્ય સાધનો તે સાધનાભાસ છે માટે પૂજનાદિ સાધનોને વર્જ્ય કરીને કેવલ પ્રભુ સેવામા ચિત્ત પરોવવુ એવું દયારામભાઇ કહે છે.

(૩)

અનન્યાશ્રય અને અસમર્પિત વસ્તુત્યાગ

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव च ।
प्रार्थनाकार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत्

* * * *

असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत्

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી—

પાછળના પ્રકરણ ઉપરથી આપણે સમજી શક્યા છીએ કે દયારામ ભાઇ પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાને ભાવોત્પત્તિની જરૂર જણાવે છે આ ભાવ સિદ્ધ થવામાં બે દોષો છે માટે તેનો ત્યાગ થવો જોઈએ આ બે દોષ તે અન્યાશ્રય અને અસમર્પિતવસ્તુનું સેવન છે આ બે દોષ સંબંધી ભક્તિપોષણ કાવ્યમાં પોતે કહે છે કે.—

"અન્યાશ્રય અસમર્પીત, એ બે મોટા દુસ્તર રોગ
સર્વ વસ્તુ શ્રીનાથને અર્પો, ઉચ્છિષ્ટ કરના ભોગ"

ભક્તિપોષણ

અનન્યાશ્રય એટલે શું તે પોતે નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે-

અનન્ય દૃઢ આશ્રય એક હરિનો, તેજ અખિલની આશ.

× × × × ×

ફક્ત હરિમાં જ દૃઢ આશ્રય રાખવો જોઈએ અન્ય દેવનો આશ્રય કરવાથી એક પ્રકારનો વ્યભિચાર થાય છે તે માટે અનન્યાશ્રય હરિનો જ હોવો જોઈએ તેનું કારણ પોતે કહે છે —

હરિને ભજે વળી અન્ય આરાધે, તે અનન્ય ભક્ત ન કહાવે રે,

અતે તો સાહાય શ્રીકૃષ્ણ કરે પણ, આગળથી અથડાવેરે હ ૧
ભજતા ભગવત કાંઈ ન રેહે બાકી મૂળનુ પાણી સવળે પોહોચેરે,
શાખાઓ છાટે તરૂ તૃપ્તિ ન થાને,
શ્રમ પોહોચે સમજે ત્યારે શોચેરે. હ ૨
ઘેર ગોવિંદ નદે અબા આરાભનવંત થયા
અજગરે ગળીયા પીડા પામ્યારે.
છુટ્યા તો જ્યારે શ્રી કૃષ્ણે છોડાવ્યા,
દેવીથી દુખ નવ વામ્યારે હ ૩
અભયાનો આશ્રય કીધો અબરીષ ભક્તે,
દુર્વાસા દ્વાર દુખ દીધુ રે
રક્ષણ સુદર્શન રૂપે કૃષ્ણે કર્યું,
પણ ક્ષુધા કષ્ટ વર્ષ એક વેઠયુરે. હ. ૪
પાડવને ઘેર પ્રભુ પ્રગટ વસ્યા પણ
શીવાદિક સેવ્યાની શ્રદ્ધા મનમાંરે
કુંતા સબધે કેશવ કષ્ટે તો ધાયા,
પણ વિવિધ વિટબણા પામ્યા વનમાંરે. હ. ૫
એવા ઇતિહાસ ઘણા સ્વલ્પમા સમજોરે,
અન્યઆશ્રય કીધે એવુ થાયરે.
બહુ ઘરનો પરોણો જેમ ભુખે મરે,
પણ ઓળભો કોઇને ના દેવાયરે. હ. ૬
એક આસક્તિ વિના ચિત્ત ના ચેરાયરે,
સંગે ત્યા લગી સિદ્ધિ શાનીરે.
કૃષ્ણનો અંશ દયો કૃષ્ણને સેવેરે,
એના બાલકને આશા એનીરે. હ. ૭
દ. કૃત મણિમાલા ભા. ૨ પૃ. ૨૭૬

કવિશ્રીના અન્યાશ્રયના પરિહારના ઉદ્‌ગારો 'રસિકવલ્લભ' 'ભક્તિપોષણ' તથા 'હરિભક્તિ ચન્દ્રિકા'માં પણ છે

સર્વ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગોમાં અનન્યાશ્રય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે દયારામભાઈ તેને પ્રમાણે અનન્યાશ્રયનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ પણ તેનું દૃષ્ટાંત અને યુક્તિથી પોષણ અનેક સ્થળે સ્વકાવ્યોમાં કરે છે કેવળ ઇષ્ટ દેવનો જ આશ્રય અને તેનાથી જુદા સર્વમાં ઉદાસીનતા એ સિદ્ધાંતનું મુખ્ય લક્ષણ છે સ્વ ઇષ્ટ દેવતા સર્વ કારણરૂપ હોવાથી અને અન્ય સર્વ તેના રૂપાંતર વા અવસ્થાન્તર હોવાથી મૂળ કારણને આરાધવાથી આસક્તિ અતિશય દૃઢ થતાં તેમાં નિરોધ સિદ્ધ થાય છે નિરોધ તે ઇષ્ટ દેવતાની અંતર બાહ્ય સતત તેની જ સ્ફુર્તિરૂપ મહાફલ છે નિરોધ જ મહાફલરૂપ હોવાથી અને તેની પ્રાપ્તિ અનન્યાશ્રય વિના અશક્ય હોવાથી ભક્તિમાર્ગના સર્વ આચાર્યોએ અને ખાસ કરીને શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ અનન્યાશ્રયને ઘણું જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એક જ દેવની પરમ તત્ત્વરૂપ સ્ફૂર્તિ થવાથી તેની જ અંદર સર્વ પ્રકારે આસક્તિ અને અન્યત્ર સર્વત્ર અનાસક્તિ વા ઉદાસીનતા વા ક્વચિત્ સદ્ તિરસ્કાર કારણરૂપ નથી અથવા કેટલાક ડાહ્યા માણસો કહે છે તેમ એકદેશીયતા નથી તેમ ચિત્ત વિકારોનું પરિણામ નથી પરંતુ ઉચ્ચ દશાના મહાસત્ત્વનું અવલંબન છે એકાંત આસક્તિ વિના વસ્તુની ઉત્કટ સ્ફૂર્તિ થતી એ અનુભવસિદ્ધ જ છે સાધારણ અભ્યાસમાં પણ એકાંત આગ્રહ વિના તે વિષયની સ્ફૂર્તિ સર્વાંશે થતી નથી તો આ પરમ તત્ત્વની સ્ફૂર્તિ યદ્યપિ પરમ તત્ત્વ એક અને અનંત હોય તો પણ અનંતતાની સ્ફૂર્તિ થવાનું જીવમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અને

ઉપર કોઈએ એકજ રૂપની ઉપાસના ના ભક્તિ વા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ઉપરનું કે "तमेकमेव जानीथ अन्या वाचो विमुञ्चथ" એ વાક્યથી એનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવ્યું કે ભગવાન્ સર્વ રૂપ હોવા છતાં પણ દરેક રૂપમાં ભગવત્પ્રાકટ્ય સંપૂર્ણ અંગે નથી આમાં કોઈમાં કલાંશે, કોઈમાં અંશરૂપે, કોઈમાં વિભૂતિરૂપે કોઈમાં આવેશરૂપે કોઈના મૂર્તિરૂપે, તો કોઈમાં અન્યરૂપે ભગવદ્ વિના અન્યનું પ્રાકટ્ય નથી તથાપિ ભગવાનનું પૂર્ણતયા પ્રાકટ્ય એમાંના કોઈમાં પણ નથી તેવી કળા વિભૂતિ ઇત્યાદિ દેવ દેવતાઓ સર્વને પડતી મૂકી સ્વગત રૂપ દ્વારાનો જ એકાન્ત આશ્રય ભક્તિમાર્ગનો આચાર્યોએ અને નરસિંહ આદિ ગુર્જર કવિઓએ સર્વને ઉપદેશ્યો છે

'જોડી મીઠી ગોકુલાધિપતિની, શ્રવણ સુણતાં પરમ પ્રેમ જાગે

+ + +

કો કહે ઈશ આરાધના સાધના કોઈ કહે ગજાનન અભ્યર્ચો
તેને કાંઈ એ કામને નવ ગમે, મન રમણ ગોકુળાધિશ ચરણ

× + +

પુરણ પુરુષોત્તમ નન્દન રંગી રસ, અન્યને જેનું મન મોહે
મૂકી ચિંતામણી કામધેનુ ત્યજી મહિષીના પુત્રનું દુધ દોહે

+ + +

પ્રાણ પાપે ફરી બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરિ ચરણ શરણે વગાને

+ + +

ઇત્યાદિમાં નરસિંહ મહેતા અનન્યાશ્રયનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરે છે અને દયારામભાઈ પણ તેવી જ રીતે અનન્યાશ્રયને ઘણું જ પ્રાધાન્ય આપે છે તે [illegible]ના ઉપરના પદોમાં [illegible] છે

" આશ્રય અનન્ય અખંડ + + + વ. ૧૧૬
એ શબ્દોથી દયારામભાઈ અનન્યાશ્રય બોધે છે એટલુજ નહિ પણ તે અનન્યાશ્રય અમુક પ્રસંગવશાત્ નહિ પણ અખંડ નિત્ય હોવો જોઇએ.

ઉપર ટાંકેલાં પદોમાં દયારામભાઈ અનન્ય ભક્તિ તથા અનન્ય આશ્રયને તેવીજ રીતે બોધે છે.

"ભજતાં ગોવિંદ કંઈ ન રહે બાકી, મળતુ પાણી સઘળે પોચેરે
શાખાએ છાંટીએ તરૂ તૃપ્તિ ન પામે, શ્રમ પોચે સમજે ત્યારે શોચે

આટલુ દર્શાવીને કેટલાક સુંદર દૃષ્ટાંતો આપીને દર્શાવે છે.-
"એવા ઇતિહાસ ઘણા સ્વલ્પમા સમજોરે, અન્યાશ્રયનુ ફળ એવુરે
ઘણા ઘરનો પરોણો ભુખે મરે પણ, ઓળભો કોઈને ન કહેવાયરે."

\+ × ×

અન્યત્ર કવિ આ અનન્યાશ્રયને ટેકની ભક્તિ કહે છે.
"સઘળે સરખી પ્રીત ન સારીજી, ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીજી
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવતજી, વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતજી,
પતિવ્રતા ઉત્તમ જો હોયજી, પતિ પુરુષોત્તમ ત્યા ચિત્ત પ્રોયજી
વણ સમજે અનન્યાશ્રય જનમાજી, તે પણ ખટકે હરિના મનમાજી.
મનખટકે જ્યમ રજ નેત્રમા, વણ નીકળે નહિ ચેન,
સમ અન્યાશ્રય વણ છોડવે, નહી જપ પંકજનેન.
(र. व. पद २३)

" એક આસક્તિ વિના ચિત્ત ન ચોગય સંશય ત્યા લગી સિદ્ધી શાનીરે " આ પંક્તિઓમા દયારામભાઇ અનન્યાશ્રયનો

સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. કેવળ થડની અંદર પાણી સિંચવાથી સર્વ ડાળોમાં જળ પોહોચે છે અને તેનું પોષણ થાય છે. તેવી રીતે એક કૃષ્ણજ પ્રસન્ન થવાથી સર્વ દેવો તદંતરગત હોવાથી પ્રસન્ન થાય છે અને તેમની પૂજા વા ભક્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ શ્રીમદ્‌ભાગવતવાક્યપ્રતિપાદિતસિદ્ધાંત સ્વીકારીને વિષ્ણુ–કૃષ્ણ વિના–મૂળ વિના અન્યની ઉપાસનાનો નિષેધ કરે છે. અન્ય મતમાં મનાતી પંચાયતન પૂજા આજ કારણથી અનન્યાશ્રયનો ભંગ કરવાવાળી હોવાથી ભક્તિ માર્ગના ઉપદેશાઓએ 'ત્યાજ્ય ગણી છે. ઉક્ત પંચાયતન પૂજા પ્રાયઃ મિથ્યા છે.' છતાં પણ તેને સર્વ દેશીત્વ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી આગળ ધરવામાં આવે છે છતાં તે નિરોધની બાધક છે એતો સ્પષ્ટ જ છે અનન્યાશ્રયથી સર્વદેશાત્વને બાધ આવતો નથી. પરંતુ જેમ એક વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે તેમ ભગવાનના સંતોષથી સર્વ સંતુષ્ટ થાય છે. એટલે તેમને પૃથક્ સ્વતંત્રતાથી સંતોષવાની અપેક્ષા પડતી નથી. કેશવ કૃષ્ણ એક અને અનંત હોવાથી " **सर्वदेवनमस्कारं** વાક્ય અનન્ય ભક્તો માટે નથી.

વળી માણ્ડુક્યાદિ ઉપનિષદોમાં જેમ અખિલ વેદ એક ઓંમકારની વિકૃતિ છે તેમ અખિલ જગત્ અખિલ દેવ વગેરે બધા તેજ પરમ તત્ત્વનાં વિકૃતિરૂપ વા અંશરૂપ છે એમ કહ્યું છે. પરમ તત્ત્વ સર્વત્ર અનુસ્યૂત હોવાથી તે પરમ તત્ત્વને નમસ્કાર કરેલો સર્વ દેવને પોહોચે છે અને ઉલટી રીતે અનુસ્મરણ કરીને તે દેવને કરેલો નમસ્કાર કેશવને પહોચે તો તે યુક્ત જ છે. કારણકે આ નમસ્કાર તે દેવતાને નહિ પણ કેશવનેજ છે. + મૂ. **તલીવાળા.**

" ભગવાનમાં ભાવ અનન્ય રીતે સિદ્ધ થવાને માટે અનન્યાશ્રયની ખાસ જરૂર બીજી રીતે પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. રસશાસ્ત્રની મર્યાદા એવી છે કે જે રસનો અનુભવ કરવો હોય તેનોજ અવિચલભાવથી સત્કાર કરવો. તેમાં અન્યરસનો અનુભવ થાય તો એક પ્રકારનો રસાભાસ થાય છે. રસાભાગ થાય છે એટલુજ નહિ પણ મૂળ રસમાં ચ્યુતિ થાય છે. શૃંગાર રસની સ્ફૂર્તિ થવામાં વીર રસના-ભાવથી, અગર રૌદ્રરસના ભાવથી તેનો અનુભવ કરવામાં આવે તો શૃંગારરસની પ્રતીતિ થતી નથી. શૃંગાર રસના વિરોધી કરુણ, બિભત્સ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક વગેરે છે. હાસ્યના વિરોધી ભયાનક તથા કરુણ, કરુણના વિરોધી હાસ્ય અને શૃંગાર છે. આ રીતે જૂદા જૂદા રસો પરસ્પર એક બીજાના વિરોધી છે. એવુ કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. આ ન્યાયથી જો આપણે જોઇશુ તો આપણી પ્રતીતિ થશે કે કૃષ્ણ પોતે શૃંગારરસની મૂર્તિ છે, રૌદ્ર રસના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર છે. કરુણના યમ છે, હાસ્યના પ્રમથ છે, વીરરસના ઇન્દ્ર દેવ છે, ભયાનકના કાલ છે, બિભત્સના મહાકાલ છે, અદ્ભુતના ગન્ધર્વ છે, શાન્તરસના શ્રીનારાયણ છે. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા રસના જૂદા જૂદા અધિષ્ઠાતા દેવતા છે જો કે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વત્ર બ્રહ્મજ છે. આ બ્રહ્મ અંશ રૂપે, કલારૂપે તથા વિભૂતિ રૂપે વ્યાપી રહ્યા છે. જગતમા કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે તે બ્રહ્મ કહી શકાય નહિ તો દેવતાઓમા પણ બ્રહ્મ છેજ, છતા જૂદા જૂદા દેવના રસના જૂદા જૂદા સ્વરૂપે જણાય છે. માટે જે શૃંગાર રસનો ભોક્તા છે તે તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવમાજ પોતાની નિશ્ચલ વૃત્તિ રાખશે. જે વીર રસનો ભોક્તા છે તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવમા પોતાની

વૃત્તિ રાખશે જે જે ભાવથી જે જે રસનો અનુભવ કરવો હોય, તે તે ભાવથીજ અનન્ય રીતે તે રસનુ સેવન કરવું જોઈએ. આમ ન કરે તો રસ મર્યાદામા ભંગાણ પડે માટેજ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોએ કૃષ્ણમાંજ ભાન રાખવો. રામના ભક્તોએ રામમા ભાવ રાખવો, રુદ્રના ભક્તોએ રુદ્રમા ભાવ રાખવો અને ચણ્ડીના ભક્તોએ ચણ્ડીમા ભાવ રાખવો. એ સર્વ દેવતાઓ જૂદા જૂદા રસનાજ સ્વરૂપ છે. પણ ખરા ભક્તને તો પોતે જે રસને સ્વીકાર્યો છે, તેનાથી જે આનદ મળે છે, તે બીજાથી મળતો નથી. रसो वै स. શ્રુતિથી બ્રહ્મ રસાત્મક છે. સર્વ રસોનો રાજા શૃગાર મનાય છે એટલે સર્વ દેવતાઓમા શૃગારરસની મૂર્તિ લલિતત્રિભંગી કૃષ્ણચદ્રની છે. તો તે રસના ભોક્તાને તો તેમ નાથીજ આનદ થાય અને તે રસનુ અનન્યભાવથી ચિન્તન થાય તોજ તે રસ તેમનામા સિદ્ધ થઈ શકે કૃષ્ણ ફક્ત શૃગાર રસની મૂર્તિ છેજ એટલુ નહિ પણ रसो वै स એ શ્રુતિથી સર્વ રસમય છે, પણ સર્વ રસોનો રાજા શૃગાર તેમનામા પ્રધાન છે, અને અન્ય રસો ગૌણ તરીકે છે એટલે અન્ય દેવની ઉપાસના કરવાને બદલે જો કેવળ કૃષ્ણને ભજવામા આવે તો તેટલાથી કામના સિદ્ધ થાય છેજ

કૃષ્ણ સર્વ રસમય છે તેની પ્રતીતિ ભાગવતના નીચેના શ્લોક ઉપરથી થશે

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरो स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजो शास्ता स्वपित्रोःशिशु ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं पर योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंग गतः साग्रज ॥

કૃષ્ણ જ્યારે મથુરામા જન્મભૂમિ ઉપર પધાર્યા ત્યાર નગર ગનાગર તરીકે દર્શન કરાવ્યુ તેનુ વર્ણન અને મીનુકે કર્યુ છે સૂનાગરની અપેક્ષાએ અન્ય મર્ત એ ગૌણુ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિથી અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના અગર ભક્તિ ગૌણ છે આત્મક પ્રભુની સ્મૃતિ થવામા અન્યાશ્રય બાધક છે, માટે ભક્ત કવિ દયારામભાઇ આ અન્યાશ્રયના દોષથી મુક્ત થવાને માટે પોતાના કાવ્યોમા ઉપદેશ આપે છે અન્યાશ્રયનો ત્યાગ એ પણ ભક્તિમાર્ગમા એક અતરગ સાધન છે આ માર્ગમા બાહ્ય સાધનો વર્જ્ય છે એમ અનેકરા કહ્યુ છે આ માર્ગમા જે સાધન સેવના યોગ્ય છે તે અતરગ સાધન છે અને અનન્યાશ્રય એ એક અતરગ સાધન છે

જે. ગો. શાહ.

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ એ પણ અનન્યાશ્રયનો વિશેષ પ્રકાર છે છાંદોગ્ય શ્રુતિના કથનથી આહાર શુદ્ધિને પરમ કારણ માનેલુ છે જેમ આહાર નિદ્રા તેમ બુદ્ધિ વિશેષ આહાર એ પ્રાણ પોષક છે અને ભગવાન વિના નિર્દિષ્ટ અન્ય પદાર્થ નહિ હોવાથી, જે વસ્તુમા ભગવાન પ્રવેશી અને પોષણ કરે તેજ વસ્તુ ઉત્તમ સપાદન કરાવાવાળી અને ભગવદાવિર્ભાવજનક થાય છે આના કારણથી ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ભગવાનને સમર્પિત વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાનુ સ્વીકારેલુ છે આજ કારણથી દયારામભાઈ ઉપર૧ દર્શાવ્યા પ્રમાણે અસમર્પિત વસ્તુ ભોગને મહારોગ૫ પ્રતિબધક રૂપ દર્શાવે છે

ભગવાનને ધરાવ્યા વિનાનુ અન્ન જે ખાય તેને કવિ શ્વાન વિષ્ટા કહે છે. ઉદરમા ભગવત્પ્રસાદ, હૃદયમા ભગવત્સ્વરૂપ, મસ્તક ઉપર ચરણામૃત, મુખમા શ્રીકૃષ્ણનુ નામ જેને હોય છે તેજ પુરૂષ પ્રભુ તુલ્ય પવિત્રતાનુ ધામ છે

જે તાદશી વૈષ્ણવ છે તેણે તો અવશ્ય અન્યાશ્રય તથા અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઇએ વિશેષમા તેનામા કેવા લક્ષણો હોવા જોઇએ તે નીચેના પદમા કહે છે.

તાદશી જન તેને જાણીએ, જેમા એવા ગુણ હોયરે,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કોઇની સરખે સમદષ્ટિ જોયરે તાદશી. ૧
દર્શન કરતા માનમારે જનાવે, પ્રપચનુ ભાનરે
સ્મર્ણ કરાવે શ્રી કૃષ્ણનુ, નસાડે અઘ અજ્ઞાનરે તાદશી ૨
સકલ ચરાચરને વિષે, વસ્યા દેખે ભગવાનરે,
ગુણ ઇચ્છે સર્વ જગતનુ, લેશ નહીં અભિમાનરે તાદશી ૩
ગુણ ગાનાર ગોવિંદના પુલકિત તનુ થાયરે
નેત્રે પ્રવાહ વહે પ્રેમના, હરખે હૃદય રૂંધાયરે તાદશી ૪
પર દુખે દાઝે ઘણુંરે, કરે કોઇનો ના દ્રોહરે,
ઇંદ્રિયજીત સાચા મન નારે, પામે માયામા મોહરે તાદશી ૫
અગ્ની વીના નહાવાનીરે તેમા વસ્ત જેનુ મનરે,
પ્રીત ઘણુ પર ઉપકારમા સદા પ્રસન્ન વદનરે તાદશી ૬
નમ્રતા ઝળકે નેનમાંરે, કાંતિ કરૂણામય હોયરે,
ગાત સભાર સતોષ ઘણુ, દોષ કોઇનો ના જોયરે તાદશી. ૭
વહાલા લાગે સેહેજે સર્વનેરે, અતિ ઉદાર જેનુ ચિત્તરે
અનન્યભાવે ભજે કૃષ્ણને, જેને વહાલુ નહી વિત્તરે તાદશી ૮

હરિ ગુરૂ વૈષ્ણવને વિષેરે, જેને સદા અતિ વાહાલાંરે;
દૃઢ વિશ્વાસ અતિ દીનતા, બોલે વચન રસાલરે. તાદશી. ૯
સેવા સ્મરણ સત્સંગમાંરે, જેની આસકિત અતિરે;
કપટનો લેશ નહી રૂદે, હરિ ચરણે સદા મતિરે. તાદશી. ૧૦
વ્યસનાવસ્થા વિઠ્ઠલેશગુરૂ, સદા મુખે કૃષ્ણ નામરે;
તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દયારામરે. તાદશી. ૧૧

અન્યાશ્રયને રા૦ ગોવર્ધનરામ ભકતના જીવનમાં વિક્ષેપ દોષ રૂપે દયારામભાઈના 'અક્ષર દેહ'મા જણાવે છે. +

જેમ અનન્યાશ્રયનો તથા અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની વૈષ્ણવને ખાસ જરૂર છે, તેમ તેણે પ્રભુ માટેનો પોતાનો પ્રેમ નિશદિન વૃદ્ધિગત થાય તેટલા માટે સત્સગ કરવાની જરૂર છે. મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નિરન્તર સગથી હૃદયનુ માલિન્ય દૂર થાય છે. અને કૃતિ નિર્મળ બને છે. સત્સગનુ માહાત્મ્ય દયારામભાઈએ એક પદમા ગાયુ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

સરવનો સિદ્ધાંત સત્સંગ છે.
માનોની તમે સરવનો સિદ્ધાંત સત્સગ છે. ટેક
ધન્ય ભાગ્ય તેનું ત્રિભોવનમા,
જેને હરિના સંગીનો સગ છે. માનોની તમે ૧

\+ જુઓ દયારામનો 'અક્ષર દેહ' પૃ–૪૪–૫૦ જેકે આ પ્રકરણમાં ગોવર્ધન રામભાઇ सर्वदेवं नमस्कार केशव प्रतिगच्छति એ શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરીને દયારામભાઇ ઉપર માર્મિક આક્ષેપ કરે છે એમ જણાય છે. પણ કવિના અનન્યાશ્રયના બોધરૂપી ટેકની ભક્તિ ગર્ભિત રીતે રહેલી છે. તેનાએ તેમણે ત્યાં તારીફ કરી છે.

નિજ મરણો તે કરે મગતા જ્યમ,
નીચ જળ ગગ મળતા ગગ છે — માનોની તમે ૨
એમા મર્મ જપ વ્રત તીર્થ ધર્મ,
નેમ યોગ અષ્ટાગ છે — માનોની તમે ૩
અધમ પતિત મહા થાય સર્વોત્તમ
એવો જેનો સમગ્ર પ્રસગ છે — માનોની તમે ૪
ગોમગ્ગળીને નુરાડે પરિમલ પુષ્પનો,
એવો પ્રતાપ તુચ્છ ભૃગ છે — માનોની તમે ૫
વણસ્યુ રામ કલ્પતું તે પલકમા સુધારે,
એવી જેની બુદ્ધિઓ ઉત્તગ છે — માનોની તમે ૬
અવગણતુ સવગુ કરી નાખે
ભાગે અવદુખ જે અભગ છે — માનોની તમે ૭
ગતદિસ સત્સગમા ગમે દયા,
તે મેરા શ્રીહરિને ઉછગ છે — માનોની તમે ૮

કાવ્યસુધા પૃ ૯૭

(૪) શરણાગતિ

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरण व्रज: ।
अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥
पहिके पारलोकिके सर्वथा शरण हरि ।
दु सहानो तथा लाभे भये कामाद्यपूरणे ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तेश्चातिक्रमे कृते ।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरण हरि ॥

× × × ×

अलौकिकमनसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च हरिं कीर्तयेत् ॥

પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરવું-આત્મનિવેદન કરવુ અને તેમનુ શરણસિદ્ધ કરવું એ સંસાર સાગરમાંથી તરવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે.

"હરિશરણ ગતિ દયાબ્ધ મોટું, તેની આગલ સાધન સહુ ખોટું,
તે અસુર એ વચન જે કહે ખોટું. * *
કા દો. પા. ૮૨૯

* * *

સાધાવર સહુ રૂડુ કરશે, સહજ શરણથી તરશોરે,
કા. દો. પા. ૮૪૩

* * *

લીધો શરણ મને પુષ્ટિ નાથ, તમે સાધન જોવા લાગ્યારે
સદાવ્રત એ કેવુ માનણ પાસે પૈસા માગ્યારે.
સરવે સમરપી શરણે પડયો, જે ગુલામ ઘરનો કહાવ્યોરે
તેને જુના ખતખાતા કાઢી, શીદ જોઇએ દમાવ્યોરે.
કા દો. પા. ૮૪૪

* * *

શરણ પડયોછુરે શ્રીહરિ, નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ,
કા સ પા. ૨૨૯

* * *

શ્રીહરિ શરણે રહેજે ઓ મનવા, શ્રીહરિ શરણે રહે જે
કા સં.

* * *

દયારામભાઇ શરણાગતિનુ સ્વરૂપ જેનુ આપે છે તે ઉપરની પક્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અનન્ય આશ્રય વિના શરણાગતિ સિદ્ધ થતી નથી. પ્રભુનો અનન્ય આશ્રય પ્રથમ સિદ્ધ થવો જોઇએ સસારમા તરવાનો સહજ કારણ સિવાય અન્ય ઉપાય નથી. પ્રભુના અનન્યાશ્રયથી કાળ કર્મ દેવ દેવતાદિ કોઇનુ બળ તેનાપર ચાલતુ નથી. અથવા તો એની આસક્તિ એ કોઇમા રહેતી નથી એની આસક્તિ માત્ર કૃષ્ણમાજ રહે છે દયારામભાઇ અનન્ય આશ્રયનો અર્થ બિલકુલ લાક્ષણિક રીતે નહિ લેતા મુખ્યાર્થમાજ લેછે કૃષ્ણના અવર અવતારોમા પણ આસક્તિ રાખવી તે પણ અનન્યાશ્રયનો ભગ કરવા જેવુ છે યદ્યપિ કૃષ્ણ સર્વરૂપ છે તથાપિ ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણને માટે સિદ્ધ કરવાને કેવળ કૃષ્ણનોજ અનન્યાશ્રય સિદ્ધ કરવાનો છે સર્વ કૃતિ માત્ર ભગવત્પ્રેરિત થવાથી કર્મ એને બાધ કરતા નથી ભગવાનનો દયારામભાઇને અનન્યાશ્રય કેવી રીતે ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધ થયો હતો તે તે બહુ રસિકતાથી દર્શાવે છે અને તદ્દ્વારા ભગવન્માહાત્મ્યનુ સૂચન કરે છે

'ગુરદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની શરણાગતિ ગ્રહે દૃઢ ટેક
તે જીવ માયા જાળથી, છુટે ઉપાય જે એક

૨ વ. ૧૦૬

* * *

એક અન યાશ્રય નિરતર, શ્રીનદ સુતનો ઝાલે
તો માયા કાળાદિ કર્મબળ, કોઇનુ નવ ચાલે
નહિ દેવ દેવી કોઇ હરિ અવતારનો પણ દાસ
પતિવ્રતા પ્રિતમ કૃષ્ણ આશા એક દૃઢ વિશ્વાસ

૨ વ. ૧૦૭

સાધન વિચાર.

ઢાળ

કહ્યુ પછી કરવું ન કરવુ તેનેજી, આશ્રય પુરૂષોત્તમ એક જેનેજી
વહે પ્રભુ તેનો યોગ ક્ષેમજી, નિજ જાણું દે નિજ પ્રેમજી
સર્વ સમર્પી થાવું દાસજી, હરિ વણ આશ અવરન ત્રાસજી
સમર્થ સ્વામી બલ નિશ્ચતજી, સહુ ડરતાં માને ભગવંતજી
તે માટે વ્રજ પતિ એક, ભજી સમરવા ધરી ટેક-
સહુ દેવમાં પણ કૃષ્ણ જાણી, ભજનના મર્થ વિવેક

* * *

અમ્બરિષ માટે ચક્ર દમિયાજી, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજી

- ર. વ. પૃ. ૧૦૨

* * +

ઉપર જણાવેલા વૈષ્ણવ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને અનુસરતા વિચારો Frances Cobbe નામનો લેખક નીચેના ફકરામાં જણાવે છે.

"Man owes all to God" It is a common kind of phrase. We rarely pause to consider what it includes, Physically, he owes Him life, here and hereafter, his body and his soul, all his past, present, and future possessions intellectually. He owes Him all he knows, all he can ever know-the mental powers by which he acquires knowledge and the instruction which men, books, and nature have given him. Morally, he owes Him freedom-the vast and wonderous

દયારામભાઈ શરણાગતિનુ સ્વરૂપ કેવુ બાંધે છે તે ઉપરની પંક્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અનન્ય આશ્રય વિના શરણાગતિ સિદ્ધ થતી નથી પ્રભુનો અનન્ય આશ્રય પ્રથમ સિદ્ધ થવા જોઈએ સંસારના તરવાનો સહજ શરણુ સિવાય અન્ય ઉપાય નથી પ્રભુના અનન્યાશ્રયથી કાળ કર્મ દેવ દેવતાદિ કોઈનુ બળ એના પર ચાલતુ નથી અથવા તો એની આસક્તિ એ કોઈમા રહેતી નથી. એની આસક્તિ માત્ર પ્રભુમાંજ રહે છે દયારામભાઈ અનન્ય આશ્રયનો અર્થ નિવૃત્તિ લાક્ષણિક રીતે નહિ લેતા મુખ્યાર્થમાંજ લે છે કૃષ્ણના અવર અવતારોમા પણ આસક્તિ રાખવી તે પણ અનન્યાશ્રયનો ભંગ કરવા જેવુ છે યદ્યપિ કૃષ્ણ સર્વરૂપ છે તથાપિ ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણને માટે સિદ્ધ કરવાને કેવળ કૃષ્ણનોજ અનન્યાશ્રય સિદ્ધ કરવાનો છે સર્વ કૃતિ માત્ર ભગવત્ચરિત થવાથી કર્મ એને બાધ કરતા નથી. ભગવાનનો દયારામભાઈને અનન્યાશ્રય કેવી રીતે ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધ થયો હતો તે તે બહુ રસિકતાથી દર્શાવે છે અને તદ્દ્વારા ભગવન્માહાત્મ્યનુ સૂચન કરે છે

ગુરદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની શરણાગતિ ગ્રહે દ્રઢ ટેક
તે જીવ માયા જાળથી છૂટે ઉપાય જે એક

૨ વ. ૧૦૬

*　　　*　　　*

એક અનન્યાશ્રય નિરંતર શ્રીનંદ સુતનો ઝાલે
તો માયા કાળાદિ કર્મબળ કોઈનું નવ ચાલે
નહિ દેવ દેવી કોઈ હરિ અવતારનો પણ દાસ
પતિવ્રતા પ્રિતમ કૃષ્ણ આશા એક દ્રઢ વિશ્વાસ

૨ વ. ૧૦૭

ઢાળ

કર્યુ પછી કરવુ ન કરવુ તેનેજી, આશ્રય પુરૂષોત્તમ એક જેનેજી
વહે પ્રભુ તેનો યોગ ક્ષેમજી, નિજ જાણ્ દે નિજ પ્રેમજી
સર્વ સમર્પી થાવુ દાસજી, હરિ વણ આરા અવરન નાસજી
સમર્થ સ્વામી બલ નિશ્ચતજી, સહુ કરતા માને ભગવતજી
તે માટે વ્રજ પતિ એક, ભજી સમરવા ધરી ટેક-
સહુ દેવમા પણ કૃષ્ણ જાણી, ભજનના મર્થ વિવેક

*   *   *

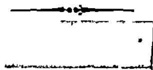
અબરિષ માટે ચક્ર દમિયાજી, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજી
ર. વ પૃ ૧૦ર

*   *   +

ઉપર જણાવેલા વૈષ્ણવ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને અનુસરતા વિચારો Frances Cobbe નામનો લેખક નીચેના ફકરામા જણાવે છે

"Man owes all to God' It is a common kind of phrase. We rarely pause to consider what it includes. Physically, he owes Him life, here and hereafter, his body and his soul, all his past, present, and future possessions intellectually. He owes Him all he knows, all he can ever know-the mental powers by which he acquires knowledge and the instruction which men, books, and nature have given him Morally, he owes Him freedom-the vast and wonderous

power of his own will to choose the right and reject the wrong, and he owes Him the inward grace and outward moral providence by which he is continually assisted in so doing All these are his debt to God in the one character of his creator and a religion of gratitude necessarily finds itself upon them

ભક્તિ.

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिप ।
स्वस्यायमेव धर्मोहि नान्य क्वापि कदाचन ॥१॥
एव सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति
प्रभु सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥२॥
यदि श्रीगोकुलाधीशो धृत. सर्वात्मना हृदि ।
तत किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥३॥
अत सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयो ।
स्मरण भजन चापि न त्याज्यमिति मे मति ॥४॥

શ્રીવલ્લભાચાર્ય–ચતુ:શ્લોકી.

What then piety at home ? It consists not in merely insisting on an attendance on public worship, nor even in the erection of a family altar nor the reproval of open transgression, but in an exhibition of the religious character which speaks to the heart, a luxuriant production of the fruit of the spirit, which is love, joy peace, long suffering, gentleness goodness, faith, meek ness, temperance

Alpha

રમ તત્ત્વ-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાના વેદાદિમા નિર્દિષ્ટ કરેલા કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ મુખ્ય સાધનો છે આ ત્રણ સાધનોમા ભક્તિ એ સાધન શિરોમણિ છે એમ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનુ કહેવુ છે, કારણ કે તે સાધન પ્રસ્થાનચતુષ્ટયીમા બરાબર રીતે વર્ણવ્યુ છે વેદ બ્રહ્મસૂત્રો ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત તેમા ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપેલુ છે શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમા ભક્તિનો અર્થ આપ્યો છે કે **सा परानुरक्तिरीश्वरे** ઈશ્વરમા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવ તેનુ નામ ભક્તિ છે **નારદપંચરાત્ર**મા પણ ભક્તિનુ લક્ષણ તદનુસાર આપેલુ છે ત્યા કહે છે કે–

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढ सर्वतोऽधिक
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यया

પ્રભુના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ જ્યારે ભક્તને ભગવાન્ માટે થાય છે ત્યારેજ એ ભક્તિ કહેવાય છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ.

આ પ્રમાણે ભક્તિનુ લક્ષણ ભક્તિ સપ્રદાયના ગ્રથમા આપ્યુ છે અહિંઆ ભક્તિનુ જે લક્ષણ આપ્યુ છે તે સાધનરૂપા ભક્તિનુ છે એટલે શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સામાન્ય રીતે જે લોક વ્યવહારમા છે તેનુજ વર્ણન આ લક્ષણમા છે, પણ પુષ્ટિ સપ્રદાયમા ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવનાર તે સાધનરૂપા ભક્તિ નથી પણ સાધ્યરૂપા ભક્તિ છે આ ભક્તિને નિર્ગુણ અગર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહે છે. (આ પ્રકારની ભક્તિ જ્યાર સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભક્તને મુક્તિની પણ દરકાર રહેતી નથી શ્રીમદ્ભાગવતમા કહ્યા પ્રમાણે એ ભક્તિ તો મુક્તિ કરતા પણ અધિક છે **सा भागवती भक्ति सिद्धे गरीयसी।** આ ભક્તિ જે ભક્તમા સિદ્ધ થાય છે તેનામા એક પ્રકારનુ અનન્તુ બળ ઉદય પામે છે જેમ સૂર્યના પ્રાદુર્ભાવ પામતાની સાથે અધકારના થરો એકાએક અદૃશ્ય થઇ જાય છે તેમ આ ભક્તિના પ્રભાવ આગળ સર્વ કઇ ઐહિક અગર આમુષ્મિક ભયાદિ સ્વયમેવ દૂર થાય છે)

(ગગા નદીનો પ્રવાહ ગમે તેટલા પ્રતિબન્ધો છતા પણ તે ભેદીને આગળ વધે છે તેમ આ ભક્તિ પણ વિઘ્નો છતા આગળ ગતિ કરે છે આવા ભક્તોને ભગવાન્ મુક્તિ આપે છે છતા પણ તેઓ તે સ્વીકાર કરતા નથી.) **सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमान न गृह्णन्ति विना मत्सेवन जना।** સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ તેવા ભક્તોને ભગવાન્ આપે

છે છતા પણ તેઓ ભગવાનની સેવા મૂકીને મોક્ષનુ સુખ ઇચ્છતા નથી. જેમનામા ભક્તિ રસ અગાધ સિદ્ધ થયો છે એવા ભક્તોને તો **अभवोऽपि फल्गुः** પુનર્જન્મનો અભાવ તે પણ મિથ્યા લાગે છે માટેજ યથાર્થ વચન છે કે **भगवान्भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्** ચાલતા સુધી ભગવાન્ ભક્તને ભક્તિયોગનુ દાન કરતા નથી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તને ભક્તિયોગમા જે પરમ આહ્લાદનો અનુભવ થાય છે તેની સાથે મુક્તિના સુખની તુલના થઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રી ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે.

> નજ વહાલુ રે વૈકુણ્ઠ નથી જાઉ ✓
> ત્યા મુજ નંદ કુંવર ક્યાથી લાઉ"

સર્વ સાધનોમા ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે એવુ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમા મનાય છે) કારણ કે કર્મ તથા જ્ઞાન અમુક અધિકારીને માટે હોય છે, ભક્તિનો અધિકાર તો સર્વ કોઇને છે કર્મમાર્ગમા યત્કિંચિત્ સ્ખલન થાય તો કર્મ કરનાર દોષભાક્ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ દેશ, કાલ, મંત્ર, દ્રવ્ય, યજમાન, અને હોતા વગેરે શુદ્ધ હોય તોજ કર્મના ફલની સિદ્ધિ થઇ શકે છે પણ તે ફલ કેવુ મળે છે ? કર્મ કરનારની સ્વર્ગલોક સુધી ગતિ થાય છે આ ફળ પણ નિત્ય હોતુ નથી કારણકે કર્મનો સંચય ક્ષીણ થાય છે કે તુર્તજ તેની ગતિ મૃત્યુ લોકમા પાછી થાય છે, એટલે કર્મનુ ફલ નિત્ય નથી જ્ઞાન માર્ગમા પણ સાત ભૂમિકાઓ હોય છે તે દરેક ભૂમિકામા ઉત્તરોત્તર પ્રવેશ કરે ત્યારે બ્રહ્મમા લય થાય છે એટલે જ્ઞાનીની ગતિ અક્ષર બ્રહ્મ સુધીજ હોય છે **अक्षरादपि चोत्तमम्** એ ગીતા વાક્ય અનુ-

સાર પરમ-બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ તે અક્ષર બ્રહ્મ કરતા અધિક છે પણ આ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર જ્ઞાનીને નથી. એ તો ભક્તજ ભક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે **बहूनाम् जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते** બ્રહ્મ જ્ઞાનીની પ્રપત્તિ બહુ જન્મના અન્તે થાય છે માટે ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા શ્રીભાગવતમા જણાવી છે **नाल द्विजत्व देव त्वमृषित्व वाऽसुरात्मजा॰ प्रीणनाय मुकुन्दस्य वृत्त न बहुज्ञता। न दान न तपो नेज्या न शौच न व्रतानि च। प्रीयतेऽमलया भक्तया हरिरन्यद्विडम्बनम्**

(પુષ્ટિ સપ્રદાયમા જે પ્રમાણે ભક્તિનુ તારતમ્ય દર્શાવ્યુ છે, તે પ્રમાણેજ દયારામભાઈ પુષ્ટિ ભક્તિની સર્વોત્કૃષ્ટતા જણાવવાને પ્રથમ નવધા ભક્તિ ગણાવીને પછી દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉલ્લેખ નીચેના "ભક્તિપોષણ' કાવ્યના ૧૧ મા ચદ્રાવળામા કરે છે

'શ્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનુ, સ્મરણ સેવન અર્ચન,
વદન દાસત્વ સખ્યતા વળી આત્મ નિવેદન,
આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમલક્ષણ દશમી લહીએ")

આ પ્રકારે ભક્તિના પ્રકારો દર્શાવી ૧૨ મામા પ્રત્યેક ભક્તિ કયા ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ તે જણાવે છે

'શ્રવણ પરીક્ષિત, શુક કરી કીર્તન સ્મરણ પ્રલ્હાદ,
શ્રી સેવન, પૂજન પૃથુ, વદન અક્રૂર આ દાદ
આલ્હાદ માન્યો કપીશ કિંકરતા, સખ્ય ભક્તિ સુલભા ભર્તા,
આત્મ નિવેદન બલિએ કીધી, ગોપીજને પ્રેમલક્ષણા લીધી"

આ ઉપરથી સમજાશે કે ગોપીજનોની ભક્તિ નવધા પ્રકારની નથી પરતુ નવધાથી અતીત પ્રેમલક્ષણાની છે આ પ્રેમલક્ષણાની

અવસ્થાઓ પણ કવિ જણાવે છે અને તે શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્ય પ્રોક્ત ત્રણને બદલે ચાર જણાય છે.

"પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન એ, ત્રણે રૂપ સ્નેહનાં લહીયે,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા, તે થકી કાંઇએ ન કહીયે.

આ પ્રકારે ચાર અવસ્થા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છે.

"કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ.
વિયોગ થાય ત્યારે તપે તન, ત્યાંનું ત્યાં વલગ્યું રહે મન,
એકવાર પણ આખા દિવસમા મલ્યા વિના નવ રહેવાયે,
જો નવ મળે તો વિકલ થાય આસક્તિ એ કહેવાય.
કહેવાયે વ્યસન આવુ જ્યારે જ્યાએ, સામા સામી રૂપ આવી ધાયે.
તન્મયતા તે મૃત્યુ સમાન એ ચારે આવે અર્પે હરિ દાસ.

પ્રથમની નવધા ભક્તિ જીવકૃતિમાધ્ય સાધનરૂપ છે, જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા જીવકૃતિ સાધ્ય નથી, પણ પ્રભુદત્ત છે, ફલરૂપ છે. કવિશ્રી અહિં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિ વર્ધિની ગ્રન્થને અનુસરે છે. નવધાભકિત માર્યાદિક છે. અને દશમી ભકિત અને તદન્તર્ગત પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એ પુષ્ટિભક્તિ છે.

પ્રથમ જીવ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમા પ્રવર્તે છે. તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ તેને પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસનનુ દાન કરે છે આ ઉપરાંત કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરતુ તે વ્યસનનો એક પ્રકારજ છે. મેઘદૂતાદિમા, તથા કાદમ્બરી વગેરેમા દર્શાવેલી રીતે આ પ્રેમની નવ વા દશ અવસ્થાઓ કવિ ગણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે.

"પ્રેમ લક્ષણા વળી દ્રગરૂચિ સ્મૃતિ, અભિનાષા ઉદ્વેગ ચાર,
વ્યાધિ પ્રલાપને ઉન્માદ ત્રણે આસક્તિના પ્રકાર,
પ્રકાર વ્યસન તણા બે કહીએ, જડતા ને વળી મૂર્છના લહીયે,
તન્મયતાનુ લક્ષણુ એક, મૃત્યુ મદન પણ મર્ણુ ન છેક"

આની સાથે કવિશ્રીનુ રસિકવલ્લભનુ ૫૭ અને ૫૮ મુ પદ સરખાવવુ.

શિષ્ય બોલિયો સુણિ શુચિ વાણીજી, ગુરૂ ભક્તિ સહુથી વખાણીજી,
તે ભક્તિનુ કહો મુને રૂપજી, અગ અધિકારી ભૂષણુ અનુપજી ૧
શ્રીગુરૂ બોલ્યા સાંભળ તાતજી, કહું વિસ્તારી પૂછી વાતજી,
પ્રેમ મહિત છે દશધા ભક્તિજી, વ્યસન પછી પહેલી આસક્તિજી ૨

ઢાળ

આસક્તિ રાખી શ્રવણુ કર, છે શ્રવણુ પહેલી ભક્તિ,
કીર્તન સ્મરણુ પછી પાદસેવન, અર્ચન વદન વ્યક્તિ ૨
દાસત્વ ભક્તિ સખ્યતા, આત્મ નિવેદન નામ,
તે ઉપર દશમી પ્રેમ ભક્તિ, અતિ પ્રિય ઘનસ્યામ ૪
પરીક્ષિત શુક પ્રહલાદ શ્રીપૃથુ અક્રુરને હનુમાન,
અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજન અનુક્રમે ભક્તિદાન, ૫
તે ઉપર આવે આસક્તિ, પછી વ્યસનાવસ્થા થાય,
તે ઉપર તન્મયતા ખરી, નગતી ન કાઇ કહેવાય. ૬
પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ નણુ નિવેક,
છે વ્યસનની બે અવસ્થા, પછી તન્મયતાની એક ૭
એ દશ અવસ્થા થઇ તેના, પ્રકટ ભાખુ નામ,
જન દયા પ્રીતમ કૃપ્પાદ્રિતુ, ભોગવી છે વ્રજવામ. ૮

દર્શરુચિ સ્મૃતિ અભિલાષોદ્વેગજી, પ્રેમ અવસ્થાએ ચો નેગજી;
આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રલાપજી, ઉન્માદ ત્રીજી આલાપજી. ૧
વ્યસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્છના રહિત વિવેકજી;
તન્મયતાની અવસ્થા એહજી, મૃત્યુ સદશ પણ છૂટે ન દેહજી. ૨

આ રીતે ભક્તિપોષણ અને રસિકવલ્લભમાં કવિએ જણાવેલી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અવસ્થાઓની સંખ્યા બરોબર છે અને તે પ્રેમભક્તિને નવધાભક્તિ કરતાં ઉત્તમ માને છે.

હવે આપણે આ ભક્તિના પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામે આ સંબંધી જે અનેક તરેહનો ઉહાપોહ 'અક્ષરદેહમાં' કર્યો છે, તે સંબંધી પ્રાસંગિક વિચાર કરીએ.

નવધાભક્તિનું વર્ણન ભાગવતમાં કરેલું છે, અને નરસિંહ મહેતાએ પણ તદનુસાર પોતાના કાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. છતાં ગોવર્ધનરામભાઇ 'અક્ષરદેહ'માં કહે છે કે દયારામભાઇએ નવધાભક્તિ નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાંથી લીધી છે. આ ખરૂં નથી.

ગોવર્ધનરામને ભાગવતની ખબર નહિ હોય તેથી એ નવધા ભક્તિનુ મૂળ નરસિંહ મેહેતામા જોઇ અટકે છે.

॥ શ્લોક ॥ **श्रीमद्भागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादवचनम्—**
"श्रवणं कीर्तनं विष्णो स्मरणं पादसेवनं
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्"

આ શ્લોકમાં નવધાભક્તિનાં નામો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ગોવર્ધનરામે આજ રીતે સર્વાત્મભાવ વિષે ચર્ચા કરવામા ગોટાળો કર્યો છે.

સામવેદને ગણ્યો એજ કારણને લીધે વ્યાસજી વેદાતસૂત્રમા સામો પનિષદના વાક્યો વિશેષતાથી ટાકે છે ત્યાર પછી વેણુનાદનો પણ સભવ કર્યો છે સપ્રદાયમા વેણુનાદ ઇત્યાદિનો યોગીની સાથે કોઇ પણ રીતે સભવ કરવામા આવ્યો નથી, તેમ દયારામભાઇએ પોતાના કાવ્યોમા તે રીતે યોજ્યો હોય એ એ વીસમી સદીની નવી શોધ ગોવર્ધનભાઇએ કરી હોય એમ લાગે છે ૭૬ મા પેરામા સોહ ની કાઇક પ્રાણવાયુ સાથે ઘટના કરી છે એ પણ અમને તો કાલ્પનિકજ લાગે છે

૧૧મા પ્રકરણમા ગોવર્ધનરામ કવિશ્રીની પુષ્ટિભાવનાનુ વર્ણન કરે છે ગોવર્ધનરામનુ મન યોગમા એટલુ બધુ ગ્રસ્ત થઇ ગયુ છે કે, જ્યા આગળ કવિશ્રી સપ્રદાયમાં મનાતા ભાવને પ્રાધાન્ય આપે છે અને ભાવથીજ નિશ્ચય શ્રીહરિની તદ્રૂપતા દર્શાવે છે ત્યા નિશ્ચય જે અન્વય તરીકે કવિશ્રીએ વાપર્યો છે, ત્યા તે ફેરવીને નિશ્ચયને કાલ્પનિક પ્રાધાન્ય આપીને તેમાથી યોગનો અર્થ કાઢવાને વ્યર્થ

પ્રભુનો ભક્ત અનુભવ કરે છે. આ યુક્તિથી ૭૮ મા પેરેગ્રાફમાં ભાવ શબ્દને પ્રાધાન્ય આપવું જોઇએ ત્યાં પણ સિદ્ધ સાક્ષાત્કારરૂપી યોગ શબ્દથી સંભ્રમ કર્યો છે.

૮૦ મા પેરેગ્રાફમાં એક નવો સવાલ ગોવર્ધનરામભાઈ ચર્ચે છે. દયારામભાઇના પુષ્ટિપથરહસ્યમાં એવું સૂચન આવે છે કે નૃસિંહ મેહેતા પોતાના પદમાં વલ્લભને વિઠ્ઠલનું પ્રાકટ્ય ભવિષ્ય વાણી તરીકે દર્શાવે છે. આ પદ ગોવર્ધનરામભાઇને મળ્યું ન હતું, તેથી તેઓ એવા અનુમાન પર આવ્યા કે સંપ્રદાયમાં કોઇ એવો ઉલ્લેખ હશે જેનો આધાર દયારામભાઇએ લીધો. નૃસિંહ મેહેતાનો શા વાસ્તે આધાર સંપ્રદાયવાળાઓએ લીધો એનું ખાસ કારણ ગોવર્ધનરામ આપતા નથી; પરંતુ નૃસિંહ મેહેતાનાં કાવ્યો અને સંપ્રદાયનું મંતવ્ય એ બેમાં સામ્ય એઓ પોતે જુએ છે. અહીં વિચારવાનું તો એ છે કે સંપ્રદાયના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ જગ્યાએ નૃસિંહ મેહેતાનો ઉલ્લેખ નથી. નૃસિંહ મેહેતાનો આશ્રય ધુરંધર આચાર્યો લે અને તે પણ ભાગવત, ઉપનિષદ્ ઉપર ભાષ્ય કરીને એ માનવું અને મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ એક જાતની ધૃષ્ટતા છે. જે પદને આધારે દયારામભાઇએ આવું લખ્યું તે નીચે પ્રમાણે છે.

"શ્રી વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલ ભૂતલે પ્રકટીને
પુષ્ટિ માર્ગ તે વિશદ કરશે.
દૈવી નિજ જીવકો શરણ જે આવશે,
તેનો વિના સાધનો ઉદ્ધાર કરશે"

આ આખું પદ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' ના ચોથા વર્ષના પહેલા અંકમાં છપાયું છે; અને તે અમને દયારામભાઇના શિષ્ય જોશી છગ-

નવધાભક્તિને વાસ્તે ગોવર્ધનરામભાઇ બહુ ભ્રમણમા પડયા છે અને એ ભ્રમણને લીધે જ્યા વિરોધ નથી ત્યા એમને વિરોધનુ દર્શન થયુ છે અક્ષરદેહના ૬૬ મા પેરેગ્રાફમા જે એમણે લખ્યુ છે. તે સર્વ ભ્રાન્તિમૂલક છે. નવધાભક્તિ એ અધ કક્ષાની છે એ નવધાભક્તિ પૈકી ૮ પ્રકારની સખ્યવત ભક્તિ પર્યન્તની પ્રાપ્તિ થયા પછી ૯ મી આત્મનિવેદન થાય ને તે પછી દશમી પ્રેમ ભક્તિનો અધિકાર થાય છે પ્રેમ પછી આસક્તિ આસક્તિ પછી વ્યસન અને વ્યસન પછી તન્મયતા એ ઉત્તરોત્તર ભક્તિના પ્રકારો કવિશ્રી જણાવે છે. નવધાભક્તિ સાધનરૂપ છે અને આસક્તિ વ્યસન અને તન્મયતા એ ફલરૂપ છે એમ કહીને ત્યાર પછીના પદમા કવિશ્રી પ્રેમની ચાર અવસ્થા દર્શાવે છે આસક્તિની ત્રણ, વ્યસનના બે, અને તન્મયતાની એક આ દશ અવસ્થા વિરહ અવસ્થાની દશ અવસ્થાઓને મળતી છે કારણકે જ્યારથી ભક્તને પ્રેમાવસ્થા થાય છે ત્યારથી એને પ્રભુનો વિરહ થાય છે અત્ર કહેવુ જોઇએ કે કવિશ્રીએ આ દશ અવસ્થાઓ જે ગણાવી છે તેમા અત એટલે મરણ એ દશમી અવસ્થા ગણાવી નથી પણ એને મૃત્યુમાદસ્ય કહી છે જે અવસ્થામા ભક્ત બાહ્ય પદાર્થના કઈપણ અનુસધાન વિના અતરમા બિરાજતા પ્રભુથી જીવન પામે છે તે આ અવસ્થા છે આ દશ દશાઓ કવિશ્રીએ ગણાવી છે. એના નામ બહુ ચોક્કસ રીતે દર્શાવ્યા નથી તેનુ કારણ કવચિત્ એમના એવા શ્રવણ અને સ્મરણને આભારી હશે, પરંતુ નામ ભેદ આપણે ટાળી દઇએ તો એજ દશ ભેદને કવિશ્રી અહીંઆ વર્ણવે છે આમાની નવ અવસ્થાનુ વર્ણન રસી હૃદયત કવિ કાલીદાસ મેઘદૂતમા કરે છે અને જેનુ વિવેચન મલ્લીનાથ સુનિપુણતાથી કરે છે .

દશમા પ્રકરણમાં ભક્તિયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર વર્ણવે છે. પાતંજલયોગની તરફ કવિશ્રીનું કેવુ વલણ છે તે એમનાં જ વાક્યો ટાંકી દર્શાવ્યું છે છતાં આ પ્રકરણમાં ભક્તિયોગના યોગ શબ્દથી ભ્રમ પામીને કેટલીક જગ્યાએ કવિશ્રીએ યોગ શબ્દનો યૌગિક અર્થ કર્યો છે તે જગાએ પાતંજલયોગના પોતાના અભ્યાસને લીધે આરોપણ થયું છે. આ યોગના પ્રકારનું વર્ણન અકાંડતાંડવ જેવું છે એટલે તેના પર કાલક્ષેપ કરવાની આપણને જરૂર નથી. એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રદીપકારે દર્શાવેલું ટાંક્યુ છે અને તેનો પાતંજલયોગ સૂત્રના તૃતીય વિભૂતિ પાદની સમાધિમાં જે સિદ્ધિઓ થાય છે તેની જોડે સંભ્રમ કર્યો છે. ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાગટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, સમાધિમાં અનુભવેલો નથી. એટલે તે સ્વરૂપપ્રાકટ્યનો આ સૂત્રોમાં દર્શાવેલો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર જોડે સંભ્રમ કરવો અયુક્ત છે. પાતંજલયોગ સૂત્રમા જે સાક્ષાત્કાર દર્શાવેલો છે તે પ્રભુ બહારથી અંતર્ધાન થઇ એમના હૃદયમાં બિરાજીને એમનું જીવન સંપાદન કરતા હતા તે સ્વરૂપનો છે. આ સ્વરૂપ અત્યંત પ્રેમના આવેશમાં બાહાર પ્રકટ થાય છે. આને લીધે જ, જેનો સ્થૂલ દેહ, મથુરામા હતો તેથી કૃષ્ણના દેહનો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર ગોપિકાઓને થયો અને તેમણે ઉદ્ધવજીને કરાવ્યો એ લખવુ કેવળ ભક્તિ માર્ગનું અને દયારામભાઈના હાર્દનુ તદન અજ્ઞાન સિવાય બીજું શુ કહેવાય ? ભક્તિમાર્ગમાં કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ગણાતાજ નથી. છતા ગોવર્ધનરામે તે રીતે ગણવામા મોટી ભૂલ કરી છે તેમજ કેટલીક ગરબીઓની ટીકામાંથી યોગનો અર્થ તેમણે ઉપજાવી કાઢ્યો છે. અને 'શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાતના પ્રદીપ કર્તા' ના

લેખ ઉપર ટીકા કરી નાખવાનુ ધાર્ષ્ટ્ય કરે છે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતના પ્રદીપ કર્તાએ એકનાએ નહિ પરંતુ ભાગવતકારે અને ભાગવતના સર્વ ટીકાકારોએ અને દયારામભાઈ વગેરે સર્વેએ રાસલીલાને રૂપક માની નથી તે ગોવર્ધનરામભાઈ કેમ ભૂલી જાય છે? રાસલીલામા લૌકિક શૃગાર નથી જ જેમ અલૌકિક શૃગાર રસ સદા નિર્દોષ જ છે, તેમ લૌકિક શૃગાર રસ પણ સ્વત દુષ્ટ નથી. પત્નીના અથવા નાયક નાયિકાના નિર્દોષ પ્રેમ અને તે પ્રેમના વર્ણનમા પ્રકટ થતો શૃગાર દુષ્ટ છે એમ કેવળ અરસિક કહી શકે ત્યારે અહિ પ્રાકૃત તાત્પર્ય શન્ય અલૌકિક શૃગાર અદુષ્ટ હોય તેમા શી નવાઈ? અને તેનો ગાનાર અને તેનો ગાઇને અનુભવ કરનાર અદુષ્ટ હોય જ એમા કાઇ પણ સશય નથી

સ્વચિત્તમા મલિનતા હોય ત્યારેજ શૃગારના શબ્દોમાથી અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે વળી રાસલીલામા વ્યભિચાર વર્ણ્યો નથી નહિ તો જેવી રીતે કોઇ સ્ત્રીનો પરકીય પુરૂષ જોડે સબંધ તે શૃગાર નહિ કહેવાતા રસાભાસ કહેવાય તેવીજ રીતે આ પણ રસાભાસ કહેવાય ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનાતો શુ પણ કહેવાતા સર્વ પતિ માનતા પણ પતિ તરીકે માનતા હતા અને તેથીજ તેમના સર્વાત્મભાવથી અને સર્વસ્વ અર્પ ણથી ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ અને શૃગારનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યુ છે એ ઉત્તમોત્તમ રસને પોતના બુદ્ધિદોષથી રસાભાસ ગણીને દોષ દેનારાઓની બુદ્ધિની વિપરીતતાને ધન્ય છે જેવી રીતે બાળક આગળ તેની અસત નિર્દોષ તાને લીધે તેને શૃગારના શબ્દમાથી સ્ફુરતુ તાત્પર્ય સ્ફુરતુ નથી તેવીજ રીતે નિર્દુષ્ટ અત કરણવાળા ભગવદ્રસ પીનારા ભક્તજનોને તેજ શબ્દોમાથી (શૃગારના શબ્દોમાથી) વિષયતા નથી સ્ફુરતી પરતુ

પ્રભુનુ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ (શૃગાર સ્વરૂપ-રસ સ્વરૂપ) હૃદયમા સ્ફુરે છે અને એ સ્ફુરવાથી સર્વત્ર આનદ પ્રસરી રહે છે, અને એ આનદ જ્યારે છલકાય છે, ત્યારે તેને કવિત્વશક્તિવાળા ભક્તો કાવ્યરૂપે વર્ણવે છે અને તેથીજ એમા વિષયવાસનાની ગધ હોય એમ કહેવુ વાજબી નથી આથીજ ગોવર્ધનરામભાઈનો એ કવિના શૃગાર રસપર કરેલો નિર્ણય કેવળ ભૂલ ભરેલો છે

યોગીને સમાધિમા અનુભવાતો સાક્ષાત્કાર છે તેને ભક્તના સ્વરૂપ પ્રાકટ્યના અનુભવ જોડે કશપણુ સબધ નથી, વળી ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે સ્થૂલ અને સુક્ષ્મ દેહના તિરોધાન થયા પછી બ્રહ્માનંદમાથી ઉદ્ધાર પામેલા અને ત્યાર પછી લીલાવિગ્રહ પ્રભુના કૃપાતિશયથી પ્રાપ્ત કરેલા ભક્તના સબધમા છે. એટલે ભક્તની વિગ્રહાદિ સર્વ સામગ્રી પ્રભુરૂપ હોવાથી તેને સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો અનુભવ કરવામા યોગીના ચિત્ત સવલનની કઇ અપેક્ષા નથી.

૭૫ મા પેરામા એક અજાયબી ભરેલી કલ્પના કરેલી છે. "**वेदानाम् सामवेदोह**" "**स्त्री सामवेदोह**" એમ નહિ તેનો અર્થ કેવળ સ્વચ્છદતાથી કર્યો છે સામવેદમા ગાયોને એકઠી કરવાને સામમત્રો છે તે મત્રોમા જે ગાયોને એકઠી કરવાનુ વર્ણન છે તે ઈંદ્રિયો રૂપ ગાયો હતી એમ માનવુ એ વેદના મત્રનુ પણ અજ્ઞાન સૂચક છે અને તેનો સબધ ' વેદોના સામવેદો સ્ત્રી જોડે બોધવો એ છે "**वेदानाम् सामवेदोस्मि**" મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે વિભૂતિઓ ગણાવે છે તેમા સામવેદ પણ હુ છુ એટલુ દર્શાવે છે મહાભારત કાળમા અને વ્યાસજીના સમયમા પણ કાઇક સામવેદનુ પ્રાધાન્ય વિશેષ હશે જેથી ભગવાને પોતાની વિભૂતિમા

સામવેદને ગણ્યો એજ કારણને લીધે વ્યાસજી વેદાંતસૂત્રમાં માંમો પનિષદના વાક્યો વિશેષતાથી ટાંકે છે ત્યાં પણ વેણુનાદનો પણ સબંધ કર્યો છે સંપ્રદાયમાં વેણુનાદ ઇત્યાદિનો યોગીની સાથે કોઇ પણ રીતે સંબંધ કરવામાં આવ્યો નથી, તેમ દયારામભાઇએ પોતાના કાવ્યોમાં તે રીતે યોજ્યો હોય એ એ વીસમી સદીની નવી શોધ ગોવર્ધનભાઇએ કરી હોય એમ લાગે છે ૭૬ મા પેગમાં સોહ ની ડાર્ઈક પ્રાણવાયુ સાથે ઘટના કરી છે એ પણ અમને તો કાલ્પનિકજ લાગે છે

૧૧મા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ કવિશ્રીની પુષ્ટિભાવનાનું વર્ણન કરે છે ગોવર્ધનરામનું મન યોગમાં એટલું બધું ગ્રસ્ત થઇ ગયું છે કે, જ્યાં આગળ કવિશ્રી સંપ્રદાયમાં મનાતા ભાવને પ્રાધાન્ય આપે છે અને ભાવથીજ નિશ્ચય શ્રીહરિની તદ્રૂપતા દર્શાવે છે ત્યાં નિશ્ચય જે અન્વય તરીકે કવિશ્રીએ વાપર્યો છે ત્યાં તે ફેરવીને નિશ્ચયને કાલ્પનિક પ્રાધાન્ય આપીને તેમાંથી યોગનો અર્થ કાઢવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે સંપ્રદાયમાં જે સ્વરૂપની સેવા થાય છે તેમાં કેવળ મંત્રોના ઉચ્ચારથી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થતું માનવામાં આવતું નથી પરંતુ પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે અને તે સર્વ વ્યાપક પ્રભુ ભક્તના કેવળ ભાવથી એટલે પ્રેમથી તે સ્વરૂપ ધારણ કરીને પોતાના સર્વ વ્યાપકત્વનું તિરો ધાન કરીને પણ તેનું કલ્યાણ કરવાને નિત્ય પ્રકટ દર્શન તો આપે છે આમાજ હેતુથી સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ શબ્દ નહિ વપરાતાં સ્વરૂપ શબ્દ વપરાય છે અને તે સ્વરૂપના પ્રકટ દર્શન થવામાં જ કવિશ્રી અને ઇતર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે, અને તે સ્વરૂપ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે આનંદ અનુભવ કરતો રસ સ્વરૂપ

પ્રભુનો ભક્ત અનુભવ કરે છે. આ યુક્તિથી ૭૮ મા પેરેગ્રાફમાં ભાવ શબ્દને પ્રાધાન્ય આપવું જોઇએ ત્યાં પણ સિદ્ધ સાક્ષાત્કારરૂપી યોગ શબ્દથી સંભ્રમ કર્યો છે.

૮૦ મા પેરેગ્રાફમાં એક નવો સવાલ ગોવર્ધનરામભાઈ ચર્ચે છે. દયારામભાઇના પુષ્ટિપથરહસ્યમાં એવું સૂચન આવે છે કે નૃસિંહ મેહેતા પોતાના પદમાં વલ્લભને વિઠ્ઠલનું પ્રાકટય ભવિષ્યવાણી તરીકે દર્શાવે છે. આ પદ ગોવર્ધનરામભાઇને મળ્યું ન હતું, તેથી એઓ એવા અનુમાન પર આવ્યા કે સંપ્રદાયમાં કોઇ એવો ઉલ્લેખ હશે જેનો આધાર દયારામભાઇએ લીધો. નૃસિંહ મેહેતાનો શા વાસ્તે આધાર સપ્રદાયવાળાઓએ લીધો એનું ખાસ કારણ ગોવર્ધનરામ આપતા નથી; પરંતુ નૃસિંહ મેહેતાનાં કાવ્યો અને સંપ્રદાયનું મંતવ્ય એ બેમાં સામ્ય એઓ પોતે જુએ છે. અહીં વિચારવાનું તો એ છે કે સંપ્રદાયના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કોઈ પણ જગાએ નૃસિંહ મેહતાનો ઉલ્લેખ નથી. નૃસિંહ મેહેતાનો આશ્રય ધુરંધર આચાર્યો લે અને તે પણ ભાગવત, ઉપનિષદ્ ઉપર ભાષ્ય કરીને એ માનવું અને મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ એક જાતની ધૃષ્ટતા છે. જે પદને આધારે દયારામભાઇએ આવુ લખ્યુ તે નીચે પ્રમાણે છે.

" શ્રી વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલ ભૂતલે પ્રકટીને
પુષ્ટિ માર્ગ તે વિશદ કરશે.
દૈવી નિજ જીવકો શરણ જે આવશે,
તેનો વિના સાધનો ઉદ્ધાર કરશે "

આ આખુ પદ ' પુષ્ટિભક્તિ સુધા ' ના ચોથા વર્ષના પહેલા અંકમા છપાયુ છે, અને તે અમને દયારામભાઇના શિષ્ય જોશી છગ-

નલાલભાઇ તરફથી મોકલવામા આવ્યુ હતુ. ગોવર્ધનરામ ઝાટલુ તો ખરૂ જુએ છે કે નૃસિંહ મેહેતાના કાવ્યોમાથી પ્રકટ થતો સિદ્ધાંત તે સંપ્રદાય સિદ્ધાંતને બહુધા મળતો આવે છે. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કાઢવામા આવે છે કે જે વખતે શ્રીમદાચાર્યજીનુ પ્રાકટ્ય થયુ તે સમયમા સર્વત્ર આવી જાતનુ ભક્તિનુ સ્વરૂપ હવામાં ઉડતુ હશે અને સદ્‌ગત ઇચ્છારામને વાસ્તે કંઇ કહેવુ પ્રાપ્ત થાય છે એ મને પોતાને નૃસિંહ મેહેતાની ભક્તિમા અને પુષ્ટિ ભક્તિમા કંઇ પણ આમ્યતા દેખાતી નથી. આને તે અમારે કેવા પ્રકારની ભૂલ કહેવી તેનો ન્યાય કરવાનો આ બન્નેના ગ્રંથોનો વિમળ બુદ્ધિથી અભ્યાસ કરનારાઓને સોપીશુ

આજ ફકરામા શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યના સ્વરૂપ વાસ્તે કંઇક ઇસારો કર્યો છે અને તે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતમા જેમણે તલ સ્પર્શ કર્યો છે તેમનાથી સમજી શકાય એમ છે, બીજાનો અત્ર અધિકાર નહિ હોવાથી એનુ વિવેચન કરવુ આવશ્યક નથી ટુકમા એટલુંજ જણાવીને વિરમુ છુ કે શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીની કવચિત્ કૃષ્ણ રૂપે તો કવચિત્ અગ્નિરૂપે કવચિત્ સ્વામિનીજીરૂપે, તો કવચિત્ નંદનાદ રૂપે એમ અનેક એમના ભક્તોએ એઓશ્રીને વાસ્તે ભાવનાઓ પોતાના સ્તોત્રોમા તથા કીર્તનોમા અને પદોમા કરેલી છે નાગમભાઇ આ સર્વ વાતે વિજ્ઞાન હોવાથી યથારૂચિ પોતે વર્ણવે છે, કારણકે દયારામભાઇનો ઉદ્દેશ ત્વગ્ર થોમા સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરવાનો હતો.

બારમા પ્રકરણમા ગોવર્ધનરામભાઇ કવિશ્રીના શૃગાર રસ તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે ૮૫ મા ફકરામા (પેરામા) ૬૨ થી તે ૭૩ ફકરા સુધી જે પોતે લખી ગયા છે તેનો મમગ્ર સાર આપે છે, પરંતુ તે

ફકરાની સમાલોચનામાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તેમ અહિં પણ તેનોજ ગોટાળો ચાલુ છે. નવધા ભક્તિએ સર્વ પ્રકારની ભક્તિ, પ્રેમ આસક્તિ ને વ્યસન પહેલાંની છે. અને તેનો પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન જોડે સંભ્રમ કરવો એ ગ્રંથકારના આશયને અન્યાય કરવા જેવું છે. જે ભક્તોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક તનુ પ્રભુદ્વારા જેમણે સંપાદન કરેલું છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વયં થયા છે તેવા પ્રભુથી અભિન્ન ભક્તોનું પ્રભુ સાથે નિત્ય રમણ તે રાસલીલા કહેવાય છે. આ રાસલીલાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનું વર્ણન આદરે છે.

દયારામ કાવ્ય સંગ્રહમાં આપેલી ૩૩ મી ગરબી ટાંકીને (પા. ૧૮૦ માં) તેમાંથી પાતંજલયોગ સમજાવવાને અને પોતાની કલ્પના સુદૃઢ કરવાને ગોવર્ધનરામભાઇએ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોવર્ધનરામભાઇએ જો ભાગવત વાંચવાનો પરિશ્રમ લીધો હોત તો એમને, આ ગરબીનું મૂળ સ્પષ્ટ જણાયું હોત આ પ્રસંગ ગોપિકાઓ અને ઉદ્ધવ વચ્ચેનો છે. જે સમયે કૃષ્ણ પોતે મથુરાજીમાં બિરાજે છે અને ગોપિકાઓ જેઓ સર્વ કૃષ્ણને આર્યપુત્ર તરીકે સંબોધે છે તે સર્વ સ્વામિનીજીઓ છે. આ ગોપિકાઓને પ્રભુનો વિરહ અને પ્રભુ પ્રતિ એમનો કેવો ભાવ છે તેનો કંઇક ખ્યાલ આપવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના જ્ઞાની ભક્ત ઉદ્ધવને ગોપિકાઓને ઉપદેશ આપવાના મિષે તેમની પાસે મોકલ્યા છે. ઉદ્ધવજી ત્યા આવીને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ગોપિકાઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જોઇને તેઓ ગર્વ રહિત થઈ જાય છે અને પછી જે વચન ઉચ્ચારે છે તે દયારામભાઇના ટીકાકારે ધ્યાનમાં લીધો હોત તો તેમણે કરેલું અનુમાન તેઓ કરત નહિ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ગોપિઓને શ્રીકૃષ્ણનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પાતજલયોગ સૂત્રનો નથી પરતુ વિરહ અવસ્થામા જે ભક્તને થાય છે તેવા છે આથી ગોવર્ધનરામભાઇએ અક્ષરદેહમા દયારાનભાઇની દષ્ટિ સમજાવવામા મોટી ગુલાટ ખાધી છે

તેરમા પ્રકરણમા ગોવર્ધનરામ નૃસિંહ મેહેતા અને દયારામભાઇને સરખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પ્રથમ કેટલુક પ્રારાગિક મ્હીને નૃસિંહ મહેતાના સુરત સગ્રામ નો સાર આપીને છેલ્લે ઘનકુજમા જઈ કૃષ્ણ રાધા રાસ રમે છે એનુ રહસ્ય સમજાવતા સ્થૂલ શૃગારની ભાષાને આદિ કવિ માત્ર પરિભાષા રૂપેજ વાપરે છે એવા નિર્ણય પર આવે છે **સુરત સગ્રામમાં** ભક્તોના જે બે વિભાગ પાડયા છે, તેમા જ્ઞાની ભક્ત તરીકે જયદેવ છે અને કેવળ પ્રેમી ભક્તના વર્ગમા નૃસિહ મેહેતો પોતે છે આ વાત જે લોકો નૃસિહ મેહેતાને જ્ઞાની ભક્ત ગણીને એના કાવ્યમાથી ભગવલ્લીલાના જ્ઞાન સિવાય જ્ઞાનના કુસકા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમને એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે

૮૮ મા પેરામા ગોવર્ધનરામ એક નવી કલ્પના કરે છે દયારામના કાવ્યનુ બીજરૂપ મૂળ નૃસિહ મેહેતાનુ કાવ્ય નથી પરતુ સૂરદાસાદિ અષ્ટ સખા, ગોપાળદાસજી અને સાપ્રદાયિક સસ્કૃત ગ્રથો જેવા કે શૃગારરસમડન વગેરે કવિશ્રી આ લોકોનો ઉપકાર ગ્રથોના આરભમા વારવાર દર્શાવે છે (નૃસિહ મેહેતાના કાવ્યમા અને દયારામભાઇના કાવ્યમા સામ્ય છે, પરતુ દયારામભાઈએ પોતાના કાવ્યો નૃસિહ મેહેતાના કાવ્યો ઉપરથી રચ્યા નથી. કેટલીક જગ્યાએ જે સામ્ય જોવામા આવે છે તે સામ્ય દયારામભાઇએ

નૃસિંહ મેહેતામાંથી લીધુ એમ નથી પરંતુ બન્નેએ પ્રાચીન ગ્રંથો માંથી અવતરણ કરેલુ છે.) નવધાભક્તિનો પ્રકાર જેનુ મૂળ રા. ગોવર્ધનરામ, નૃસિંહ મેહેતામાં જુએ છે તે (નવધા ભક્તિનું પણ મૂળ શ્રીમદ્‌ભાગવત છે.

૧૦૩ મા ફકરામાં ગોવર્ધનરામભાઇને પાછું યોગશાસ્ત્રનું આવરણ લાગે છે અને તેને લીધે દયારામભાઇનું હાર્દ અવળું ઉતારે છે. જો ગોવર્ધનરામભાઇએ રાસપંચાધ્યાયી વાંચી હોત તો આવુ અનિષ્ટ અનુમાન દોરત નહિ. અક્ષરબ્રહ્મ અને રાધાકાન્ત (શ્રીકૃષ્ણ) ના સ્વરૂપમા પોતાના કલ્પિત અર્થથી જે ગોથુ ખાધુ છે તેતો અંતસુધી કાયમ રહેશે. વળી એ ફકરામાં પોતે જણાવે છે કે ઇશ્વરવાચક શબ્દ વાપરતા કવિ આવા વિવેક કરવા ભૂલી જાય છે; પરંતુ ગોવર્ધનરામની સમજાવેલી ઇશ્વરભાવના કેટલી બધી ભ્રાન્તિમૂલક છે તે દર્શાવ્યું છે અને સત્ય શુ છે તે પણ દર્શાવ્યુ છે અને તે પ્રમાણે યોજના કરવાથી વિરોધનો અવકાશ રહેતો નથી.

૧૦૪ મા પેરામાં પણ શુદ્ધાદ્વૈત પ્રદીપકારનો ગ્રંથ વાચ્યા છતાં તેનો આશય સમજવાથી અથવા તો સમજેલા છતાં વિસ્મરવાથી કવિશ્રીના કાવ્યમા જ્યા વિરોધ નથી ત્યા વિરોધ જુએ છે. (દયારામભાઇ ગોપીઓના પ્રેમને વિકારોથી રહિત કહે છે. પ્રાકૃત ગોપીઓના પ્રેમમાં આકૃત વિકારો નથી અને જ્યા આગળ કૃષ્ણને રૂપવાળા કહ્યા છે ત્યાં આગળ કૃષ્ણમા જે રૂપાદિ છે તે લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે.) ઇશ્વરમાં (બ્રહ્મમા) સનાતુ વિરૂદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વ જે સંપ્રદાય પ્રમાણે દયારામભાઇ માને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ, દયારામભાઇનાં કાવ્ય સમજાવવાને યોગનુ બહુ મિશ્રણ

કરે છે દયારામભાઈના જે પદો એમણે ટાંક્યા છે તેમાંથી કેવળ પ્રેમની ભાવના સિવાય અમને તો કંઈ સ્ફુરતું નહિ હોવાથી હસવુ આવે છે અને મનુષ્ય પોતાના વિચારો કેટલે દરજ્જે સુધી મૂળવિના સામા માણસ પર આરોપે તે જોઈ ઈશ્વરની વિચિત્ર લીલાનો કંઈક અનુભવ થાય છે,

કવિશ્રીનો શૃંગાર રસ સમજાવતા ગોવર્ધનરામ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે દયારામભાઈએ રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમભક્તિ શાસ્ત્ર એ ત્રણેની મેળવણી કરી એક નવુ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે આ કહેવુ અમને કવિના હાર્દથી વિપરીત લાગે છે દયારામભાઈને પોતાને યોગ સમાધિનો પ્રયોગ અભિષ્ટ ન હતો એટલુજ નહિ પણ પ્રેમભક્તિ એજ પ્રાધાન્ય રીતે તેમને માન્ય હતી " યોગસમાધિરે ના ગમે પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમા ગમ્ય, દર્શન દીજીએરે દાસને, મહારા ગુણનિધિ ગીરધરલાલ " દયારામભાઈએ એમના જન્મારામા યોગશાસ્ત્ર વાંચ્યુ ન હતુ કે જેનો પોતે ઉપયોગ કરે રસશાસ્ત્ર અને પ્રેમભક્તિ શાસ્ત્ર એ તેમને મન જૂદા નહોતા. અલૌકિક રસ અને પ્રેમમા ઝાઝુ તારતમ્ય નથી કવચિત્ પ્રેમ રસથી ઓળખાય છે એટલે એ બે શાસ્ત્રમા ભિન્નતા કયાથી આવી તે સમજાતુ નથી વળી પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રંથોને વાસ્તે પોતે લખે છે કે તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા નથી ને શોધાયા નથી, પરતુ જો ગોવર્ધનરામ ભાઈએ સહેજ તપાસ કરી હોત તો એમને માલમ પડયુ હોત કે કાશીમા રત્નગોપાળભટ્ટજીએ અને મુંબઈમા પંડિત ગટ્ટુલાલે અને મન્નલાલ શાસ્ત્રીએ દયારામભાઈને સમજવા જેટલા ગ્રંથો શોધીને પ્રગટ કર્યાજ હતા અને તેનાપર દૃષ્ટિ નાખવાનો પરિશ્રમ ગોવર્ધનરામે લીધો હોત તો આવુ વિચિત્ર અનુમાન ન કાઢત

૧૧૧મા ફકરામાં ગોવર્ધનરામ પોતે લખે છે કે અંતિમ કવિનું પ્રેમસમાધિના વિષયમાં અવગાહન ઉપર ઉપરનું છે અને આદિ કવિ નૃસિંહ મેહેતાનું તે વિષેના મર્મ ભાગને પોહોંચે છે એવું સૂચવે છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે તે દયારામને ને નૃસિંહમેહેતાને સરખાવી જોતાં જણાશે. અમને તો આ અભિપ્રાયમાં આદિ કવિને વાસ્તે કંઇક પૂર્વપાત જણાય છે. આદિ કવિ સ્વતંત્ર વિચારક હોવાથી એમના વિચારો બહુ નિયમિત નથી અને જ્યારે અંતિમ કવિ સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરનારા હોવાથી એમના વર્ણનમાં અમુક નિયમ જળવાય છે. એટલુંજ માત્ર બેની વચ્ચે તારતમ્ય અમને લાગે છે.

૧૧૪મા ફકરામાં પોતે જણાવે છે કે કૃષ્ણની સાથે ભક્તો સૂક્ષ્મ દેહથી વિહાર કરે છે આ પણ એક ભ્રાન્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણની સાથે જે જીવો વિહાર કરે છે તે જીવો ભગવાન કનેથી અલૌકિક દેહ સંપાદન કરે છે અને તેમના અનુભવાત્મા પણ પોતે થાય છે.

અંતમાં રાસલીલાની ભાવનાને ગોવર્ધનરામ ધ્રુવ પ્રદેશના ધ્રુવના તારાની આસપાસ ફરતા તારાઓની સાથે સરખાવે છે. આ તે દયારામભાઇ સમજ્યા તે રાસલીલા કહેવાય કે દયારામભાઇના કાવ્યો ઉપર અધ્યારોપિત કરેલી પોતાની કલ્પના કહેવાય ?

આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામકૃત અક્ષરદેહ ગ્રંથ તપાસવાથી બુદ્ધિમાન્ વાચકને માલુમ પડશે કે આ ગ્રંથમાં પણ દયારામભાઇને કેટલો બધો અન્યાય થયો છે. ગોવર્ધનરામના પિતાશ્રી દૃઢ વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમની વૈષ્ણવતાના સંસ્કારો એમના ઉપર નહિ પડેલા હોવાથી અને તેને બદલે મનઃસુખરામના માયાવાદની અસલ છાપ એમના

મગજ પર બેઠેલી હોવાથી દયારામભાઇના સત્ય સ્વરૂપનુ દર્શન કરી શકયા નથી નૃસિંહમેહેતા જોડેની દયારામની મરખામણીમા કવિશ્રીને આદિ કવિ (નૃસિંહમેહેતા)ના શિષ્ય સ્થાને બેસવા યોગ્ય ગણ્યા તે મહાન્ અન્યાય કર્યો છે

આ ઉપરથી અક્ષરદેહમા દયારામભાઈ વિષે જે વિવેચન પ્રકટ થયુ છે તે કેટલુ સત્ય છે તેનો નિર્ણય વાચક આ ઉપરથી કરી શકશે.

મૂ તુ તેલીવાળા.

પ્રકરણ ૪ થું.

કવિશ્રીના શૃગાર રસ

मावैरकुरित महीमृगदृशामाकल्पमासिंचितम्
प्रेम्णा कद्लित मनोरथमयै शाखाशतै संभृतम् ।
लोल्य पल्लवित मुदा कुसुमित मत्याशया पुष्पितं
लीलाभि फलित भजे व्रजवनीशृगारकल्पद्रुमम् ॥

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી.

तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योन्तर आत्मानन्दमय । तेनैष पूर्ण । स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम् । अन्वय पुरुषविध । तस्य प्रियमेव शिर: । मोदो दक्षिण पक्ष. । प्रमोद: उत्तर. पक्ष. । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा ॥

तत्तिरीयोपनिषद्-ब्रह्मानन्दवल्ली

એ બે કવિઓના (નરસિંહ અને દયારામ) અનુભવ, એ એનાં હૃદય, એ એની જ્વાલાઓ, જ્યા સુધી લોક ભક્તિ રસના આસ્વાદ કરતા ત્યા સુધી પૂજાતા અને તેમના કીર્તિદેહ પુરુષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતા. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્ય અને શ્રેયસ્કર લાગતા માતાપિતાના અને સ્વામીઓના દેખતા તેમના શૃંગાર પરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કોઇને એ સ્ત્રીઓના ગાવાના પદાર્થોમા કોઇ શબ્દ વર્જ્ય લાગતો ન હતો અને કોઈના શ્રવણમા કે હૃદયમા અપવિત્રતા પેસતી નહી.

ગોવર્ધનરામનો અક્ષરદેહ પૃ. ૯૬

ભાવિક નિયમ છે કે કોઇપણ ગ્રથકારનો આશય સમજવો હોય તો જે દૃષ્ટિબિન્દુથી તે ગ્રથકારે લખ્યુ હોય તે દૃષ્ટિબિન્દુથી જો આપણે જોતાં શીખીએ તોજ આપણે તે ગ્રથકારનો આશય સમજી શકીએ. એ ગ્રથકારના આશય સમજ્યા વિના કંઇપણ અભિપ્રાય આપવો અથવા તેના મત સબધી લેખની પ્રવૃત્તિ કરવા સાહસ કરવુ તેમા ગ્રથકારને પ્રાય અન્યાય કરવા જેવુ છે જે ભક્તોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક તનુ, સપાદન કરેલ છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વય થયા છે, તેવા પ્રભુથી અભિન્ન ભક્તોનુ પ્રભુ સહ નિત્ય નૂતન રમણ તે રાસ લીલા કહેવાય છે દયારામભાઇ જાતે હૃદયથી એવુ માનતા કે પોતે

પણ અગીકૃત જીવ છે, અને પ્રભુનો પોતાને જે વિરહ થયેલો છે તે વિરહ દુ ખ પ્રભુના ગુણગાન કરીને જરૂર કરી શકે જેમ વિરહિણી સ્ત્રી પોતાના પતિના વિયોગમા તે પતિના ગુણગાન સ્મરણ કરવામાજ કૃતાર્થતા માને છે તેવીજ રીતે દયારામભાઇ જે રસેશ પ્રભુથી પોતાને વિયોગ થયેલો છે તે પ્રભુની અનેક પ્રકારની રાસાદિ લીલાનુ મુક્ત કઠે બહુજ ભાવથી ગાન કરી નિરોધરૂપ પરમફલનો અનુભવ કરવામા કૃતાર્થતા માને છે. એ નિરોધનુ જેટલે અશે દયારામભાઇના વાચ્યોમા પ્રાકટ્ય થાય તેટલે અશે દયારામભાઇનું હાર્દ વિશેષ સમજાય. દયારામભાઇ રાસ લીલાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનુ વર્ણન કરે છે **रसो वै सः** શ્રુતિમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ રસરૂપ છે અને રસશાસ્ત્રનો પ્રથમ વિનિયોગ પ્રભુમાજ થવો જોઇએ તેથી અને સર્વ રસોમા શૃગાર શ્રીઅગે (અગ્ર) હોવાથી કવિશ્રીએ પ્રાચીન સપ્રદાયને અનુસરીને રસરૂપ પ્રભુના નિરુપધિ અને નિરવધિ રસેશ આનદમયના રાસોત્સવનુ નિર્મલ અત કરણથી અને શુદ્ધ પ્રેમ ભક્તિભાવથી ગાન કરવામાં કૃતકૃત્યતા માની છે દયારામભાઇની પૂર્વે જયદેવ કવિએ આજ પ્રમાણે ગીતગોવિન્દમા કૃષ્ણરાધાના વસતોત્સવનુ ગુણગાન કર્યું છે નૃસિંહ મહેતા અને મીરાબાઇએ પણ તેમ કર્યું છે સૂરદાસ નદદાસ, કૃષ્ણદાસ વગેરે વ્રજભાષાના ધુરધર કવિઓએ આજરીતે પ્રભુની લીલાનુ ગુણગાન કર્યું છે પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓએ અને સસ્કૃત ભાષાના કવિ જયદેવે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કધને અનુસરીને સ્વકાવ્યો યોજ્યા છે દશમસ્કધની ટીકાઓમા શ્રીધર, મધુસૂદન જીવગોસ્વામી શુકદેવ વિજયધ્વજ અને શ્રીમદાચાર્યજી વગેરે સર્વે ટીકાકારોએ બહુ વિસ્તાર પૂર્વક આ વિષય ચર્ચાને કૃષ્ણનુ અને રાસોત્સવનું નિર્દોષત્વ અને પૂર્ણાનદત્વ અને તેના ગાનથી જીવની મુક્તતા અને કૃતાર્થતા

મુકત કંઠે ગાઇ છે. આવાજ કાંઇક કારણને લીધે કેટલાક મહત્ વિચારકો કાલીદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કરતાં જયદેવાદિની કક્ષા ઉત્તમ ગણે છે, અને ખેદ દેખાડે છે કે આવી ઉત્તમ શકિતઓનું દાન કાલીદાસાદિ કવિઓને થયેલું હોવા છતાં તે શકિતઓનો વિનિયોગ પ્રભુ ગુણગાનમાં ન કરતાં માત્ર પ્રાકૃત વિષયમાં કર્યો. સંપ્રદાયમાં શ્રીમદાચાર્યજીનાં શ્રીસુબોધનીદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની અને રાસોત્સવની ઉત્તમ ભાવનાઓ ભકત હૃદયોમાં સ્ફુરી હતી. ગુર્જર કવિઓમાં દયારામભાઇના હૃદયમાં એ ભાવનાઓનું સુદૃઢ બીજ અણુભાષ્યનો પ્રદીપ ટીકાકૃત શ્રીડાકોરવાલા ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ રોપ્યું હતું અને તે બીજ વૃક્ષરૂપે ફેલાતાં કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાં પ્રકટ થાય છે. પ્રથમ તો કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો કેવલ લૌકિક શૃગાર જોડે સંભ્રમ કરવો એ કવિશ્રીના હાર્દનું અત્યંત અજ્ઞાન સૂચવે છે. અને તેથી કવિશ્રીના કાવ્યોમાં ભક્તિશૃગાર અને કેવલ શૃગાર એમ વર્ગીકરણ કરવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. દયારામભાઈનો શૃંગારરસ એજ વિરોધાભાસ જેવું છે. દયારામભાઇએ વળી કયા લૌકિક નાયકના ભાવો ચિતર્યા છે? જેને લોકો શૃગાર કહે છે તે તો દયારામભાઇના કાવ્યોમાં અભાવ રૂપેજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, ત્યારે શું દયારામભાઇના કાવ્યોમાં શૃગાર રસજ નથી? દયારામભાઇના સર્વપંડિત ટીકાકારો શુ ભ્રાન્ત હતા? ના, ના, એમતો નહોતું. દયારામભાઇનાં કાવ્યોમાં શૃગારરસ તો છેજ, પરન્તુ એ શૃગાર લૌકિક વિષયક નથી પણ ભગવદ્‌વિષયક છે. કવિશ્રીએ બાયરન કે કલાપિની માફક કોઈ લૌકિક પ્રાકૃત જનોનો શૃગાર ગાયો હોય એવું એક પણ એમનું કાવ્ય નથી. કવિશ્રીનો શૃંગાર તો કૃષ્ણગોપી વિષયક છે, કૃષ્ણગોપીનો અલૌકિક રસાનન્દ કવિશ્રીની માફક નહિ સમજીને દયારામભાઇના ટીકાકારો ભ્રમણ-

ચન્દ્ર બન્યા અનેક મનમાનતા ગાન્ધર્વનગરમા વિહાર કરવા લાગ્યા દૈવની વિપરીતતા પણ કેવી કે જે કાવ્યોથી દયારામભાઇએ, આલોક અને પરલોકની તૃષ્ણા છોડીને, ભજનાનન્દ પ્રાપ્ત કરી સ્વકૃતાર્થતા માની, તેજ કાવ્યોથી દયારામભાઇના નિર્ગુણ ટીકાકારોએ એમને વિષય લપટ ઠરાવ્યા ? દયારામભાઇની કવિતાનો એક મહાન્ ભાગ ભગવાનની લીલા વિષયક છે એ કાવ્યોમા કૃષ્ણ અને ગોપીઓના અનેક પ્રકારના રમણનુ કવિશ્રીએ બહુજ ભક્તિભાવથી વર્ણન કર્યું છે દયારામભાઇના કાવ્યોનુ જો વર્ગીકરણ કરવુ હોય તો એક ભગવત્લીલા વિષયક અને દ્વિતીય ઉપદેશાત્મક ગાન્ચ એમ કરવુ જે જે કાવ્યો દયારામ ભાઇએ ઉપદેશ કરવાને લખ્યા છે તે કાવ્યોમા દયારામભાઇના કટ્ટા શત્રુને પણ દુધમાથી પોરા કાઢવાની માફક સૂક્ષ્મદર્શક યત્ન લઇને બેશે તો પણ કોઇ પ્રકારનો દોષ જડી શકે એમ નથી

ભગવલ્લીલાવિષયક કાવ્યોમા કેટલાક આખ્યાનો જેવા કે રૂક્મિણી વિવાહ, સત્યભામા વિવાહ, અષ્ટપટરાણીવિવાહ ઇત્યાદિ કાવ્યોમા માત્ર કથાઓનો અનુવાદ કર્યો છે કેટલાક કાવ્યો સ્તુતિ વિષયક છે અને બાકીના જે ભગવલ્લીલા વિષયક કાવ્યો રહ્યા તેમાં પ્રભુના અને રાસોત્સવના પ્રસગો રાસપચાધ્યાયી અને સુરદાસાદિ કવિકુળભૂપ અષ્ટસખાઓના કીર્તનોને અનુસરીને કવિશ્રીએ ગાયા છે (એ પદો અને ગરબીઓમા જે ઉત્તમ શ્રૃગાર રસ વહે છે તે રસમા પણ વ્યભિચાર અથવા તો અનીતિ નથીજ

/) રૂપાળી રાધા તારૂં તનરે સેહેજે તે સુદરતાનુ ભર્યું છે,
વિનાઅજન દિસે આખલડી આછીરે, સગુણી શ્યામા
રગ આવિના રક્ત દસન વસનરે, કુગબિંબ સુધામાનનું ભર્યું ૧

રિના સુગંધ મ્હેકે શ્રીઅંગ તારૂરે, સલુણી શ્યામા;
વિના સકળ ગુણ રૂપ નિધાનરે, અનુપમ્ય કાંઇ ચિત્તડુ હર્યું,
વિના અગરગ દીસે કનક લતા સુરે, સલુણી શ્યામા;
વિના મહાવરચરણ અરૂણરે, બિન્દુ કપાલે અજબ કર્યું;
દયાનો પ્રિતમ પ્યારો વિશ્વનું મોહનરે સલુણી શ્યામા;
તે મોહ્યો મોહ્યો મદન ગોપાળરે, લટ્ટુ કરીને મનડું કર્યું;

× × ×

કાનુડો કામણગારોરે, સાહેલી આતો કાનુડો કામણગારોરે. ટેક
કાનુડો કામણગારો, રસભર્યો ને રૂપાળો;
આ શુ આખડલીનો ચાળોરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૧
રગ રાતો મદમાતો, વાસલડીમા ગીત ગાતો;
નેણાશુ કરે છે વાતોરે; સાહેલી આતો કાનુડો ૨
ભરવા હુ ગઇ પાણી, પ્રેમ પીડા ભરી આણી
ઘેલી થઇ હુ આવી શાણીરે; સાહેલી આતો કાનુડો. ૩
તેં કહ્યુ તે મેં નહિ માન્યુ, આજે મારી જાતે નાણ્યુ
આવડુ મે નોતું જાણ્યુરે, સાહેલી આતો કાનુડો ૪
એની તારે પાયે લાગુ વ્હાલા વિના ઘેલુ લાગુ,
દયાનો પ્રીતમ માગુ રે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૫

આવા કાવ્યોમા દોષ દષ્ટિબિંદથીજ જોવાય છે. એ કાવ્યો ાચવાનો અધિકાર ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે અને દયારામભાઇના મત ્માણે પણ તેમનેજ હોઇ શકે કે જેમને પ્રભુના પરમ નિર્દોષત્વ અને રમ ફ્લત્વ અને રસરૂપતા સ્ફુરી હોય અથવા તો તે સ્ફુરે ેવી અભિલાષા હોય. તેવાઓનાંજ હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજતા

હોનાથી પ્રત્યેક શબ્દો તેના મૂળ અર્થમા ભક્તને સ્ફુરે છે. પ્રત્યેક શબ્દ મૂળમા ભગવદ્વાચક હોવાથી તેમાથી જે ભગવદ્ વાચકત્વ તિરોભાવ પામીને લૌકિકાર્થનુ પ્રાકટ્ય થયેલુ છે તે લૌકિકાર્થ તે શબ્દોમાથી નિવૃત્ત પામીને ભગવદ્વાચક થાય છે તેથી જ્યારે આવો ભક્ત આના શબ્દથી પ્રભુની લીલાનુ ગુણ ગાન કરે છે તે સમયે તેનો લૌકિકાર્થ તરત નષ્ટ થાય છે વળી કૃષ્ણ ગોપીના પ્રસગમાથી સ્ફુરતુ પ્રેમનુ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ એટલે કે ગોપીઓનુ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કરેલુ અને તે પણ કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિનાનુ-તન મન અને ધનથી, તેમજ મન, કર્મ અને વાણીથી અને સસારમાથી અનાસક્તિ અને કૃષ્ણમા પરમ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારૂં સમર્પણ જ્યારે ભક્ત કરે છે ત્યારે ગોપીઓની માફક રમાનન્દને તે અનુભવે છે દયારામભાઇ કૃષ્ણગોપીના સબધને પ્રેમનુ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ માને છે જે પ્રભુને ઉદ્દેશીને દયારામભાઇએ પોતાના રસિક પદો ગાયા છે તે કૃષ્ણ મનુષ્ય નથી પણ આનદમય નિત્ય નવનકિશોર છે પ્રેમ પણ નિત્ય વસ્તુ સાજ શોભે પ્રભુની જોડે પ્રેમનો અનુભવ કરવામા ભક્તને પ્રભુ આસક્તિ વિના બીજુ શુ ફળ મળી શકે ? વળી ઉત્તમ રસના દષ્ટાંતો તરીકે પણ દયારામભાઇના કાવ્યો દોષથી મુક્તજ છે જે શૃંગાર રસનુ એ પદોમા વર્ણન થયેલુ છે તેના શિષ્ટ મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કોઇ પણ ઠેકાણે દયારામભાઇના કાવ્યોમા દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી. અન્ય કવિઓના કાવ્યોમા જે મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કવચિત્ અશ્લીલ વર્ણનોથી થાય છે તેવુ દયારામભાઇના કાવ્યમા તો કોઇપણ સ્થળે નથી દયારામભાઇ ભક્ત છે ભક્તલોકનુ કર્તવ્ય પોતાના ભજનીય પરમતત્ત્વનું ગુણગાન કરવાનુ છે સૃષ્ટિમા પરમતત્ત્વની સ્પષ્ટ રીતે ભાવના

થાય છે. કેટલાક પરમતત્ત્વને પુરુષ તરીકે માને છે કેટલાક દેવતા તરીકે સ્વીકારી સ્ત્રી રૂપે તેને ભજે છે તો કેટલાક પરમતત્ત્વને બ્રહ્મરૂપ માની નપુંસક લિંગથી સ્વીકારી તે રૂપે ભજે છે ભક્ત લોકોએ સામાન્ય રીતે બ્રહ્મનુ ગાન કર્યું નથી ભક્તોમા કેટલાક પરમ તત્ત્વને સ્ત્રીરૂપે ભજે છે તેમા પણ બે ભેદ છે કેટલાક માતૃભાવથી ભજે છે તો કેટલાક સ્ત્રી ભાવથી ભજે છે ભારતવર્ષના શાક્ત લોકો પરમતત્ત્વને માતૃભાવથી ભજે છે કેટલાકો પ્રિયા તરીકે, માશુક તરીકે, પરમતત્ત્વને ભજે છે તે મત સુફીવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ભારતવર્ષમા તેનો પ્રચાર નથી તથાપિ જે પરિભાષાથી અને અલંકારોથી અને ભાવોથી સ્વ હૃદયની લાગણીઓ તેઓ દર્શાવે છે તેનુ સામ્ય ભારતવર્ષમા ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણને સ્ત્રી ભાવથી તેને (પરમતત્ત્વને) પતિ રૂપે માની ભજનારાઓના કીર્તનમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરમતત્ત્વને પુરુષ રૂપે માની તેને ભજનારાઓમા પણ બે વિભાગ છે કેટલાક પરમતત્ત્વને પિતૃભાવથી ભજે છે તો કેટલાક પતિભાવથી ભજે છે પ્રથમ પક્ષમા નારદાદિ છે, દ્વિતીયમાં વ્રજવધૂઓ છે નારદાદિની ભક્તિને શિતલ ભક્તિ કહે છે અને વ્રજવધૂની ભક્તિને ઉષ્ણ ભક્તિ કહે છે પ્રથમ ભાવથી ભજનારાઓને પ્રભુનુ માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે અને પ્રભુના માહાત્મ્યનીજ સ્ફુર્તિ રહ્યાં કરે છે દ્વિતીય ભાવમા પ્રભુમા સૌન્દર્યનીજ ભાવના સ્ફુરે છે પ્રથમગા પિતાપુત્રનો સબધ હોવાથી જે સબધ બધાય છે તે પતિપત્નીના સબધના જેવો ગાઢ હોતો નથી તેમ તેના જેવી ઉષ્ણતા પણ તેમા હોતી નથી આ પ્રકારે દયારામભાઇ વ્રજવધૂના ભાવથી કૃષ્ણને ભજતા અને પોતે કૃષ્ણના વિયોગમા છે તેમ પોતે ગનતા જો આ માન્યતા

પ્રમાણે પોતે પોતાના પ્રાણપ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ અને તદ્રૂપ નજભક્તોની અનેક રાસલીલાદિ ક્રીડનોનું વર્ણન કરે તો તેમા દયારામભાઈએ શો અપરાધ કર્યો છે તે સમજાતુ નથી

ભાવનાત્મક પદોને ભાવનાથી નહિ ગાવામા આવતા આવુ રસાભાસ પરિણામ આવ્યુ છે અને તેની પરિભાષામા પણ તેથીજ દોષારોપણ કરવામા આવ્યુ છે તેમા દોષ કવિનો નહિ પણ તે પદો ગાનારાનો છે શ્રુતિમા ભગવાનને **रसो वै सः** એમ વર્ણવી પ્રભુની પરમ રસરૂપતા શૃગારરસના અધિષ્ઠાતા તરીકે વર્ણવેલ છે તો તે શૃગારરસના અધિષ્ઠાતાને કોઈ સ્ત્રી ભાવથી ભજવા નીકળે તો તેના હૃદયના ભાવો ગમે એટલા ઉચ્ચ અને અલૌકિક હોય તોપણ લોકમા પ્રચલિત પરિભાષા સિવાય બીજી કયી પરિભાષામા તે દર્શાવી શકાય ? વળી તમામ શબ્દો જાતે દોષથી મુક્ત છે ગમે તેવો કહેવાતો બિભત્સ શબ્દ તે શબ્દના જ્ઞાન વગરના આગળ ઉચ્ચારવામા આવે તો તેની બિભત્સતા તેને સ્ફુરતી નથી તેમ રાસલીલાની પરિભાષા પણ ભગવાનને અને તેની રસરૂપતાને નિર્દોષ સ્વીકારનાર ભક્તોને લૌકિક કામોદ્દ્બોધક થતી નથી એટલુજ નહિ પણ કામ નિરોધક થાય છે અને તેથીજ શુકમુનિએ રાસલીલાના શ્રવણનુ ફલ કામરૂપી હૃદય રોગનો નાશ વર્ણવ્યો છે

આ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈએ જે કાનો લખ્યા તે કઇ લૌકિક નાયકનાયિકાના રસાભાસ, ક્ષણિક ભાવોના નથી પરન્તુ તે ભાવોનો વિનિયોગ પરમ **रसो वै स** આનદમય શ્રીકૃષ્ણમા જ તેમણે કર્યો છે. કૃષ્ણના જે જે ભાવો એમને સ્ફુર્યા તે તમામને તેમણે પરમ ભક્તિ ભાવથી ગાયા અને તેને લીધેજ અદ્યાપિ પર્યન્ત કૃષ્ણમય ભક્તોએ તેવીજ રીતે તેનુ ગુણગાન કરવામા કૃતાર્થતા માની છે. તે કવિશ્રીના કાવ્યોની

લૌકિક શૃંગારથી વિભિન્નતા અને નિર્દુષ્ટતા દર્શાવે છે. જે લોક પ્રભુને રસરૂપે, શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા રૂપે, સમજતા ન હોય તેમને દયારામભાઇના મત પ્રમાણે એ ભગવલ્લીલા વિષયક કાવ્યો પ્રતિદષ્ટિ કરવાનો પણ અધિકાર હોય એ અસંભવિતજ છે. તે લોકોએ તો દયારામભાઇના રસિકવલ્લભ ભક્તિપોષણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો વાંચવામાં કૃતાર્થતા માનવી યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી દયારામભાઇનું હૃદય સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે નહિ ત્યાં સુધી દયારામભાઇએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે, તેનો શુદ્ધભાવ સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે એ અસંભવિત છે. અને એ ભાવ સ્ફુર્યા વિના એ કાવ્યો વાંચે અને તેમાં લૌકિક કામ ચેષ્ટાઓનુ દર્શન થાય તેમાં દોષ દયારામભાઇનો નથી પરન્તુ એ દોષ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો છે એમ શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશે છે.

વસ્તુતઃ આ પ્રકારે જે શૃગાર રસ સ્વતઃ નિર્દુષ્ટ છે, કારણ કે તેનો વિનિયોગ શૃગાર રસના અધિષ્ઠાતા રસરૂપ કૃષ્ણમાંજ છે; તો હવે આ પ્રકારની જો સ્ફુર્તિ કોઇને થાય અને તે સ્ફુર્તિ ઉત્કટ થતાં હૃદય બહાર, વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય તો તે ક્યી ભાષામાં પ્રકટ થાય? પ્રભુને પ્રેમપુંજ માનતો અને રાસલીલાની સર્વ સામગ્રીને પણ તદ્રૂપ માનતો કવિ શૃગાર રસની પરિભાષા ન સ્વીકારે તો બીજી કયી સ્વીકારે? વસ્તુતઃ કવિશ્રીની આ પરિભાષામાં દોષ જોવો એ છિદ્રાન્વેષણજ છે. ભક્તિપ્રધાન શૃગાર રસનાં કાવ્યો વાંચવાનો અધિકાર શુદ્ધ હૃદયવાળાઓનોજ છે, અને તેવાઓને માટેજ ભક્તોએ તે વાણી ગાઇ છે. જેઓના હૃદયના મળો દૂર થયા નથી તથા ભક્તિના સંસ્કારને માટે હૃદય શુદ્ધ થયુ નથી તેઓને માટેજ ભક્ત કવિઓની ભજનાનંદના રસથી ભરપૂર કવિતા તેમને હિતાવહ થશે નહિ. શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજી (ગુસાંઇજી) એ સ્વવિરચિત 'શૃગારસ મંડન' નામના કાવ્યમાં કહ્યું છે કે.—

मार्श्रये रसिक्का स्वैर पश्यन्त्विदमहर्निशम् ।
एतद्रसानभिज्ञ माद्राक्षीदपि वैष्णवः ॥

જેમના હૃદય રસિક છે, અને જેઓ એમ જાણે છે કે ભગવાન્ રસ સ્વરૂપ છે, અને તે રસથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેણેજ આ ગ્રથનુ અવલોકન કરવુ પણ જેઓ એ રસથી અનભિજ્ઞ છે, તે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેણે તે અવલોકવુ જોઇએ નહિ વૈષ્ણવ હોના છતા પણ જો તે અરસિક હોય તો તેને પણ ભક્તિ પ્રધાન શૃગાર રસમા પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી તો પછી જેમના હૃદય કુતર્કપકાકીર્ણ છે, તેમને તો ક્યાથીજ હોય ?

દરેક મહાનુભાવી ભક્તકવિઓએ રસાત્મક પ્રભુની શૃગાર લીલાનુ વર્ણન કર્યું છે સ્વામિનારાયણસપ્રદાયના સાધુઓએ પણ આ શૃગારનુ વર્ણન કર્યું છે તો પછી જે સપ્રદાયમા ભગવાન્ રસાત્મક સ્વરૂપે સેવાય છે તે સપ્રદાયના અનુયાયિ તરીકે આ કવિ તે રસ સ્વરૂપનુ વર્ણન પોતાની કાવ્ય કૃતિઓમા કરે તો તેથી શા માટે ગુર્જર સાહિત્યના કેટનાક સાક્ષરોએ આ કવિને દોષયુક્ત ગણવો જોઇએ ? નરસિહ મહેતાનો સુરતસગ્રામ' જેમણે વાચ્યો હશે તે નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકશે કે ત્યા કવિએ શૃગાર રસના વર્ણનમા મર્યાદાનુ અતિશય ઉલ્લઘન કર્યું છે હિંદી ભાષાના કવિઓ સુરદાસ-આદિ અષ્ટ સખા પણ આજ શૈલીથી પરમાત્માના રસ સ્વરૂપનુ વર્ણન કરે છે આ રસની પરિભાષાથી અપરિચિત લોકો તેને અધમ શૃગાર ભૂલથી માની લે છે અસ્મત એ શૃગારરસના વર્ણનોમા શૃગારરસ છે પણ તે ભક્તિ પ્રધાન હોવાથી એનો - સમાવેશ ભક્તિરસ અગર મધુરરસમા થઇ શકે તેને લૌકિક

જેને કામ કહે છે. તેની સાથે જ કશો પણ સંબંધ નથી. લૌકિક કામ જનક કાવ્યો વાંચવાથી મનુષ્ય સંસારના વિષયો તરફ ઘસડાતો જાય છે. અને પોતાના આત્માને દુષ્ટ કર્મોથી કલંકિત કરે છે. પણ પ્રભુના વિષયનાં શૃંગારનાં પદો વાંચવાથી કદી પણ મલિન ભાવો હૃદયમાં જાગતા નથી. ઉલટું ચિત્તવૃત્તિઓને સાંસારિક વિષયોમાંથી ખેંચીને ભગવાનની સાથે જોડે છે, અને તે ભક્તના આત્માને ભગવાનના રસમાં મગ્ન કરી દે છે. આ રીતે આ શૃંગાર રસનાં કાવ્યો લૌકિક શૃંગાર તુલ્ય નથી: માટેજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ 'ભક્તિરસ અગર મધુર રસ' ના નામે ઓળખાય છે. ભગવાનનુ સ્વરૂપ એ રસરૂપે અને તેમાં વળી શૃંગાર રસ રૂપે મુખ્ય વર્ણવેલું છે, કારણ કે શૃંગાર રસ એ સર્વ રસોનો રાજા મનાય છે. ભરત મુનિએ પણ કહ્યું છે કે **શૃંગાર एव सर्वे रसाः स्युः** શૃંગારમાં સર્વ રસો છે. **शृंगं भावाकुंरो गूढः आरस्तु तद्गतो रसः । स्युः शृंगारे संवलिता रसा हास्या दयो यदि** શૃંગ, કહેવાં ગૂઢ ભાવાકૂર અને 'આર' એટલે તેમાં આવેલો હાસ્ય વગેરે રસો શૃંગારથી યુક્ત છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય સર્વ રસોનો રાજા શૃંગાર છે. આ શંગાર રસના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે, એમ સાહિત્યકારો કહે છે. (**शृंगारो विष्णुदेवस्तु**) તેનો વર્ણ શ્યામ છે એમ કહ્યું છે. (**श्यामो भवति शृंगारः**) આ ઉપરથી સંપ્રદાયમાં પરમતત્ત્વરૂપે મનાએલા શ્રીકૃષ્ણને પણ ભાગવતકારે શૃગારસની મૂર્તિ અને મેઘશ્યામ કહ્યા છે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને ભાગવતકારે આ રીતે વર્ણવવામાં ભૂલ કરી છે, એમ આધુનિકોએ માનવું જોઇએ નહિ, કારણ કે જો કે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મના વ્યાપક સ્વરૂપનું અનેકવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પરબ્રહ્મની ભાવના એટલામાંજ વીરમી જતી નથી તે તૈતિરીય ઉપનિષદ તેમજ છાંદોગ્ય

ઉપનિષદ અવલોકતા સ્પષ્ટ થશેજ. તતિરીયમા બ્રહ્મની અન્નમય, પ્રાણુ-મય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિઓ વર્ણવી છે, અને તેમના અતરાત્મા તરીકે આનદમય બ્રહ્મને જણાવવામા આવ્યા છે. આ આનદમય બ્રહ્મના બીજા કોઇ અતરાત્મા નથી તેથી તેજ પર-બ્રહ્મ કહી શકાય. આ પર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવાને ઉપનિષત્કાર તેને પક્ષીની કલ્પના આપે છે. અર્થાત્ આ આનદમય પરબ્રહ્મ તેને એક પક્ષી સમજો પ્રેમને એનું મસ્તક સમજો. સયોગ દશાની સ્થિતિ અને તેનાથી થતો મોદ તે એનુ જમણુ અગ છે અને વિપ્રયોગ અવસ્થામા થતો પ્રમોદ તે એનુ ડાબુ અગ છે, અને અક્ષર બ્રહ્મ એ એના પુચ્છના સ્થાને છે આ રીતે પક્ષી તરીકે આનદમયનુ વર્ણન કરીને શ્રુતિ તેનુ વિશેષજ્ઞાન કરાવવાને માટે એમ કહે છે કે તે આનદમય રસજ છે. (**रसो वै सः रसं हि एव अयं लब्ध्वा आनन्दी भवति**) તે રસરૂપ છે, અને તે રસનેજ મેળવીને આ આનદવાળો થાય છે, છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા એને ભૂમા તરીકે વર્ણવે છે, અને ત્યા કહે છે કે **आत्मरतिः आत्मक्रीडः आत्ममिथुनः स स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति** આમા તે રસરૂપ આત્માની સાથે રતિ ક્રીડા કરવાને સૂચન કરેલુ છે જે એ પ્રમાણે રસમગ્ન બને છે તેની દશા અતિ ઉત્તમ થાય છે, તે તમામ લોકોમા પોતાના મનો-રથો સિદ્ધ કરે છે આ રીતે ઉપનિષદનાં શ્રુતિ વાક્યો અવલોકીએ તો ત્યા પણ પરમાત્માને રસ રૂપે વર્ણવ્યા છે. પુરાણકારોએ આ ઉપ-નિષદની ભાષાનેજ લોક ભાષામા અલકૃત કરીને રજુ કરી છે. તેઓએ બ્રહ્મની રસાત્મક સ્વરૂપે કહેલી ભાવના તે નવીન નથી પણ વેદના શ્રુતિ કલાપમાથી એ ચેલી છે માત્ર ફેર એટલોજ કે વેદમા જે તત્ત્વ સૂક્ષ્મ રીતે જણાવેલું હતુ તે પુરાણોમા સવિસ્તર જણાવ્યું છે. વળી

વેદ એ સર્વભોગ્ય નહિ પણ અમુક વર્ગને માટેજ નિર્માએલા હતા; તેથી જ મંદબુદ્ધિવાળા અથવા જાડયાદિ દોષયુક્ત આત્માઓ તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વને ગ્રહણ કરી ન શકે. તેથીજ સમગ્ર લોકના કલ્યાણને માટેજ પુરાણકારોએ એ તત્ત્વને લોકભોગ્ય બતાવ્યું છે. પુરાણમાત્ર એ વેદના ઉપબૃંહણ રૂપે છે. તેથી વેદમાં જે આલેખેલું છે તેજ તેઓ વર્ણવે છે જ. આથી વેદમાં કહેલા રસ અથવા આનંદમય બ્રહ્મ તે કૃષ્ણરૂપે જણાવીને તેની સાથે રસની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમફલ છે એમ તેઓ ઉપદેશે છે. પુરાણકારની આ ભાવના શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઉતરી અને તેથીજ જયદેવ આદિએ જ શૃંગારની પરિભાષામાં રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે અને તેનું અનુકરણ ભક્તિ સંપ્રદાયોના ઉદય પછી સુરદાસ વગેરે ભારતવર્ષના સમર્થ કવિઓએ કર્યું છે. અને તેજ ભાવનાને નરસિંહથી માંડીને દયારામ સુધીના જુના ગુજરાતી ભાષાના કવિઓએ કર્યું છે એ શૃંગારરસનાં વર્ણનો નરસિંહ મહેતા કે દયારામે મનસ્વી પ્રમાણે ઉપજાવી કાઢેલાં નથી. તે ભાવના બીજરૂપે વેદમાં હતી અને સ્કંધરૂપે પુરાણકાળમાં સમૃદ્ધ થઇ. શિષ્ટ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યકાળમાં અનેક શાખા પ્રશાખાઓથી તે સર્વત્ર વિસ્તરી. આથી દયારામની કવિતામાં દેખાતો શૃંગાર તે એ મહાન્ વૃક્ષની એક શાખા ગણી શકાય. પરમાત્મા પ્રતિ શૃંગારરસની ભાવના કરવી તે નિંદાની ભાવના નથી પણ ઉલટું પ્રશંસાનેપાત્ર બનેલી છે, અને તેથી જ પુરાણની અંદર પરમાત્માને આ રીતે ચાહવા, ભક્તની પરમ પ્રીતિના વિષય બનાવવા તેજ ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને તે ફલની અપેક્ષાએ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ પણ તુચ્છ છે એમ ત્યાં જણાવ્યુ છે.

આ પ્રકારે પરમ તત્ત્વ જો ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા હોય અને તેનીજ પ્રાપ્તિ પરમ સુખનું કારણ હોય તો તે શૃંગારરસ રૂપ પરમ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ કેમ થાય ? અનુભવ કેમ થાય ? આને માટે ભરત, વાત્સ્યાયન, વગેરે મુનિવરોની પ્રવૃત્તિ છે કામ સૂત્રકાર વાત્સ્યાયન કહે છે કે કામસૂત્રોના અધ્યયનનું સાફલ્ય ત્યારેજ થાય કે જ્યારે એનો વિનિયોગ લૌકિક વિષયપરત્વે નહિ પણ પ્રેમપુંજ રૂપ રસેશ પ્રભુમાં થાય માટે તે ત્યાં જણાવે છે કે—

विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थेऽस्य संविधि ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रिय ॥

કામસૂત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીતેન્દ્રિય થાય છે અને જીતેન્દ્રિય થયા પછી રસાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે વળી આ સૂત્રના સાપ્રયોગ અધિકરણમાં કહ્યું છે—**ऋचा दशतयाना चतु.षष्टि संज्ञितत्वादिहापि तदर्थं सबन्धात्पाञ्चालसबन्धाच बहवृचैरेषा पूजार्थं संज्ञाप्रवर्तितेत्येके** આમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સપ્રયોગના અંગરૂપ ચુમ્બનાદિ તે ઋગ્વેદના અર્થ તરીકે છે. પણ "**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य.**" "*सर्वे वेदा" यत्पदमनन्ति* એ ગીતાના વાક્યો ઉપરથી વેદનો અર્થ ભગવાન્ છે એમ ફલિત થાય છે. તો પછી કામશાસ્ત્રકાર પણ પરોક્ષ રીતે લીલા સહિત ભગવત્સ્વરૂપનું, રસેશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનવું જ જોઇએ વાત્સ્યાયનનો આશય લોકાર્થ નથી એમ એ પોતે પણ સ્વ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં કહે છે નાટ્ય શાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક આજનેય હનુમાન્ છે. હનુમાન્, જનક તનયાના પ્રાણનાથ શ્રીરામચંદ્રજીના પરમ ભક્ત છે. એમનો પ્રયાસ પણ ભક્તને રસેશ પ્રભુનો અનુભવ કેમ થાય તે માટે છે.

આ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર અને સંગ્રહ ભરતમુનિએ કર્યો છે. તેનો ઉલ્લેખ ઉપર બતાવ્યો છે.

ગાંધર્વ વેદનો આશય પણ ભગવત્પ્રતિપાદક છે. ભગવાનનું ગાન કરનાર વેદનો ઉપવેદ ભગવાનસિવાય અન્યનું ગાન નજ કરી શકે. ટુંકમાં ભરતનુ નાટયશાસ્ત્ર તથા સંગીતશાસ્ત્ર એટલુજ નહિ પણ જેટલી વિદ્યાઓ છે તેનો યથાર્થ વિનિયોગ ત્યારેજ થયો કહે વાય કે જ્યારે શૃંગાર રસરૂપ પરમ તત્ત્વની લીલાનું વર્ણન કરવામાં થાય ત્યારેજ. આમ માનવાનું અન્ય પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે આ શાસ્ત્રોના પ્રવર્તકો મુનિઓ કહેવાતા. તેઓ લૌકિક વિષયમાં અનાસક્ત અને કેવલ પ્રભુમાંજ આસક્ત હોઈ શકે, માટે તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક વિષયમાં આસક્તિ વધારાવવાને માટે કદી પણ હોઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરે આ સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શામાં છે તે નીચેની પંક્તિમાં જણાવે છે.

लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते तद्दृष्टान्तेन भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थं नतु ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति। અર્થાત્ મુનિવરોનુ તાત્પર્ય લોકોને વ્યામોહ કરીને લૌકિક વિષયમાં આસક્ત બનાવવાનુ કદી પણ હોઇ શકે નહિ.

આ ઉપરથી શ્રીમદ્ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણની પરમ ઉપાસ્યતા, પરમ આદરણીયતા, પ્રેમનિષ્ઠા આચાર્યોએ કેમ સ્વીકારી એ, સ્પષ્ટ સમજાશે. બંગાળના ગૌડસંપ્રદાયના રૂપગોસ્વામીએ અલંકાર શાસ્ત્રને કૃતાર્થ કરવાને તચ્છાસ્ત્ર પ્રતિપાદક 'ઉજ્જ્વલનીલમણિ' નામક

અનેકાર ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણમાં વિનિયોજ્યો 'નાગરસમુચ્ચય' નામનો વ્રજ ભાષાનો ગ્રંથ પણ રસશાસ્ત્ર ઉપરનો આ દૃષ્ટિબિન્દુને લક્ષ્યમાં રાખીને જ નાગરીદાસે રચ્યો છે સુરદાસાદિ મહાભક્તોએ પણ પોતાની કાવ્ય શક્તિને, રસેશ પ્રભુની રસલીલાનું વર્ણન કરવામાં કૃતાર્થ કરી છે

જે પરમ પ્રેમપુંજરૂપ શ્રીકૃષ્ણને આચાર્યો તથા ભક્તો સેવ્ય માને છે, તે જીવ રૂપે નહિ, પણ આજ દૃષ્ટિબિન્દુથી, તે શ્રીમદ્ગોપીજનોના હૃદયમાં અને બહાર નિરંતર અનુભવાતા પ્રેમ-ભાવ પુંજની મૂર્તિ છે જેમને સંગીતનું જ્ઞાન હોય છે તેઓને તો ખબર હશે કે જ્યારે સારંગ વિભાસ ઇત્યાદિ કોઇ પણ રાગનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તદભિજ્ઞો કહે છે કે તે રાગનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ખડું થાય છે તદનભિજ્ઞને તો રાગ અમૂર્તજ જણાશે. તેવીજ રીતે પરમ પ્રેમરૂપ આનંદરૂપ શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતાનો સાક્ષાત્કાર પણ તદ્રસાભિજ્ઞનેજ થાય છે તેના તદ્રસાભિજ્ઞ અગર તન્નિષ્ઠાવાનનેજ રાસપંચાધ્યાયી, કે જયદેવનું ગીતગોવિન્દ અગરે એવું રસસાહિત્ય પરમ ફલરૂપે નીવડે છે

ભાગવતકાર અગર જયદેવ અગર સુરદાસાદિ પરમ ભક્તોની શૃંગારરસની પરિભાષામાં જે આપણને દોષ જણાય છે, તે આપણા હૃદયનું માલિન્ય અગર અજ્ઞાન સૂચવે છે ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિથી જો તેમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તેની નિર્દુષ્ટતા આપણને જણાયા વગર રહેશે નહિ પરિભાષાનું દુષ્ટત્વ અગર નિર્દુષ્ટત્વ એ વાચકના હૃદય વિકાસને આધીન છે

જે સંપ્રદાયોમાં ગોપીજનવલ્લભને પરમ પ્રેમરૂપ માનીને તેનું પરમ ઉપાસ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે તે લોકોએ કામરૂપી દોષોનો સ્વીકાર કરવાને નહિ પરંતુ કામરૂપ હૃદય રોગમાંથી પોતાને મુક્ત થવાને વાસ્તેજ છે આ જ કારણથી શ્રીશુકદેવજી 'રાસપંચાધ્યાયી'ને અંતે જણાવે છે

विक्रीडित व्रजवधूभिरिदं च विष्णो
श्रद्धान्वितोऽनुश्रृणुयादथवर्णयेच्च ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपचिनोत्यचिरेण धीर. ॥

અર્થાત્ વિષ્ણુનું રસાત્મક પુરુષોત્તમનું વ્રજવધૂ સાથેના રમણનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ વા વર્ણન એ કામરૂપી હૃદયરોગના નાશનું કારણ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પરમસુખ પરમ પ્રેમનું નિધાન, પરમ આસક્તિનું નિધાન, અને પરમ વ્યસનનું નિધાન એ પ્રેમપુંજ રસાત્મક શ્રીમદ્‌ગોપીજન વલ્લભ છે એમ સ્ફુરતાં લૌકિક કામવાસના એવા મહાનુભાવીઓના હૃદયમાં ક્યાંથી ટકે તે સમજી શકાતું નથી. આવા મહાનુભાવીઓને કેવળ હરિજન–ગોપીજન વલ્લભજ રસોદ્‌બોધ કરી શકે છે શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્ય વેણુગીતના શ્રીસુબોધિનીજીના આરંભમાં સ્પષ્ટ રીતે આજ્ઞા કરે છે **आसक्ति-प्रेमपूर्वक प्रेमापि हरिणा कृतम्। उद्‌बोधकं च हरिणा कृत नान्येन केनचित् ॥** આ કારિકામાં લીલાસ્થ ભગવદીયોને પણ જ્યાં પ્રેમના ઉદ્‌બોધક માન્યા નથી ત્યાં લૌકિક પુરુષ વા સ્ત્રી આ શ્રીગોપીજનવલ્લભના રસ માર્ગમાં, પરમરમણીય, વરણીય માર્ગમાં, કોઈ પણ રીતે ઉદ્‌બોધક કેમ થઈ શકે ? ભગવદીયોના દષ્ટાંતથી લોકોમાં તેવી

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરનાર કરાવનાર તો પરમ નિંદ્ય હોવાથી ત્યાજ્યજ છે. લૌકિકભોગ સ્વરૂપ અને ઘાતક હોવાથી સર્વથા સર્વદા ત્યાજ્યજ છે. (જુઓ શૃંગારરસમણ્ડનનો ઉપોદ્ઘાત.)

દયારામભાઇએ જે શૃંગારરસનું વર્ણન કર્યું છે તે જેને લૌકિક કામ અર્થમાં સમજે છે તે નથી, પણ ઉપર્યુક્ત રસાત્મક પરમતત્ત્વજ છે. તેમણે પણ આ પરમ અલૌકિક રસનો લૌકિક પુરૂષો ભોગ કરી શકે તેટલા માટે ભાગવતકારની તથા જયદેવની પરિભાષા સ્વીકારી છે. આથી તેમની પરિભાષામાં કોઇ પણ રીતના દોષનું આરોપણ કરવું તે ઉચિત નથી. કવિ પોતે "મતસૈયાના" ૩૯ મા દુહામાં આ વિષયની આપણી શંકાને દૂર કરે છે. ત્યાં પોતે જણાવે છે.

નરવિહાર વરનન અશ્રે, સો સ્વસ્તિદ શ્રીરંગ;
જુરિધૃત ત્રિવહિ જિમિ અમી, સોઇ જુરાંકુસ સંગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે, પણ શ્રીહરિના વિહારવર્ણનમાં તે પ્રકારની ભીતિ રાખવી નહિ. કારણકે તે નિર્મળ છે અને શુભ કરનાર છે. જેમ કોઇ માણસ જ્વરથી પીડિત હોય તેને ઘી આપ્યું હોય તો તે તેને વિષરૂપ નીવડે છે. પણ જો જ્વરાંકુશની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃતસમ બને છે. માટે વિહાર વર્ણન હરિના સંબંધે કલ્યાણરૂપ થાય છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કાલીદાસાદિ કવિઓએ લૌકિક વિષયક કામનું આબેહૂબ વર્ણન છડેચોક કર્યું છે, છતાં આધુનિક વિદ્વાનો તે કવિઓની કવિત્વ શક્તિની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે, અને તેને ઉત્તમ કવિ લેખે છે. જ્યારે દયારામે પોતાની સર્વ કૃતિઓમાં ભગવાનના જ યશ, ગુણ અને લીલાના વર્ણન કર્યાં છે, ત્યારે તેમને સદોષ ઠરાવે છે!

કાલીદાસાદિની કૃતિઓ ચિત્તમાં કામને ઉત્પન્ન કરીને તેને વિક્ષિપ્ત કરે છે, ચિત્તની શાન્તિને હરી લે છે. જો કે કાવ્ય તરીકે આનંદ આપે છે, પણ એ આનંદ લૌકિક વિષયક હોવાથી માત્ર આનંદાભાસજ છે, પણ જયદેવની ગીતગોવિંદ અગર નરસિંહ, દયારામ વગેરેનાં ભક્તિ પ્રધાન શૃંગારના વર્ણનો કામને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરે છે. આ ભક્ત કવિઓના શૃંગાર રસનુ પ્રયોજન ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભક્તિ ભાવને પોષણ કરવાનુંજ છે. આથી આ રસના વર્ણનથી ચિત્તમા કોઇ પણ સમયે વિકાર થતો નથી. જેમ મોઘા મૂલ્યનો હિરો મર્કટ પાસે જાય તો તેને જેમ તેની કિંમત નથી, તેમ જે અરસિક અને ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ છે, તેઓ આ રસના વર્ણનની ઉત્કૃષ્ટતાને સમજી શકતા નથી. જે લોકો માત્ર નીતિનો ડોળ ઘાલીને દયારામના આ નિર્દોષ શૃંગાર રસને કામ સંજ્ઞા આપીને નિંદા કરતા હોય તો તે ભલે તે પ્રમાણે કરો, પણ તેથી દયારામભાઇનો પવિત્ર સ્થૂળ દેહ અગર અક્ષર દેહ કોઇ પણ રીતે દૂષિત છે, તેમ કહી શકાશે નહિ. જો અક્ષર દેહ એ સૂક્ષ્મ દેહની માત્ર છાયા જ છે, અને સૂક્ષ્મ દેહ સ્થૂળ દેહની ક્રિયાઓથી ઘડાય છે, એવા સિદ્ધાન્તમા કોઇ પણ તથ્ય હોય તો દયારામભાઇના અક્ષર દેહ ઉપરથી તેમનો સ્થૂલ દેહ પણ કેવો નિષ્કલંક હતો તે સર્વ કોઇ સમજી શકશે. દયારામ પોતેજ કહે છે કે દુનિઆમાં મોટામા મોટો શત્રુ કામ છે, માટે તેને પ્રથમ જીતવો જોઈએ. જ્યા સુધી તેને જીત્યો નથી ત્યા સુધી કદી પણ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ થઇ શકશે નહિ. ભક્તિ નગરીનો જબરજસ્ત લુટારો તે કામ છે. આ કામને પ્રથમ જીતવો જોઇએ. કામને જીતવો એટલે કંઇ એને બાળીને ભસ્મ કરવાનો નથી, પણ જેમ પારસમ-

ણિના સ્પર્શથી લોહનુ સુવર્ણ થઇ જાય છે, તેમ આ કામને ભગવદ્ભાવના સ્પર્શથી નિર્દુષ્ટ રસરૂપ બનાવવો જોઇએ, નહિ તો કામાદિ જીતવાનુ વિશેષ પ્રયોજન નથી. માટે જ એક ગરબીમા કહે છે

~જીવ જાણીલે, જાર પ્રીત જુગદીશ વિના નવ સારી.

દુનિઆનાં જેને જારપ્રીત કહેવામા આવે છે તેના પ્રતિ તેમનો તિરસ્કાર હતો તે આ પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે જો જાર પ્રીતિ રાખવી હોય તો તે પ્રભુ પ્રતિજ રાખો. પણ કવિનો ભાવાર્થ આટલામા જ સમાતો નથી. ભાગવતમા કહ્યુ છે કે,

काम क्रोध भय स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा ।
नित्य हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥
(१०-२६-१५)

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અગર સૌહદભાવ–આમાથી ગમે તે ભાવ પ્રભુમાં રાખે તો તે પ્રભુમય બની જાય છે. ક્રોધ ભાવ રાખનારને જો પ્રભુ કૃતાર્થ કરે છે તો પછી પ્રભુમા કામ કરનારને શા માટે કૃતાર્થ ન કરે ? તેને પણ કૃતાર્થ કરે છે જ પણ આજ અધ્યાયના ૧૧ મા શ્લોકમા કહ્યુ છે કે–

तमेव परमात्मानं जारबुद्धयापि सङ्गता ।
जहुर्गुणमयं देह सद्यः प्रक्षीणबन्धना ॥

તે પરમાત્માનુ જેમણે જારબુદ્ધિથી ધ્યાન કર્યુ હતું તેમના પણ બંધનોનો ક્ષય થયો અને પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો અર્થાત્ પ્રભુમા જાર પ્રીતિ રાખનારને પણ પ્રભુ ફળ આપે છે, પણ આ ફળ તો સાયુજ્ય મોક્ષ છે. આથી પરમ રસનો અનુભવ થતો નથી, માટેજ જો પરમ રસનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો પ્રભુને જાર

બુદ્ધિથી સેવવા નહિ પણ જેમ સત્સ્ત્રી સત્પતિનું સેવન કરે છે તે પ્રમાણે સેવન કરવું જોઇએ. એમાં રસાભાસની ભીતિ રહેતી નથી. બાકી ફક્ત કામને જીત્યાથી કંઇ પણ ફળ નથી. તે દયારામભાઇ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે—

"કામ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક વ્યંઢળ ક્રોધ જીતે વધ્યો વક્ષરે;
લોભ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક અજગર,
જો હરિ ભાવ નથીરે ભાવ નથી"

સર્વનું મૂળ ભગવદ્દભાવ છે એમ દયારામભાઇ અત્ર નિવેદન કરે છે. પ્રભુમાં સ્નેહ હોય તો કામાદિનું જીતવું સફળ છે, નહિ તો સર્વ સાધનો એકડા વિનાના મીંડાં બરાબર છે. દયારામભાઇના શૃંગાર રસમાં આ દૃષ્ટિ બિન્દુ સમાયેલું છે, અને આ સાંપ્રદાયિક પરમ સિદ્ધાન્તને લક્ષ્યમા રાખીને દયારામનાં કાવ્યો અવલોકવવામાં આવશે તો, જે ટીકાકારો તેમા દોષારોપણ કરે છે, તેઓ તેમ કરી શકશે નહિ.

હવે આપણે દયારામભાઇની ગરબીઓમાંથી તેમની શૃંગાર રસની ભાવના પ્રકટ કરતાં કેટલાક દૃષ્ટાંતો લઇએ.

આઠ કુવાને નવ વાવડીરે લોલ, સોલસે પનિહારની હાર,
માહારા વાલાજી હો, હાવા નહિ જાઉં મહિ વેચવારે લોલ. ટેક
સોના તે કેરું માહારૂં બેહેડલુંરે લોલ, ઉઢેણી રત્ન જડાવ, માહા ૧
કેડ મરડીને ઘડો મેં ભર્યોરે લોલ, તુટયો માહારો નવસર હાર ૨
નહિ તે ઉભો કાનજીરે લોલ, ભાઇ મુને ઘડુલો ચ્હડાવ. ૩
હું તુને ઘડુલો જો ચ્હડાવુંરે લોલ, થાય માહારા ઘર કેરી નાર. ૪
તુજ સરખા ગોવાળિયારે લોલ, તે તો માહારા બાપના ગુલામ, ૫

તુંજ મરખી ગોવાલણીરે લોલ, તે તો માહારા પગની પેન્જાર ૬
દયાના પ્રીતમ પ્રભુ પાતળારે લોલ, તેતો માહારા પ્રાણના આધાર ૭

આ શૃંગારરસની ગરબીનુ પરમ હાર્દ "સોના તે કેરૂં માહારૂં બેહેડલુંરે" ઇત્યાદિ પંક્તિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી જળરસ ભરવાને કુવાને કાંઠે જાય છે. અહિંઆં સંસારને કુવાની ઉપમાથી સમજતાં અર્થ બરાબર સમજાશે. સંસારરૂપી ઉંડા કુવામાંથી પ્રભુ રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી–ભક્ત હૃદય કેવું હોવું જોઇએ? તે રસને કેવા પાત્રમા રાખવો જોઇએ? તે કહે છે કે "સોનાના બેહેડામાં"–સુવર્ણસમ–વિશુદ્ધ બનેલા હૃદયમાંજ પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી શકે માટે ગોપી સોનાનું બેહેડુ લઇને જળ ભરવાને જાય છે. હૃદયની શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે, અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપવું જોઇએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમા જ્યોતિઃ પ્રકાશ કહ્યુ છે અને ઉપલક્ષણથી જ્યોતિ. યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્ રત્ન અર્થ કર્યો છે. માટે અહિંઆં રત્નજડિત ઉંઢેણીને સોનાનું બેહું ટકાવી રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું છે. કુવામાંથી જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ કર્યા વગર એકદમ બ્હાર કઢાતુ નથી. માટે ગોપી કહે છે કે જળ કહાડતાં મારી કેડ મેં મરડી અર્થાત્ પરિશ્રમ યાતો પ્રયત્ન વગર પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી કેડ મરડીને જળ બહેડામા ભરવા જતાં ગોપીની ગ્રીવામા નવસેરોનો હાર હતો, તે એકદમ તૂટી ગયો અહિંઆં નવસેરનો હાર એટલે નવધા ભક્તિ સમજવાની છે જ્યારે ભકતમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ ઉદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ નવધાભકિત આપો આપ ખસી જાય છે. નવધા ભક્તિ પ્રતિ ભક્તના ચિત્તની રૂચિ રહેતી નથી. માટે અહિંઆં કહે છે કે "તૂટયો મારો નવસરહાર" આ સમયે

કુવાના કાંઠા ઉપર કૃષ્ણ ઉભા હતા, તેમણે જોયુ કે આ ગોપી કુવામાંથી જળ ખેચી રહી છે તો તેની સાથે હુ થોડોક વિનોદ કરૂં, તેટલા માટે પોતે તેના બહેડા તરફ કાંકરી મારે છે. જો બહેડુ સામાન્ય માટીનુ હશે તો તે ફુટી જશે અને બીજી કોઇ પણ ધાતુનુ હશે તો નહિ ફુટે. શ્રીકૃષ્ણે કાંકરી મારી તો પણ તે બહેડુ ફુટયુ નહિ એટલે તેમની ખાત્રી થઇ કે જળપાત્ર (હૃદય) તો દૃઢ છે. એટલે માહિ સ્થિત જળનુ બાહિનિસરણ થશે નહિ અર્થાત્ જ્યારે ભક્ત નવધા ભક્તિ જે સાધનરૂપ ભક્તિ છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમલક્ષણામા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા રહે છે. એટલે તેના ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતા વધુ વિલબ લાગતો નથી જો કે આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છે છે, છતા પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રસ ત્યા સ્થિત સ્થિત રહી શકશે નહિ તેથી કાંકરી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે હૃદયની વિશુદ્ધિનો ક્યાસ પોતે કરી લે છે

ભક્ત તો એમ સમજે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ ટકાવી રાખવી તે જીવના સામર્થ્યથી નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથી જ થઈ શકે છે માટે અહિંઆ 'બેહેડુ' માથા ઉપર ચઢાવવા કૃષ્ણને ગોપી વિનતિ કરે છે અર્થાત્ રસયુક્ત હૃદય ધારણ કરવાને ભક્ત પ્રભુની સાહાય્ય માગે છે. જ્યારે ભક્ત પ્રેમલક્ષણામા આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના ગૌરવનુ ભાન ભૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કોઈ પણ જાતના પ્રતિબધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને, અગર જો એનુ સ્ખલન થતુ હોય તો તેમાથી તેને અટકાવવાને, ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે

તેમા કોકજ તેનો અનુભવ કરી શકે છે સામાન્ય રીતે અખિલ સસાર તેથી વિમુખ છે તેઓ તો અજ્ઞાન જન્ય અને અહતા મમતાત્મક સસારની રાત્રિમા ગોથા ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ ક્રીડાનો અનુભવ કરવાને સુદર અને રમણીય અવસર છે તેથી જ્યારે સસારના લોકો વિષયાસકત બને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શૃગ ઉપર વિહાર કરે છે માટે અહિઆ ગોપી કૃષ્ણને અત્રે આવવાને કહે છે ભગવદ્ગીતામા પણ કહ્યુ છે કે **या निशा सर्वभूतानां यस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः** જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમા સયમી પુરૂષો જાગે છે અને જેમા ભૂત પ્રાણીઓ જાગ્રત્ રહે છે તે સયમીની નિશા છે તેજ પ્રમાણે ભક્તના જીવન અને સસારીના જીવન સબધી સમજવાનુ છે પ્રભુને રાત્રે પધારવાનુ નિમત્રણ ગોપી કરે છે તેનુ કારણ એ છે કે તે સમયે જે ગતિ રસનો અનુભવ કરવામા આવશે તે સસારના વિષયમા આસક્ત બનેલા પામર જીવો તેને સમજી શકશે નહિ. આથી ભક્તના હૃદયમા રહેલા શુદ્ધ ભાવનુ ગોપન થશે ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશા ગોપ્ય થવો જોઇએ તેને પ્રકટ કરવાથી રસાભાસ થઇ જાય છે ગોપી કહે છે 'આપણી રસ ક્રીડા ગુપ્તજ રહેશે' તે કોઇના જાણવામા આવશે નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે ભક્તો છે તેથી તેઓ બીજાની વાતમા માથુ મારતા નથી કોઇ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય તો તેને સસારના લોકોની માફક બહાર ખુલો કરતા નથી આ રીતે ભક્તે પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો ભાવ કેવો રાખવો તેનુ ઉદાહરણ આ ગરબીમા આપ્યુ છે દયારામકૃત

કાવ્યસંગ્રહના ગરબી સંગ્રહમાંની ગરબી ૩૨ માં ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે.

"શ્રી જમુનાજીના ઘાટમાંરે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાંરે લોલ.
મારી નણંદ સૈયર સાથમાંરે લોલ,
તાળી માં દેશો હશી હાથમાંરે લોલ.
માહારો પાલવ પણ શું સાહાવછોરે લોલ,
ડાહ્યા થૈ કાં ઘેલા થાવછોરે લોલ.
વહાલા વાત કહું તે ધરો ધ્યાનમાંરે લોલ,
સમજી જાઓને પ્રભુ સાનમાંરે લોલ.
વાટમાં વાત ના કીજીયેરે લોલ, દુરીજન લોકથી બીહીજીયેરે લોલ.
ઇત્યાદિ.

ગોપી પોતાની સૈયરો તથા ઇતર સબંધીઓના સાથમા શ્રી યમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે ત્યા કૃષ્ણ તેનો પાલવ તાણે છે તે સમયે તેમ નહિ કરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિનવે છે. આ ગરબીમાં એવો ગૂઢાર્થ રહેલો છે કે જેઓને પ્રભુ રસની તાલાવેલી લાગી છે અને તે રસમા મગ્ન થયા હોય છે તેઓ, તે રસને, સંસાર સંબંધી વા ઇતર મનુષ્યથી ગોપ્ય રાખે છે. તેને તેઓ કદી પણ પ્રકટ કરતા નથી. પ્રભુ સાક્ષાત્ તેમના હૃદયમાં પધારે અને તેમને રસની સ્ફૂર્તિ યા રસાનુભવ થાય તો પણ તેને તેઓ ગુપ્ત રાખે છે.

માણીગર આવો, મ્હારે મોહોલે માણીગર આવો,
લાલ શાને લોચન લલચાવો. માહારે મોહોલે,
ઘણા દિવસની ગવાઉ છુ જૂઠી, તે આજ લઇએ લ્હાવો. માહારે
ના નવ્ય કહેશો ક્યાંહાં કોહો મળશે, ફરી અવસર આહાવો માહારે.

છૂટ લે છે; કારણકે સ્નેહશાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન થતું નથી. પ્રેમીઓના પ્રેમપન્થો લૌકિકોને વક્ર લાગે છે પણ તેમને તો તે ઋજુ હોય છે. માટે અહિંઆં કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો 'તું મારા ઘરની નાર થાય તો જ હું તને બેહેડું ચઢાવું.' અર્થાત્ સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે તેવોજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામાં આવે તો જ રસ યુક્ત હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વહણ પ્રભુ કરે,

આવો સુંદર આશય આ ગરબીમાંથી સમજાય છે. આમાં લૌકિક શૃંગારનો છાંટો માત્ર પણ નથી. ફક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી વર્ણન કર્યું છે, પણ સહૃદય અને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓતો કવિઓના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

✓ રાધે તું પ્યારીને બીજુ અવર ન કોઈ,
જેને જગત મોહ્યું તે તો તુંને રહ્યો મોહી. રાધે તું. ૧
ગોકુળની ગોરી સહૂ એની પુંઠે ભમે છે,
તેરે વ્હાલાને ત્હારી ગાળો ગમે છે. રાધે તું. ૨
વ્રજવામા સહુને એ નાક ઘસાવે,
તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણ તેડ્યો આવે. રાધે તું. ૩
હું પણ જાણું એહેનુ મળવું ક્યાંથી,
ક્ષણું એક અળગો ન થાય તારે ત્યાંહાંથી. રાધે તું. ૪
તેં વશ કીધો રાધે દયાનો પ્રભુજી,
હું નવ જાણું તેં તે કઇ ગોર પૂજી. રાધે તું. ૫

આમાં રસનીસિદ્ધિ—સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ–કૃષ્ણ

વશ થાય છે, પણ ગોકુળની સૌ ગોપીઓ પુંઠે ભમે છે—સામર્થ્ય શક્તિઓરૂપી ગોપીઓ છતાં પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ બ્રહ્મ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને. રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની ભાષામાં કરે છે. હવે આપણે બીજી ગરબી લઇએ,

આવોની માહારે ઘેર માણુવા.

હોજી રાજ આવોની માહરે ઘેર માણુવા ટેક.

પ્રેમ રસ પ્યાલો તે પીવાને પાવા, જોબન તૂરિને પલાણવા. હો॰
પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમ, કોઇ નથી બેઠું જાણવા. હો॰
માહરી શેરીના છે સંત સાધુ, પરની ન વાત બેશે છાણવા. હો॰
પ્રભાતે જાતાં કોઇ પૂછશે તો કહીશું, તેડયા તા વલોણું તાણવા હો॰
સર્વ તજે પણ સમો સંભાળે, રસિઆ તે પરમાણવા. હો॰
રાજની રૂપાળી છબે ચિત્ત માહારૂં ચોર્યું, સમર્થ નથી વખાણવા હો॰
ઘણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રભુ.

મહારે મહોલે એક માર માણવા. હોજીરાજ.

પ્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઇએ માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા ભક્ત (ગોપી) પ્રભુને કૃષ્ણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરબીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. પ્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમત્રણ કરવામાં આવ્યુ છે એટલુંજ નહિ પણ 'જોબન તૂરીને પલાણવાને' પણ આમંત્રણ કરે છે. અર્થાત્ ભાવનું ઔત્કટય હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વને સુલભ નથી ફક્ત વિરલાઓજ તેને પીછાણી શકે છે અને

મન માની મોજે માણીશે, ફરી તો નહિ ફાવો. માહારે.
જ્યારે ત્યારે પણ હું છુ તમારી, બીદને તગ્સાવો. માહારે.
અધર સુધાગ્સ સુખનો સાગર, આજ પીધોને પાવો માહારે.
રસીક રાજ્ય છો દયાના પ્રીતમ, માટે માહારો દાવો. માહારે.

આમાં ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલુ ઉત્સુક અને ઉત્કટભાવનાયુક્ત છે તેનુ દર્શન થઇ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાને ભક્તનાં નેત્ર કેટલા ઇન્તેજાર છે તે બીજી પક્તિમા સૂચવ્યુ છે ભક્ત કહે છે કે ઘણા દિવસથી હુ આપના દર્શનનો ઉત્સુક છુ આજે દર્શન મને આપશો, કાલે આપશો એ આશામાને આશામા હું દિવસ વ્યતીત કરૂ છુ, પણ હજુ સુધી આપની કૃપા મારા ઉપર ઉતરી નથી એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને હું હજુ પણ પાત્ર બન્યો નથી એ વિચારથી હે પ્રભુ મારૂ મન મુઝાય છે. હવે હું શુ કરૂ કે જેથી આપના દર્શન કરી શકુ એ વિચાર અહોનિશ થાય છે વિચારમા મારી બુદ્ધિ પણ નબળી પડી ગઈ હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ સતપ્ત બન્યુ છે. તો આપના વિપ્રયોગનુ-વિરહનુ અસહનીય દુખ શાન્ત થાય તેમ આપ હવે કરો. આ રીતે ભક્તહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલુ ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમા જણાવ્યુ છે. આમા ભાવનાની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણી છે.

આ રીતે અસન્ત દર્શનોત્સુક અને વિરહાતુર ભક્તહૃદયને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમાં આવી તે મસ્ત થઇને ફુલે છે તેનુ નિરૂપણ નીચેની ગરબીમાં કવિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલમેલી, નેહે દુખ નાખ્યુ છે રેલી.
આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી"

સ્યામ સુંદર વરનું મુખ નીરખીને, ગોપીકા થઇ ઘેલી–આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અગ્નિ ટાલ્યો વિરહ, થઇ આનંદની હેલી–આવ્યા વહાલો. ૨
ત્યમ ફુલી જ્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી થેલી-આવ્યા વહાલો ૩
શ્રી મહાલક્ષ્મીજી તે દુર્લભ વસ્તુ, તે પ્રેમે થઇ સેહેલી–આવ્યા વહાલો ૪
દયાના પ્રીતમજીની સંગે રમતાં, વાધી વ્હાલ તણીવેલી–આવ્યા વહાલો ૫

જ્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભકતને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરબી તથા બીજી અન્ય ગરબીઓમાં દયારામભાઇએ *ગોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વહેની જેવી લોકલાજને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતા ગોપીઓની જારપ્રીતિરૂપ ભકતયોગનું વર્ણન કર્યું નથી તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાચનારને માલુમ પડશે. દયારામના દરેક કાવ્યનુ મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમ લક્ષણાભકિત એમના અખિલ અક્ષરદેહમા વ્યાપી રહેલો છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનુ ચૈતન્ય તથા ગતિ ઇત્યાદિકાર્ય સંભવી શકે છે. જો આ રસરૂપી આત્માનુ ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમા ન હોત તો તે અક્ષરદેહ શબવત્ નિચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અદ્યાપિ ઝીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત દયારામભાઇની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમા યોગનો જે સંભ્રમ કરવામા આવે છે તે એક ગંભીર ભૂલ છે આ ભેદ દયારામ પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમા જણાવે છે

જોગતો તેને જોઇએરે, જેનુ મન જગતમા ભમે,
તે તો અચળ અમારૂરે, ચિત્ત રંગિયામા રમે,

* જુઓ દયારામનો ' અક્ષર દેહ ' ૮૯

જેનુ મન માને રે, જોગ સુખેથી ગૃહો,
અમો તો એહ માનુ રે, પ્રીતમજીશુ પ્રીત રહો

વળી—

જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોચેરે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દુવ સિંઘણી કેરૂ રે, સિઘપુ સુત હોય તોજ ઠરે,
એ પ્રેમ પરમ આનદરસ રે, રખે વિષય રસ મન આણે
એમા શુક મુનિને શિર ધાત્યારે તે શુ કામી જન જાણે
જેણે કામને મોહ પમાડ્યોર, તે પ્રભુ કામે વશ કયમ થાયે,
એ કૃષ્ણ ક્રીડા રસ ગાતારે, કામ રોગ ઉરથી જાયે

આ પ્રેમ રસને વિષય તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો નથી એવુ પણ આમા કહ્યુ છે યોગ કેવો છે તો તે કહે છે—

અજીઠા સરખા જોગને શુ પાથરીએ કે ઓઢીએ ?
પ્રત્યક્ષ પાતક પરહરી, શિદ પત્થરમા શિર ફોડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને ભક્તિમા ઘણોજ ભેદ છે, તો પછી તે ઉભય અભિન્ન છે એમ કલ્પી લઈને તેમની, રસાત્મક બ્રહ્મના પરમસૌંદર્ય નિરૂપક ગરબીમા યોગ દૃષ્ટિનો આરોપ શી રીતે ઘટાવી શકાય તે સમજી શકાતુ નથી ?

અહિં આપણે નીચેની પક્તિઓ જેમા ગોવર્ધનરામ યોગદૃષ્ટિનુ આરોપણ કરે છે તે ઉતારીએ

આપો દધિનુ દાણુ નાગરી, એ લાગ્યુ મમ ચિત્ત
તમારે કાજે નિત્ય હુ ઉભો અર્પો તન મન વિત્ત,
વૃન્દાવનમા ધેનુ ચરાવુ, માગુ ગોરસ દાન,
નાના બેન સખારુગ ખેલુ પીયૂષ પીઉ નૃપપાન,

"અલિ ગ્વાલિની! મહામત્ત વચન એ બોલ્યું કરી વિચાર;
અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મ્હારૂં, વૃન્દાવન મોઝાર.

* * * *

"ચોરી કરૂં ભક્તના ચિત્તની વળી દધિનવનીત,
સખા વૃન્દ સઉ મિત્ર અમારા, મહારાજ રજનીત.

× × × ×

કમળ કોશમાં વસે મધુપ જેમ ભૂમિ રહે મોરાર
દુધ દહીંનો નાત બનાવે વાત કરે ગોપાળ +

૧૩ પ્રા-કા-મા. પૃ. ૨૩૩

આમાં સાક્ષરવર્ય કહે છે કે યોગીની એક અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો અંતર્યુક્ત થાય છે તે ઇન્દ્રિયો રૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે. એટલે બહાર દોડીજતી અટકાવી તેમને અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે * * * એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ (ચિદાકાશ) મા છે. એ ગાયોનુ (ઇન્દ્રિયોનું) દોહન કરનાર ભક્તો પામે તેમણે દોહેલા ગોરસનુ અને ગોરસના બનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ લુંટીને પણ લે છે. અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રત્યયો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત્ શ્રીયુત ગોવર્ધનભાઇ આ ગરબીનું રહસ્ય યોગની પરિભાષામા સમજાવે છે. સંપ્રદાયમાં યોગનું સ્થાન છે, ખરૂં પણ ત્યાં યોગને પતંજલી જે

+ જુઓ 'દયારામનો અક્ષર દેહ' પૃ. ૮૯-૯૦

અર્થમા લે છે તે અર્થમા નથી ભગવદ્ ભક્તિ બરાબર થઇ શકે તેટલા માટે ચિત્તનો નિરોધ કરીને પ્રભુમા જોડનામા યોગ આવશ્યક છે પણ આ યોગ ગોવર્ધનભાઇએ જે જે પતંજલીની પરિભાષાને અનુસાર સમજ્યો છે તેથી ભિન્ન છે ઉપરની ગરબી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામા નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય

વૃંદાવનભૂમિમા ગોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમા કૃષ્ણ અને અન્ય ગોવાળો ધેનુ ચરાવે છે તે સમયે વ્રજની ગોપીઓ દહિ વેચવાને જાય છે ત્યારે રસ્તામા કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પાસેથી દાણ માગે છે તે સમયે કૃષ્ણ ગોપીને પોતાનો દાણ માગવાનો અધિકાર શાથી છે તે કહે છે

ઉપર ઉપરથી વાચનાર આ ગરબીમાથી આટલુંજ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દૃષ્ટિથી વાચનાથી તેનુ પરમ રહસ્ય ખુલ્લુ થાય છે કૃષ્ણ એટલે આનંદસ્વરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ તે વૃન્દાવનમા-વન એટલે ભક્તિ ભક્તિ પ્રદેશમા વૃન્દા એટલે સ્ત્રી અર્થાત્ સ્ત્રૈણભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રદેશમા ગાયોને ચરાવે છે ગાય અગર ધેનુને માટે સસ્કૃતમા 'ગો' શબ્દ છે ગોના અનેક અર્થ થાય છે તેમાથી અહિંઆ 'વાક્" અનુકૂળ છે અર્થાત્ શ્રુતિના વચનો તેને પોતે વૃંદાવનની ભૂમિમા ચરાવ છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમા શ્રુતિ વિચરે છે શ્રુતિના વચનોનુ તારતમ્ય ભક્તિમા છે એવો અર્થ આમાથી ધ્વનિત થાય છે બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમા જ છે તે ભક્તિના પ્રદેશમા ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે ભક્તિમા જ શ્રુતિના વચનોની સાર્થકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે વૃંદાવનની ભૂમિમા ગોવર્ધન ગિરિની આજુબાજુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનુ

ચોરી કરવાનુ કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુજ છે કે જે સેવાપરાયણ જનો છે, તેમનુ ચિત્ત સેવાકાર્યમા એવુ પરોવાઇ જવુ જોઇએ કે જેથી ફરીને તેમાથી તે આકર્ષાય નહિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પણ કહે છે કે **चेतस्तत्प्रवण सेवा** ચિત્તનુ પરોવાનુ તેનુ નામ સેવા કહેવાય છે આ સેવામા ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે, અન્યથા નહિ, એ ભાવનુ સૂચન કવિ એ પક્તિમા કરે છે

કવિના શૃગારરસમય કાવ્યોનો ભક્તિની દૃષ્ટિએ આવો નિર્મળ અને વિશદ અર્થ છે, તેની પ્રતીતિ સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામને થયેલી, પણ શા માટે તેમણે તે સબધી બહિરભિપ્રાય દર્શાવતા કઇક સકોચ વૃત્તિ વાપરી છે તે સમજી શકાતુ નથી Classical Poets of Gujarat મા પોતે દયારામ સબધી નીચેનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો—

So far as poetical powers are concerned, he is undoubtedly the greatest genius since the days of Premanand His poems on Krishna and the maids of Gokul are a stream of burning lava of realistic passion and love, and if lewdness of writings do not take away from the merits of a poet, he is a very great poet indeed He, too, no doubt philosophises, and rises to the beautiful and sublime of the Bhaktimarga with equal power, but he is also an open advocate of Vallabha at times, and even the greatest master of advocacy needs must fail in a hopeless cause.

" આમાં પોતે એવું કહે છે કે પ્રેમાનંદ પછી સૌથી વિચક્ષણ કવિ એ હતો. તેનાં કાવ્યોમાં ઉઘાડો શૃંગાર અને પ્રેમરૂપી ઝળહળતા અગ્નિની ઉભરાતી ધારા જેવો છે. વળી તે વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિ માર્ગનો ખૂલ્લે ખૂલ્લો પક્ષ કરે છે. અને તેથી તેની કીર્તિને હાનિ પહોચે છે." આ રીતે ઉપરના શબ્દોમાં પોતે કવિની કાવ્યશક્તિની પ્રશંસા કરે છે, પણ તે વલ્લભ સંપ્રદાયને અનુસરીને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરૂપ શૃંગારરસનું જે વર્ણન કરે છે તેમાં સાક્ષરવર્ય lewdness વિષયવાસનાની ગંધ જૂએ છે આ એમનો અભિપ્રાય અપરિપક્વ દશાનો છે. તે સમયે પોતે કવિના કાવ્યનો અભ્યાસ જે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી કરવો જોઇએ તે પ્રમાણે તેમણે કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી. કારણકે એમનો અભિપ્રાય વધુ વખત ટકી શક્યો નહિ; તેમણે જેમ જેમ આ કવિનાં કાવ્યોનો વિશાળ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તેમ તેમ તેમાંથી અનુપમ વિચાર રત્નનો પ્રકાશ તેમના ચિત્તકારામાં ઝળકવા લાગ્યો, આને પરિણામે પોતે સરસ્વતીચંદ્રમાં આ કવિને ન્યાય આપનારો અભિપ્રાય સરસ્વતીચંદ્રપાત્રદ્વારા કઢાવડાવ્યો. ત્યાં પ્રથમ પોતે નિર્મલ સુંદર હૃદયના ભક્તના મુખથી; શૃંગાર ભક્તિથી ઉભરાતી ગરબી ગવડાવે છે, અને તેમાં સૌંદર્યની, રસની, ઝાંખી થતા બોલી ઉઠે છે—

I swear. I swear, there is no lascivious note in *these lines of our friend Dayaram* inspite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame the unlearned worldly sinking soul in order that

she may rise therefrom like phoenix into the heaven of devotion. Is then this a lewd religion as they say ? Is this mere worship of the fetish as they say ? Most certainly not. As I understand and realise the depth of this sweet girl's heart, she is not more distant from the highest purity and the abstractest devotion than Cowper was when he loved and worshipped the Eternal Far in his Olney hymn. The girl's vision is at this moment stretched over the vistas of Infinity, Beauty, and Love far beyond this manufactured idol, far beyond this Temple of clay and stone, exactly like the vision of Byron's Dying Gladiator looking at his distant Dacian dame and children as if they were present before his eyes in the midst of the Roman audience against whom he had closed them. Her ideal is sweet and harmless, and has all the pleasure and sport which they in the west, get from their balls and dances ! If there be no vice in the latter, surely there is none in this-the former. And have my country men a right to object to all this as being a wrong side of religion ? No no-not until the

generation that frowns at this can boast of the birth of a new poet of God whose fervour of soul shall be able to sour as high as does the spirit of this song in this child ! And the christian missionaries–? I think I realise what must always make them fail in a country so rich in the light of the Heart. Their only chance lies in waiting until our people become colour-blind on this their lightsome land. Are they destined to be so blind ! No–this sweet girl says. No ! Keshab Chander's last stage, too, says No ! Evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soulless laboratories and work-shops of materialisteic ideals ! Science I love but not at the cost of this–the sweet living heaven of the poverty stricken angels of my country. Can't give them up for the highest blessings of the western civilisation ! poor sweet angels. You shall live through the din and the turmoil that the world wakes with !

આ લીટીઓમા સાક્ષરવર્ય સરસ્વતીચંદ્ર પાત્રના મુખથી કવિના કાવ્યોની અતિશય પ્રશસા કરતા ઉદ્ગારો કાઢે છે. પોતાના 'અક્ષર-દેહમા' પણ એ કાવ્યોની ઉત્તમ પ્રશંસા કરી છે, પણ ભક્તિ પ્રધાન

શૃંગારરસનાં કાવ્યો અગર ગરબીમાં પોતે યોગદષ્ટિ જુએ છે, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય ગોવર્ધનરામભાઇએ બરાબર અવલોક્યું નહિ. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ હોઇ શકે કે પોતે તત્વજ્ઞાનના ચુસ્ત અભ્યાસી અને તેમાં યોગ તરફ તેમને પક્ષપાત હોવો જોઈએ અને તેથીજ એ વિષયની અવગણના કરેલી અગર તે સમયે હોવો જોઇએ સંપ્રદાય તરફથી ગ્રંથ મુદ્રણને માટે હાલના જેટલી પ્રવૃત્તિ નહોતી અને તેથી તે સાહિત્ય તેમનામાં જોવામાં આવેલું નહિ હોય.

ગોવર્ધનરામભાઇની આ વિષયમાં ન્યૂનતા ક્ષમ્ય છે પણ તે સિવાયના બીજા સાહિત્ય રસિકો અગર લેખકો જે દયારામભાઇની ગરબીઓ વાંચીને તેમના સંબંધી તર્કુતર્ક કરે છે તેમના પ્રયાસો કોઇપણ રીતે ક્ષમ્ય કરી શકાય નહિ. કોઇપણ કવિની કૃતિનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે તે જે સંપ્રદાયનો હોય તેનું બરાબર આપણને જ્ઞાન હોવું જોઇએ કારણકે તેના વિચારો કેવી રીતે અમુક રૂપમાં બંધાય છે તે આપણને ખબર પડે. પણ આ લેખકો તો સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન અગર ભક્તિ વિષયક ગ્રંથો સુલભ હોવા છતાં તેનો બિલકુલ અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી અને એકદમ કવિમાં આ દૂષણ છે એમ કહીને તેની નિન્દા કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પંચમ અધિવેશન સમયે રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે તરફથી "પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો" એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેમણે દયારામભાઇ વિષે પણ કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે એ ભાઇએ દયારામ માટેની સર્વ સામગ્રી ગોવર્ધનરામભાઇના અક્ષર દેહમાંથીજ લીધી છે અને ત્યાં જે ટીકાઓ કરેલી તેનોજ

ઉલ્લેખ આ નિબંધમાં કર્યો છે. તેમણે નીચેની ગરબીઓમાં યુગ. આવે એવો શંગાર હોય એમ લાગ્યું છે એટલે ગોવર્ધનરામની યોગ. દ્દષ્ટિથી સમજાવી શકાય તેમ નથી.

૧ આવોની મારે ઘેર માણવા હોજી, રાજ આવોની
૨ કઇ સગે લપટાણા વાલમજી–કઇ સગે લપટાણા
૩ બળતાં વહાલમાંરે, નચાવ્યાં, લલચાવ્યાં લોચન
૪ કાચના ફાનસમાં દીપક જેવો ચળકે રે
સુંદરોના વેણમાં (નેણમાં) તેવો રતિરસ ઝળકેરે
૫ તમારો તમારો પ્યારી મન માને તે કહોની
૬ મુજને અડશોમાં આઘા રહો, અલબેલા, છેલા અડશોમાં વગેરે

એ સત્ય છે કે આ અને એવી બીજી અનેક ગરબીઓ એ ગોવર્ધનભાઇ સમજાવે છે તેમ યોગની દ્દષ્ટિથી સમજાવાય તેમ નથી. દયારામભાઇનાં કાવ્યો અગર ગરબીઓમાથી યોગદ્દષ્ટિથી શોધવી તે રેણ પુષ્પ ચુંટવા સમાન પ્રયત્ન છે.

આપણે ઉપર જોયુ તે પ્રમાણે તેમાં કેવળ ભક્તિ રસ છે. ભક્તિ રસથી જ એમના કાવ્યો તરબોળ થયા છે. એ કાવ્ય વાટિકામાથી ભક્તિરસની જ ફોરમ નીકળે છે ઉપરની ગરબીઓમાં, રા મંજુલાલને એ ભક્તિ રસ ન જણાતો હોય તો તેમા દયારામ ભાઈનો દોષ નથી. ઉપર કેટલીક ગરબીઓના ઉદાહરણો ઉપરથી તેમાં ભક્તિરસ કેવી રીતે વ્યાપેલો છે, તે જાણવાથી મંજુલાલે આપેલા ઉદાહરણોમાથી પણ એ રસ નીચોવી શકાશે ઉદાહરણ પહેલામાં ભક્ત પ્રભુને રસનુ દાન આપવાને સ્વયં નિમંત્રણ કરે છે બીજામાં ભક્ત હૃદયમા પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થવામા વિલબ,

થવાથી તે હૃદય વણુ અધીરૂ થઇ જાય છે અને તેથી કલ્પના કરે છે કે જરૂર પ્રભુ અન્ય ભક્ત સમીપ હશે ત્રીજામા ભક્તની વિપ્રયોગ અવસ્થામા શીશી સ્થિતિ થાય છે તેનુ સુચન કરાય છે. ચોથામા સુદરી કહેતા શ્રુતિ, કારણ કે ગોપીજનો તે શ્રુતિનો અવતાર છે એમ ભાગવતના દશમ સ્કધની રાસ પચાધ્યાયીમા કહેલુ છે, આ અર્થ લેતા શ્રુતિના વચનોનુ તાત્પર્ય શૃગાર રસ છે **रसो वै स य लब्ध्वानन्दी भवति** એ શ્રુતિમા એ ભાવ ખૂલ્લો પ્રકટ થયો છે અન્ય શ્રુતિઓમા તે ગોપ્ય છે પણ શ્રુતિઓના શબ્દો વિચારતા એજ નિશ્ચાત્મક બુદ્ધિ થઇ શકે છે કે પ્રભુ રસાત્મક છે શૃગાર રસમય છે તે રસ સયોગ કહેતા પૂર્ણ વ્યાત્મક અને વિપ્રયોગ કહેતા ઉત્તર દનાત્મક છે એ શૃગાર રસમય પ્રભુનુ જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે એવુ એ ગરબી ઉપરથી જણાય છે આ રીતે બાકીના બે ઉદાહરણોમા પણ સમજી લેવુ

દયારામની શૃગાર રસ પ્રધાન ગરબીઓમા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે પરમ તત્ત્વ પાતે બ્રહ્મ રસ સ્વરૂપ હોવાથી એ બ્રહ્મના રસની ચવણા થઈ શકે તેમાજ પરા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ છે એવુ અનેક શ્રુતિઓના વચન ઉપરથી સલક્ષ્ય થાય છે **आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्** એ શ્રુતિ વચન આ સિદ્ધાતને પુષ્ટિ આપે છે છાદોગ્યોપનિષદના સપ્તમાધ્યાયના ૨૫ મા ખણ્ડમા આ વિષયને કઇક વધારે સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે જે પ્રપાઠકમા આ વિવેચન છે તે સનત્કુમાર અને નારદના સવાદરૂપે છે નારદ અને સનત્કુમાર ઉભય ભક્ત જનો છે પણ સનત્કુમારને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થએલો છે નારદ તેટલા માટે સનત્કુમારની પાસે આવે છે અને વિનતિ કરે છે

કે अधीहि મને કંઇક ઉપદેશ આપો પ્રથમ સનત્કુમાર નારદના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા માટે તેને પૂછે છે કે 'તું શું શીખ્યો છું' ત્યારે પોતે શું શીખ્યા છે તે બધી ગણનાવે છે તેમણે જણાવ્યું કે તે સર્વ વિદ્યા શીખ્યા છે ફક્ત આત્માને ઓળખ્યો નથી કહેવાય છે કે જે આત્મા તે જાણે છે તે સર્વ શોકને તરી જાય છે પણ મારા શોકની નિવૃત્તિ હજુ થઇ નથી માટે મને આત્મવિદ્યા આપો આ પ્રમાણે સનત્કુમારને વિનતિ કરી ઉપદેશ આપતી વખતે સનત્કુમારે પ્રથમ નામરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઇએ અને તેના બ્રહ્મની ઉપાસનાનું ફળ શું હોય છે તે સમજાવે છે સનત્કુમાર પ્રથમથીજ રસરૂપ આનંદમય પ્રભુના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે તો તે વસ્તુ નારદના સમજવામાં એકદમ આવે નહિ તેથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મના તે સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાને બદલે બ્રહ્મની જૂદી જૂદી વિભૂતિઓને ઉપદેશે છે જૂદી જૂદી વિભૂતિઓના ઉપદેશને અન્તે પરમ રમણીય ભૂમન્ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે શોકની નિવૃત્તિ માત્ર આ ભૂમનથી જ થઇ શકે છે ભૂમન્ એજ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ છે એ અનન્ત સુખરૂપ બ્રહ્મ છે ભૂમા એજ પૂર્ણાનંદ રસનિધિ સ્વરૂપ છે આ સ્વરૂપને ઓળખવામાંજ સર્વ દુખની નિવૃત્તિ થાય છે ભક્તોને માટે નિસીમ પ્રેમનું પાન આ રસાનન્દ ઘન પ્રચૂર ભૂમન છે એ સ્વરૂપની સાથે જ્યારે રતિ થાય અથવા ક્રીડન થાય અથવા મિથુન થાય તો જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બને છે આ આનંદનો ઉદય થતાની સાથે આત્યન્તિક દુખનો ધ્વંસ થાય છે આવો અર્થ આ શ્રુતિમાં છે

सएवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणत स उत्तरत स एवेद सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवा

ह्मेवाधस्ताद्हमुपरिष्टादह पश्चादह दक्षिणतोऽहमुत्तरतो ह्मेवेद सर्वमिति ॥१॥ अथात आत्मादेश एवात्माधस्ता दात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेद सर्वमिति स वा एष एव पश्यन्नेव मन्वान एव विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मा नन्द स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषा सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति । આ અર્થને સપૂર્ણ મનમા ગમ્યવાને શ્રુતિ ભૂનાના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરે છે

या वै भूमा तत्सुख नाल्प सुखमस्ति भूमैव सुख भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमान भगवो विजिज्ञासस्व ભૂમા એજ સુખ છે

અર્થ અલ્પમા (સસારના સુખમા) સુખ નથી એટલે બ્રહ્મજ સુખ-આનન્દથી પૂર્ણ છે આ આનદસ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણવુ જોઇએ જ્ઞાનસ્વરૂપ જેઓ બ્રહ્મને કહે છે તેને જાણવાને શ્રુતિ આગ્રહ કરતી નથી પણ જે ભક્તિથી ગમ્ય થઈ શકે છે એવા આનદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણવાનુ છે આમ ભૂમાના સ્વરૂપનુ વર્ણન કર્યા પછીથી ભક્ત સનત્કુમાર આનદ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું રહસ્ય જાણવાને અધિકારી થએના ભક્તનારદને ઉપર અવતરણ કરેની શ્રુતિદ્વારા ઉપદેશ આપે છે આ ભૂમાની પ્રાપ્તિ । સ્વ સ્વરૂપમા થાય છે એટલે અનન્યા મકતભક્ત સર્વાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેમાજ ભૂમાન પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે ઉત્કટગતિભાવથીજ આ ભૂમાને ઓળખવાના છે વિરહાવસ્થામા રતિભાવનુ ઉદ્દીપન થાય છે અને તે સમયે ભક્તના હૃદયમા પ્રભુની

સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમયે પ્રભુ સિવાય અન્ય કશાનું સ્મરણ કે જ્ઞાન તેમને હોતુ નથી. સસારનાં બધનો આપોઆપ દૂર થઇ જાય છે. પ્રાણુયાનાનો વિચાર પણ તેમને રહેતો નથી, પ્રભુ પ્રતિ રતિભાવ તે સમયે અવશિષ્ટ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ વિરહાવસ્થામાં ઉત્કટ રતિભાવનો અનુભવ કરે છે ત્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે અને ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા શૃગારરસની હેલીનો જમાવટ કરે છે. આ સ્થિતિમાં ભક્ત આત્મરતિ, આત્મ ક્રીડ આત્મમિથુન અને આત્માનન્દ બને છે. વળી આ ભક્ત એ સ્થિતિમાં સ્વરાટ્ બને છે; કારણકે ભક્ત પોતેજ એ આનંદનો અનુભવ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુને પણ અનુભવ કરાવે છે. આ ભક્તનો કામાચાર સર્વત્ર હોય છે, અર્થાત્ પોતાના સર્વ મનોરથો તે સિદ્ધ કરે છે.

આ પ્રમાણેનો ઉપદેશ સનત્કુમાર ભક્તનારદને આપે છે. આમા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રુતિ ભક્તનો વિજય પરમબ્રહ્મના રસસ્વરૂપમા સયોગ અને વિપ્રયોગરૂપમા જુએ છે. ભક્ત દયારામ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તને કવિની વાણીદ્વારા અલકારાદિથી યુક્ત પ્રકટ કહે છે. તે ગરબીઓમા દયારામભાઇ પરમ બ્રહ્મનુજ રસસ્વરૂપે વર્ણન કરે છે અને તે રસની પ્રાપ્તિમા પ્રેમલક્ષણાભક્તિના માર્ગમા સ્થિત ભક્તને શા શા અનુભવ થાય છે તેજ માત્ર તેમણે વર્ણવ્યા છે. તેમા કેટલાકોને લૌકિક નાયક નાયિકાના કામોદ્દીપક પ્રેમ પ્રસગોનુ વર્ણન જણાય છે પણ તે વસ્તુત રજ્જુમા સર્પનો ભ્રમ થાય તેવો છે. તેમનુ પરમતત્ત્વનુ ગવેષણ મનુષ્ય બુદ્ધિને અગમ્ય છે તેને ઉપલક્ષણાથી ગમ્ય બનાવવાને શાખાચન્દ્રન્યાયે કવિની વાણીમાં લૌકિક

પ્રેમની પરિભાષા આવી જાય છે, પણ તેથી આ પ્રેમને લૌકિક પ્રેમ સાથે મવલિત કરવાની ભૂલ કરવી નહિ

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મ વિચાર વિષે લેખમા કલાપીના નીચેના ઉદ્‌ગાર દયારામના શૃગારરસના પરીક્ષકે યાદ રાખવા જેવા છે, માટે તે અત્રે અહિંઆ આપ્યા છે.

'અત્યાર સુધી વણા કાળથી હુ તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમા રાખીને જીવ્યો છુ ગોપીજ બનના યત્ન કર્યો છે અને તે જ્યારે જેટલુ બનાયુ ત્યારે હુ તેટલો પરમાત્માની લ્હાણુમા આવ્યો છુ ગોપી એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઇ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છુ. ગોપી એ ભાવનામા રસની વિશાળતાની સ્વાર્પણુની પૂર્ણુતા સમજાઈ છે તે હજુ સુધી તો મને સ્વીડનબોર્ગના પાદરીપણુમા સમજાઈ નથી. [કાસ્મીરના પ્રવાસ અને કેટલાક સવાદો]

આ પ્રકરણુની સમાપ્તિ કરતા નીચેનુ મનનીય અવતરણુ ગ્રીઅર્સનની બિહારિનાવના સતસૈયાના ઉપોદ્‌ઘાતમાથી અત્રે આપવામા આવે છે.

Hence the soul's devotion to the Deity is pictured by Radha's self-abandonment to her beloved Krisna and all the hot-blood of oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayer to the Infinite creator who wants with loving outstretched arms to receive the worshipper into his bosom and to convey him safely to eternal rest across the

seemingly shoreless Ocean of existence. I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words; and to those, who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lubunar in dealing with the most sacred mysteries of the soul, I can only answer:—

Wer den Dichter will versthen
Muss in Dichtors Lande gehen;

Mr. Grierson, the author of the Literature of Hindustan in his Introduction to the Satsaiya of Boiharlal

મૂ. તુ. તેલીવાલા અને જે. ગો. શાહ.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસ વિષય.

રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અમુક જીવોને જ 'નિજ' જન ગણી પોતાની સમતા આપે છે. એ 'નિજ' જનમા "સુન્દરી શ્યામા તણાં બહુ વૃન્દ" છે એટલું જ નહિ પણ જે છે તે 'સકળ' વસ્તી, સુન્દરી શ્યામ'જ છે. આ સુન્દરીઓ સહ નિરન્તર રાસ વિલાસ સર્વદા મચી

રહેલો છે અર્થાત્ સર્વ રસોદ્બોધક શક્તિના અંશ છે અને તેમાં મુખ્ય સ્વામિની રાધા મુખ્ય છે

સ્વ ગોવર્ધનભાઈ

સમણ્ડળની અગ્રેસરી અને ગસેશ્વરી સ્વામિની રાધા રાધાવલ્લભ સમ્પ્રદાયમા તથા ચૈતન્ય સમ્પ્રદાયના વૈષ્ણવોમા પ્રધાન ગણાય છે તે રાધાને શ્રીકૃષ્ણની સહચારિણી તરીકે ગુર્જર કવિઓમા નરસિંહ તથા દયારામે ગણ્યા છે તથા આ રાધા અને શ્રીકૃષ્ણની રસ વિષયક લીલાનુ વર્ણન કર્યું છે પણ અહિંઆ સર્વ કોઇને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે ભાગવતની રાસ પચાધ્યાયીમા તો 'રાધા'ના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઇ પણ સ્થળે નથી તેમ રાધા કૃષ્ણની સાથે પરણ્યા હતા તે પણ હકિકત ત્યાથી ઉપલબ્ધ થતી નથી, તો પછી વૃષભાન દુલારી' રાધા કૃષ્ણના સ્વામિનીજી શી રીતે ગણાવા લાગ્યા ? વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયે આ રાધા નામને નિરર્થક રીતે કૃષ્ણના નામની સાથે યોજ્યુ નથી ? આવા પ્રશ્નો ઘણાને થાય છે સુરેશ્વર ભટ્ટાચાર્યે કૃષ્ણ ચરિત્ર નામના ગ્રન્થમા રાધા નામનુ ઐતિહાસિક ગવેષણ કર્યું છે પણ તેમા જે અન્તિમ અનુમાન ઉપર તેઓ દોરવાયા છે તે સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિથી સ્વીકાર્ય નથી તેમનુ એમ માનવુ છે કે આ રાધાનુ નામ વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, તથા મહાભારતમા નથી પણ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમા તો છે જ અમુક પુરાણમા અમુક નામ ન આવ્યુ તેથી તેની અસત્યતા થઇ શકતી નથી ધારો કે કોઇ સ્થળે કોઈ અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તેનુ વર્ણન

અમુક અઠવાડિક પત્રમાં આવ્યું હોય પણ અન્ય તે સ્થળનાં પત્રોમાં તે ના હોય માટે તે ઉપરથી જે બનાવ બન્યો તે ખોટો છે એમ આપણે કહેવાની કદી પણ હિંમત કરી શકીશું નહિ. તેજ રીતે અમુક નામ અમુક પુરાણોમાં હોવું જ જોઇએ અને જો તે ન હોય તો તે ખોટું છે એમ જે આપણામાં માન્યતા ઘુસી ગઇ છે તે તદ્દન ભ્રમાત્મક છે. વિષ્ણુપુરાણમાં બ્રહ્મની વિષ્ણુ તરીકેની લીલા અગર કાર્યો દર્શાવ્યાં છે. ત્યાં રસાત્મક બ્રહ્મની લીલાનું વર્ણન નથી. તેજ પ્રમાણે 'હરિવંશ' માં છે તો પછી ત્યાં રાસલીલા મધ્યવર્તી રસેશ્વરી રાધાનું નામ ત્યાં કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થાય ? મહા ભારતમાં પણ તે નજ હોઇ શકે; કારણ કે ત્યાં તે વિષેનો વિષયજ નથી. મહાભારત એ ઇતિહાસનો ગ્રન્થ છે, એમાં પાણ્ડવોનું ઇતિવૃત્ત વર્ણવ્યું છે. પાણ્ડવોની આપત્તિમાં તેઓ ધર્મ પક્ષપાતી હોવાથી ભગવાને તેમને કેવી રીતે સાહાય્ય આપી એ બાબતનું કથન આ ગ્રંથમાં છે. તો તેમાં પણ રાધાનુ નામ શી રીતે હોઇ શકે ? પણ અભિમાની કહે છે કે તે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં છે. તો આપણે ત્યાં રાધા સંબંધી કેવી રીતની હકિકત આપી છે તે પ્રથમ જોઇએ. બ્રહ્મવૈવર્ત વિષે વિલસન સાહેબનો એવો મત છે કે સર્વે પુરાણો કરતાં એ કનિષ્ટમાં કનિષ્ટ છે. તેની રચના જોતાં તે આજ કાલના કોઇ ભટ્ટાચાર્યે લખ્યુ લાગે છે. જે યૂરોપીય વિદ્વાનો સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોની ઐતિહાસિક પ્રમાણતાથી પરીક્ષા કરે છે, તેઓ કેવી વિચિત્ર રીતે એ કાર્ય કરે છે તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે અત્યાર સુધીના આપણા અનુભવ ઉપરથી આપણને માલમ પડ્યુ છે કે તેમણે જે જે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તથા સંશોધનો કર્યા છે તે બધાં વિપરીત હોવાથી આપણને ભૂલાવામાં નાંખનારાં છે. સંસ્કૃત સાહિ-

તાનો અભ્યાસ કરવામાં તેમનું મુખ્ય ધ્યેય તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કરતાં પૂર્વ દેશની સંસ્કૃતિ કોઇ પણ રીતે ચઢિયાતી નહોતી એ જણાવવા તરફ હોય છે એટલે આપણામાં જે કાંઇ સારૂં હોય તેને વિદેશીય વિદ્વાનો કોઇ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સદોષ ઠરાવે તેમાં કોઇ પણ આશ્ચર્ય નથી તો પછી આપણે તેમના અભિપ્રાયને પ્રમાણભૂત ગણવા તે કોઇ પણ રીતે હિતાવહ નથી જે પુરાણને તે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગણે છે તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાઓને કેટલેક અંશે વધારે ઉપયોગિ છે, કારણ કે આ સંપ્રદાયમાં જે શ્રદ્ધારૂપી અનન્ય સુંદર કુસુમોથી સુશોભિત બની છે તે કેટલેક અંશે આ પુરાણનાજ જળથી સિંચિત બનીને ફુલી તથા ફાલી છે તો પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય વીલ્સન સાહેબના અભિપ્રાયને શી રીતે સ્વીકારી શકે ? આ પુરાણમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે કૃષ્ણ એ વિષ્ણુ કરતાં અધિક છે કારણ કે વિષ્ણુ સત્ત્વગુણ પ્રધાન હોવાથી સગુણ છે, જ્યારે કૃષ્ણ નિર્ગુણ છે વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં રહે છે કૃષ્ણ ગોલોકમાં વૃંદાવનની દિવ્ય ભૂમિમાં બિરાજે છે આ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જે કૃષ્ણની જોડે વિનાસ કરે છે તેનું નામ રાધા છે બંગાળ દેશમાં આ પુરાણની જબ્બર અસર થએલી છે આ પુરાણમાં રાધા વિધિપૂર્વક કૃષ્ણ સાથે પરણ્યા હતા એમ કહ્યું છે રાધા અને કૃષ્ણનો આ પ્રકારનો સંબંધ જયદેવ પોતાની ગીત) ગોવિંદના પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવ્યો છે

> मेधैर्मेदुरमम्बर वनभुव श्यामास्तमालद्रुम
> नक्त भीरुरय त्वमेव तदिम राधे गृह प्रापय।
> इत्थ नन्दनिदेशतश्चलितयो प्रत्यध्वकुञ्जद्रुम
> राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रह केलय ॥

"હે રાધા આકાશ મેઘથી આચ્છાદિત થયુ છે તમાલ વૃક્ષોથી વનની ભૂમિઓ પણ શ્યામ જણાય છે અત્યારે રાત્રિનો સમય છે, અને આ કૃષ્ણ ભીરુ-ભયભીત છે તેથી તુ એને ઘેર મૂકી આવ. આ પ્રમાણે નન્દરાયની આજ્ઞાથી જતા ઉપરના કુંજના વૃક્ષોમા થઇ પનાઘ થતા રાધા અને માધવની એકાત કેલિઓ (ક્રિડાઓ) યમુનાના તટ ઉપર વિજય પામે છે '

• આમા જયદેવ કવિ રાધા અને માધવની ગૂઢ કેલિનો ઉલ્લેખ કરે છે એને એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે વિવાહિત થયેલા છે, એમ એ ચોક્કસ સ્વીકારે છે અર્થાત બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમા રાધા અને કૃષ્ણના વિવાહની જે વાત આપી છે, તેજ કવિએ અત્ર લીધી છે આ પુરાણના શ્રીકૃષ્ણજન્મ ખડના ૧૫ મા અધ્યાયમા પણ ગીત ગોવિન્દના શ્લોકનો ભાવાર્થ સહજ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે પણ કેટલાકોનુ એવુ માનવુ છે કે રાધા કૃષ્ણની સાથે પરણેલા નહિ પણ રાયણ નામના કોઇ અન્ય ગોપની સાથે પરણ્યા હતા આ હકિકત કયા આપેલી છે તે કોઇ પણ સ્થળે જણાતુ નથી તે કેવળ કપોલકલ્પિત હશે વળી કેટલાકો આ વાતને તદ્દન રૂપક તરીકે જણાવે છે સાખ્ય શાસ્ત્રમા જેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિનુ દ્વન્દ્વ છે એવાજ વૈષ્ણવ ધર્મમા કૃષ્ણ અને રાધા છે એટલે પ્રકૃતિ એજ રાધા અને પુરુષને સ્થાને કૃષ્ણ આ કલ્પના પણ કેવળ ભ્રાન્તિજનક છે સાખ્યનો પુરુષ તે પુરાણસારના કૃષ્ણની સાથે શી રીતે સરખાવાય? પુરુષો તો અનેક છે સાખ્યનો પુરુષ તે સામાન્ય ભાષામા જીવ કહી શકાય. તેને પરમતત્ત્વની-કૃષ્ણની સાથે શી રીતે સરખાવી શકાય વસ્તુત સાખ્યમા → પરમતત્ત્વ યાને બ્રહ્મ જેવુ કઇ પણ નહોતુ તેથીજ પાતજલિએ

ઈશ્વર તત્ત્વને પ્રકૃતિ તથા પુરૂષથી પર છે એમ કહીને તે ઉમેર્યું, એટલે સાંખ્યનો પુરૂષ અને વૈષ્ણવોના "કૃષ્ણ" એક છે એમ કહી શકાય નહિ તેવીજ રીતે સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને રાધા પણ એક છે તે માન્યતા પણ તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. પ્રકૃતિ તો પુરૂષને બન્ધનમાં નાંખનારી છે. માટે તે અનર્થોત્પાદક છે. રાધા તો મુક્તિને આપનારી છે. એવું શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ૨૩ મા અધ્યાયમાં રાધા શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જણાવ્યુ છે.

राकारो दानवाचकः ।

धा निर्वाणश्च तद्दात्री तेन राधा प्रकीर्तिता ॥

रा નો અર્થ દાન થાય છે અને धा નો અર્થ મુક્તિ થાય છે. તે બન્નેનો એકત્ર અર્થ 'મુક્તિ આપનાર' એવો છે માટે તે રાધા કહેવાય છે. તો સાખ્યની પ્રકૃતિ અને વૈષ્ણવ ધર્મની રાધા એ બન્નેના સ્વરૂપમા કેટલી વિલક્ષણતા છે તે આ ઉપરથી જણાય છે. તે ઉભય એક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલુ છે. વાત ખરી છે કે આજ ખણ્ડના ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં રાધાને મૂલ પ્રકૃતિ કહીને કૃષ્ણ બોલાવે છે. **ममाधांशस्वरूपा त्वं मूल प्रकृतिरीश्वरी ।** પણ ત્યા મૂલ પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ સાંખ્યની પ્રકૃતિ, વેદાન્તીઓની માયાને સ્થાને છે. તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને બ્રહ્મથી પણ અહિં આ મૂલ પ્રકૃતિ એ બ્રહ્મની શક્તિ છે અને તેથી બ્રહ્મથી તે અભિન્ન છે.

કૃષ્ણ અને રાધાનો સબન્ધ કેવા પ્રકારનો છે તે આ પુરાણમાં દર્શાવ્યો છે.

કૃષ્ણ રાધાપ્રતિ કહે છે.

यथात्वं च तथाहं च भेदो हि नावयोर्ध्रुवम् ॥ ५७
यथा क्षीरे च धावल्यं यथाग्नौ दाहिका सति
यथा पृथिव्यां गन्धश्च तथाहं त्वयि सन्ततम् ॥ ५८
विना मृदा घटं कर्तुं विना स्वर्णेन कुण्डलम्
कुलालः स्वर्णकारश्च नहि शक्तः कदाचन ॥ ५९
तथा त्वया विना सृष्टिं न च कर्तुमहं क्षमः
सृष्टेराधारभूता त्वं बीजरूपोऽहमच्युतः ॥ ६०

\+ + + +

कृष्णं वदन्ति मां लोकास्त्वयैव रहितं यदा ।
श्रीकृष्णं च तदा ते हि त्वयैव सहितं परम् । ६२ ।

\+ + + +

त्वं स्त्री पुमानहं राधे नेति वेदेषु निर्णय ।
त्वं च सर्वस्वरूपासि सर्वरूपोऽहमक्षरे ॥ ६४ ।
यदा तेज स्वरूपोऽह तेजोरूपासि त्वं तदा
न शरीरी यदाह च तदात्वमशरीरिणी ॥ ६६ ।
सर्वबीजस्वरूपोऽहं यथा योगेन सुन्दरि ।
त्वं च शक्तिस्वरूपासि सर्वस्त्रीरूपधारिणी

શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ ૧૫ ૨૧.

જેમ તુ છે તે પ્રમાણે હુ છુ. આપણા બન્નેમા કોઇ પણ ભેદ નથી. જેમ દુધમા ધોળાશ છે, તથા અગ્નિમા બાળવાનો ગુણ છે, પૃથ્વીમા ગધ છે તેમ હુ તમારામા છુ. માટી વગર કુભાર ઘડો કરી શકતો નથી તથા સોના વગર કુંડળ પણ સોની બનાવી શકતો

નથી. તેમ તારા વગર હું સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકું એમ નથી. તુંજ સૃષ્ટિના આધારભૂત છે. હું અચ્યુત બીજ રૂપે છું."

\+ \+ \+

તારા વગર હું હોઉં ત્યારે લોકો મને ફક્ત કૃષ્ણજ કહે છે, ✓ પણ જો તારી સહિત હોઉં તો મને શ્રીકૃષ્ણજ કહે છે.

હે રાધા! તું સ્ત્રી છું અને હું પુરુષ છું એવો નિર્ણય વેદમાં નથી. તું સર્વરૂપ છે હું પણ હે અક્ષરસ્વરૂપ. સર્વસ્વરૂપ છું. જ્યારે હું તેજ સ્વરૂપ થઉં છું ત્યારે તું તેજોરૂપ બને છે. જ્યારે હું શરીર ધારણ કરતો નથી ત્યારે તું પણ અશરીરિણીજ. છે. હે સુંદરિ! હું જેમ યોગથી સર્વસ્વરૂપ છું તેમ તું પણ સર્વ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરનાર સર્વ શક્તિ સ્વરૂપ છું."

આ ફકરાઓ ઉપરથી એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ કે જેઓ રાધાને સાંખ્યની પ્રકૃતિનું રૂપક સમજે છે તેઓની બુદ્ધિમાં તે પ્રકારે સમજવામાં સંભ્રમ થયેલો છે. અહિંઆં રાધાને આત્માની–બ્રહ્મની શક્તિ કહેલી છે. આ શક્તિ સાંખ્યની પ્રકૃતિ નથી. સાંખ્યની શક્તિ પુરુષથી તદ્દન અલગ છે. તેમ પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો સંબંધ સ્ફાટિક પાત્રમાં જેમ પુષ્પની છાયા હોય તેની સમાન છે. એ સંબંધથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે મિથ્યા છે, અનર્થોત્પાદક છે, આપણને બંધનમાં નાંખનાર છે. અહિંઆં આત્મા–બ્રહ્મ અને નિરૂપણ કરેલી શક્તિનો સંબંધ આધાર અને આધેય જેવો છે. આધાર અને આધેય ભિન્ન હોતાં નથી. તેમ બ્રહ્મ અને તેની શક્તિ એક બીજાથી પૃથક્ નથી. બ્રહ્મનો પોતાની શક્તિ સાથેનો આ પ્રકારનો સંબંધ શ્રી

વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશના આઠમા અધ્યાયમાં આપ્યો છે વિશેષ જીજ્ઞાસાવાળાએ ત્યાંથી જોઇ લેવો.

આટલી ચર્ચા પછી આપણે એટલું તો સમજી શક્યા કે રાધા તે ઇશ્વરની શક્તિ છે. રાધા અને કૃષ્ણનું-બ્રહ્મ અને તેની શક્તિનું લગ્નવિધિ પૂર્વક થયેલુંજ છે. તે લગ્ન એટલે એ શક્તિનો આવિર્ભાવ તથા વિહાર છે.

स वै नैव रेमे એ શ્રુતિ અનુસાર જ્યારે બ્રહ્મને નામરૂપાત્મક લીલા કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે પોતાની ઇચ્છાશક્તિદ્વારા એક બ્રહ્મ બે રૂપ બન્યા એમ નીચેની પંક્તિઓમાં કહ્યું છે.

वर्धते सा व्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला यथा
श्रीकृष्णतेजसोऽर्धेन सा च मूर्तिमती सती
एका मूर्तिर्द्विधाभूता भेदो वेदे निरूपित
इय स्त्री स पुमान्किंवा सा वा कान्ता पुमानयम् ।

હવે જે લોકો એમ કહે છે કે રાધાના નામનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર નથી, તો તત્સબધિ જણાવવાનું કે આ પણ શંધણના અભાવની ખામીજ જણાવે છે. *પદ્મપુરાણ, બૃહદ્ગૌતમીય, તથા ઋક્ પરિશિષ્ટ વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં તે નામ છે.

“ राधाया माधवो देवो माधवेनैव राधिका
विभ्राजन्ते जनेष्वा ।

ગોપાલોત્તરતાપનીય ઉપનિષદ્‌માં રાધાને માધવી કહી છે. પુરાણ પછીના કાળમાં તથા જયદેવની ગીતગોવિન્દ રચાઇ તે પૂર્વે પણ અન્ય ગ્રંથોમાં આ નામ છે

---

*જુઓ પ્રો આનંદશંકરભાઇનો ‘અજવાળાંઓ ક્યાંથી પ્રકટી’ નામનો નિબંધ ? વસન્ત માસિકમાં

सान्द्र मुद यच्छतु नन्दकोव
कुर्वन्नजस्र यमुनाप्रवाहसलीलराधास्मरण
मुरारे ।

[યમુનાના જળમા રમતી ગધાનુ સ્મગ્પ્ કરાવતો
(વિક્રમાડક દેવચરિત ' બિલ્હણ ઇ સ ૧૦૭૦

प्रीत्यैव वभूव कृष्णस्य श्यामानिचयचुम्बिन
जाता मधुकरस्येवराधावाधिकवल्लभा

[કૃષ્ણને ગધાજ સકુથી વધારે વહાની હતી]

दशावतार चरित-क्षेमेन्द्र
ઇ સ ૧૦૩૭

પણ કોઇ કહેશે કે ભાગવતમાતો ગધાનુ નામ બિલકુન નથી તેનુ કેમ ? તેનો ઉત્તગ એવી ગીતે આપી શકાય કે ત્યા રાધા તો છે, પણ તેના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી માન ગામાન્ય રીતે ગોપીજ કહી છે ગધાનુ નામ નહિ નખવાનુ કારણુ એ છે કે એ ભગવાનના પત્ની હતા અને તેથી પત્નીનુ નામ નહિ દેવુ જોઇએ એ જે શિષ્ટાચાર છે તેને અનુસગીને કદાચ ગોપ્ય ગખ્યુ હોય એમ અભવી શકે છે ગધાનુ નામ ભાગવતમા છે કે નહિ તે બાબતના નિર્ણયમા વૃથા કાળક્ષેપ નહિ કરતા રાધા અને કૃષ્ણનો સબધ વૈષ્ણવ સપ્રદાયમા કેવા પ્રકાગનો છે તે સમજવા માટેજ આપણુ ધ્યાન આપવુ તે યુક્ત છે દયારામભાઇ પુષ્ટિ સપ્રદાયના હતા તે સપ્રદાયમા ગધાનુ સ્વરૂપ શુ છે તેજ આપણે સમજવુ યુક્ત ગણાય આ સપ્રદાય પ્રમાણે ગ્સાત્મક નનુની સિદ્ધિશક્તિ તે

રાધા છે એવુ શ્રીહરિરાયજીએ એક મસ્કૃત લેખમા જણાવ્યુ છે. તે મસ્કૃત લેખનો સાર નીચે *પ્રમાણે છે

રાધામા મૂળ શબ્દ રાધસ્ છે વેદમા અનેક સ્થળે **राधस्** શબ્દનો પ્રયોગ જોવામા આવે છે **एतत्ते अग्ने राधः** ઇત્યાદિ વેદ વાક્યોમા **सोमच्युतं ह्यस्य राधः** ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણ વાક્યોમા એ શબ્દ વપરાયો છે ત્યા તેનો અર્થ સિદ્ધિ થાય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ રાધાનો અર્થ સિદ્ધિ–ભગવાનની મુખ્ય શક્તિ એમ કર્યો છે. કૃષ્ણને 'બહુ વલ્લભ' કહ્યા છે. અન્ય ગોપીઓ પણ ભગવાનની શક્તિઓ છે પણ તે સામર્થ્ય રૂપે છે, સ્વરૂપે નહિ રાધા એજ ભગવાનની સિદ્ધિ શક્તિ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે, અને તેથી અન્ય શક્તિઓ–ગોપીઓ કરતા તેમનુ મુખ્ય સ્વામિનીત્વ છે ગોપીઓ લોકમા રસાત્મકતા પ્રકટ કરવાને શક્તિ રૂપે છે. રાધા પણ સિદ્ધિરૂપ હોવાથી રસાત્મક સ્વરૂપ જ છે. જેમ આરભેલુ ઘટપટ ઇત્યાદિ કાર્ય જ્યા સુધી સિદ્ધિ પામ્યુ ન હોય ત્યા સુધી તે અપૂર્ણ છે આ ઘટ છે, આ પટ છે ઇત્યાદિ વ્યવહારનો વિષય તે બનતુ નથી તેવીજ રીતે આપણે હમણા ઉપર જણાવ્યુ તે રીતે ભગવાન રસાત્મક જોકે છે ખરા પણ રસ સાહિત્યના અભાવે–એટલે જ્યા સુધી તેમા સિદ્ધિ નથી સિદ્ધિ શક્તિથી યુત નથી ત્યા સુધી તે અપૂર્ણ છે રસ પદના વ્યવહારમા આવી શકતા નથી જ્યારે સિદ્ધિ સમન્વિત હોય–રાધા સહિત પૂર્ણ હોય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક પ્રભુ બને છે. ગીતગોવિંદમા કૃષ્ણ અને રાધાની સયોગ અને વિપ્રયોગ શૃગારની લીલાના વર્ણનમા

*આ લઘુગ્રથ સસ્કૃતમા તથા તેનો ગુર્જરભાષામા અનુવાદ 'વેણુનાદ' નામના માસિકમા પ્રકટ થયો છે

સિદ્ધિ શક્તિ સમન્વિત ગ્માત્મક પરમતત્ત્વનુજ વર્ણન કર્યું છે. સિદ્ધિ શક્તિથી સમન્વિત હોવાથી તેની સપૂર્ણ રસાત્મકતા વર્ણવી છે. દયારામભાઇના ગધા કૃષ્ણના શૃગાગ્ના વર્ણનો આ દૃષ્ટિથી અવલોકવા જોઇએ

ગધાના સ્વરૂપ વિષે દયારામભાઇ રસિકવલ્લભના ૮૭ મા પદમા નીચે પ્રમાણે કહે છે

' શ્રીસ્વામિની શુ સ્વરૂપ તે શુણ કહુ સહિત વિવક,
શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામે બે વસ્તુત જોતા એક
જ્યમ અગ્નિ-જ્વાળા, ચદ્ર-કૌમુદી સિન્ધુને વળી છોળ,
કહેવાય ભિન અભિન્ન બન્ને વસ્તુ એકજ ખોળ,
જે " एकमेवाद्वितीय ब्रह्म કહ્યુ શ્રુતિ જુગ જાણી,
નહી તો થયુ ધ્રુવ एव શબ્દે અદ્વિતીય વીદ વાણી ?
ભાસે જુગન વૈ એક બે મળી, હેતુ એ પુનરુક્તિ
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક બે એ યુક્તિ

આ પક્તિઓમા દયારામભાઇ કહે છે કે વસ્તુત રાધા અને કૃષ્ણનુ સ્વરૂપ એકજ છે, ભક્ત મન્નાએ કરીને અગર શાબ્દિક પ્રયોગે કરીનેજ તે ભિન્ન દેખાય છે પણ જે કોઇ એ બન્ને સ્વરૂપને ભિન્ન સમજે છે તે મૂર્ખ છે શ્રુતિમા બ્રહ્મને એક અને અદ્વિતીય કહ્યુ છે તેનો આશય પણ આજ છે એટલે રાધા અને કૃષ્ણ જે દ્વૈત દેખાય છે તે અદ્વૈતજ છે, નહિ તો મૂળ સસ્કૃતમા જે 'एव' પ્રત્યય શ્રુતિમા છે તેના અર્થની સંગતિ બગ ૧૨ બનતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે પદ તદ્દન નિષ્પ્રયોજન થઇ જાય છે કૃષ્ણ અને ગધાની અદ્વૈતતા જણાવવાને કવિ કેટલાક દૃષ્ટાતો આપે છે અગ્નિ અને જ્વાળાના

દૃષ્ટાંતમાં જણાવેલાનો આવિર્ભાવ અનિત્યકીજ છે અને તે વચ્ચેનો સબંધ આધારાધેયનો છે રાધા અને કૃષ્ણનો સબંધ છે તેવોજ અન્ય દૃષ્ટાંતોમાં ચંદ્ર, કૌમુદી, સિન્ધુ અને તેની છોળમાં છે અને તે આ અર્થ સ્ફુરાવે છે

ઉભયની અભિન્નતા રસિકવલ્લભ પદ ૮૮ માં પણ પ્રતિપાદન કરી છે.

શ્રીકૃષ્ણ હોય કદી રાધિકા થઇ જાય રાધાકૃષ્ણ,
ત્યાં કાર્ય કારણ કથનશું ! પૂરણ પરસ્પર તૃષ્ણ
आत्मा वै राधिका प्रोक्ता, વેદની શ્રુતિ એવ,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક નિ:સંદેહ.

દ. કૃ. મણિમાળા ભાગ ૨ જો

આ પદમાં પુનઃ વેદની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને રાધા અને કૃષ્ણની એકતા સિદ્ધ છે કૃષ્ણ રાધિકા થઇ જાય છે અને રાધિકા કૃષ્ણ થઈ જાય છે એ એટલુંજ સૂચવે છે કે રસની રસોદ્બોધક શક્તિદ્વારા સ્ફુર્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં "રસ" વસ્તુ શું અને તેની શક્તિ કયી તે લક્ષ્યમાં આવી શકતું નથી. આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ રાધારૂપ પણ પોતેજ થાય છે અને અખંડરાસ પ્રવર્તાવે છે. તેને માટે નીચલું પદ્ય છે—

શ્રીમદ્ રાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,
દેવા ભકતને સુખ યુગલ વપુ વિવેક છે જો શ્રીમદ્ ૧
આવે એક રૂપ બ્રહ્મ શ્રુતિ ગાય છે જો,
તે એ બે મળીને એક કહેવાય છે જો શ્રીમદ્ ૨
એમાં અનુભવીને તો સુધી સમજણ પડે જો,
તો પણ અજાણ્યાને મન આશ્ચર્ય અડે જો શ્રીમદ્ ૩
તે માટે .. દૃષ્ટાંત યુક્તિ જોડીને જો,
સાંભળતાંમાં સદ્ય સંશય નાખે તોડીને જો શ્રીમદ્ ૪

ત્વચાસહ ચણો જ્યમ એક ભાસ્યમાન છે જો,
અંતરમા મમાન દ્વિદલ વિદ્યમાન છે જો. શ્રીમદ્ ૫
હાવા કહું પૃથક પ્રકટ થવા તણી વિધિ જો,
ધનસ્યામ થકી સ્યામા આનદના નિધિ જો. શ્રીમદ્. ૬
શ્રીજી સાગર ને લહેરી ભાનુનદિની જો,
ઇંદુ અલબેલો અલબેલી ચારૂચંદિની જો. શ્રીમદ્. ૭
વિઠ્ઠલ વહ્નિને કીર્તિકન્યા જ્વાલિકા જો,
સૂરજ શ્રીવ્રજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો. શ્રીમદ્. ૮
રૂપ રસિકવર છબીલી છાયા તે તણી જો,
પુરૂષ પુરૂષોત્તમ રામા રાધિકા બની જો. શ્રીમદ્. ૯
કૃષ્ણ આત્મા રાધા રાધા કૃષ્ણનો સહી જો,
એમા અધિક ન્યૂન કોઇ કહેવાયે નહિં જો. શ્રીમદ્. ૧૦
પરસ્પર શોભા એક એકની ભણુ જો,
એકલાં ન શોભે કહુ દષ્ટાંત તે તણુ જો. શ્રીમદ્. ૧૧
કેસરી અરણ્ય જેમ ચદ્ર જ્યાં જામિની જો,
શિખિકેશ દેહી દેહ મેઘ દામિનિ જો. શ્રીમદ્. ૧૨
પરસ્પર ઉભય એકેકમા વ્યાપી રહ્યા જો,
પ્રિતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રિતમ સભવે કહ્યાં જો. શ્રીમદ્. ૧૩
અનલ દહનતા જેમ ઘટા વિષે નાદ છે જો,
સલિલ શીતલતા સુધા વિષે સ્વાદ છે જો. શ્રીમદ્. ૧૪
એ વિધે સ્વરૂપ લાલ લાડિલી તણુ જો,
એ બે થકી લીલા સર્વ અપર નહીં અણુ જો. શ્રીમદ્. ૧૫
સદા રસમય સભોગી રસ રારાના જો,
યુગલરૂપ એ સર્વસ્વ દયા દાસના જો. શ્રીમદ્ ૧૬

આ પદમા દયારામભાઇ કેવી રીતનુ લીના સૃષ્ટિમા અદ્વૈત માને છે તે અતિ સુંદર રીતે દર્શાવે છે. ભગવાન્ અને ભગવાનના ધર્મ અનન્ય છે. ભગવાનના ધર્મ ભગવાનથી જુદા નથી તે દર્શાવવાને સમુદ્ર તરંગ ચદ્ર અને ચાદની અગ્નિ અને જ્વાલા સૂર્ય અને કાંતિ રૂપ અને પ્રતિરૂપના દૃષ્ટાતો આપે છે. રાધિકા રૂપ પણ ભગવાન પોતે છે છતા પણ રાધિકા એક એમનો ધર્મ છે. સ્વયધર્મી છે અને રાધિકા ધર્મ છે કૃષ્ણ અને રાધા ઉભય ભિન્ન નથી, ઉભયમા ન્યૂનાધિક કોઇ નથી. અને પ્રભુનું રસત્વ ઉભયની શોભાથી વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. કેસરી અરણ્યમા ચદ્ર યામિનિમા (રાત્રીમા), જીવ કેશથી, દેહ દેહીથી અને મેઘ દામિની (વિજળી) થી જેમ પરસ્પર એક બીજાની શોભા વધારે છે તેમ ભગવાન્ આધિદૈવિક પુરૂષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ રાધા સગમા અધિકતર શોભે છે. કૃષ્ણને રાધા ઉભય એકેકમાં વ્યાપી રહ્યા છે તન્મય થયા છે તેને માટે દૃષ્ટાત આપે છે કે અનલ (અગ્નિ) અને દાહકતા ઘટા અને નાદ, સલિલ અને શીતલતા સુધા અને સ્વાદ, જેમ પરસ્પર અભિન્ન છે, તદાત્મક છે, તેવી રીતે લાલ કૃષ્ણ અને લાડિલી રાધિકાનુ સ્વરૂપ આધિદૈવિક સમજવુ સર્વ લીલા ઉભયનીજ છે, એ સિવાય બીજુ કોઇ નથી અને એ યુગલ સ્વરૂપ રાસમા સદા રમમય છે. અને એ દાસ દયારામના સર્વસ્વ છે.

આ રસ અને રસશક્તિ ચણાની બે દાળ જેવી હોવાથી જુગલ રૂપે જણાય છે, પણ વસ્તુત તે એકજ છે

એક ચણો જનમ દ્વિદળ મળીનેજી, સ્નેહ સિદ્ધ રહ્યા મે હળીનેજી,
સત્ય ચણો જનમ ભાસે એકજી, દ્વિદળાતરમા વિરલ વિવેકજી
ત્યમ અક્ષર વેષ્ટિત જુગરૂપજી અનુભવી જાણે વાત અનુપજી
એક રૂપથી રમણ ન થાયજી, બીજુ ઇચ્છુ સમ વ્રજરાયજી

પ્રભુનાં બે પ્રકારનાં રમણ છે. ૧ આન્તર રમણ અને ૨ બાહ્ય રમણ. જ્યારે બાહ્ય રમણ કરવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરે છે ત્યારે પોતાનામાં રહેલું નિત્ય લીલોપયોગિ સર્વસાહિત્ય બહાર પ્રકટ કરે છે. સ્વહૃદયમાં સ્ત્રીભાવ જે ગૂઢ હતો તે અને સર્વ રસોદ્બોધક ઉપસ્કર બહીરમણાર્થ પ્રકટ કરે છે.

પ્રભુ તો શ્રીસ્વામિનીજી સાથે નિત્ય રમણ કરે છે. આપનું રમણ નિત્ય છે. **आत्मरतिरात्मक्रीडः आत्ममिथुनः** ઇત્યાદિ વેદવચન પ્રભુને આત્મારામ તેમ સત્ય કહે છે. ભાત અને પડછાયું, રૂપ અને છાયા, એ બન્ને સાથેજ પ્રકટે છે. તો પણ જેમ એક દીવાથી બીજો દીવો થાય તે પણ તેના જેવોજ થાય, તેમ પ્રભુનાજ સ્વરૂપ માંથી શ્રીસ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું, તે પણ પ્રભુ સ્વરૂપજ છે એમ સમજવું.

રાસમણ્ડળમાં મુખ્ય રાધા છે; અર્થાત્ રસના આવિર્ભાવમાં સિદ્ધિરૂપા તે મુખ્ય શક્તિ છે પણ અન્ય સુંદરીઓનાં યૂથ તે પણ રસેશ્વરી રાધાના અંશજ છે. એ શક્તિ સામર્થ્યરૂપા છે,

કેટલાક અમરકોષની **राधा विशाखा पुष्ये तु सिद्धतिष्यौ प्रविष्टया।** એ પંક્તિનો આશ્રય લઈને રાધા એટલે વિશાખા નક્ષત્ર એમ કહે છે. કૃત્તિકાથી વિશાખા ચૌદમું નક્ષત્ર છે. પ્રથમ કૃત્તિકા નક્ષત્રથી વર્ષ ગણાતું હતું. આ રીતે જો કૃત્તિકાથી રાશિઓ ગણવામાં આવે તો વિશાખા અગર રાધા નક્ષત્ર મધ્યમાં આવે છે. તેથી તે રાસમંડળમાં ગણાય છે અર્થાત્ રાસમંડળ તે ફક્ત રાશિમંડળ છે, અને તેની મધ્યમાં રહેતી રાધા તે વિશાખા નક્ષત્ર છે. આ પ્રમાણે જે લોકો માને છે તે ભક્તિમાર્ગના રહસ્યથી તદ્દન અજ્ઞાત છે. તેઓનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુને રૂપકનો આકાર સમર્પવાનો જણાય છે અને તેથીજ તે અગ્રાહ્ય છે.

દયારામભાઇની ભાવના શ્રી વલ્લભાચાર્યના ભક્તિસંપ્રદાય અનુસાર છે. તે પ્રમાણે રાધા એટલે રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની સિદ્ધિરૂપા શક્તિ છે એમ આપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. એક ગરબીમાં દયારામભાઇ કૃષ્ણ પાસે રાધાપ્રતિ નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગાર કહાડાવે છે.

સાચું માનજે, રૂપાળી રસિક રાધિકે જો,
સકળ સદ્‌ગુણનું ધામ રહિત બાધિકે જો. ૧
* * *
પીતવર્ણ ત્હારૂં માટે પીતાંબર ધરૂં જો;
શ્યામ તે માટે તુજ અંજનનું ચિંતન કરૂં જો. ૭
કમળ ધરૂં ત્હારૂં મુખકું થવા ધ્યાનને જો,
રાખું વાંસળી કરવા ત્હારા ગુણગાનને જો. ૮
તારા નેન સમ એ તુને નિરખવાના સુખને જો,
આતુર થયો ઘણું મોહ્યો તારા મુખને જો. ૯
મકર કુંડળ ચપળ કાંઇ એક તારાં નેત્રશાં જો,
શંખ ચક્ર ગદા કંઠ કંકણ કર જસાં જો ૧૦
એહેવો દુર્લભ છુ હું મળતો નથી કોઇને જો.
ત્હારે આધીન થયો જીનુ તે હું છું જોઇને જો. ૧૨

દ. કા. સં. ગરબી. ૪ પૃ. ૧૬૬

આ પંક્તિઓમાં કહે છે કે રાસમાં જ્યાં સુધી રાધા ન હોય ત્યાં સુધી રાસ સંપૂર્ણ બનેજ નહિ માટેજ શ્રી કૃષ્ણ રાસની સિદ્ધિ માટે પોતાની સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાનો આશ્રય કરે છે. એ સિદ્ધિ શક્તિથીજ પોતે અખિલ રસમય બને છે. રસસ્વરૂપ કૃષ્ણનાં અલંકારાદિ ઉપકરણો પણ સિદ્ધિ શક્તિના વિહારજન્ય મોદને માટે છે. પ્રભુ કહે છે કે હું પોતે જોકે રસાત્મક હોઇને અન્યને દુર્લભ છુ; છતાં રાધા–સિદ્ધિ

શક્તિને અધીન છુ. કારણ કે તે શક્તિના અભાવે રસસ્વરૂપની યથાર્થ રસાત્મકતાજ બનતી નથી, માટે પોતે એજ ગરબીમા આગળ કહે છે. "ભૂષણ જગતનું હું તું મારો શણગાર છે જો"–પ્રભુ અખિલ જગતના ભૂષણ છે, પણ તેમનો અલકાર તો ગધા છે અર્થાત્ સિદ્ધિ શકિત રૂપ રાધાથીજ પ્રભુની રસાત્મકતા છે. માટેજ રાધા જો રીસાય તો શ્રીકૃષ્ણ તેમને મનાવે છે. જો ન મનાવે તો રસની સ્ફૂર્તિ તથા વિહાર બનેજ નહિ. તેમ જો કૃષ્ણ રિસાય તો રાધા તેમને મનાવે છે કારણ કે પોતે એક શકિતજ માત્ર છે, અને તે પ્રભુના આશ્રયે રહે છે. પ્રભુ આધાર છે અને પોતે આધેય છે તો પછી જો આધાર દૂર થાય તો આધેય શી રીતે ટકી શકે? માટે કૃષ્ણ રિસાય તો તેથી રાધાને ઉદ્વેગ થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેમને મનાવે પણ ખરા આ આશયથી કૃષ્ણ રાધાને માનકાળે ઉપાલભ આપતા કહે છે.

મનમા જાણે છે કે કેના મનાવે છે મુજને જો
એવો રિસાવીશ જે પગે લગાડીશ તુજને જો.

દ. કા. સ. ગરબી ૫ પૃ. ૧૬૭–૧૬૮

રાધા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી જાય છે અને તેથી તેપણ સમય વર્તીને આગળની બીજી ગરબીમા ઉત્તર આપે છે—

હુ પણ જાણુ છુ ગિરધારી ગરજી છો ઘણાજો,
સ્વાર્થ સાધતા તો રાખતા નથી મણા જો
હુ એ રિસાવું પણ મન નથી રીસાવતુ જો
માટે તમો થકી વઢતા નથી ફાવતૂ જો

આધેય સિદ્ધિ શકિતરૂપ રાધાને આધાર રસસ્વરૂપ કૃષ્ણની સાથે વઢતા ફાવતુ નથી એવુ પોતે કબૂલ કરી લે છે, અને તેથીજ તેને કૃષ્ણથી દૂર રહેવાનુ રુચતુ નથી. જે ગો. શાહ-

પ્રકરણ ૬ ઠું.

કવિશ્રીના આદર્શ વૈષ્ણવજીવનનાં સૂત્રો.

યારામભાઇ પોતે વૈષ્ણવધર્મના અતિશય આગ્રહી અનેક સંકલ્પો પછી થયા છે એવું એમના ગુરુ શિષ્યસંવાદ તથા રસિકવલ્લભ આદિ ગ્રંથોની વિચારકક્ષા ઉપરથી માલમ પડે છે.

કર્મ જ્ઞાની ભક્તિવંતજી, વિવિધ મળ્યા મને જેજે સંતજી, ૧
તે સર્વના પૃથક્ વિચારજી, કર્મી ભાખે બહુ પ્રચારજી, ૨
જ્ઞાની ભાખે કર્મનો ત્યાગજી, ભક્તિવંત કહે પ્રભુ અનુરાગજી, ૩
સ્માર્ત કહે પૂજ પંચાગજી, ભક્તાચાર્ય કહે બ્રહ્મના તે સ્વાંગજી, ૪
કર્મઠ યોગી યોગને ભાખેજી, શુષ્ક વેદાંતી ન જ્ઞાનવીણ ચાખેજી, ૫
સેવડા જતીના મલિન વિચારજી, મારણ મોહન ભ્રષ્ટ વિકારજી, ૬
ચિત્ત ચગડોળે ચઢ્યું ગડુ મારૂજી, બાળક બુદ્ધિથી હું શું નિર્ધારૂજી

દયારામભાઇ ઇચ્છારામ ભટ્ટજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાની પૂર્વ સ્થિતિનું ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે વર્ણન કરે છે. ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ એ સર્વ શંકાનો પરિહાર કર્યો એમ પણ આપણા કવિશ્રીજ કહે છે કે.

"સૌ શંકનો નિરધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિ નિષ્ઠ
ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે, ડાકોરાધીશ જેના ઇષ્ટ"

આ સમાગમનું પરિણામ પણ કવિશ્રી જણાવે છે કે–

"સર્વાત્મ નિવેદન કર્યું, સર્વે સમર્પ્યું કૃષ્ણ,
આ લોકને પરલોકની છૂટી ગઇ સૌ તૃષ્ણ

\+ + + + +

કર્મ જ્ઞાન સહિત ભક્તિ યથાક્રમ સુમાર,
દીત વાત્સલ્ય સહિત સેવા એક નંદકુમાર

\+ + + +

શ્રીમદનમોહન પ્રકટ પ્રભુ, સેવ્ય કરી મુજ માથ
પધરાવીઆ પુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાથ

\+ + +

તેણે કરી સંદેહ છેદ્યા, ન રહી શંકા લગાર
ગ્મોદ્ બોધક લીલા લલિત, પરમ પુરૂષ પર પ્યાર,
પ્રેમક પૂર્વક શ્રવણ કરતા વાધી પ્રીત અપાર
શ્રવણ કીર્તન ગાન કરવા, શીખ ગુરૂએ દીધી
મે સાદરે તે પ્રમાણી, માથે ચઢાવી લીધી

આ ઉપરથી સમજાય છે કે દયારામભાઇએ અનેક તર્કવિતર્કવાળુ જીવન આગ્રહી પુષ્ટિમાર્ગીય થતા પહેલા વ્યતીત કર્યું હશે. બુદ્ધિપૂર્વક પુષ્ટિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા સ્ફુરવાથી કવિશ્રીએ તેનો આગ્રહ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો એટલુજ નહી પરંતુ સકલ જીવનપર્યંત તત્ર નિપાદિત સિદ્ધાંતોનુજ સ્વ કાવ્યદ્વારા ઉદ્ઘાટન કર્યું, અને તદનુસારી શૈલીથી કૃષ્ણનીતાનો ગુણાનુવાદ મંજુલ પદોથી અને ગરબીઓથી કર્યો

આ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઇએ માત્ર મુખ્યત્વે કરીને ભક્તિમાર્ગીય પ્રકારના જ કાવ્યો લખ્યા લૌકિક ઉન્નતિ એમને

સ્વતઃ ઇષ્ટ નહિ હોવાથી વિરક્ત પ્રસંગે લૌકિક બોધ કરે છે. અલૌકિક કાવ્યોમાં ભગવદ્ગુણ અને લીલાનુવાદ કાવ્યોમાં પ્રભુની અનેક લીલાની રાસોત્સવ ઇત્યાદિનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં પુષ્ટિમાર્ગના અને બ્રહ્મવાદના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ પ્રતિપાદન કવિશ્રીએ એટલું તો મધ્યોટ રીતે કર્યું છે કે કવિશ્રીના સકલ જીવનમાં એમનું મન એ સિદ્ધાંતોમાં કેટલું બધું નિમગ્ન હશે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે જે સિદ્ધાંતો કવિશ્રીએ પ્રતિપાદન કર્યા છે તે આપણે કવિશ્રીનીજ ઉક્તિના ઉપન્યાસદ્વારા અહિંઆં વિચારીશું.

પ્રથમ કવિશ્રીની લૌકિક બોધવિષયક જે કંઇક સૂચના છે તે દર્શાવી લઇ પછી અલૌકિક વિષય ઉપર કંઇક કહીશું.

દયારામભાઇના શુદ્ધ સ્વરૂપનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. કવિશ્રી સ્વત પૂર્ણ નૈતિક જીવનવાળા હતા એટલુંજ નહીં પણ જે બોધ એમણે ઉપદેશ્યા છે તે જો અનુસરવામાં આવે તો જન સમાજનું નૈતિક બળ વધે એ નિઃસંશય છે. શ્રીશુકદેવવત્ દયારામભાઇ ઉપદેશે છે કે મહાન પુરૂષના વચનને અનુસરવામાં જ કલ્યાણ છે. મહાન પુરૂષની કૃતિને અનુસરવું નહિ

" મહોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીયે
તે કરે ચાહાય તે કામ, આપણુ તો મરીયે,

*　　　*　　　*

માટે પ્રમાણ વારે ચાલવું, ભજવા ગિરિવરધારીરે
મહોટાની ગતિ મહોટા જાણે, દયા દીનતા સારી.

મહા પુરૂષની કૃતિનુ અનુકરણ કરવામા હાનિ છે મનુષ્યને તો દીનતાજ લાભપ્રદ છે

વિશ્રીને મન વાણી અને કૃતિની એકાર્થતા દૃઢ હતી. **मनसि अन्यत्‌वचसि अन्यत्‌ कृतौ अन्यत्‌** ના ન્યાયવાળુ આચરણ જે હાલ આપણે જોઇએ છીએ તે પ્રભુ પ્રીતિ મ પાદન કરવામા અનુપયોગી છે પ્રભુ પ્રીતિ તો શુ પરતુ ચિરજીવી લોક પ્રિયતાનુ મપાન પણ કહેણી તેવી રહેણી વિના દુર્લભ છે

'કહેણી તેવી રહેણી મળે નહિ, કેમ રીઝે નજરાય.

દયારામભાઇએ જન સમાજને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે ઉપદેશ પણ તદનુસારી વર્તન કરનારને લાભપ્રદ થાય જ મનુષ્યે સગતિ પણ પ્રથમથીજ મહાન પુરૂષોની સાથે કરવી નીચ સગતિનો ત્યાગ કરવો કારણ કે સસારમા તરવાનુ કે મરવાનુ કારણ સગતિ છે

મૂળથી મોટાની સગત કરીએ નીચ સગત પરહરીએજી
સગત તેને વશ મન રહે છે, જેથી તરીએ મરીએ-શિક્ષા
શાણને (વ્યવહાર ચાતુરી)

मा गृध कस्यचिद्‌ धनम्‌ ” નો ઉપદેશ પણ દયારામભાઇ આપે છે

'ખરી મહેનતનુ દ્રવ્ય જોઇએ, નીચ નજર ન કરીએજી ”
સાહસ કર્મ પણ પ્રભુના અને જગતના ભયથી કરવુ નહિ મનુષ્યે ઋણ કરીને વ્યય કરવો નહીં. તેમ દ્રવ્ય હોવા છતા તેને દાટીને દુ ખ ભોગવવુ નહિ પ્રભુએ જે સંપત્તિ આપી હોય તે પ્રમાણે ઉપભોગ કરવો લક્ષ્મીનો યથાર્થ સદુપયોગ તો પ્રભુની વિત્તજા સેવામાજ થઇ શકે છે પૂર્ણ શત્રુ જોડે મિત્રતા ન કરવી આત્મશ્લાઘા અને પરનિંદા

અને પરપત્નીના હાસ્યનો એ સર્વેએ ત્યાગ કરવો. બહુ બોલવાથી અને જીભ કટુ રાખવાથી મોટાઇનો નાશ થાય છે. સુખ દુઃખ સમ ગણવાં અને ગર્વનો પરિહાર કરવો. આપણાથી અધિકના (મોટાનાં) દષ્ટાંત લેવાં મૂર્ખ મનુષ્યની સાથે વાક્કલહનો પ્રસંગ પાડવો નહિ. પ્રભુ અને ગુરૂમાં શ્રદ્ધા રાખવી. દ્રવ્ય તો આજે છે અને આવતી કાલે નથી એમ સમજીને વિત્તનો લોભ નહિ કરતાં સમાજમાં કીર્તિનું સંરક્ષણ કરવું. નિશ્ચિત વસ્તુને અનિશ્ચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને લોભે ત્યજવી નહિ. સર્વ પ્રતિ વિનય રાખવો તેમાંજ પોતાનેજ શોભા મળે છે. જ્યાં પ્રીતિ વિશેષ કરવી હોય ત્યાં ત્રણ વાતનો ત્યાગ કરવો. વિવાદ, ધન, વ્યવહાર, અને સ્ત્રી સાથે પરોક્ષ વ્યવહાર. મનુષ્યે પ્રભુ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે જાર પ્રીતિ કરવી નહિ. વાગ્વ્યવહારમાં મિતાક્ષરતા અને સ્પષ્ટતા તે વૈદગ્ધ્ય સૂચવે છે. સમયને અનુસરીને વર્તવું. તન, મન, અને વસ્ત્ર સ્વચ્છ રાખવાં. પ્રભુ સિવાય સર્વ વસ્તુને જુઠી ગણવી અને તેમાં લુબ્ધ થવું નહિ. દંપતી વચ્ચે દૂત થવું નહિ. પોતાના ઉપર જે કોઇ દુઃખ આવી પડે તેને ધૈર્યથી સહન કરવું. અન્યની પાસે તેનુ ઉદ્ઘાટન કરવાથી આપણું કંઇ પણ હિત થશે નહિ. દુર્જન સાથે વિરોધ કરવો નહિ. ચાર આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ મોટો છે કારણ કે તેમાં રહીને પ્રભુની સેવા સારી રીતે થઇ શકે. પરંતુ દયારામભાઇ કહે છે કે "ઇચ્છામાં આવે તે આશ્રમમાં રહો કારણ કે તેમાં મને લેવા દેવા નથી પણ પ્રભુની સેવા કરવી જોઇએ. હરિ, ગુરૂ અને હરિજનની સેવા અને સ્મરણ કરી સંસારમાંથી મુક્ત થવુ." આવાં નીતિ વિષયક જીવન સૂત્રોને "વ્યવહાર ચાતુરી" નામના કાવ્યમાં દયારામભાઇ જણાવે છે. ભક્તનું વ્યાવહારિક જીવન આદર્શમય હોવું જોઇએ. જો કે વસ્તુતઃ તેનું પરમ કર્તવ્ય તો પ્રભુ સેવાજ

છે તે સિવાય કઇ પણ અન્ય કર્તવ્ય તેને નથી છતા તેનુ વ્યાવહારિક જીવન નિષ્કનક અને શુદ્ધ હોવુ જોઇએ માટે આ જીવનસૂત્રો પોતાના કાવ્યોમા જણાવ્યા છે આ આખુ કાવ્ય ઘણુ સુદર હોવાથી અમે વાચકોને માટે અહિંઆ આપીએ છીએ તે ઉપરથી દયારામભાઇનુ જીવન સામાજિક દૃષ્ટીથી પણ કેટલુ બધુ ઉનત અને વ્યવહાર કુશળ હતુ તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે

(વ્યવહાર ચાતુરીનો ગરબો)

(રાગ આશાવરી)

" સરવે કામ છોડીને પ્રથમ, ગુરૂ ગોવિંદને ભજીએજી,
સકળ કામના જેથી સીદ્ધિ વારે તેહેને તજીએ, શિક્ષાચાણુને ૧
મુળથી મ્હોટી સગત કરીયે, નીચ મગત પર હરિયેજી,
સગત તેને મન વશ રેહે છે, જેથી તરિયે મરિયે, શિ ૨
શ્વેત સુરૂપ રગ ગુણ કોમળ સુગધવત કપુરજી,
શ્યામ મરી વણુ તે ઉડી જાયે, માટે ન રાખે દુર. ' શિ ૩
સુગધી પુષ્પની રક્ષા કારણ, કાટાવાડ જ્યમ કરીએજી,
કેવડા માહે સુગધ રહી છે, કટક જાણી શુ પરહરીયે શિ ૪
ઉકરડે જો રત્ન હોય તો, દુર્ગંધી પણ સહેવીજી,
વિજ્ઞાની બાળકની શિક્ષા, શિરપર ધરવા જેવી શિ ૫
રીતે ચાલતાં દુખ પડે તો, ભલુ સુખ અનીતે કુડુજી,
એસી નાવ બુડે નહીં કહેવત, તરી ઉતરો તો હે ભુડુ, શિ ૬
વિના વિચારે કામ કરે તે પાછળથી પસ્તાયેજી,
બગડી બુદ જે હોય ન સુધરે, મળે ન જે તક જાયે શિ ૭
કરજ કરીને ખરચ ન કરીયે, દાટી ના સહિયે દુખજી,
જેવી સપત્ત તેવુ ભોજન, સદા પામીયે સુખ, શિ ૮

પૂર્વે વેર તાંહાં સ્નેહનાં કરીયે, પૂર્વે મિત્ર શું વેરજી;
મિત્ર કોક દીન ગુંજ પ્રકાશો, શત્રુ ના છુટે ઝેહેર; શિ. ૯
આપ વખાણુ અવરની નિંદા, પર પત્નીસું હાસ્યજી;
અતિ ભાષણ કટુ જીભ ચલાવે, મ્હોટમપણાનો નાશ; શિ. ૧૦
સુખ આવે છાકી નવ જાઇએ, દુઃખ આવે નવ ડરીયેજી;
આપણથી અધિકાને જોઇને. ગરવ કલેશને હરિયે; શિ. ૧૧
લોભીજન ધન વડે સાધિયે, ગરવી જોડી પાણજી;
મૂરખનું મન ગમતું કરીયે, પંડિત સાચી વાણ; શિ. ૧૨
હરિ ગુરૂ સાહેબથી સાચા રહીયે. સ્ત્રીસું જુઠું કહીયેજી;
મોટાં આગળ કોઇ સમે પણ, મુખે મ્હોટાં નવ થઇએ; શિ. ૧૩
રીત નજો નહીં રંદા કેરી, વાંસલે વરવું થાયેજી;
કરવતની કક્ષા ગ્રહી રાખો, ઉભય લોક સુખદાયે; શિ. ૧૪
કેવળ સ્વારથ કૃતિવાંસુલાની, સહુ પરમારથ રંદોજી;
કરવત બે પાસે સરખું છોલે, રેહે ઘેર રેહે હરિયંદો; શિ. ૧૫
લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી;
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ; શિ. ૧૬
મળી સ્હેજ પોળી નવ તજીએ, દુર મોદિક અભિલાષેજી,
ઉછંગ સુત અળગો કેમ કરીયે, ઉદર ગર્ભની આશે; શિ. ૧૭
સામાને શોભા આપેથી, આપણે શોભા આવેજી;
પતિ સુખ શોભા સ્રીને કરે જેમ, સ્રીને પતિ દર્શાવે; શિ. ૧૮
જે કરતાં પરિણામે હાનિ, તે કારજ ના કરવુંજી;
આપણી પોંચ પ્રમાણે સઘળે, સમજી ડગલું ભરવું શિ. ૧૯
જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા, તે ધર ત્રણથી ડરીયેજી,
વિવાદ ધન વેહેવાર પરોક્ષે, વામા વાત ન કરીયે; શિ. ૨૦

માતા પિતા શુ હેત ધરીયે, કદી ન ધરીયે દ્વેષજી,
નાગર વેલ વણસે જેમ દળ વણસે, જે પોન્યુ શતક્રોશ, શિ ૨૧
ભાવ રહિતનુ અમૃત ભોજન, ક્ષુદ્ર કરીને જાણોજી,
સ્નેહ સહિતનો સુકો રોટલો, અમૃત મમ પરમાણો શિ ૨૨
થોડુ બોલ્યામા સુખ શોભા છે, બહુ બોલે પત જાયેજી,
ચો કોડીનો ચાનો ભાળે, મતના પાછળ થાયે શિ ૨૩
કામ વિવેકે કરીયે તદપી, કષ્ટ પડ્યુ તે માહેજી,
તો પછી હરિ ઈચ્છા એમ લેહેવુ, હરખડવુ નહી તાહે, શિ ૨૪
પાણી વાણી ને દૃષ્ટિ દૃઢ, રાખી સઘળે જઈએજી,
મોહોટમ આવે માન પામિયે, કહી દુખિયા નવ થઇએ, શિ ૨૫
જે ભાવે પૂજે છે તેને, તેહેવો ઉત્તર દઈએજી,
ભાષણમા ભિતરનુ હારદ, સેજે સમજી લઇએ, શિ ૨૬
જે વિના ચાને ના તેની મરજી રાખી રહેવુ જી,
સમો આપણે સમજી લેવો, ભૂલ્યુ બગડ્યુ સેહેવુ, શિ ૨૭
તન મન વચન સુવિમળ રાખિયે, આળસ ક્રોધ ન કરવોજી,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન ન થાવુ, પાખડ ધર્મ ન ધરવો શિ ૨૮
મ્હોટા જનની અદબ રાખવી બાળને શિક્ષા દેવીજી,
ગુરુજન સેવા દયા દીનસુ, સ્ત્રીને વશ કરી લેવી શિ ૨૯
દિવસે વાત વિચારી કરીયે, નીચા વિવેકે છાનીજી,
કોઇ સમે કોઇ કેહેતુ સાભળે ઉપજે મ્હોટી હાની શિ ૩૦
મ્હોટા સાથે નવ લગાવુ, નીચ ભલાઇ ન માગીજી,
નૃપ રોગીનો નહી આસંગો, ક્ષણમા કરે ખુવારી, શિ ૩૧
નમી જીત પરનારી મારી નવ કરવુ તે હેકજી,
ભગ્ન ભ્રષ્ટ તન કરી પસ્તાવો, વળ સ્વારથની ટેક શિ ૩૨

નર જુગારી તસકર વ્યમની, વિશ્વાસે નવ રહેવુંજી;
વહેવારે વેપારે સજ્જન, ન ધરવી સ્ફુટ કહેવું. શિ. ૩૩
હરિવિના કયહૂં લુબ્ધાઇ ન જાવું, જુઠું મર્વ સમજ્વુંજી;
કાળ ઝપેટા અચક લાગશે, ભગવત ભજન ન તજ્વું. શિ. ૩૪
જે જે વાતે મીઠું કહ્યું, આપણને જેમ લાગેજી;
તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું, સહુને સુખ દુઃખ જાગે. શિ. ૩૫
દંપતી વચ્ચે દૂત ના થાવું, કુડી સાખ ન ભરવીજી;
ના કરીએ અરિકેરી ચુગલી, અધરમ પક્ષ ન કરવી. શિ. ૩૬
માણસ જોઇને કામ પાડીયે, મૂરખ મિત્ર ન કરીયેજી;
હઠ ના કરવી ખોટી વાતે, કુર દેવના સ્મરીયે. શિ. ૩૭
દીન સગાને દઈ ન માગવું. દે ઘણું માગે વાળીજી;
દાનો દુશ્મન ગુણે મારિયે, શકે ન ઉંચું ભાળી. શિ. ૩૮
મરમ વચન કોઇને નવ કહિયે, સુણતાં તે સ કોચજી;
વાટે જતાંનું કષ્ટ કાપીયે, જ્યાહા લગી આપણી પોહોંચ. શિ. ૩૯
મધુરી વાણી વદીએ સહુથી, ઉદર રાખીએ ઉંડુંજી;
મળ્યા મનુષને પ્રાણ આપીયે, કાનું ન કરીયે ભૂંડું. શિ. ૪૦
કૃતિ ઉપકાર ના ભુલી જઇએ, ગુણ સઘળેથી લેવોજી,
અનદાતાને અધિન રહેવું, લાલચ દગો ન દેવો, શિ. ૪૧
મ્હા મ્હોટું કંઇ સ કટ આવે, તો શ્રીહરિ શરણે જાવુંજી;
હીંમત રાખી ઉપાય કરવો, પ્રાણમુક્ત ના થાવું. શિ. ૪૨
મૂરખથી કયહૂં મમત ન કરવો, ગાંઠ ગોદડે દેવીજી;
અણી ચુકાવી કામ કહાડવું, આગળ બણસે કેવી. શિ. ૪૩
કદળી ઢાલ કુટીલજન કાઢી, કાપ્યાવણ ફળ નાપેજી,
દુષ્ટની સામા સાધુ ન થાવું, થાતા અતિ સંતાપે. શિ. ૪૪

કામ કપેચું આવે, ત્યારે ધીરાં થાવું જાણીજી;
જલદ થવાથી જોખમ લાગે, પત્થર હેઠળ પાણી. શિ. ૪૫
જેવો સમો વિધિ પણ તેવી, કરતાં કારજ થાયજી;
એક રીતે અટકી નવ રહેવું, રોગ પ્રમાણે ઉપાય. શિ. ૪૬
અગમ વિચારી સરવે કરવું, ગલત કયર્હે ના રહેવુંજી;
સહુનું વચન વિચારો જોવું, રોમ રોમ ચિત્ત દેવું. શિ. ૪૭
ગુણવંતની ઇતરાઇ ના કરવી, વૃદ્ધપણે લાલાઇજી;
ગુમાન ગરજ સમે નવ ધરવું, ભાગી જાએ ભલાઇ. શિ. ૪૮
પર ઘર જઇને દુઃખ ના રોવું, કોઇ ન થાયે વિભાગીજી;
પાછળથી પસ્તાવો ઉપજે, બાર જાય સહુ ભાગી. શિ. ૪૯
પરઘરમાં ન અચાનક જાવું, વાત કરી નવ હસવુંજી;
ગુજ કરતાં હોય બે જણાં ત્યાં, વણુ તેડયાં નવ ધસવું. શિ. ૫૦
કાવતકમ કુમક વણુ સજ્જને, દુરીજન સાથ ન વઢવુંજી;
ગજ અહેવાનો સામન લઇને, બકરી બંધન ચઢવું. શિ. ૫૧
રીતે પણુ મોટાને વાદ ન કરવો ખોટા સાથેજી,
ખરાબ કામે પત્થર નાખી, છંટાવું નિજ હાથે. શિ. ૫૨
ભાણે બેસીને ભૂખ્યો ઉઠે ચાકર ન રાખે મારાજી;
અણુ જાણ્યા ઉપર રીસાવે, એ ત્રણે મુર્ખના રાજા. શિ. ૫૩
કલેશની ઉપર ક્લેશ રાખવો, ક્રોધની ઉપર ક્રોધજી;
મન મોહ મદ મત્સર ના ધરવો, મનને કરવો બોધ. શિ. ૫૪
આ વ્યવહાર ચાતુરી શિક્ષા, ધરશે ઉરમાં રાખીજી;
ભવ સુખ હરિ ભક્તિ પદ લેહેશે, ઉભી આબરૂ રાખી. શિ. ૫૫
પચ્ચીસ પચાસનું ખત ના લખીયે, અંતે આવે એકજી;
ગળે પડે કોઈ ગુલામ માણસ, હાણિ વિત્ત વિવેક. શિ. ૫૬

સકળ ચાતુરી એક વચનમાં, કહું છું સહુ સાંભળજોજી;
હરિ ગુરૂ હરિજન સેવી સમરી, જનમ મરણ ટળજો. શિ. ૫૭
આશ્રમ ચાર વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મ્હોટોજી;
શ્રી હરિની સેવા બની આવે, માટે નહિ તે ખોટો. શિ. ૫૮
મત ભાવે આશ્રમ માંડો, મારે નહિ લેવા દેવાજી;
દયો કહે મ્હારે તે મ્હોટો, જે કરે કૃષ્ણની સેવા. શિ. ૫૯

મૂ. હ. તેલીવાળા.

આ પ્રમાણે દયારામભાઇ આરૂઢ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હતા. તદુપરાંત નીતિમાન્ હતા તેઓનો વ્યવહાર ચાતુરીનો ગરબો ઉપરની બીના સિદ્ધ કરે છે. વળી તેમનુ વ્રજભાષામા લખાયલુ 'સતસૈયા' ગ્રન્થ તો તેમના જીવનના અરિસા સમાન છે. તેમાં તેમનાં જીવનનાં સર્વ સૂત્રોનું સ્વચ્છ પ્રતિબિમ્બ જોઇ શકાશે. શુદ્ધ અગર નિર્મળ જીવન કોને કહે તેનો ખુલાસો કરતા તેઓ કહેવુ છે

કરિ કષ્ટા કિય અમલ ઉર કૃષ્ણનામ નહિ લેત.
કૃલ ન કછૂ જ્યો ખોય બિન, ઉગે ન સુધર્યો ખેત.

મહા કષ્ટે કરીને નિર્મલ હૃદય કદાપિ કર્યું, અને જો કૃષ્ણનું નામ ના લીધુ સારે સઘળો લીધેલો શ્રમ વૃથા છે એમ સમજવું. જેમ ખેતરને સુધારીને ચોકખુ કર્યું હોય પણ જો તેમા બી વાવવામા ન આવે તો સર્વ નિષ્ફળ જાય છે.

તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા કે ગર્વ તે ભક્તિવૃક્ષને કાતરી ખાનાર પ્રચણ્ડ કીડો છે. માટે ભક્તિમય જીવન ગાળનારે આ દોષથી સાવધાન રહેવુ.

પ્રભુ તે તો કછુ ડરી કહા, નિપટ ચલે દગમીચ.
અરે નીચ અભિમાન તજી પર્યો રીચ મુખ લીચ.

હે દુષ્ટ જીવ ! તુ તદ્દન આંખો મીચીને અર્થાત્ કશુ પણ વિચાર્યા વગર શુ વર્તન કરે છે ? કઈક પ્રભુથી ડરીને તો ચાલ મિથ્યા અભિમાન શા માટે તુ કરે છે તે તને હમણાજ કચરી નાખશે આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે પોતે પણ ગર્વથી ડરીને પોતાનુ વર્તન ચલાવતા

હરિ ભક્તનુ જીવન નિષ્કપટ હોવુ જોઇએ તે માટે તેઓ કહે છે

ગુન નિકેત, અનદાત રુઝ સહિ કરી પરદુખ નાશ
ઢાંપત હે પરગુહ્યકો શ્રીહરિદાસ કપાસ

હરિભક્તનુ જીવન કપાસના જેવુ સાદુ અને નિષ્કપટ હોય છે જેમ કપાસ ઝુડાય લોઢાય પીંજાય કતાય તથા વણાય અને વસ્ત્રરૂપ થાય છે અને અન્યની આબરૂ ઢાંકે છે તેમ હરિભક્ત પોતે દુખ સહન કરીને પણ અન્યની પ્રતિ ઉપકારજ કરે છે

સસારના સુખ દુખથી મનને ખિન્ન કરવુ નહિ ચિત્તને સર્વદા પ્રસન્નતામા રાખવુ લૌકિક વસ્તુઓમા પોતાપણાની આસક્તિ રાખવાથીજ દુખ ઉત્પન્ન થાય છે માટે પોતાપણુ છોડવુ જોઇએ

સરનિમ્ન શિર સલિલ અતિ તાકો તનકનભાર
અપની કરિઇક ગગરી લઇ લગત ગરિષ્ટ અપાર ૪૧૯

સરોવરમા જ્યારે ડૂબકી મારીએ છીએ ત્યારે માથા ઉપર હજારો મણ પાણીનો ભાર હોય છતા પણ તે આપણને લાગતો નથી, પણ જો એક ગાગરનુ બેડુ માથા ઉપર મૂકયુ હોય તો તેનો ભાર આપણને એકદમ લાગે છે તેનુ કારણ એ છે કે ગાગરને આપણી પોતાની ગણી છે આ નિયમથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે દુનિયામા જે કઇ દુખ છે તેનુ મૂળ પોતાપણામા છે. માટે દુખમાથી મુક્ત થવાને પોતાપણુ છોડી દેવુ જોઇએ

વળી તેઓ કહે છે કે કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ ઇત્યાદિક જે દોષો છે તે ક્ષુધાની પેઠે ઉદય પામે છે, પણ જ્યારે તેમને ભક્ષ્ય મળે છે ત્યારે તે શાન્ત થઇ જાય છે. પણ લોભ એવો છે કે તે આકાશની માફક ધરાતોજ નથી, માટે લોભને સર્વથા ત્યજવો જોઇએ.

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ સો ક્ષુધલોં પ્રકટ રુ શાંત
કબહૂ લોભ આકાશલોં, ધાવત મિલે ન અંત.

કવિશ્રીનું જીવન કેવું ઉત્તમ વિચારોથી ઘડાયેલું હતું તે આવાં અનેક જીવનસૂત્રો ઉપરથી જોઇ શકાશે. સ્થળસંકોચને લીધે એ સર્વેની અહિંઆં સમીક્ષા કરી શકાય એમ નથી, આમ છતા પણ કેટલાકો એમ કહે છે કે જો કવિનું જીવન શુદ્ધ આદર્શમય હોય તો શા માટે તેમણે શૃંગારરસનું વર્ણન કાવ્યોદ્વારા કર્યું હશે ? આદર્શમય જીવન ગાળનાર તો શૃંગારનો યત્કિંચિત્ પણ સ્પર્શ થવા દેતો નથી આ શંકાનો ઉત્તર કવિ પોતેજ આપે છે.

નર વિહાર વર્ણુ અશ્રે, સો સ્વરિતદ શ્રીરંગ;
જુરિ ઘૃત ત્રિવહી જીમિ અમી, હોઇ જુરાંકુસ સંગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે, એટલે ચિત્ત વિષયાસક્ત બને છે. પણ શ્રી હરિના વિહારનું વર્ણન કરવાથ તો કલ્યાણ થાય છે, જેમ જ્વરથી પીડાતા માણસને ઘૃત–ઘી આપ્યું હોય તો તેનું અહિત કરે છે, તે વિષ સમાન બને છે પણ જો તેજ ઘી જ્વરાંકુશની ગોળીની સાથે હોય તો તે અમૃત બની જાય છે. માટે આ વિહાર વર્ણન હરિના સંબંધી હોવાંથી તેમા અકલ્યાણુની ભીતિ રહેતી નથી. અર્થાત્ હરિની વિહાર લીલાથી જીવનુ ચારિત્ર્ય મ[illegible] બને છે [illegible]મ [illegible] [illegible]ાને છે તે એ[illegible] [illegible]

છે કે હરિનો ભક્ત ભલે કોઇ કરણી કરે પણ તેથી તે કરણીને વશ થતો નથી. તેને શરીર ધરતાં અગર ત્યજતાં જન્મ મરણનું દુઃખ થતું નથી. કારણ કે શરીરોત્પત્તિ ઇશ્વરેચ્છાએ થાય છે એવી એની માન્યતા હોય છે. (સતસૈયા, ૫૨૮)

ચિત્તના નિરોધ માટે દયારામભાઇને અતિ આદર હતો; તેથી જ્યારે જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાંથી જો અલ્પ સમયને માટે પણ સ્ખલિત થતી ત્યારે ત્યારે તેઓ તે ચિત્તના નિરોધ માટે એકદમ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. અહિંઆં તે વિષયના આખા પદની બે પંક્તિઓ ઉતારી છે.

"મ્હારૂં હણુકતું દોર હણુંકે છે સહુ નગ્રમાં, સીમ ખેતર ખળું
કાંઇ ન મૂકે,
ના જાવું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે, રખડતું નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે;
(દ. કા. સં. પૃ. ૨૬૦.)

જ્યાં સુધી હૃદયના મળ ગયા નથી ત્યાં સુધી પ્રભુ પ્રસન્ન કરી શકાતા નથી માટે પ્રથમ તો હૃદયમાંથી મળનો ત્યાગ થવો જોઇએ. આ વિષય ઉપર એક આખી ગરબી તેમણે લખી છે, પણ તેમાંથી ફક્ત એકજ ટૂંક અત્ર આપીએ છીએ—

હરિ તુંને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાયે, તાહારા મનનું કપટ ન જાય;
તાહરા દીલનો છળ નવ જાય, પ્રભુ તંને પ્રસન્ન તે કેમ થાય.
દ. કા. સં. પ. ૨૬૩

દયારામભાઇનું જીવન આદર્શમય હતું, અને તે આદર્શમય સૂક્ષ્મ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ તેમના અક્ષરદેહરૂપી અરિસામાં પડ્યું છે જો કે દયારામભાઇ આદર્શમય જીવન માટે નીતિના સૂત્રોનું સંરક્ષણ

બરાબર રીતે થવું જોઇએ એમ કહે છે, છતાં ફક્ત નીતિમય જીવનજ ભક્તને માટે બસ નથી, કારણ કે નીતિ તો માત્ર, વ્યાવહારિક અગર સામાજીક જીવનના સંબંધમાં છે. ફક્ત લૌકિક જીવનના ઉત્કર્ષ માટે છે, પણ અલૌકિક જીવન માટે તો ભક્તિ છે. ભક્તિ એ મુખ્ય વસ્તુ છે અને નીતિ એ ગૌણ છે. નીતિ એ ઉચ્ચ જીવનની સીડીનું પ્રથમ પગથીયું છે. જ્યારે ભક્તિ તેનું છેલ્લું પગથીયું છે. આનો અર્થ એવો સમજવાનો નથી કે ભક્તોનાં જીવન નીતિથી શન્ય હોવાં જોઇએ, દયારામભાઇનું કહેવું એવું છે કે અમુક સ્થિતિ પછી જ્યારે તે ભક્ત ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકાય છે ત્યારે તેને સંસારના વ્યવહારની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી તે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. કારણ કે જેમ ઘટમાં મૃત્તિકા ઓત પ્રોત રહેલી છે અગર વસ્ત્રમાં તંતુ રહેલા છે, અગર પુષ્પમાં સૌરભ રહેલી છે તેમ તે ભક્તના જીવનમાં નીતિ પૂર્ણ રીતે ભરાયલી જ છે. નીતિના સિદ્ધાંતો સ્વયમેવ તેની કૃતિમાં, વાણીમાં, અને વિચારમાં પ્રકટ થાય છે. આથી તેને નીતિભંગનો દોષ લાગતો નથી. ભક્તના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો છે તે 'મન પ્રબોધ' નામના કાવ્યમાં જણાવ્યો છે. આ કાવ્યમાં બાળાક્ષરીના અનુક્રમે બધા વર્ણો લઇને, દુહા લખ્યા છે અને તેમાં પોતાના મનને પ્રબોધ આપ્યો છે. જેમકે—

કક્કા કોટિ કારજ છોડીનેરે, ભજલો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ;
નહિ તો પાછળ પસ્તાવો થશેરે, આવી જાશે અચાનક કાળ. ૧
ખખ્ખા ખોટું સહુ શ્રીહરિ વિનારે આદે મધ્યે અંતે દુઃખરૂપ,
અનુભવી વાત કહું છું હું ખરીરે, માટે ભજરો શ્યામ સ્વરૂપ. ૨

ઇત્યાદિ૦
જે. ગો. શાહ.

(૨)

દયારામભા૦નાં કેટલાંક જીવન સૂત્રો.

૧ અખંડ ભગવન્નામોચ્ચારણ કરવુ

૨ શ્રીપુરૂષોત્તમને અર્પણ કર્યા વગરનુ અન્ન જળાદિ કાઇ પણ ખાન પાન ન કરવુ.

૩ દઢ આશ્રય શ્રીપૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો રાખવો

૪ સર્વ પ્રાણી માત્રમા પ્રભુ બિરાજે છે, એ મતિથી સર્વેનુ ઘટિત સન્માન કરવુ.

૫ પરોપકાર જેવુ કઇ સન્માન નથી અને ત્હેમા કોઇને પ્રભુને માર્ગે લગાડવો એ સમાનતો કોઇ પણ શ્રેષ્ઠ પરોપકાર નથી

૬ અભક્ષ્ય ભક્ષણ કે અપાન પાન કદી પણ કોઇએ ન કરવુ

૭ કોઇ પણ પ્રાણીનો આત્મા ન દુખાય એવી રીતે વર્તવુ

૮ કોઇ પણ પ્રકારનુ દુર્વ્યસન ન કરવુ,

૯ સત્પુરૂષોની જ સગતિ કરવી, અને અસત્પુરૂષોથી સદા દૂર રહેવુ.

૧૦ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખી, અતિથિ સત્કાર ગૃહસ્થે અવશ્ય યથાશક્તિ કરવો

૧૧ શુદ્ધાચાર (સદાચાર વિચાર) આગ્રહ પૂર્વક રાખવો

૧૨ ભગવદ્ભક્તિ કે ભગવદ્જ્ઞાને કરીને મુક્તિ ઇત્યાદિ થાય છે પણ એમા શ્રેષ્ઠ અને સરળ સહેજે સર્વથી બની આવે એવી તો શ્રીભગવાનની જ્ઞાન સહિત સ્નેહ ભક્તિ કરવી એ જ છે.

૧૩ અન્યાય અથવા અધાર્મિક રીતે દ્રવ્યોપાર્જન ન કરવુ. સદાચરણ નીતિ ધર્મને કદાપિ ન છોડવા

૧૪ સર્વ વસ્તુ પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલી છે. અને તે પ્રભુએ આપેલી છે. માટે યાવત્ પદાર્થ માત્રની માલકી સત્તા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની માની અહંતા મમતા છોડી દેવી અને તેમને પર બ્રહ્મ પ્રીત્યર્થે વાપરવાં.

૧૫ સદા સત્યજ બોલવું.

૧૬ જગમાં પ્રાણીઓનો પરસ્પર નદી નાવ સંજોગ છે. એમ જાણી હળી મળીને શાંત સ્વભાવથી સ્વધર્મરૂપ વર્ણાશ્રમના ધર્મ બંધારણમાં રહીને પ્રભુની ભક્તિ કરવી ને પરલોકમાં એ આત્મ ધર્મજ સહાયક થાય છે. તેથી ભગવદ્ ધર્મ ન મૂકવો.

૧૭ અજ્ઞાનથી ભક્તિ ન કરવી. પણ પ્રભુનું યથાર્થ મહાત્મજ્ઞાન ધરાવીને અચળ ભરોંસો શ્રીભગવાનનો સર્વે બાબતમાં રાખી પ્રભુ ઉપર દિન પ્રતિદિન સ્નેહ વધારતા જવો.

૧૮ ગમે તે ધર્મમાં રહો પણ પ્રભુને સાચા સ્નેહથી ભજશો તો જ કલ્યાણ થશે.

૧૯ પર સ્ત્રી મા બ્હેન કે દીકરી તુલ્ય જાણી સ્ત્રીઓના સંગીનો પણ સંગ ન કરવો, કારણ કે સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી મ્હોટા મ્હોટા દેવ સરખા મુનિઓ પણ ફસાયા છે માટે બહુજ સાવધ રહેવું.

૨૦ હરકોઈ જાતિના ભૂખ્યા માણસને અન્ન અને વસ્ત્ર ઓડવા કે પહેરવા ન હોય ત્હેને અન્ન અને વસ્ત્ર દાન કરવુ.

૨૧ ત્રિગુણાતીત પરાત્પર પરબ્રહ્મ એકજ છે. ને ત્હેનાજ સર્વે અવાંતર રૂપો દેવ મનુષ્યાદિ છે. તે પ્રભુ અનંત જ્ઞાનઘન છે. તથા પૂર્ણ પરમાનંદ છે, અને જીવ અલ્પજ્ઞ અને સ્વલ્પાનંદી છે, સર્વના સાક્ષી સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાતા છે, ને જીવ પરતંત્ર

છે પ્રભુ દેહથી આત્મા ભિન્ન છે, આત્મા નિત્ય છે, ને દેહ અનિત્ય છે. આત્મ ધર્મ નિત્ય ને દૈહિક અનિત્ય છે. જન્મ, સ્થિતિ વૃદ્ધિ, રૂપાન્તર, ક્ષીણતા, નાશ, સુખ દુઃખાદિદેહવિકારો શરીરના છે, ત્હેમાંનો કોઇ પણ વિકાર પરમાત્માને નથી. અને તે પરમાત્મા અશરૂપ આત્મા છે, તે આત્માનો કદી પણ ક્ષય નથી. માત્ર દેહનોજ પંચભૂતમાં લય થાય છે. આત્મા સદા શુદ્ધ છે. અને દેહ માંસ મૂત્રાદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલો અપવિત્ર છે. આત્મા અને દેહને જાણનાર સાક્ષી ચૈતન્ય અંતર્યામી પણે અધિષ્ઠાતા છે, અને દેહ, જ્ઞાન રહિત છે, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકારાદિ સર્વની ઉપર સત્તાધીશ અન્તર્યામી ઇશ્વર છે. આત્મા દેહનો આધાર છે. અને તેથી તે આત્મતત્ત્વ ચૈતન્યના આધારે ટકે છે. આત્મા વિકારરહિત છે, ને દેહ વિકાર લે છે. આત્મા પરમાત્મા સ્વયપ્રકાશના અંશ રૂપ હોવાથી દેહમાં એક સ્થળે વિરાજતા છતા સર્વત્ર અંગમાં ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરે છે. આત્માને કોઇ પણ પ્રકારનું આવરણ નડતુ નથી. ને દેહને આવરણ વસ્ત્રાદિકથી થઇ શકે છે. આવાં કારણો અનેક છે. ત્હેનો વિચાર કરી દેહને દેહના સંબંધરૂપ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચ વિષયથી અલગ થવાને દેહના ત્હેના સંબંધીરૂપ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી અહંતામમતારૂપ પ્રપંચની આસક્તિ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પરમાત્માનેજ વિષે પ્રીતિ કરવી મુમુક્ષુને યોગ્ય છે. છતાં તે દેહમાં પ્રાણાત્માનો સંબંધ જારી હોય ત્યાં સુધી. ઉપર પ્રમાણે દયારામભાઇનાં જીવનનાં સૂત્રો છે.

મૂ. તુ. તેલીવાળા.

પ્રકરણ ૭ મું.

અન્ય કવિઓ સાથેની સરખામણી.

દયારામભાઇના કાવ્યોના વર્ગીકરણની રેખા દોરી ગુર્જર સાહિત્યમા એ કવિશ્રીને કયુ સ્થાન ઘટે છે તે હવે આપણે જોઇએ પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિનો ભારતવર્ષમાં સ્પર્શ થયો ત્યાર પહેલાની ગુર્જરસાહિત્યની દશા પ્રાયઃ ધાર્મિક નૈતિક હતી, નરસિંહ મહેતાથી આરભીને દયારામભાઈ પર્યંતના કોઇ પણ કવિનુ દષ્ટિ બિંદુ સામાન્ય રીતે ભગવદ્ગુણગાનમા હતુ ગુર્જર ગિરાના કાવ્ય સાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરતા આપણને માલુમ પડે છે કે સાહિત્યની સેવા કરવામા મુખ્યત્વે કરીને ભક્તો છે ગુર્જરગિરાના પ્રદેશને વિશાળ અને ઉન્નત બનાવવામા ભક્ત કવિઓએ પોતાની મહાન્ ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ભક્ત કવિઓએ પ્રથમ તો ભક્ત તરીકેજ ભજન કર્યું છે સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયો ઉપર એમની જીવન શક્તિનો ઉપયોગ તેઓએ કર્યો નથી પણ તેઓએ તેનો ઉપયોગ સૃષ્ટિના મહામડળના અધિપતિના સ્વરૂપ, ગુણ અને ક્રિયા વર્ણવવામા કર્યો હોય એમ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે આ ભક્તોને કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાની ઇચ્છા નહોતી પણ ભક્ત તરીકે ભગવદ્જ્ઞાન વા ભગવદ્દાસ્ય પ્રાપ્ત કરવુ એજ તેમને ઇષ્ટ હતુ અને વસ્તુત અદ્યાપિ પર્યંત આપણે તેમને ભક્ત તરીકે જ ઓળખતા આવ્યા

છીએ. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે નષ્ટ પ્રાયઃ થવા લાગી અને પ્રાકૃત આધુનિક ભાષાઓ જ્યારે ઉદ્‌ભવવા લાગી ત્યારે પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રથમ ભક્ત કવિનું જ કવન છે. કેવળ કવિનું નહી. ગુર્જર સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધાર નરસિંહ મેહેતા છે. નરસિંહ મહેતા સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયોનું વર્ણન નહિ કરતાં અખિલ વિશ્વમાં પરમ રમણીય પરમ તત્ત્વનુંજ વર્ણન કરવામાં પોતાની સર્વ કવન શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. 'હું કવિ છું' એવું ભાનજ ગુર્જર ભક્ત કવિઓને ઘણું મોડું થયું છે. આવા ભક્ત કવિઓએ ગુર્જર સાહિત્યને આદિથી તે અદ્યાવધિ શણગારીને અત્યંત દીપાવ્યું છે. આદિમાં નરસિંહ મહેતા મીરાંબાઈ અને ગોપાલદાસ આદિ છે. મધ્યમાં પ્રેમાનંદ આદિ છે અને અંતમાં દયારામભાઇ છે. આ સર્વમાં દયારામભાઈ અને એમના પૂર્વે થઇ ગયેલા કવિઓની જે વિશેષતા અથવા તો વિલક્ષણતા છે તેનું આપણે દિગ્દર્શન કરીશું અને એ દ્વારા કવિશ્રીને કયું સ્થાન ઘટે છે તેનો નિર્ણય સૂચવીશું.

દયારામભાઇની કંઇક અંશે અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવામાં આપણે અનુક્રમે સામળ, પ્રેમાનંદ, ભાલણ, વિષ્ણુદાસ, મીરાં અને નરસિંહ સાથે સરખાવીશું. આ ક્રમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસે નોંધેલા ક્રમને અનુસરીને નથી, પણ તેમના કાવ્યોના વિષય પ્રમાણે છે. કારણ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો નરસિંહ મીરાં વગેરેથી તુલના કરવી જોઇએ; પણ અહિંઆં વિષય પ્રમાણે તુલનાનો સિદ્ધાન્ત છે. શામળ તથા પ્રેમાનંદ કરતાં મીરાં તથા નરસિંહ વગેરેનાં કાવ્યોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વધારે છે માટે પ્રથમ બાહ્ય દૃષ્ટિએ સામળ તથા પ્રેમાનંદ વગેરે સાથે સરખાવીને આન્તર દૃષ્ટિથી મીરાં તથા નરસિંહની સાથે આપણે સરખાવીશું.

દયારામભાઇને શામળની સાથે સરખામણી કરી શકાય એમ નથી. આ બન્ને કવિઓ ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવની માફક એ બીજાથી ઘણા ભિન્ન અને દૂર છે. સામળ સાંસારિક જીવોને સંસાર અનુભવો શીખવાડે છે. જ્યાં સુધી સંસાર સંબંધ છે ત્યાં સુધી વ વહારમાં માણસોએ એક બીજાના પ્રતિ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખ તે બાબત એ પોતાના છપ્પામાં જણાવે છે. એટલે સામળ દુન્ય જીવન કેમ ગાળવું, તેને કેવી રીતે સુખી બનાવવું વગેરે વિષય ઉપાયો સૂચવે છે, પણ દયારામ તો આ અલિક સંસારના મિથ સુખોની તૃષ્ણા નહિ કરતાં, પરમ સુખની પ્રાપ્તિ જો કોઇ જીવ કરવી હોય તો પ્રભુની ભક્તિ કરવી અને તેની સાથે સંબંધ બાંધ એવું સૂચવે છે. સામળ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમની વાતો કરે છે પણ કેટલીક વખત તો આ કાવ્યશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે યથાર્થ નાય નાયિકા તેમાં નથી, તેથી લૌકિક રસ પણ રસાભાસમાં પરિણમે છે

દયારામભાઇની કવિતામાં તો પરમ પ્રભુમાજ પ્રેમ રાખવા કહેવામાં આવ્યુ છે, આથી તે પ્રેમ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનો છે. તેમાં રસાભાસને દોષજ નથી. પ્રાકૃત લોકના મનને ચમત્કૃત કરવાને સામળ અદ્દભુતરસ વર્ણન આપે છે. પણ શિષ્ટજનો તો ભગવાનના માહાત્મ્ય વર્ણનમાં ખરો અદ્દભુત રસ છે, એમ માને છે, અને તેથી સામળની કવિત માટે રસિકો ઓછો સત્કાર દેખાડે એ વાસ્તવિક છે, સામળ ઘણી નીચી ભૂમિકામાં રહીને પોતાની કવિતાની પાંખો ફફડાવે છે દયારામ અતિ દૂર સુદૂરે ગગનાંગણને પણ ભેદી દિવ્ય અને ઉચ્ચ ભૂમિકાના પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે, પણ વર્ડ્ઝવર્થના Skylark માફક ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પોતાનું ઉડ્ડયન છતાં ભૂપૃષ્ઠની ભૂમિકાને તે ભૂલ

જતા નથી, તેથીજ એના Skylark કાવ્યની દિવ્યરસ સુધાનું પાન ફક્ત શિષ્ટ અને શિક્ષિત અગર રસિક હૃદયોજ કરે છે, એમ નથી પણ પ્રાકૃત જનો કરી શકે છે; અને તેમાં પ્રાકૃત જીવનના જે મહાંશો છે, તેનો ત્યાગ કરી શકે છે. કવિ તરીકે સામળ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ ઘણોજ ઉતરતો છે, એમ વલ્લભ કવિ (પ્રેમાનંદનો પુત્ર) પોતાના ગ્રંથોમાં કહે છે—આધુનિક સાક્ષરોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે. તો પછી ભક્ત કવિ દયારામની સાથે તુલનામાં એ શી રીતે બેસી શકે ?

પ્રેમાનંદ અને દયારામભાઇ ઉભય મહાન્ કવિઓ છે. ઉભયે પ્રભુના ગુણગાન કર્યાં છે. પરન્તુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે, જ્યારે દયારામભાઇ ભક્ત કવિ છે. શબ્દ લાલિત્ય, સુકોમલ ભાવો ઇત્યાદિ આલેખવામાં દયારામભાઈ પ્રેમાનંદ કરતાં વિશેષ ઝળકે છે. પરંતુ દયારામભાઇ પ્રાય-ભક્ત હોવાથી પ્રેમાનંદવત્ દીર્ઘ આખ્યાનો લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી જ્યારે દયારામભાઇને શ્રીવલ્લભાચાર્યની સેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. "વલ્લભમતની કીધી સેવ" દયારામભાઇએ સ્વત. અષ્ટ સખાના સુરદાસાદિનાં કીર્તનોના મહાન અભ્યાસી હોવાથી તે મહાનુભાવીઓનાં રસાત્મક, ભાવાત્મક પદોનું ગુર્જર ગિરામાં અવતરણ કર્યું છે. દયારામભાઇ અને પ્રેમાનંદને વિચિત્ર ઉપમા આપીએ તો એક એવદ્રત

અન્યને રુચેવામાં રુચો અમને તો સામળ છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે. દયારામભાઈની સાથે એને સરખાવવો એ અયુક્ત છે. બસ ગત ગ્રામ્ય કલ્પનાઓમાં વિહાર કરતાં એનાં કાવ્યો સામાન્ય જનોને રૂચે એ સ્વાભાવિક છે, ને તેમાથી લૌકિક લાભ ક્વચિત્ થાય પણ ઇશ્વર ભક્તિમા તેનાં કાવ્યો બિન ઉપયોગી છે.

વા ગીતગોવિંદ કહેવાય. જ્યારે અન્ય નૈષધ વા રઘુવંશ કહેવાય. માનુષ હૃદય વિશેષે સ્ત્રી હૃદયના કોમળભાવો જેવા દયારામભાઇએ રસાત્મક વાણીમાં યોજ્યા છે તેવું પ્રેમાનંદમાં તો ક્યાંહી પણ દૃષ્ટિ ગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાય. પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે. કાવ્યની વિશાલતામાં પણ દયારામભાઇની વિશેષતા છે. સમકાલીનોમાં દયારામભાઈ અદ્વિતીય હતા. લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઇ એજ ભોગવેલી. પ્રેમાનંદની કવિતા દયારામની માફક નવ રસવાળી છે તો પણ પ્રેમાનંદ ફક્ત આખ્યાનકારજ છે.

દયારામની કીર્તિ ફક્ત આખ્યાન કર્તા તરીકેજ નથી, પણ તે કરતાં બીજી ઘણી રીતે ઝળકે છે. કાવ્યનો પ્રકાશ ફક્ત આખ્યાનમાંજ હોતો નથી, એ વિચાર સ્વરૂપની માફક અખિલ કાવ્ય સૃષ્ટિમાં નાનારૂપે વ્યાપવો જોઇએ. દયારામે પણ પ્રેમાનંદની માફક "સત્યભામા વિવાહ" "રૂકમિણી વિવાહ" નાગનજિતી વિવાહ" તથા "અજામિલાખ્યાન" વગેરે આખ્યાન યોજ્યા છે. પણ તેમની કવિત્વ શકિતને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેમણે પ્રેમાનંદના અષ્ટાવક્રાખ્યાનની માફક રસિક વલ્લભ, રસિકરંજન ઇત્યાદિ ગ્રંથો રચ્યા અને તેથી તત્ત્વ દર્શનને કાવ્યમા ઉતાર્યું જો કે પ્રેમાનદના અષ્ટાવક્રાખ્યાન અને દયારામના રસિકવલ્લભ વગેરેમાં ઘણીજ વિલક્ષણતા છે, તો પણ પ્રેમાનદે અખાની માફક તત્ત્વજ્ઞાન શાંકર વેદાન્તને અનુસરીને કાવ્યમા ઉતાર્યું, અને તે વિષયમા અખા કરતાં પણ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી તેમ દયારામભાઇ એ શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વને કાવ્યમાં ઉતાર્યું અને પ્રેમાનદ કરતા અધિક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આ વાતનો ઇન્કાર કોઇ નિષ્પક્ષપાત વાચક કરી શકે નહિ, આમ.

છતાં પણ તેમના–દયારામના હૃદયની પીપાસા શાન્ત થઇ નહિ. તત્ત્વનાં ચૂંથણાં ચુંથવામાં કોઇ પણ લાભ જીવને થતો નથી. તેથી ફક્ત પરમ પ્રભુની સાથે પ્રેમ કેવી રીતે વધારવો તે સંબંધીના ઉપાયો અનેક પદ, ગરબીઓ વગેરે બનાવીને દયારામે સુચવ્યા છે. એટલે કે તેની કવિતા પ્રેમાનંદની માફક નવરસમાં વિહાર કરે છે, છતાં પણ તે ભકિત રસમાં વધારે વિહાર કરે છે. આ ભકિત રસ એના કાવ્યને ચિરંજીવિત્વ આપે છે. પ્રેમાનંદે પણ ભગવાનની લીલાનું વર્ણન દશમ સ્કંધમાં કર્યું છે, તથા તે ભગવાનના પ્રેમની કંઇક ઝાંખી એની 'ભ્રમર પચિશી'માં જણાય છે. પણ આ સર્વ ફક્ત કવિ તરીકેજ કરેલું છે. ભકત કવિ તરીકે નહિ. દયારામની 'પ્રેમ રસ ગીતા'નો વિષય અને "ભ્રમર પચિશી"નો વિષય એક છે છતાં ઉભય કવિની વિલક્ષણતા એકદમ જણાઇ આવે છે. 'ભ્રમર પચિશી'નો લેખક ફક્ત કવિ છે, જ્યારે પ્રેમરસ ગીતાનો કર્તા કવિ તો છે પણ તે ઉપરાંત ભકત પણ છે. પ્રેમાનંદે ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાંજ કવિતા કરી છે, જ્યારે દયારામે ગુજરાતી ઉપરાંત, વ્રજ, હિંદી, તથા મરાઠીમાં પણ કરી છે.

દયારામભાઇ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ સિદ્ધાંતોમાં સર્વત્ર અનુસરે છે. તેમ પ્રેમાનંદ અમુક સિદ્ધાન્તને અનુસરતા નથી, વેદાન્ત ઉપનિષદ વગેરેમાં દયારામભાઇનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કરતાં ચઢે છે એ તો ઉભયનાં કાવ્યો વાંચનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

દયારામભાઇ અને અખા વચ્ચે કોઇપણ પ્રકારનું સામ્ય નથી. ઉભયમાં વૈપમ્યજ છે. દયારામભાઇનો શબ્દો અને ભાષા ઉપર ઘણો કાબૂ છે. અખો ભાષા પ્રતિ બેદરકાર છે. તેની વાણી કર્કશ અને

લૂખી છે. દયારામની વાણી મૃદુતા અને મીઠાશથી ભરેલી હોવાથી તમામનું મનહરી લે છે. 'ભાષાને શું વળગે તે ભૂર જે રણમાં જીતે તે શુર' એ અખાનું વચન દયારામભાઇ જેવા શબ્દ રસિક કવિને તુચ્છજ લાગે. અખો માયાવાદનાં ગીતો ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઇનાં કાવ્યો બ્રહ્મવાદનાં પોષક છે. અખો માયાવાદી છે જો કે એના કાવ્યોમાં પણ કવચિત્ અદ્વૈત પૂર્વક ભક્તિની છાયા દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે. અને તે જગ્યાએ દયારામ નરસિંહ મહેતા અને અખો એ જાણે એકજ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતા હોય એમ ભાસે છે.

જુઓ અખાની વાણી ભાગ ૧. પાનું ૧૫-૧૬ કડવું. ૧૦-૧૧

તો પણ માયાવાદના અતિશય શ્રવણને લીધે મોટા ભાગે અખાના કાવ્યોમાં માયાવાદની છાયા જોવામાં આવે છે, અખામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે, અને તેને લીધે એનાં કાવ્યોમાં બુદ્ધિનો ચમત્કાર લાગે છે પરંતુ કાવ્યમાં અભીષ્ટ હૃદયના માર્દવનુ દર્શન થતું નથી. તેણે ભક્તિ વિષે લખ્યુ છે પણ તે ભક્તિમાં હૃદયની મિનારા નથી બુદ્ધિ વૈભવ છે. હૃદયનું માધુર્ય નથી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં હૃદયનું માધુર્ય વિશેષ છે. અને કાવ્ય તરીકે તેમણે લખેલાં કાવ્યો બ્રહ્મવાદ અને પ્રેમ માર્ગનાં પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રતિપદે પોષક છે. ઉભય કવિનો નિજ મંતવ્યને માટે અતિશય આગ્રહ છે. અને તેને લઇને પરમતને વાસ્તે કર્કશ વાણિનો ઉપયોગ કરે છે. અખાને શ્રીવલ્લભાચાર્યના માર્ગ પ્રતિ અરૂચિ છે, તેમ દયારામભાઇને શંકરાચાર્યના મત પ્રતિ છે.

દયારામભાઇ સમ્પ્રદાય સારમા કહે છે કે-" શંકરી શંક ઉચ્ચારી " ઉભય કવિ બહુ શ્રુત છે. એટલુ તો કહેવુંજ પડશે. અખાએ એના ઉભરા ગદ્યમાં કાઢ્યા હોત તો કંઇ

ઠીક દેખાત. જે વિચારો એણે કવિતા રૂપે યોજ્યા છે, તે ઉપરથી તેણે કવિતાનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે દયારામભાઈએ બ્રહ્મવાદ અને પ્રેમ માર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનુ સુશ્લિષ્ટ અને મનોહરપદોમાં યોજન કર્યું છે. એ વિચારો એટલા તો સરળતાથી યોજ્યા છે કે એમનાં કાવ્યોનું ઉપર ટપકે વાંચનાર એના તત્વજ્ઞાનના મહાન્ ગ્રંથોના તત્વ જ્ઞાનને વિસ્મરી ભ્રાન્તિથી કેવળ કાવ્ય ગણવા મંડી જાય છે, પાંડિત્યમા પણ દયારામભાઇ અખાથી ચઢે છે. અખો માત્ર માયાવાદનુ જ પિછાણ કરાવે છે, જ્યારે દયારામભાઇ 'સંપ્રદાય સાર' જેવા ગ્રન્થમા અનેક મતોનુ ખંડન મંડન કરે છે કવિ તરીકે દયારામભાઇ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ જ છે. જો કે ઉભય કવિની પ્રવૃત્તિ પારલૌકિક વિષયમા હોવાથી તે સર્વથા નિર્દોષ ગણાવી જોઇએ.

ઉભય કવિ એકદેશીય છે, છતા પણ કહેવુ જોઇએ કે દયારામભાઇનુ એક દેશીત્વ એમના ગ્રંથોદ્વારા પણ સર્વ મત મતાંતરોના જ્ઞાન પૂર્વક છે, જ્યારે અખામા અન્યમતોનુ જ્ઞાન જણાતું નથી. અખો માત્ર માયાવાદમા ગ્રસ્ત થયો છે, જ્યારે દયારામભાઇ રસિકવલ્લભ અને સંપ્રદાય સાર જેવા ગ્રંથોમા અનેક મતોનુ ખંડન મંડન કરે છે, એથી એમ સમજાય છે કે દયારામભાઇનું પાંડિત્ય અખા કરતા વિશેષ છે.

આ ઉપરાંત દયારામભાઇને સ્વ સ્વરૂપની અલૌકિકતાની જે સ્ફુર્તિ છે તે અખામાં દષ્ટિગોચર થતી નથી. દયારામભાઇનું હૃદય અહોનિશ પ્રભુના સ્વરૂપની ભાવના કરવામા મગ્ન રહેતુ. આથી જ તેમણે ફક્ત સ્વરૂપ ભાવનાજ નહિ પણ લીલા ભાવનાનો પણ અનુભવ કર્યો હતો, તે ભાવનાને તેઓ સિદ્ધ કરી શક્યા હતા. આથીજ પ્રપં-

ચની વિસ્મૃતિ તેમને થઇ હતી અને સ્વ હૃદયની આસક્તિ શ્રીકૃષ્ણ ચદ્રના ચરણ સરોજમા થઇ હતી. આવા પ્રકારનો નિરોધ કઇક અશે તેઓ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ કૃપાથી સમર્થ થયા હતા એટલે એમણે ફક્ત પુષ્ટિ સપ્રદાયના તત્ત્વનુ જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કર્યું નહોતુ પણ તે અનુભવથી સિદ્ધ કર્યું હતુ અખામા શાકર વેદાન્તનુ જ્ઞાનજ ફક્ત હતુ, તેમા અનુભવની ખામી હતી દયારામભાઇને થયેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવ પોતે 'અનુભવ મજરી' નામના કાવ્યમા જણાવ્યા છે તેમને થયેલા અનુભવની પ્રતીતિ આપણને નીચેના અવતરણ ઉપરથી થઇ શકશે.

શ્રી વલ્લભકુલ નિજ રુચિ, વર દીધો અધરામૃત આપી
રુક્મિણી તુલ્ય કરીશ તુ સેવા, આત્મારામે આલાપી, નિર્ભય થાનેરે ૬

શ્રીગુરૂપદ શિર ધરી નિજ ભાખ્યો, ભવના પાપ સહુ ખોલ્યા,
મે તો પુષ્ટિનો અત જન્મ તુજ, માફી દોર કહી ડોલ્યા, નિર્ભય. ૭

તુ તે પ્રાણ નિજ મહાપ્રભુ બોલ્યા, અચળ વાણી કહી ફરીને,
ધાર્યું છે તે સિધ્ધજ કરશુ, બોલ્યા કરુણા કરીને. નિર્ભય ૮

નિજ ઇચ્છાથી શ્રીગોકુલપતિ, શિર કર દઈ વર દીધો,
ત્રિલોકમા તુજને કોઇ ન જીતે, મહા અનુગ્રહ કીધો, નિર્ભય. ૯

શ્રીજીમા ચિત્ત અખંડિત રહેશે, ચિંતા સકળ પળાશે,
શ્રીદ્વારિકેશ્વર શ્રીજી વાતો કરશે, સશય સર્વે જાશે, નિર્ભય ૧૦

ફરી નથી અવતરવુ સુણ મારા થા અખડ ગોકુલવાસી,
શ્રી સ્વામિની મદિર ઉર તાહરૂ શિર કર ધરિ ફરી હાસી નિર્ભય ૧૧

● અપ્રસિદ્ધગ્રથ છે અને તેમનુ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય હમો પાસે છે

શ્રીપુરૂષોત્તમ નિજ રૂચિ બોલ્યા, કદા ન રહેશો ત્રાસે;
કર્તવ્ય કશું તારે છે નહી, રહો પ્રભુ દ્રઢ વિશ્વાસે, નિર્ણય ૧૨
ઇત્યાદિક કરૂણા શ્રીજીની શ્રી વલ્લભ બળે લે જોઇ,
તે આગળ તુને વિઘ્ન કરવાને, સમર્થ છે નહી કોઇ. નિર્ણય ૧૩

દયારામ કૃત મણિમાળા ભાગ ૨ પૃષ્ટ ૨૮૧.

દેશ પર્યટણ પણ દયારામભાઇએ કરેલુ, કવિ તરીકે દયારામભાઇ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. અખા અને દયારામભાઇમાં તારતમ્ય એ છે, કે અખામાં શુષ્ક જ્ઞાનની કઠોરતા છે, જ્યારે દયારામભાઇમાં પ્રેમ માર્ગનું માધુર્ય છે. વસ્તુતઃ અખો જ્ઞાની છે, જ્યારે દયારામ ભક્ત કવિ છે. અખાની કવિતા માત્ર રણના પ્રદેશમાં થઇને વહે છે, પણ દયારામની નવ રસ વાહિની કવિતા સુદર લીલોતરી તથા વનસ્થલીનાળાં ભગવલ્લીલા રૂપ સુદર પ્રકૃતિનાં દૃશ્યોથી અલકૃત સ્થાનોમાં થઇને વહે છે.

પ્રેમાનંદ પછીથી ભાષાન્તરનું સ્તુત્ય કાર્ય મદ પડી ગયેલુ તેને પુન હાથમા લેનાર, પોતાની મોહક ગરબીઓથી મુગ્ધ બનાવનાર, પોતાની તાલબદ્ધ સંગીતની વાણીથી રસબોળ કરનાર, પોતાની નીતિ બોધની ભાવનાઓથી અને સતસૈયા ઇત્યાદિ કૃષ્ણ ગોપીના મનહર વૃત્તાન્તોથી અજબ કરનાર ડભોઇ નિવાસી દયારામભાઇ જ હતા.

ગુજરાતના કૃષ્ણોપાસક કવિઓમાં મીરાંબાઇ એક છે. મિરાંબાઇનાં પદો કોમલભાવ, ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત છે છતાં પણ નરસિંહની ભક્તિથી કોઇ અન્ય પ્રકારની ભક્તિથી એ પદો પ્રેરાયલાં છે.

મીરાંના પદો કેવળ ભક્તિ વિષયનાંજ છે. મીરાં કોઇ પણ સ્થળે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નરસિંહની માફક દર્શાવતા નથી પરંતુ એની ભક્તિ ઉંચા પ્રકારની છે. શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયમાં એનો સ્વીકાર થયો ન હતો અને ચૈતન્ય મતનો પ્રસાર બંગ દેશમા થયો હતો ચૈતન્ય યદ્યપિ વલ્લભાચાર્યના સમયમાજ થયેલા પરંતુ જયદેવ આદિ કવિઓએ માધ્વ મતને અનુસાર ભક્તિ ગ્રહણ કરી મધ્વની માફક સર્વ વિષ્ણુના અવતારોના પ્રતિ સમાન ભક્તિ નહી રાખતા કેવળ કૃષ્ણમાં જ ભક્તિ, તેમણે દર્શાવી છે અને તે ભક્તિનેજ પોતાના કાવ્યમા ગાઇ છે મીરાં મધ્વના દ્વૈતમતને માનતા હતા નરસિંહની માફક કોઇ પણ જગ્યાએ બ્રહ્મવાદનો ઉદ્બોધ મીરાબાઇનાં પદો કરતા નથી રા તનસુખરામ ભક્તિને આ પ્રકારે જણાવે છે "પ્રેમનુ પરિણામ ભક્તિ છે મીરાની ભક્તિનુ પરિણામ આત્મ નિવેદન કે આત્માર્પણ છે. આત્મ નિવેદનનુ પરિણામ અભેદ છે એમ પરિણામે પ્રેમભક્તિદ્વારા જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ અનુભવે છે. વસ્તુત મીરાના પદોનો વિચાર કરતા આ કથન કેટલેક અંશે સંકોચવુ યોગ્ય લાગે છે તેમનું પરિણામ ભક્તિને કહેવા કરતાં પ્રેમ એજ ભક્તિ અને મીરા આત્મ નિવેદન ઇત્યાદિ કરે તો પણ કોઇ પણ જગ્યાએ મીરાનો આત્મા કૃષ્ણમાં વિલીન કરી અભેદ અનુભવ કર્યો હોય એવું એના પદો માંથી તો સ્ફુરતુ નથી એના પદમા તો કેવળ એક પ્રેમ મસ્ત ભક્ત પ્રભુ। સ્ત્રી ભાવથી સબંધ રાખીને સંયોગ વિપ્રયોગના આલાપો કાઢે છે મીરાના કાવ્યોમાં સેવ્ય સેવકનો ભેદ એટલો તો સુદૃઢ છે કે એ કાવ્યોમાં અદ્વૈત પૂર્વક ભક્તિ નરસિંહ મહેતાની માફક સ્ફુરતી નથી. મીરાંની કવિતા અલૌકિક વિષયક છે એ વાત ખરી પરંતુ તેથી દયારામભાઇની

કવિતા લૌકિક શૃંગારમલક કહેવી એ કહેનારનું દયારામના હૃદયનું અને કાવ્યોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે મિરાંબાઇની કવિતા કેવળ ભાવપ્રેરિત અને નરસિંહ મહેતાની માફક ચેષ્ટાપ્રધાન નથી, પરંતુ દયારામની કૃષ્ણ વિષયક કવિતા પણ કેવળ મીરાંબાઇના જેવી કેવળ ભાવમય હોવાથી અને કૃષ્ણ વિષયક હોવાથી અને કોઇ પણ પ્રાકૃત મનુષ્ય પ્રાકૃત નાયક નાયિકાના પ્રેમના અનુભવો વર્ણન કરતાં નહિ હોવાથી દયારામભાઇનાં કાવ્યોને લૌકિક શૃંગાર મૂલક કહેવું એ તેમનાં કાવ્યોનો અબોધ જ સિદ્ધ કરે છે.

મીરાબાઇ પોતે જીવ ગોસ્વામીના સમયમાં થયેલાં એમ એમનાં પ્રચલિત કાવ્યો ઉપરથી માલુમ પડે છે. તેમજ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તાઓમાં અજબ કુંવરબાઇની વારતા ઉપરથી જણાય છે કે એ બે નણંદ ભોજાઇ હતાં. અજબ કુંવરબાઇ શ્રીગુસાંઇજીનાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતિયપુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરનાં સેવક હતાં. આથી વૃંદાવનમા આવેલા માધ્વ સમ્પ્રદાયના આચાર્ય અને ભક્તો મીરાંના કાવ્યો પ્રોત્સાહક તરીકે નીવડયાં હોય એ માનવું વધારે યુક્ત લાગે છે. મીરાંનાં કાવ્યોમાં ક્વચિત્ 'રામ' શબ્દ આવે તેથી એના ઉપર રામાનુજની અસર જોવા જવું એ ઠીક લાગતું નથી. ચૈતન્ય સમ્પ્રદાય માધ્વનો ઉપસમ્પ્રદાય છે. તેથી 'રામ' નામ અથવા તો 'કૃષ્ણ' નામ મીરાંના પદમાં આવે તો પણ એમનાં પદોમાં સર્વત્ર ભક્તિ સેવ્ય સેવકભાવપૂર્વક હોવાથી અને દ્વૈતપૂર્વક હોવાથી મીરાંનો કાવ્ય દેહ માધ્વ મતને અવલમ્બે છે. જોકે મીરાં સ્વતઃ સ્ત્રી હોવાથી એનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીહૃદયની કોમળતા તો છે જ. દયારામભાઇની માફક મીરાંનો અંગીકાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના માર્ગમાં

થયો નહતો, તથાપિ મીરાંના કાવ્યનો વિષય સર્વથા નિર્દુષ્ટ હોવાથી એમનાં કાવ્યોમાં પણ કાવ્યોનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ ઘણે અંશે સચવાયો છે.

હવે આપણે દયારામને ભાલણની સાથે સરખાવીએ. ભાલણ ૧૬ મા શતકમાં થઇ ગયો છે. આ કવિ પાટણનો રહિશ છે. એની કૃતિઓમાં નળાખ્યાન, રામબાલ ચરિત, ગમવિવાહ, દશમસ્કંધ, કાદંબરી, • શિવલીલડીસંવાદ અને કૃષ્ણવિષ્ટિ મુખ્ય છે. કેટલાક સાહિત્ય લેખકોનું એવું મન્તવ્ય છે કે દયારામના કેટલાક કાવ્યમાં ભાલણનું અનુકરણ છે. આ અભિપ્રાય સાક્ષર શ્રીકેશવલાલભાઇએ પણ સાહિત્ય પરિષદના દ્વિતીય અધિવેશન સમયે પ્રમુખ સ્થાનમાંથી પ્રકટ કર્યો છે. તેઓશ્રી કહે છે—નરસિંહ, ભાલણ અને પ્રેમાનંદનો ઘટ્ટ પરિચય દયારામભાઇની વાણીમાં જોઇએ છીએ, પણ એ ફક્કડ કવિ કોઇનો દેવાદાર રહ્યો નથી મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને ભાલણની દશમ લીલાનો પોતાની વાણીમા ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનન્દના ઓખાહરણમાં ભારોભાર ઉમેરો કરીને દયારામે ઋણીઋણ વાળી દીધુ જણાય છે." આ કથન વિષે એટલુંજ કહીશુ કે જો એક કવિના જેવું બીજો કવિ લખે, અગર એક કવિના કાવ્યની વસ્તુ આ છે અને બીજા કવિના કાવ્યની વસ્તુમાં આ દશ્ય હોય તો તેથી તે કવિના પછીના કવિએ તેની પૂર્વનામાથી અનુકરણ કર્યું છે, એવી જે માન્યતા આપણામા ઘુસી ગઇ છે તે દોષાસ્પદ છે. કવિઓના વિચારો મળતા હોઇ શકે. ભાલણના 'નળાખ્યાન'ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમા છે, વળી ભાલણની કૃષ્ણવિષ્ટિ'ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની 'કૃષ્ણવિષ્ટિ'માં છે, એમ કહીને જો આપણે પ્રેમાનંદની અગર વલ્લભની કવિત્વ શક્તિનો આંક મૂકવા

માગતા હોય તો, તેમા આપણી તર્કશક્તિ કેટલી લૂલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે દયારામનું વાચન ઘણુ વિશાળ હતુ તેમણે સાપ્રદાયિક સર્વ મળી શકે તેટલા ગ્રથોનો પરિચય કર્યો હતો શ્રીમદ્‌ભાગવતનો તો વણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, તે તેમના ભાગવત વિષયના અનેક કાવ્યો ઉપરથી જણાય છે તેની 'મુરલીલીલા" કાવ્યમા શ્રીમદ્‌ભાગવતના વેણુનાદ તથા યુગલગીતનો સ્વતત્ર અનુવાદ છે એની "રાસ પચાધ્યાયી' નામસફલ પ્રકરણ મધ્યસ્થ રાસપચાધ્યાયીનુ અનુકરણ છે દયારામે જે કઇ લખ્યુ છે તે મોટા ભાગે શ્રીમદ્‌ભાગવતના પોતાના અભ્યાસ ઉપરથી લખ્યુ છે તેને માટે એમણે ભાલણ અગર નરસિહમાથી ઉછીપણુ લીધુ નથી, એવુ એની પ્રતિભાશક્તિનો પરિચય ધરાવનાર કહી શકે એમ છે વસ્તુત વેણુગીત અને યુગલગીત અને તે ઉપરના શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રણિત શ્રીસુબોધિનીજી વાચનારને માલુમ પડશે કે કવિએ કેવા કૌશલ્યથી મુરલીનો વિષય મુરલીલીલામા ગુથ્યો છે કવિને જો કોઇનો ઉપકાર થયો હોય તો મૂલ શ્રીમદ્‌ભાગવત અને શ્રીસુબોધિનીજીનોજ લાગે છે, વળી એની સ્વતત્ર કૃતિઓ પણ તેની કાવ્યશક્તિને દીપાવનાર, ભૂષણરૂપ છે જે પદ દયારામના અગર નરસિહ મહેતાના નામના મનાય છે, તે નરસિહ મહેતાના છે તે કયા પુરાવાથી સિદ્ધ કરાય છે ? તે દયારામના પદ હોય પણ કેટલા લેખકો અગર ગાનારાઓએ એ નામને નરસિહ મહેતાનુ નામ મૂકયુ હોય એમ નભવી શકે એવુ છે. કારણકે નરસિહ મહેતા એ આદિ કવિ હોવાથી દયારામ ગમે તેટલા શ્રેષ્ઠ કવિ હોય છતા પણ નરસિહાદિ પૂર્વકવિઓનાં જેટલી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારા, તે સમયમા ન પણ ગણાતા હોય !

ગમરાય મોદી ભાલણના જીવન ચરિત્રના પૃ૦ ૧૩૨ માં કેશવલાલભાઇના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહેક સાવધાનતાથી કહે છે–દયારામે નરસિંહ અને પ્રેમાનંદમાંથી જેટલા ભાવ લીધા છે, તેટલા ભાલણમાંથી લીધા હોય એમ જણાતું નથી; પણ એ ભાવ જાચ્ચો સાહિત્યરસિક કવિમધુકર ભાલણનાં દશમસ્કંધ જેવું રસપૂર્ણ કાવ્ય વાંચ્યા વિના રહે એમ તો બનેજ નહિ એની 'સાંભળરે તું સજની" વાળી ગરબી ભાલણના એક પદના ખુલ્લા અનુકરણ રૂપે છે, એમ પાછળ બતાવ્યું છે. ભાલણના ૪૩ મા પદની છાયા એની બાળલીલામાં છે. એ ઉપરાંત ઝીણી નઝરે જોવામાં આવશે તો મુરલીલીલામાં વેણુગીત, દાણલીલા, માનલીલા. આદિમાં પણ કેટલુક ભાવસાદૃશ્ય જણાશે.

છેવટે ઉપરની સરખામણી ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે, ગૂજરાતી કવિઓએ એક બીજામાંથી બુદ્ધિપૂર્વક ચોરીઓ કરી છે. પૂર્વ કવિઓના ગાઢ પરિશીલનથી એકના ભાવ અને ભાષા બીજામાં ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે, અને એ પ્રમાણે દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસમા બન્યુ છે. હાલ પણ ભાવ–ભાષાનું જાણ્યે અજાણ્યે સંક્રમણ મોટા વિદ્વાનોના લખાણોમા પણ ક્યા જોવાના નથી આવતુ ?

અહિં આ કવિએ ભાલણમાથી અનુકરણ કયુ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન અમે ચર્ચવા માનતા નથી, કારણ કે અમે તો માનીએ છીએ કે જો દયારામે અનુકરણ કયુ હોય તો તે શ્રીમદ્‌ભાગવતનીજ પરિભાષાનુ અનુકરણ કર્યું છે, ને સિવાય બીજા કોઇપણ કવિનુ તેણે કૈંયું કર્યું જ નથી. કવિ અનન્યાશ્રયી છે. તે એકજ દેવ કૃષ્ણનોજ ઉપાસક છે. આથી

વૈષ્ણવરહિત અપ્રાકૃત જનોના ગ્રંથો અગર કાવ્ય સરખાં પણ વાંચવાને દયારામ હિમત કરી શકેજ નહિ એવો તેમના મનનો સ્વભાવ હતો. ભાલણે ભાગવતના દશમસ્કંધને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતાર્યો હશે, તથા કૃષ્ણવિષ્ટિ લખી હશે; છતાં તે દયારામભાઈ માફક અનન્યાશ્રયી નહોતા. તેણે અન્ય દેવને ઉદ્દેશીને કાવ્યો લખ્યાં હતાં. એના શિવભીલડી સંવાદમાં શરૂઆતમાં તે ગણપતિનું સ્તવન કરે છે—

> પ્રથમે ગણપતિ વરણવું, જેના જશ છે પ્રૌઢ;
> સુરરાય સેવે સદા, દેવતા તેત્રીસ ક્રોડ.

દયારામે કોઈપણ કાવ્યમાં કૃષ્ણ સિવાય અન્યદેવને વંદન કર્યું નથી, એટલે તેની કૃષ્ણમાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિ હતી. અને તે ભક્તિથી પ્રેરાઈનેજ એણે સર્વે લખ્યું છે. વળી ભાલણે ધર્મ સિવાય બીજા વિષયને પણ હાથ ઉપર લીધો હતો, એ વાત. એની કાદંબરી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આથી ભાલણની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી હતી એમ અમારૂં કહેવું નથી. પણ જો દયારામ. અને ભાલણની સરખામણીનો પ્રસંગ આવતો હોય તો અમે નિસંશય કહી શકીએ કે દયારામ ભાલણ કરતાં વધારે સુંદર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય લખતા હતા અને તે વળી શુદ્ધ પ્રેમ ભક્તિ ભાવથી ભરપૂર હતાં. ભાલણમાં દયારામના જેટલો રસ નથી. ભાલણના કાવ્યનું અનુકરણ દયારામે દશમસ્કંધમાં કર્યું છે એવો જે મત આપવામાં આવે છે, તેઓ ભલે તે મત ધરાવે પણ અમે એટલું તો પૂછીશુંજ કે દયારામનાં અનુકરણ જન્ય કહેવાતાં કાવ્યો અને ભાલણનાં કાવ્યોમાં કયાં વધારે સુંદર છે ? જો કોઈપણ વાંચક કાવ્યશાસ્ત્ર અગર રસશાસ્ત્ર અગર ભક્તિની ઊંડી દષ્ટિ સમજી શકતા હશે તો તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકશે કે

ભાલણ કરતાં દયારામના કાવ્યોમાં અપ્રતિમ ભક્તિ રસનું આધિક્ય છે. દયારામની સંગીતની મિઠાસ અને રસના ઘુંટડા ભાલણના કાવ્યોમાં નથી.

(વિષ્ણુદાસ)નામના પણ નાકરના સમકાલીન કવિએ ભક્તિ સંબંધી કાવ્યો લખ્યાં છે, પણ તે કાવ્યો રસાત્મક આનંદન કૃષ્ણનાં નથી તેથી એ ભક્તિરસમાં જેવો પ્રેમરસ હોવો જોઈએ તેવો તેમાં નથી વિષ્ણુદાસના કાવ્યો ઘણાં ખરાં શુષ્ક લાગે છે. દયારામના કાવ્યમાં રહેલા પ્રેમ ભાવના ઔત્કટ્યનો સંપૂર્ણ અભાવ છે જોકે વિષ્ણુદાસના જીવન ચરિત્રમાં તેના લેખકે તે કાવ્યમાં ભક્તિરસ કેટલો બધો છલકાઈ જાય છે તે લખ્યું છે પણ તેમાં તો અમને અતિશયોક્તિ કરેલી હોય એમ જણાય છે. વિષ્ણુદાસ એક કથાકાર હતો, અને કથાકાર તરીકે તેની નિપુણતાનો અસ્વીકાર કોઈ કરી શકે એમ નથી એની કથાઓ તથા આખ્યાયિકાઓ વિશેષ છે, પણ તેનું ભક્તિ સંબંધી અગર ગરબી વગેરેનું સાહિત્ય જૂજ છે. વળી તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામનો ભક્ત હતો દયારામ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમના ભક્ત હતા એનું 'રામનું હાલરડું" તથા દયારામનું 'કૃષ્ણનું પારણું"—એ બન્નેમાં વાત્સલ્ય રસ છે, પણ દયારામના પારણાં વાળા કાવ્યમાં વાત્સલ્યરસની હેલી મચી રહી છે યશોદાજીના નીચેના શબ્દોમાં કેવો વાત્સલ્યરસ ઝરે છે

મારા કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશું
મારા લાલને પરણાવીશ મોટે ઘેર,
મારો જાયો વરરાજા થઈ ઘોડે બેસશે
મારો કહાનો કરશે સદાય લીલા લ્હેર

માતા જસોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે;
મારો લાડકવાયો સખામાં રમવા જશે,
સારી સુખલડી હું આપીશ હરિને હાથ;
જમવા વેળા રૂમઝુમ કરતાં ઘેર આવશે,
હું તો ધાઈને ભેટાડીશ હૃદયા સાથ; માતા જસોદા

માતા જસોદાનું હૈયું કેટલું બધું પોતાના લાડકવાયા લાલને માટે ઉભરાઈ જાય છે? દયારામના કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતાનું બીજું પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે દયારામમાં ભાષાનો સંસ્કાર ઘણોજ સારો છે વિષ્ણુદાસની કવિતાઓમાં ભાષાનો સંસ્કાર નથી

દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એકજ કવિની સાથે સરખાવી શકાય અને તે માત્ર ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા છે. ગુર્જર સાહિત્યને આદિ અને અન્તમાં રસાત્મક ભાવાત્મક મનમોહન કુસુમોથી શણગારનાર કૃષ્ણોપાસક ભક્ત કવિઓ છે એ તેનું અહો ભાગ્ય છે. ઉભય ભક્ત કવિઓમાં સામ્ય ઘણું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ છાયામાત્રજ છે. એકે સંસારમાં પડી તેનો હરીચ્છાથી, નાશ થવાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેમાં પડવાનુજ અયુક્ત ધાર્યું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને કારણ તો માત્ર કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તન જ હતાં. ઉભય બ્રહ્મવાદી હતા, પરન્તુ ઉભયને માત્ર રુચતી તો મન્મથ મન્મથ શ્રીકૃષ્ણ-નીજ એકાન્તભક્તિ. ઉભયને નિરોધ પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદા-સક્તિનું પ્રભુએ દાન કર્યું હતુ ઉભયનો જીવનનિર્વાહ પણ પ્રભુએ નિભાવ્યો હતો. ઉભયે શ્રીરાસોત્સવને પરમફલરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે સ્વવાણીદ્વારા અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી અનુવદે

છે, જ્યારે દયારામભાઇ શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તોનો અનુવાદ કરે છે સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઉભયને ઇષ્ટ છે ઉભય કૃષ્ણ-તેજ શૃંગારસ્વરૂપ અને તેના અધિષ્ઠાતા માને છે, પરન્તુ નૃસિંહ કવચિત્ ગ્હરચ્ચીના ગાતા લૌકિક મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરે છે જ્યારે દયારામભાઇ લૌકિક મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન થવા દેતાજ નથી 'અધર ચુંબન કરી, ઉચપર કરધરી, સ્નેહશુ શામલે ગુહ્ય કીધું' આ પ્રકારની પક્તિ દયારામભાઇના કાવ્યમા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી નરસિંહ મહેતા રાસસહસ્રપદીમા શૃંગારરસ્ પુરુષોત્તમની ચેષ્ટાપ્રધાન લીલા ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઇ તેજ પુરુષોત્તમ ભાવપ્રધાની લીલા ગાય છે, ઉભય ભક્ત કવિ કૃષ્ણલીલાનો લૌકિક શૃંગારાભાસ સાથે સભ્રમ કરતા નથી, તેમ લૌકિકાસક્તને તેમના મતે એ લીલાના શ્રવણ મનન ગાનનો અધિકાર પણ હોય એમ પણ લાગતુ નથી તેથી ઉભય કવિ નિર્દોષજ છે ઉભય કવિ એમ માનતા લાગે છે કે જેમ પ્રાકૃત સૂર્ય ચન્દ્ર કોટિસૂર્યસમપ્રભ કોટિશશિસમપ્રભ પુરુષોત્તમનુ અનુકરણ કરે છે, તે લોકમા પ્રગટે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ કોટિમન્મથમન્થનનુ અનુકરણ કરે છે અને શુદ્ધ શૃંગારનો ભાસ માત્ર લોકમા કરાવે છે **सत्यज्य सर्वविषयायास्तव पादमूल प्राप्ता.** ' સર્વ વિષય માત્રનો ત્યાગ કરીને રસરૂપ કૃષ્ણચરણૈકનિષ્ઠ થવાય ત્યારેજ નૃસિંહ કે દયારામવત્ ભક્તિ માર્ગીય સન્યાસ ગોપિ વત્ પ્રાપ્ત થાય અને તન મન ધનથી એ કૃષ્ણલીલાના ગાન અને આહ્લાદથી અધિક ભજનાનન્દરસ પ્રાપ્ત કરી શકાય આ શુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવાનેજ નૃસિંહ કહે છે કે સમાગમા સન્મુખ કહું તો સ્તુતિ ટળી નિન્દા થાય દયારામભાઇનુ પણ આજ હૃદય છે આમ બન્ને કવિઓની વચ્ચે સામ્ય ઘણુ હોવા છતા ગોવર્ધનરામ લખે છે કે આદિ કવિ (નૃસિંહ) પાસે એ અંતિમ કવિ (દયારામભાઇ) માત્ર શિષ્ય સ્થાને

બેસવા યોગ્ય છે. કારણ જાતે મહાભક્ત હોવા છતા ભક્તિનુ આદિ કવિએ દીઠેલુ પરમ શિખર એ શિષ્ય જેવાને જોવાનું બાકી રહી ગયુ છે તે શિખરનો એ શિષ્ય સાક્ષી થયો હોત તો એની જ્વાલાઓ આદિ કવિના કરતા પણ વધારે પ્રદીપ્ત ક્વાચિત્ થાત ગોવર્ધનરામભાઇ આમ આદિ અને અતિમ કવિ વચ્ચેનુ તારતમ્ય શોધી કાઢે છે પણ તેમ કહેવામા ગોવર્ધનરામભાઇ ઉભય કવિનુ દૃષ્ટિબિન્દુ ચૂકે છે ઉભય કવિના કાવ્યમાથી ફલિત થતા તાત્પર્ય તરફ જો ગોવર્ધનભાઇનુ દૃષ્ટિબિન્દુ પહોચ્યુ હોત તો એમને નિજ અભિપ્રાય જણાવવાનો અવકાશજ પ્રાપ્ત ન થાત ઉભયે બ્રહ્મવાદી હતા અને ઉભયને ઊંડી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઇષ્ટ હતી એ એમના કાવ્યોનુ જો ગોવર્ધનરામભાઇએ સાગોપાગ દર્શન કર્યું હોત તો માલમ પડત નૃસિહ ને પ્રેમભક્તિથી જે અનુભવો થયેલા તેવા દયારામભાઇને પણ થયેલા આ દયારામભાઇના અનુભવમજરી વગેરે ગ્રન્થોથી માલમ પડે છે માટે આદિકવિએ ભક્તિનુ જે શિખર જોયેલુ તે અતિમ કવિ આદિ કવિના શિષ્ય સ્થાને બેસવા યોગ્ય છે એમ કહેવામા એકની સ્તુતિથી બીજાની નિદાના ન્યાયનુ અનુસરણ થાય છે નૃસિહના ગ્રન્થોમા દયારામભાઇના જેવોજ બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગ-પ્રેમમાર્ગનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેનો અસ્વીકાર કરી નૃસિહના ગ્રન્થોમા માયાવાદ શોધવા જઇ ભક્તિને ગૌણ લેખી દયારામભાઇને નૃસિહથી ભિન્ન ગણવામા ગોવર્ધનરામભાઇ બન્ને કવિઓના ગ્રન્થોના મર્મથી નિજ હૃદયને સર્વથા અસ્પૃષ્ટ રાખે છે વસ્તુત ઉભયે કવિઓ મહાભક્ત અને પ્રેમભક્તિના ઉપાસક છે બન્નેને ગમતી તો શ્રીકૃષ્ણનીજ પ્રેમ ભક્તિ મૂ તુ તેલીવાળા.

સાક્ષર તરીકે કવિ.

યાગમભાઇ જૂના કવિઓમા અદ્વિતીય સમર્થ સાક્ષર હતા એ એમના કાવ્યોની વિપુલતા પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. એમનુ વાચન પણ વિસ્તૃત હતુ તેમજ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ એમના કાવ્યોમા સુપ્રસિદ્ધ છે. કવિની બાળવયમા માતા પિતાના અવસાનથી વિદ્યાભ્યાસ કાઇક શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત હતો પણ પાછળથી એમને ડાકોરવાળા ઇચ્છારામ ભટજીનો સમાગમ થતાં એમનો અભ્યાસ ઘણોજ વિસ્તૃત પામ્યો તે એમના પોતાનાજ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે

ચોવેદ ને ષટ્ શાસ્ત્ર ને વળી, ભાખ્યા પુરાણ સમસ્ત,
ઉપનિષદ તો માન બાવન સુણ્યા મત્ર રહસ્ય પ્રશસ્ત,
ત્રિગુણ ભેદ પુરાણ સ્મૃતિનો, ને મહારામાયણ સાર,
મહાભારત ઇતિહાસની પણ કથા કરી વિસ્તાર.
વ્યાસસૂત્રનુ ભાષ્ય કહી તત્ત્વ સારોદ્ધાર,
તેણે કરી સંદેહ છેદ્યા, ન રહી શકા લગાર,

+ + + +

વ્યાકરણ પિંગળ છદ યુતના કાવ્ય અપર પાર,
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને, પ્રભુ શુ કરાવ્યો પ્યાર.

* * * *

ચો સમ્પ્રદાય જે ભક્તિ કેરા તેના ભાખ્યા ભેદ,
શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનુ પ્રતિપાદન કર્યુ મવેદ
વેદાર્થને વૃદ્ધિ પમાડે એના સર્વ સાહિત્ય,
જોઇ પ્રસન થયુ અન્તર મ્હારૂ ખીની બુદ્ધિ અત્ય.
(ગુરૂ શિષ્યસવાદ)

ઉપર્યુક્ત પક્તિઓ કવિશ્રીના વિદ્યાભ્યાસની વિશાલતા સૂચવે છે તદુપરાત ભાગવતર્મા સર્વનૂ યાના કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલો વિશાળ અનુભવ અને વિવિધ ભાષાઓનુ જ્ઞાન પણ તેમના પાડિત્યનું સમર્થન કરે છે કવિશ્રીએ અનેક ગ્રન્થો ગુજરાતી હિદી–વ્રજ, ઉર્દુ મરાઠી મારવાડી તથા પજાબી ભાષામા લખેલા છે આ ઉપરથી પણ કવિશ્રીની વિવિધ ભાષાના જ્ઞાનનુ અનુમાન થાય છે કવિશ્રીને સસ્કૃતનુ પણ સારૂ જ્ઞાન હતુ તે તેમના સ્તોત્રરૂપ સસ્કૃત કાવ્યો તથા પ્રશ્નોતર માલિકા વગેરે ભાષા ગ્રન્થોમા આપેલા અનેક સસ્કૃત પ્રમાણોથી સાબિત થાય છે કવિશ્રી આમ તે જમાનાને યોગ્ય સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતા તેમનામા દીનતા વસી હતી કવિશ્રી પોતાના ગ્રન્થની ઇતિશ્રીમા સ્વદીનતા હમેશા જણાવતા અને અનુગ્રહજ યાચતા

સાક્ષર લેખકને પ્રથમતો વિદ્યાનો અતિવ્યાસગ થવો જોઇએ તેણે સદ્ભાવથી સર્વ સાહિત્યને અવલોકવુ જોઇએ, તથા પર્યટણરૂપી અનુભવથી તે ગ્રન્થસ્થ જ્ઞાનને વિસ્તારવુ જોઇએ તેનામા પ્રૌઢ વિચારો અને ઉત્તમ ભાવો સુદર અને સસ્કારી ભાષામા લખવાની કલા આવવી જોઇએ ગોવર્ધનરામભાઇનામા એ કલા ઉતરી હતી, પણ તેમા જે પ્રમાણાદિ ગુણો જોઇએ તેનો કવચિત અભાવ હતો આથી તે કલા તેના ઉત્તમ સ્વરૂપમા ગોવર્ધનભાઇની કૃતિઓમા

જણાઇ નહિ; તો પણ તેઓ સાક્ષર તો હતા, પણ દયારામભાઇ તો પોતાના વિચારો સુદર રીતે ઉતારી શકયા છે એટલુજ નહિ પણ પ્રસાદાદિ ગુણો તેમા લાવી શકયા છે. ભાષાની મધુરતા શુ છે તે દયારામભાઇએ સારી રીતે જણાવ્યુ છે તેમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ ચંદ્રપ્રકાશની માફક સ્પષ્ટ જણાય છે. બહુશ્રુતત્વ એ સામાન્યતઃ સાક્ષરતાનું લક્ષણ કહી શકાય. તે લક્ષણની યથાર્થ સાર્થકતા દયારામભાઇના જીવનમા થઇ છે, એ વાતની સત્યતા નિષ્પક્ષપાત વાચકને જણાયા વગર રહેને નહિ. કાવ્યોત્પત્તિના હેતુ તરીકે મમ્મટ કાવ્ય પ્રકાશના પ્રથમ ઉલ્લાસમા જણાવે છે કે પ્રથમતો કવિતા બનાવવાની શક્તિ જોઇએ આ શકિત એ કવિત્વના બીજ ભૂત છે. એને કેટલાક દેવતાપ્રસાદાદિ જન્ય સસ્કાર વિશેષ પણ કહે છે આ બીજરૂપ કવિત્વ શકિત ઉપરાત તેનામા લોક અર્થાત્ સ્થાવર જગમાત્મક લોકવૃત્ત, છન્દ શાસ્ત્ર વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્ર, પુરાણ બૃહત્કથા ઇ.દિ ઇતિહાસો તથા મહાકવિપ્રણીત રઘુવશાદિનુ શ્રવણ તથા અન્વેક્ષણ થવુ જોઇએ. વિશેષમાં કાવ્યનો ઉદ્દેશ મેળવવો જોઇએ એટલુજ નહિ પણ તેમાં પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ. સતત તેનો અભ્યાસ થવો જોઇએ. આટલી સામગ્રીથી સિદ્ધ બનેલી કવિત્વશકિત ઉત્તમ કાવ્યનો આવિર્ભાવ કરવાને સમર્થ છે દયારામભાઇમા આ સર્વ સામગ્રી હતી અને તેને પરિણામે તેમના કાવ્યો રસિક અને સુદર છે. લોકાન્તર સાધુ પુરુષની માફક તેમના અર્થની પાછળ વાણી પોતેજ તણાતી આવતી હતી પોતાને વાણીનો ચમત્કાર લાવવાને અનુકૂળ શબ્દના ગવેષણ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નહોતો. પ્રેમાનદ જેવા કવીશ્વરનુ માર્કણ્ડેય પુરાણ અગર અષ્ટાવક્રાખ્યાન 'અગર' 'દ્રૌપદી

વસ્ત્ર હરણ' આપણે વાંચીશું તો આપણને કંટાળો આવશે એટલુંજ નહિ પણ આપણી રમવૃત્તિ એકદમ શિથિલ બની જાય છે, એ કારણકે પ્રેમાનંદની આ મહાકૃતિઓમાં જો કે ભવ્ય કલ્પનાઓ રૂપી કુસુમો વેરાયાં છે છતાં પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કઠોર શબ્દકણ્ટકો ઘણા છે, માટે તે કુસુમોની સૌરભ લેનારને કણ્ટકથી ઘણી સાવધાનતા રાખવી પડે છે. દયારામભાઇનાં કાવ્યોમાં આવી ભીતિ રહેલી નથી. ફક્ત ગુર્જરભાષાનાં કાવ્યોમાંજ પ્રાસાદિક ગુણ માધુર્ય સાથે રહેલો છે એટલુંજ નહિ પણ વ્રજભાષા તથા અન્ય સર્વ ભાષામાં બનાવેલાં કાવ્યોમાં પણ છે. તેમણે જૂદા જૂદા દેશની ભાષાઓમાં કાવ્યો રચ્યાં છે, તે એમની સાક્ષરતાની સાક્ષ્ય પૂરે છે. તેમના 'સતસૈયા' તથા 'શ્રીકૃષ્ણ અકલચરિત્ર ચંદ્રિકા' વ્રજભાષામાં એમનો કેટલો કાબૂ હતો તે સાબિત કરી આપે છે. એવું કહેવાય છે કે અલિઉદ્દેપૂરના દરબારમાં જ્યારે દયારામના સતસૈયામાથી અમુક દોહરા ગવાતા હતા. ત્યારે એક ચારણે એક બીજા કવિના તેવાજ ગાયા, પછીથી તેમાં કાવ્ય તરીકે વધારે સારૂ કયું ગણવુ તેને માટે ચર્ચા ચાલી. તેમાં અન્તે રાજાએ કહ્યું કે દયારામના દોહરા સારા છે, કારણકે તેમણે કૃષ્ણ અને રાધાના શૃગારનુ વર્ણન કર્યું છે જ્યારે પેલા બીજા કવિએ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે.

મારવાડી ભાષામાં પણ તેમનાં પદ ગાનારના કર્ણને કેટલા બધા આહ્લાદોત્પાદક છે તે નીચેના એકજ કાવ્ય ઉપરથી જણાશે.

સળકે ચાગરે મીનાજી મળકે ચારાં,
લોહણીયાળાં બાણ માકા ઉરમાં. સળકે.
લગત ન જાણે વારી નાડ ગયે ચિત્તમેં,
ઉકાંસત નિકસી આવે પ્રાણ, માકા ઉરમા. સળકે.

ઈણી દરદરો રે કોઇ ઓખદ ન જાણેવારી,
એક થાં જાણુંછાં માકા મારજી સુજાણ. માકાઉરમાં. સળકે. ૨
દયારા પ્રીતમ માકે મહેલે પધારે વારી.
રાવરી દાસી છાં મેં યાંકા યહ આસાન. માકાઉરમાં. સળકે. ૩

પંજાની ભાષામાં પણ કેટલાંક પદ બનાવ્યાં છે, ફક્ત નીચેનું એક દૃષ્ટાંત અત્ર બસ થશે.

રાગ કાફી ગત ઠુમરીની

સાંડે દિલદી મહેરમ સામલ જાનદા ભલાવે,
તોલી અર્જ એરદી નહિ માનદા. સાંડે ૧
પેડેદી દરદી પ્યાસી, મેરે અખિયાનું,
નમાનિયાનું કિ તરસાનદા ? સાડે. ૧
દયાકે પ્રીતમ ટુંક મહેરમ નિધાકર.
સાનું કયોજી વે દરશ દિખાનદા. સાંડે. ૨

મરાઠી ભાષાનો કાબૂપણ કેટલાંક પદો બનાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યો છે; અહિંઆં સ્થળસંકોચને લીધે માત્ર એકજ પદનું અવતરણ કરવું ઉચિત ગણાશે.

"શ્રી ગોપીજન વલ્લભારે, હે શ્રી વલ્લભદેવા,
વિઠ્ઠલ માયબાપા, માલા કરુંદાવી નિજ મેવા. શ્રીગોપીજન ૧
અહો દેવા તુલા અખંડ સમ્રધ્ધ, અચલિત સત્સંગ
પ્રેમભક્તિ સાંગાવે, આપાયની શ્રીરંગ શ્રીગોપીજન ૨

કોઇ કોઇ પદમાં તો દયારામભાઇએ ચાર પાંચ ભાષાનું મિશ્રણ બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

આ ઉપરથી સાક્ષર તરીકે દયારામભાઇનું વિવિધ ભાષા જ્ઞાન કેવું હશે તેનો કંઇ ખ્યાલ આવી શકશે. લાગ્યેજ બીજા કોઇ પણ

ગુર્જર સાહિત્યના કવિની કૃતિઓમાં આટલું બધું ભાષાજ્ઞાન જોવામાં આવશે. તુલનાત્મક ભાષાના અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી અગર વિદ્યાર્થીને દયારામના કાવ્યોમાંથી ઘણુંજ શીખવાનું મળી શકશે.

દયારામભાઇનું બહુશ્રુતત્વ તથા જ્ઞાનની વિશાળતા તેમના વસ્તુવૃન્દદીપિકા નામના કાવ્યમાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે કોઇ પણ શાસ્ત્રથી તે અજ્ઞાત હોય એમ જણાતું નથી. તેમાં વેદ, પુરાણોમાં એમની પારંગતતા હતી એટલુંજ નહિ પણ જ્યોતિષયક શાસ્ત્રોનો પણ તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. વસ્તુ વૃન્દદીપિકામાં એ બહોતેર કળાનાં નામ ગણાવે છે; વળી સમાજશાસ્ત્રના પણ અભ્યાસી હોય એવું "ચોરાસી વસ્તુનામ"માં ચોરાસી બ્રાહ્મણ તથા વાણીઆઓની જ્ઞાતિનાં નામની ગણત્રી કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે. ભૂગોળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અડતાલીસ મહાનદીઓનાં નામથી તથા પચાસ કોટિ યોજન પૃથિવી વિષેના કુંડલિયા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી ઓગણચાલીસ વસ્તુઓનાં નામથી ઓગણચાલીશ જાતના રોગોનાં નામનો નિર્દેશ અરિયલ્લ છંદમાં કર્યો છે તે ઉપરથી વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ તેમનો પ્રવેશ હતો એમ આપણે સહજ કહી શકીએ; વળી તેમણે આજ ગ્રંથમાં સિંહ વરુ, વાઘ, શ્વાન ઇત્યાદિ પ્રાણિઓનાં લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી પ્રાણિશાસ્ત્રનો પણ તેમને પરિચય હતો. ચોરાસી પુષ્પજાતિનાં પણ નામ આપ્યાં છે તેથી તેમનું વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સમજાય છે કાવ્યશાસ્ત્ર અગર અલંકાર શાસ્ત્રોનો તો ઘણો સારો અભ્યાસ એમનો હતો 'સતસૈયા'માં નાયકનાયિકાના જૂદા જૂદા ભેદ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉદાહરણ સહ સમજાવ્યા છે, વળી રસ કેટલા પ્રકારના છે,

કાવ્યમાં ખાસ કયા કયા ગુણો જોઈએ, અને કયા દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એ વિષયને પણ વસ્તુ વૃન્દાવિપિનમાં ચર્ચ્યો છે વળી શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારની ખૂબીઓને સુંદર દૃષ્ટાન્તોથી પ્રગટ કરી છે ચિત્રકાવ્યો ગોમુત્રિકા નાગબંધ ઇત્યાદિની પણ યોજના એમણે કરી છે સંગીતશાસ્ત્રનો એમનો પરિચય દરેક કાવ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે તેમણે છંદના ૧૦૮ ભેદોને કવિતમાં વર્ણવ્યા છે વૃન્દાવનવિલાસમાં કટિબંધથી સંગીતને માધુરીને નૃત્યકળાની સાથે ઓતપ્રોત કરી દીધી છે આ રીતે એક સાક્ષર તરીકે તેમણે સર્વ વિદ્યાનો સંપાદન કરી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાની કવિતામાં ઉતારી હતી તેઓ એમ સમજતા કે સર્વ કોઈ વિદ્યાનો હેતુ જલ્પાવિતણ્ડાવાદ કરવા માટે નથી પણ તે દ્વારા ભગવાનના ગુણાનુવાદ કરવાને માટે છે આથી સર્વસંપાદન કરેલી વિદ્યાનો વિનિયોગ તેમણે કીર્તનમાંજ કર્યો છે આથી તેમની સર્વશાસ્ત્ર પ્રવેશિણી સાક્ષરતા અન્યોની માફક અધોગામિની બની નથી તે સાક્ષરતા લૌકિક વસ્તુમાં સંકલિત થઇ નથી અર્થાત્ તેમની સાક્ષરતાનો વ્યભિચાર થયો નથી

આ પ્રકારે દયારામભાઇની કવિ તરીકેની સાધન સામગ્રીની સંપત્તિ વિશાળ હતી અને એ સંપત્તિનો પરમ કુશળતાથી ઉપયોગ એમણે નિજ કાવ્યોમાં કર્યો છે કવિશ્રી તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત એવી રીતે પોતાના કાવ્યોમાં ગ્રથે છે કે જેનું દર્શન કરવાથી કવિશ્રીની શક્તિ માટે આપણને માન થાય છે અને નિજ મંતવ્ય એવી સુંદરતાથી ઘડાવે છે કે તે વાંચીને આપણને પરમ આનંદ થાય છે. કવિશ્રી આટલી સંપત્તિ હોવા છતાં જે વિષય પોતે આલેખે છે

ત્યા એમની ભાષા પણ તદનુરૂપ થઈ જાય છે 'રસિકવલ્લભ' ઇત્યાદિ ગ્રંથો તો કવિશ્રીના પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ નાના કાવ્યોમા પણ કાવ્ય નિજ મત ને સિદ્ધાંત પરમ કુશળતાથી ઉપદેશે છે

દ કૃત મણિમાલા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬

નિત્રેના મેહેલમા વસે મારો વાલમો નમે નજ લાડીનો રે,
જેરે જાય તે જાખી પામે છરે
ભુલ્યા ભમે જે બીજા મ નમા ગોવેરે,
હરિના મળ એકા નામે રે નિ ૧
અલગ દેશમા ભક્તિ નગર છેરે,
પ્રેમની પોળ પુછી જાજોરે,
નેહેનાથ પોળીઆને મળી મોટોલે પેશજોરે
એના સીડી ચડી બેગા થાજોરે નિ ૨
દીનતાના પાનમા મન મણી મુકીરે,
ભેગ ભગવતજી કરજો રે,
ભાવ પુભ વ નોછાવર કરીને રે,
શ્રીવલ્લભવરજીને વરજો રે નિ. ૩
એરે મનાણુનુ મૂળ હરિ ઈચ્છારે,
કૃપાવિના સિદ્ધિ ન થાયરે,
શ્રીવલ્લભ દરપુ થકી મ પડે મેહનુ રે
દૈવી જન પ્રત્યે દયો ગાય રે નિ ૪

પદ–રાગ કેદારો.

મ્હારે હળકનુ રોગ લાગ્યુ છે સહુ નયમા
રીમખેનર ખણુ કાઇ ન મૂકે.

ના જાવું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે,
નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે. મ્હારૂં૦ ટેક.
વાગી લાઉં ઘેર ને ગોતુ માંડુ ગળ્યું,
લીધુ નીરૂજ પણુ તે ન સુધે;
પહેલા રાડાંઓ ઘાસ કર્યું કુસકા,
માર ખાઇને પણ તેજ કુગે. મ્હારૂ૦ ૧
હેરસો હોડેરસો મ્હોગે માન્યો નહીં,
થયું હરાકું હાવાં હું તો હાર્યો;
વશ મ્હારે નથી તકપી મ્હારૂ કહાવ્યું,
માટે રહુ છું ભયભીન ચિંતાનો માર્યો. મ્હારૂ ૨
હે ગુરૂ આ ગોપાળ મેં અરપ્યું એ આપને,
વશ કરી રાખો નિજ પાસે માંગૂં;
આધૂપણું શીખવી વૃંદાવન ચારજો,
કલેષ મ્હારા ટળે પાય લાગૂં. મ્હારૂં૦ ૩
હે ગ્રીકસ એ કલેશ મુજ મનતનતણા,
આપ ટાળો કરો શુદ્ધ માચૂં,
સ્મરણુ સેવન બને અહરનિશ આપનૂં,
અચળ આનંદ માણે એહ જાચૂં. મ્હારૂ૦ ૪
મનમતી બગડતાં સર્વ કાધ બગડિયૂ,
કરવુ બહુ નાથજી દયા આણો;
જનદયાના પ્રિતમ શ્રી ગોવરધનધરણુ,
કરૂણાદષ્ટે જુઓ નિજનો જાણો મ્હારૂ૦ ૫

ત્યાં એમની ભાસા પણ તદનુરૂપ થઈ જાય છે 'રસિકવલ્લભ' ઇત્યાદિ ગ્રંથો તો કવિશ્રીના પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ નાના કાવ્યોમાં પણ માન્ય નિ ર મત ર સિદ્ધાંત પરમ કુશળતાથી ઉપદેશે છે

દ. કૃત મણિમાળા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬

નિત્યના મેડેલમાં વસે મારો વાલમો વસે ન ર લાડીલો રે,
જોરે જાય તે જાણી પામે છેરે,
તુલ્યા ભમે જે ી ન મ નમા શોધિરે,
હરિના મળે ગોરા તામે રે નિ ૧
સત્સંગ દેશના ભક્તિ નગર ઉરે,
પ્રેમની પોળ પુછી જાજોરે,
ત્રેકુનાથ યોગીઆને મળી મોટાને પેઠ તેરે,
તેના સીડી ચડી મેળા થાજોરે નિ ૨
દીનતાના પાત્રમા મન મણી મૂકીરે,
ભેગ ભગવતજી ક જો રે
તું ભાર કુભાર નોછાવર કરીને રે,
શ્રીવલ્લભવરજી વર્ગ રે, નિ. ૩
એરે નજાણ્યુ નરી હરિ ઈન્દ્રરે,
કૃપાવિના સિદ્ધિ ન થાયરે,
શ્રીવલ્લભ શરણ થકી મદ્ પડે મેંદ્ર રે
દેહી જન મરે હો ગાર રે નિ. ૪

પદ-રાગ કેદારો.

ત્રાઈ દયાનુ રોગ લાગે છે મદ્ નમના
નીમએ રો પણ કાઇ ન મો.

ના જાતુ જાય ત્યાહા ના ખાતુ ખાય તે,
નિત્ય તેહેમા ન ચૂકે મ્હારૂ૦ ટેક.
વાગી નાડી રેગ ને રોતુ માકુ ગજ્યુ,
લીનુ નીર૦ પણ તે ન સુરે,
પડેલા ગડાઓ વામ કર્યું ઉમકા,
માગ ખાઇને પણ તેજ ફુગે મ્હારૂ૦ ૧
ટેનો હોટેન્ડો મોરો માન્યો નહીં,
થયુ હરાકુ હાના ટ તો હાર્યો,
તમ મ્હારે નથી તદપી મ્હાર ન્હાન્યુ,
માટે ર ર ભયભીન ચિંતાનો માર્યો મ્હારૂ ર
હે ગ્રર આ ગોપાળ મે અર્પ્યુ એ આપને,
કર કરી રાખો નિજ પાસે નાદ,
આધુપણ લીખની હૃદાનન ચાગ્ને,
કનેર મ્હારા ટસે પાય લાગૂ મ્હારૂ૦ ૩
હે ગીકરા એ કનેશ મુજ મનનનતણા,
આપ ટાગો કરો શુદ્ધ માત્ર,
સ્મરણ નેનન મને અહર્નિસ આપનૂ,
અચળ આનંદ માણિ એહ જાચૂ મ્હારૂ૦ ૪
મનમતી અગડના મર્દ ગાઇ મગડિયે,
ઉન્નુ ગ નાથજી દયા આણો,
જનદયાના પ્રિતમ શ્રી ગોવર્ધનધણી,
કરૂણાદષ્ટે જુઓ નિજનો જાણો મ્હારૂ૦ ૫

નાગર નટવાના પદમા આખી ભાષા બાજીગર અને નટની છે અને તેમાં આખી સૃષ્ટિ એક ખેલ છે, અને તેમાથી ભગવાન પોતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવી એ નટણીથી મુક્ત થવાના ઉપાય તરીકે હરિ નામનો મંત્ર અને પ્રભુની ભક્તિને ઉપાય તરીકે સૂચવે છે આ ઉપરથી કવિશ્રી લૌકિક પ્રસગને પણ અલૌકિક ઉપદેશના ઉદ્બોધમા કેવી રીતે યોજે છે એ જોઇ આપણને એમની શક્તિ માટે સહજ માન ઉદ્ભવે છે

એવીજ રીતે 'પાઓ પ્રેમ રસ પ્રાણજીવન રે' એ પદમા ભક્તિ-નિરોધની ઉત્તમતા તેવીજ રીતે નિશ્ચેના મહેલમા જણાવે છે એ પદમા આખો પુષ્ટિમાર્ગીયસિદ્ધાત થોડા શબ્દોમા સમજાવી દે છે 'મારૂ હપુકતુ ઢોર' એ પદમા અન્ય ભાષામા પરમ રમણીયતાથી મન વશ કરવાનો ઉપાય અને મનની વિકટ સ્થિતિને આબેહૂબ દર્શાવ્યા છે આ પદોજ નહી પણ કવિશ્રીના બીજા થોડા બધ કાવ્યો એવા છે કે જેની અંદર શબ્દની અને અર્થની ગુથણી કવિ-શ્રીએ બહુ અચ્છી રીતે કરી છે

આ પ્રકારે કવિશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા ઉપરનો કાબુ સમજાય છે. કવિશ્રી શબ્દાર્થ રસિક છે અને જે પ્રસગે જે શબ્દ જોઇએ તે પ્રમાણે યોજે છે ગુજરાતી ભાષામા બીજા ઘણા ઓછા કવિઓએ શબ્દ અને અર્થની આવી અપૂર્વ ગુથણી કરી છે કવિશ્રીએ સપાદન કરેલુ જ્ઞાન પુસ્તકો નહિ પણ લોક અનુભવ સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિવિધ દેશના પર્યટણને આભારી છે

દયારામભાઈની જયન્તીનાં ભાષણો

૧

મહાનુભાવી ભકતકવિ શ્રી દયારામભાઇને

કેમ અવલોકશો ?

(ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઇના ૧૪૭ મા જન્મદિન પ્રસંગે અમદાવાદમા પુ ના વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી થએલા મહાસભા રભના પ્રમુખ મેન ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્તર શ્રીયુત મનમોહનદાસ દ્રપતરામ બી એ નુ ભાષણ)

વિવેક-વિનય.

પરમ ભાગ્યવાન બ્હેનો તથા બધુઓ.

પરમ ભગવદીય ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઇના જન્મદિન જેવા સમારંભ નિમિત્તે મળેલી પભામા પ્રમુખપદની યોગ્યતાનો અશમાત્ર પણ મારામા નથી, એ કહ્યા વિના પણ સમજાય એવુ છે, એટલે એ વિસ્તાર કરવાના વિવેકમા ઉતરવાની જરૂર મે જોઇ નથી, તે માટે પ્રથમ આપ સર્વ સજ્જનોની કુપાણમાજ ક્ષમા માની સતોષ માનુ છુ વષ્ણુવ મહાસભાના કાર્યવાહકોના આગ્રહને લીધે એ ધૃષ્ટતા મારે કરવી પડી છે એટલુ મારા વિશ્વાસપર સ્વીકારી લેશો, તો મારો અપરાધ વળી અગે ક્ષન્તવ્ય ગણાશે, એમ હુ માનુ છુ અલૌકિક વાણીના બજન પીરસી હૃદયગમ વ્યાખ્યાનો વડે અમૃત-સરનુ પાન કરાવી હૃદયની તૃપ્તિ પર્યન્ત ભોજનપાન આ સભા

નડિયાદમાં થઈ ગયું છે, તે આનંદમાં ભાગ્યે જ ના હોય તેને સુકુંપાકું ભોજન અથવા અંગ્રેજી પાન આ સમયે સભામાં કોઈ ગણું કરી શકે પરન્તુ પ્રિય સજ્જનો, આવા મિષ્ટ ભોજન પછી ખાટી છાશ કોઈ કોઈ વખત પીવાની રૂઢિ આપણામાં પ્રચલિત હતી. તે હાલ પણ છેક નીકળી ગઈ નથી અલબત્ત, હાલમાં તો છાશને બદલે ભોજનની સાથે ફળાદિ લેવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે તો પણ છાશની રૂઢિ છેક નીકળી ગઈ નથી, તેનો લાભ લઈ આના તુટા બે બોલ બોલવાની રજા માગી લઉં છું નાને મોઢે મોટી વાત કરવાનું પ્રાગલ્ભ્ય મારે કરવું પડે છે, પરન્તુ પ્રમુખસ્થાનની ફરજ સમજી તે અલ્પાંશે પણ અદા કરવી જોઈએ એમ સમજી એ કાર્ય તરફ હું પ્રેરાયો છું, એટલું જાણી માત્ર સર્વ દોષોને દરગુજર કરશો, એમ હું આશા રાખું છું

ભક્ત અને કવિ

આજનો પ્રસંગ મહાનુભાવી પરમ ભગવદીય દયારામભાઈનો જન્મ દિવસ ઉજવવાનો છે અવતારોની જયન્તી ઉજવાય છે તે દિવસે તેમના સેવન, પૂજન તથા ગુણગાનાદિનો ક્રમ રાખવામાં આવે છે મનુષ્યોના કોઈએ સામાજિક, ધાર્મિક સાહિત્યને લગતું અથવા અન્ય વિષયક કંઈ મહાકાર્ય કરેલું હોય ત્યારે તેના અવસાન પછી તેનો જન્મદિન પણ ઉજવવાનો રિવાજ કદાચ અને પ્રથમ-વીજ હતો અને હાલ તે વિશેષ પ્રચાર પામ્યો છે, એવું આપણે જોઈએ છીએ, અને તેનો ઉદ્દેશ સ્તુત્ય છે એ વિષે બે મત હોઈ શકે નહિ, મનુષ્યોના જન્મ દિન ઉજવવાનું તેમના ગુણગાન ગાવા-રૂપી પૂજનરૂપ બની શકે છે, એમ કહીએ તો ચાલે, મતલબ કે

તેમણે કરેલાં કાર્યોનું મહત્ત્વ તેમની તરફ કોઇ પણ પ્રકારના સંબંધથી જોડાએલા જનસમૂહ આગળ દર્શાવી આપવા પ્રયત્ન કરવો એ જન્મદિન ઉજવનારાઓનુ કાર્ય છે, એમ માની શકાય. આજનો સમારંભ વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ઉજવાય છે, અને વૈષ્ણવ તરીકે કરેલી દયારામભાઇની મહાન સેવા તરફ એ સભાનુ મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ રહે એ સ્વાભાવિક છે. દયારામભાઇનું જીવન પુષ્ટિમાર્ગાવલમ્બી હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ સાથેના એમના જીવનનો સંબંધ ક્ષણભર પણ તે માર્ગથી અલગ રાખી શકાય એમ નથી. બન્યુ છે એવું કે દયારામભાઇ એકલા વૈષ્ણવોના નથી પરંતુ આખા ગુજરાતના છે. અને લાખો વૈષ્ણવ સ્ત્રીપુરુષોએ જો કે દયારામભાઇનાં કાવ્યો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ગુણગાન કરી જીવનનું ઐકાંતિક સાફલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પણ તેમના કાવ્યોની ખુબીઓનો, ભાવનાઓનો તાત્પર્યનો તેમજ રહસ્યના ચમત્કારો બતાવવા પુરતો પણ સાક્ષર પદ્ધતિએ વિકાસ કરવા તરફ વૈષ્ણવી સૃષ્ટિનુ ધ્યાન લાંબો વખત સુધી દોરાયુ હોય એમ લાગતુ નથી. આમ થવાના કારણો શોધવા માગ જેવા માટે બહુ અઘરા છે. પરંતુ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એક કારણ કલ્પી શકાય એવું છે. આધુનિક શિક્ષણના સંસ્કાર વગરના, અને જુની શૈલી પ્રમાણે વૈષ્ણવ જીવન ગુજારનાર વૈષ્ણવો આવી બાબતમાં દુર્લક્ષ રહે એ દેખીતુજ છે, કારણ કે અહીં સવાલ આ મહાકવિનાં કાવ્યનો સાક્ષર પદ્ધતિએ સમીક્ષા કરવાનો છે. હવે રહ્યા નવા જમાનામાં ઉછરેલા અને આધુનિક શિક્ષણ સંસ્કૃતિવાળા વૈષ્ણવપુત્રો. એમના તરફથી આ દિશામા પ્રયત્નની શરૂઆત થવી જોઇતી હતી એમ સૌ કોઇ ઇચ્છે, પણ તેમ થઇ શક્યુ નથી. આનુ કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરીશું તો માલમ પડશે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની

સાથેજ (અપવાદોને બાજુએ મૂકી આધારણ રીતે કહીએ તો) જડવાદના અથવા ઐહિક સુખવાદના સંસ્કારો યુવકોના મગજમાં અણજાણે ઘુસતાં ઘુસતા સામ્રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા, અને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઇ કહે છે તેમ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે સંકુચિત થઇ ગયો. એ બાબત નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચારનાર પુરૂષને ઘણે ભાગે દૃગ્ગોચર થયા વગર રહેશે નહિ. શ્રદ્ધા એ મૂર્ખતાની બેન જેવી ભાસવા લાગી, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રગતિ વિનાશક લાગવા માંડ્યો, ધર્મના સાંકેતિક ચિહ્નો ધારણ કરવાં અનાવશ્યક નહિ પણ હાસ્યાસ્પદ ગણાવા લાગ્યા, સૌ કોઇ પોતપોતાના આચારને તિલાંજલિ આપવા જેવી સ્થિતિએ પહોંચેલા મનાવા લાગ્યા બુદ્ધિથી ન સમજાય એવી કોઇ વસ્તુ સત્ય હોઇ શકેજ નહિ એમ મનાવા લાગ્યું. મતલબ કે લૌકિક તર્કથી અને યુક્તિથી પ્રતિપાદિત હોય તેજ સત્ય અને બાકીનું સર્વ ગપાટા, અતિશયોક્તિ, અથવા મતિવિભ્રમ યા તો વ્યામોહ સિવાય બીજું હોઇ શકેજ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા પર અનુમાનોની પરંપરાઓ બંધાવા લાગી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આધુનિક શિક્ષણના સંસ્કારીઓમાં વૈષ્ણવ યુવકો અને અન્ય યુવકો લગભગ એક સરખી પંક્તિના થઇ ગયા, અને પૂર્વના સનાતન ધર્મને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદ તથા અવિશ્વાસની કસોટીએ ચઢાવવા લાગ્યા. આ વાવાઝોડામાં અથવા યુગાન્તના આત્મ મન્થનકાળમાં આપણા દયારામભાઇ પણ ભક્ત તરીકે જોવાતા મટીને પ્રધાનપણે કવિ તરીકે જોવાવા લાગ્યા, ને તેમનો કીર્તિદેહ સંકુચિત થઇ ગયો. તેમાં પણ દૈવયોગે એવું બન્યું કે કાવ્ય સમીક્ષાની પહેલ વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી થઇ. એ સમીક્ષકોમાં કોઇ કોઇને બ્રાહ્મણ ધર્મના ઓછવના સંસ્કાર લાગ્યા હતા, તો તે વિશેષે કરીને શાકર જ્ઞાન

માર્ગના જ્ઞાનમાર્ગ અને પ્રેમમાર્ગના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ જુદાંજ હોય એ સર્વ કોઇ કબુલ કરે એમ છે, તેથી ગમે તેટલી સાવચેતી વાપરતાં છતાં પ્રેમ રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન તેમને હાથે યોગ્ય રીતે ન થઇ શકે એ ઉઘાડું છે અને કદાચિત્ બેઉ માર્ગની પરિભાષાના મેળને લીધે સંભ્રમ થાય તો તેમાં લેશ પણ નવાઇ પામવા જેવું નથી ઉદાહરણ તરીકે ભક્તિ માયા, નાગરપણું, અક્ષર બ્રહ્મ વગેરે ઘણા પારિભાષિક શબ્દો બન્ને માર્ગમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે બીજું તો દૂર રહ્યું પણ ખુદ શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં શંકર જ્ઞાનીઓ અને નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ, દયારામભાઇ વગેરે પ્રેમી કવિઓ વચ્ચે એક રીતે કહીએ તો ઘણો મોટો ભેદ છે એક શ્રીકૃષ્ણાવતારને નિર્ગુણ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને મુખ્ય ગણી તથા સગુણ પ્રતિપાદકને ગૌણ ગણી પ્રથમ અવસ્થામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાધનરૂપ સગુણ માયિક બ્રહ્મ માને છે ત્યારે બીજા સગુણ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને સરખું માન આપી પ્રાકૃત ગુણ રહિત એટલે નિર્ગુણ પણ અપ્રાકૃત ગુણ સહિત એટલે સગુણ એવા અર્થમાં ફલરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ માને છે આ બાબતનો વિસ્તાર કરવાનું અત્ર લેશ પણ પ્રયોજન નથી કેવળ દૃષ્ટિબિન્દુમાં ભેદ હોવાથી સંભ્રમ થવાના સંભવનુંજ માત્ર દિગ્દર્શન કરાવવા પુરતો આ પ્રાસંગિક પ્રયાસ આટલો કરી મૂળ બાબત પર પાછો આવું છું

કેળવાયલાઓ પ્રતિ-

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મના સંસ્કાર સહિત વા રહિત નવા-વેતર સુધારકો તરફથી સાહિત્યદૃષ્ટિએ કવચિત્ ધર્મદૃષ્ટિએ દયારામ

ભાઇના કાવ્યોની સમીક્ષા કેટલોક વખત સુધી ચાલ્યા કરી ત્યાર પછી એક વૈષ્ણવ યુવક વર્ગની દૃષ્ટિ ખુની અહીં કહેવાની જરૂર છે કે દયારામભાઇના સંપ્રદાયના ધર્મ પુસ્તકો આ સમયમાં નહિ જેવાજ બહાર પડેલા, અને ભાગ્યેજ વૈષ્ણવધર્મ સબંધી ગૃહસંસ્કાર ઉપર કહેવા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કાર આગળ કેવળ દુર્બળ બની ગએલા પરંતુ આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થાય છેજ, અને તે પ્રમાણે અહીં પણ કેટલાક વૈષ્ણવ યુવકોમાં સમર્થ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ, એટલે પ્રયત્ન પણ શરૂ થયા અને પરિણામે એ યુવકોએજ સ્વ સંપ્રદાયના પુસ્તકો શોધી છપાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું એ કાર્ય કરતાંની સાથેજ પ્રથમ તો એક મોટો પડદો તૂટયો પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં ગ્રાન્ત સાહિત્યનો અભાવ છે એવો આક્ષેપ આ યુવકોને અજ્ઞાન મૂલક લાગ્યો, અને તેમની પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા દિન પર દિન તીવ્રતર બનતી ગઇ આ કાર્યને અંગે દયારામભાઇના કાવ્યો તરફ પણ તેમની દૃષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે વળી અને વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી એ કાવ્યો પર થવા વિપર થએલી ટીકાઓ અપૂર્ણ, અયોગ્ય અને ક્વચિત્ અસહ્ય પણ તેમને લાગી. પરિણામે માર્ગીય માસિકોમાં દયારામભાઇ તથા તેમના કાવ્યો સબંધી લેખો લખાવા લાગ્યા, અને શ્રીદયારામકૃતકાવ્ય મણિમાળાના ભાગ એક પછી એક (ક્વચિત્ ટીકાઓ સાથે પણ) બહાર પડવા લાગ્યા, અને હાલ સુધીમાં ચાર ભાગ નીકળી પણ ગયા આજના જેવો સમારંભ થવાનું થયો તેનું મૂળ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિમાં શોધવું મળામો પડે એમ લાગે છે

આધુનિક સમીક્ષામાં—વિવેકત્યાગ.

આપણા આ સમારંભના ઉદ્ભવ સબંધી ઉપલું અનુમાન કર્યા પછી એ સમારંભના કાર્ય સંબંધી કંઇક બોલાવું ઉચિત ધારૂં

છુ. દયારામભાઇનાં કાવ્યનું રસપાન કરવું એટલે એ મહાનુભાવીની કૃતિ વડે ભગવદ્ ગુણગાન કરવું એ છે પણ એટલુંજ બસ નથી. કેવળ સંગીતનો આનંદ ગાનના વિષયનો ભાવ સમજ્યા વિના એટલો હૃદયસ્પર્શી થઇ શકતો નથી. તે કારણથી ભક્તકવિના હૃદયનું રહસ્ય સમજાવવા પણ સાથેસાથે પ્રયત્ન થાય તે પણ ઇષ્ટજ છે. આ ઉપરાંત કવિના સંબંધમાં ગેરસમજુતીઓ ઉભી થએલી હોય એમ લાગે તો તે શાંતિથી દૂર કરવા માટે પણ અલ્પ સમય ગળાય તો તે સમારંભને અંગે અનુચિત ગણાશે નહિ, પરંતુ તેમ કરતાં એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના અભિપ્રાય સાથે વિરોધ દર્શાવવાની જરૂર પડે ત્યાં હમેશાં મર્યાદામાંજ રહીને તે કાર્ય કરવું વિનંક એ ગૃહસ્થ માત્રનું ભૂષણ છે તો તે ત્રિદુઃખ એટલે ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક યા તો કાયિક, વાચિક અને અને માનસિક દુખોમાં ધૈર્ય ધારવાની ભગવદાજ્ઞા માથે ચઢાવનાર વૈષ્ણવનું ભૂષણ ન હોય એમ કેમ બની શકે ? માટે પ્રેમને લીધે ઉભરાઇ જતી લાગણીથી એકદમ દોરાઈ ન જતા મનને કાબુમા રાખવા જેટલો સંયમ ગ્રહણ કરી સત્ય જણાવવા પ્રયત્ન કરવો એજ વધારે ઇષ્ટ છે. હું જાણું છુ કે આ કહેવું વધારે સહેલુ છે, પણ કરવું બહુ અઘરૂ છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચનાર કોઇ પણ તટસ્થ વિચારશીલ પુરુષોને તો સહેજે નિશ્ચય થશે કે કેટલાક સાક્ષરોને મન પુષ્ટિમાર્ગની હેકડી કરવી એ તો એક રમતજ હતી. આવાં દુઃખદાયક દૃષ્ટાંત તો એકથી વધારે આપવા હું ઇચ્છા ધારતો નથી, માટે નમુના તરીકે એકજ આપીશ. એક વિવેચક એટલે સારાસારનો નિર્ણય કરવામા ચતુર પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા સાક્ષરે એક સંસારસુધારકના જીવનચરિત્રમાં લખ્યુ

છે કે   પાપમાં પડેલા પુષ્ટિમાર્ગને જડમૂળથી હલાવવો, તેનું બળ ઓછું કરવું અને તેને જગતમાં હલકો પાડવો" એજ તેનું મનોપરિ મહત્કર્મ હતું વળી લખ્યું કે ' આ મંદિર બંધ થતાંજ દર્શનેલા ડોસાઓ અને મહારાજનેવી રાણીઓ મહામહા દુઃખ પામવા લાગીઓ' जयत्कृष्णवत्सलम् એવી ઉચ્ચતમ ભાવનાનું ચિંતન કરનાર, નિત્ય જેના નામ પાઠમાં બિન્દુપે રહેલું છે એવા શ્રીરાધાકાન્ત પર પ્રેમમાં તલ્લીનતા કરાવનાર, પ્રેમ છે આત્મા જેનો એવો જે પુષ્ટિમાર્ગ તેના સંબંધમાં એના વચનો સાંભળી સહેજ પણ ધર્મનું અભિમાન ધરાવનાર કયા પુરુષનું લોહી ન ઉકળે ? પરંતુ વૈષ્ણવબંધુઓ આ ક્ષણોની આવી વાતોને પણ જૂની વાતો માની વેરી મારૂં આ કહેવું કોઈ રીતે એવું નથી, એમ જ માનું છું કારણ કે ઉપરના શબ્દો આજે પણ વાંચતાં મને પોતાનેજ કંપારી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી તેમ છતાં પ્રિય બંધુઓ મારે કહેવું પડે છે કે આવી કસોટીમથી પણ પસાર થવા આપણે અત્યંત મંથન કરવું જોઇએ કારણ કે આપણા પ્રભુચરણની એવી આજ્ઞા છે કે—

सर्वं सहेत परुषं सर्वथा कृष्णभावनात् ।

જેના પ્રકાશમાં આપશ્રી પોતેજ જણાવે છે કે—

' तथापि भिन्नं भवते श्रीलीमुखे " इति वाक्याद् दुष्टानां वचनेन क्षोभो भवति ॥ तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि ॥ अत्यन्त विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन तत्रोपपत्तिमाह कृष्णभावनादिति ॥ कृष्ण एव अस्मानुपदिशति यद्बहिर्मुखतया न स्थातव्यमित्यर्थः ।

અર્થ – જેવો ક્ષોભ ગરદના માત્ર લાભાથી નથી થતો તેવો

દુષ્ટના વચનથી હૃદયમા થાય છે. " એ વચનાનુસાર ક્ષોભ થાય ત્યા (વચનથી હૃદય વ્યાકુળ થાય તો આતર સેવા થઇ ન શકે માટે) દુષ્ટ વચનને પણ આપણા હિતકારી સમજી સાભળી લેવા. જો તે વચન અત્યત વિરુદ્ધ હોય તો કૃષ્ણજી મને આજ્ઞા કરે છે કે બહિર્મુખ થઇને ન રહેવુ એમ સમજી લેવુ પરતુ ક્ષોભ થવા દેવો નહિ. "

આ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો બહુજ મુસ્કેલ છે, પરતુ આપણો એ ઇષ્ટ સિદ્ધાત છે એ હમેશા યાદ રાખવુ, અને તે પાળવા સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ થવુ, એ આપણી ફરજ છે વૈષ્ણવપદની પ્રાપ્તિ રસ્તામા પડી નથી વણી પરીક્ષાઓમા પાસ થયા પછી એ પદવી મળે છે.

કવિશ્રીના અક્ષરદેહના ભિન્ન ભિન્ન ભ્રમો

પ્રસગ આવવાથી આજ બાબતના સમર્થનમા એક બે મત વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવા મન લલચાઇ જાય છે, અને જો લખાણ થાય તો પણ ક્ષમા કરવા હુ આપ સર્વને યાચના કરૂ છુ મન લલચાવાનુ કારણ એટલુજ છે કે પરમ ભગવદીય મહાનુભાવી દયારામભાઇના જીવનચરિત્ર પર અને કાવ્ય સબધે એમના શૃગાર પર અનેક રીતે આ જમાનાના સાક્ષરવર્ગ તરફથી પ્રશસાઓ તથા ટીકાઓ કરવામા આવી છે કોઈ એમના શૃગારરૂપી રત્નને (મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાકૃતરમ દૃષ્ટિએજ) 'ખરા પાણીએ ચમકતુ, નાયિકાભેદે વિસ્તીર્ણ સુવર્ણ સરખા શબ્દોમા જડિત અને તાલ સુરના તેજોમય સિંધુમા તરતુ, દેખે છે. કોઇને " પ્રાકૃત શૃગાર ભાગોનુ વર્ણન કરતા હોય તેમ ભક્તિશૃગારની કોઇ પણ કોટિમા ન આવે

એવાં શૃંગાર સ્થાનોમાં લપસી પડતા 'દયારામભાઈ લાગે છે કોઈને ચારણભાઈનું ન્યૂનકથન 'કવકિત' ભાસે છે, તો કેટલાકને એવું હોવાની શંકા રહે છે કોઈકને ખાત્રી છે કે કવિવર 'પોતાના યુગમાં લોકની દૃષ્ટિએ ગુરુરૂપે પૂજનીય ગણાતા, અને તેમના ઉદ્ગારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓજ શોધાતી,' પરંતુ શોચ કરે છે કે 'એ યુગ ગયો અને બીજો યુગ બેઠો છે ભાવનાને સ્થાને વ્યવહારબુદ્ધિ અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે આવા યુગમાં આ કવિનો કીર્તિદીપ અસ્ત થઈ અપકીર્તિરૂપે બધાય નહિ એજ આ યુગનું ભાન ગણવા જેવું છે' આ પ્રમાણે દયારામભાઈની તથા તેમના કાવ્યની અનેકાનેક રીતે સમીક્ષા થઈ છે, જે બધી અને આપવી હું આવશ્યક ધારતો નથી. પરંતુ એ સર્વમાં સત્ય કોઈ તે શોધી કાઢવાનું હજુ કોઈનું મન થયા વગર રહે નહિ મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે બધીજ સત્ય છે જેને જેવું લાગ્યું તેવું તેમણે અતિ કલ્પની તારવણીપૂર્વક લખ્યું એટલે બધે એ સત્યજ છે અને દયારામભાઈની કવિતા એટલે આદર્શ કાવ્યની બી ખુબીઓ તેમાં ભરેલીજ હોય એવો પ્રતાપ કોઈ કરે તો તેનો અર્થ જો નથી સાક્ષરોને સાધારણ દૃષ્ટિએ કાવ્યના જે અંગ ખીલેલા ભાસમ પડે તે બતાવે ને ખામીઓ સૂઝે તે સાપેક્ષ રીતે રજુ કરે એ યુક્તજ છે પરંતુ પ્રિય સજ્જનો, એટલું આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં આપણે સારા નરસાનો ઉત્તમ, મધ્યમ, હીન તરીકે વિવેક કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે હમેશાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએજ બધે અમને પણ તોળીએ છીએ આપણું જ્ઞાન સર્વદા સાપેક્ષ હોય છે, અને સાત્વિક, રાજસી, તામસી, પ્રકૃતિને વશ રહીનેજ આપણે તોળવાનું કાર્ય કરી શકીએ છીએ આજ સાન્તથી વિરુદ્ધ ન દાખુ-ગોએ લૌકિક વ્યવહારને ગુણોના સંનિપાત એમ કહેલો છે. તનુ

ગુણથી પર નિર્ગુણ દૃષ્ટિ વાણીગોચર નથી, એ તો અનુભવગમ્યજ છે. એને બ્રહ્મદૃષ્ટિ કહો, સમદૃષ્ટિ કહો, પ્રેમદૃષ્ટિ કહો, ગમે તે નામ આપો પણ તે અતિ વિલક્ષણ છે. પણ એકંદરે સત્ય તો તેજ છે. તેની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રકારની સગુણ દૃષ્ટિઓ હીનજ છે. આમ હોવાને લીધેજ ધર્મવિજયમાં નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી જોઇ શકનાર મહાપુરુષોના અમુક ગ્રંથોનેજ પ્રમાણ ગણી બીજા બધાને કામચલાઉ. પણ સર્વાંશે માન્ય નહિ, એવા માનેલા છે. આ ઉપરથીજ વેદને માનનારા શિષ્ટ પુરુષોએ વેદ (ઉપનિષદ્ સાથે), શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા અને વ્યાસસૂત્ર (વેદાંત) ને ત્રણ પ્રસ્થાનના નામથી પ્રમાણ ગણેલા છે. અને આપણા શ્રીકૃષ્ણવદનાવતાર શ્રીમદાચાર્યચરણે એ ત્રણની સાથે એક વાક્યતા કરી આપી ચતુર્થ પ્રસ્થાન તથા પ્રમાણ મૂર્ધન્ય તરીકે શ્રીમદ્‌ભાગવતને ઉમેર્યું છે. પુરાણોની તરફનો હાલના જનસમાજનો ભાવ સર્વ કોઇને વિદિત છે, અને તેમાં રહેલા વિરોધાભાસનો પરિહાર કરવાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય સર્વમાં નહિ હોવાથી પુરાણો પરની શ્રદ્ધા લુપ્તપ્રાય થઇ ગએલી હાલ જોવામાં આવે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત મહાપુરાણની પણ પુરાણમાં ગણની હોવાથી તેમજ લૌકિક શૃંગારની પ્રતીતિ તેના કેટલાક ભાગમાં ચર્મચક્ષુને થતી હોવાથી નિગમકલ્પતરુમાંથી ગળેલા એ ફલરૂપ અને તેટલાજ માટે પ્રમાણમૂર્ધન્ય અને સમાધિભાષારૂપ મહાપુરાણની પણ ચેષ્ટા કરાતી વખતો વખત આપણે જોઇએ છીએ આવા ગહન વિષયના વિવાદમાં ઉતરવાનું મારૂં સામર્થ્ય બીલકુલ નહિ હોવાથી તથા તેના વિસ્તારનું અત્ર પ્રયોજન પણ નહિ હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત આટલી સૂચના વિચારમાળાના એક મણકા તરીકે શાન્ત ચિત્ત હોય ત્યારે મનન માટે આપના સમક્ષ મૂકીને આપણી મુખ્ય વાતક્રમ જે દયારામભાઈનું

જીવન તથા તેમના જ્ઞાન કેવા છે તેના નિર્ણય સબંધી છે તેને અંગે જરૂરનું કંઇક વિવેચન યથાશક્તિ કરીશ.

ચાર દૃષ્ટિ

ઉપર વર્ણવેલી શાસ્ત્રીય પરિભાષા છોડી એમ કહીએ તો ચાલે કે દુનિયામાત્રમાં ચાર પ્રકારની દૃષ્ટિ હોઈ શકે દોષદૃષ્ટિ, ગુણદોષદૃષ્ટિ, ગુણદૃષ્ટિ અને પ્રેમદૃષ્ટિ. બહુજ સ્થૂળ રીતે એ શબ્દો સમજનારાને વિવેચન કરીશ જેને સર્વત્ર દોષજ ભાસે, તે દોષદૃષ્ટિ, જેને વસ્તુમાં ગુણ પણ માનવા પડે અને દોષ પણ માનવા પડે તે ગુણદોષદૃષ્ટિ, જેને ગુણદોષ દેખાતા છતા ગુણનેજ ધ્યાનમાં રહે તે ગુણદૃષ્ટિ અને જેને દોષ પણ ગુણ રૂપ ભાસે એટલે અન્ય રીતે કહીએ તો જેને ગુણ અને દોષ એવી દ્વૈતભાવનાજ દેખાતી નથી તે પ્રેમદૃષ્ટિ વારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ દૃષ્ટિના વિષયો જુદા જુદા હોતા નથી, પણ એકના એકજ હોય છે ફક્ત તે વસ્તુઓનું જ્ઞાન સર્વ કોઇને પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે થાય છે જગત્ માત્રને આજ કારણથી કેટલાક દોષથી ભરેલુંજ જુએ છે તેથી આગળ વધનાર ગુણ દોષની તુલના કરવા તૈયાર હોય છે તેથી આગળ વધેલો પણ જુજ ભાગ દોષ નકામા ગણી ગુણગ્રહણ કરે છે દોષ પણ ગુણરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવે એવી શુદ્ધ નિર્દોષ દૃષ્ટિવાળા તો વિરલજ હોય. **ગુણદોષદૃષ્ટિર્દોષ** એ વચનમાં સામાન્ય ગુણદોષની દૃષ્ટિ (જેને આધારે જગતનો નીતિવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે તે) ખરૂં જોતા દોષરૂપ ગણવાનું કારણ ઉપલી બે કક્ષાઓ ધ્યાનમા લીધાથી સ્પષ્ટ થયા વગર રહેશે નહિ હવે સમજાશે કે એકજ વસ્તુનું દર્શન ચાર અધિકારીને જુદી જુદી રીતે થાય છે અને અધિકાર પ્રમાણે તે સર્વની

દષ્ટિ સતજ છે, કારણ કે જેની જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે જ તે દેખે તેમા તેનો શો દોષ ? તેનો તેજ માણસ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની દષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થતી જાય છે, અને તેના દષ્ટિબિંદુમા ફેર પડતો જાય છે આ પ્રમાણે જોતા પ્રભુની માયા બળે આ મચાગનો વ્યવહાર ચાલી રહેલો જોતા સર્વ સ્વાભાવિક લાગ્યા વગર રહેતુ નથી માયાશક્તિ નકારૂદ મનુષ્યને જેમ નચાવે છે તેમ તે નાચી રહ્યો છે આવાજ અભિપ્રાયથી એક અગ્રેજ લેખક કહે છે કે —

The world is a mirror wherein every man may see his own face To him, whose soul is beautiful, the world will look beautiful, to him, whose soul is deformed every thing will seem to be evil.

"દુનિયા એક દર્પણ છે, જેમા દરેક માણસ પોતાનો ચહેરો જોઇ શકે છે જેનો આત્મા સુદર છે તેને દુનીઆ સુદર દેખાય છે. જેનો આત્મા કદરૂપો છે તે દરેક વસ્તુને દૂષિત જુએ છે પરૂ જોતા વસ્તુ જે છે તેજ છે તેનુ પ્રતિબિંબ દરેક હૃદયમા તેની પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે પડે છે "

પ્રેમદષ્ટિથી જુઓ

ઉપરની બાબતનો વિચાર કરતા હવે સમજી શકાશે કે દયારામભાઇના ટીકાકારો જુદી જુદી દષ્ટિબિંદુએ જુદી જુદી રીતેજ તેમને જુએ એમા બીલકુલ નવાઇ નથી ઉપલી ચારમાથી ઉચ્ચતમ પ્રેમ

દષ્ટિનો કંઇક ખ્યાલ લાવી જોવા પ્રયત્ન કરીશું તો તે દયારામભાઇ નિર્વિકાર પ્રેમસમાધિમાં મસ્ત વિશુદ્ધ ભક્તજનથી કંઇ પણ અંશે ઉતરતા નથી એવી દૃઢ પ્રતીતિ થશે. દયારામભાઇનો સ્થૂલ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, કારણ દેહ બધુંએ ભગવદીય, શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલું અને નિર્દોષ છે એ બાબતમાં જરાએ શંકા જેવું નથી. વહાલા સજ્જનો! અનેક ભૂમિકા ઉપરથી આપણા મહાનુભાવીને અનેક રીતે જુએ, તેમની સાથે આપણને બની રીતે કર્તાએ તો કંઇ લેવાદેવા નથી. આપણે તો સત્વ સિદ્ધાત રૂપ પ્રેમદષ્ટિનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં સર્વત્ર થયા કરે તેને માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપેક્ષ સત્યને કામ ચલાઉ ગણી નિર્ગુણ પ્રેમદષ્ટિથી ઓળખાના સ યત્નેજ માનવામાં સર્વ કોઇને લાભ છે. પ્રેમપથના અનુયાયીઓને તો એ દષ્ટિ અચળ રાખવાનોજ પથ છાર છે, માટે અન્ય ટીકાકારોના મનોથી ન દોરાતાં અને ગ્લાનિ ન પામતા આ પૂજ્ય ભગવદીયે આપણને આપેલા વારસાનો ઉત્તમ રીતે વિનિયોગ કરવા એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

દિવ્ય શૃંગાર.

હવે સમજી શકાશે કે દયારામભાઇએ વર્ણવેલા અપ્રાકૃત ભક્તિશૃંગારમાં લૌકિક ગંધનાં અને તે પરથી તેમના જીવનનુ ધોરણ બાંધવાની બુદ્ધિનાં બીજ પણ અમુક દષ્ટિમાંજ રહેલાં છે. પ્રેમમાર્ગનો અનુભવ કરનારની દષ્ટિ ભિન્નજ છે.

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते ॥

"લૌકિક કામક્રિયાઓ એમાં છે પણ લૌકિક કામ નથી." એ મહાસૂત્રને સમજવાનુ પ્રભુદત્ત બળ ધરાવનાર પ્રેમી હૃદયને તો સર્વ સુમંગલ છે.

ઉપલો સિદ્ધાંત હૃદયમાં નિશ્ચિત થાય તો શંકા રહેતી નથી, પણ સાથે સાથે મારે કહેવું જોઇએ કે એ દષ્ટિજ સત્ય હોવા છતાં સુલભ નથી, અત્યંત દુર્લભ છે. દુર્લભ છતાં સત્ય હોવાથી તે તરફજ લક્ષ રાખવાની મારા પ્રેમી સજ્જનોને મારી નમ્ર અરજ છે.

ભક્તકવિઓનો સખીભાવ.

આટલા વિવેચન પછી વિશેષ કહેવાનું બાકી રહેતું હોય એમ મને લાગતું નથી, પણ એની એજ બાબત વિશેષ દૃઢ કરવાને એકાદ બીજો પ્રકાર આદરીએ તો ખોટું નથી. દયારામભાઇ અને બીજા ભક્તકવિઓનો શૃંગાર તથા સખીભાવ સમજવામાં નીચનું અવતરણ ઘણે અંશે આપણને મદદ કરશે.

" In all ages, the love between husband and wife has been the symbol of union between the supreme and his devotees, the closest of all earthly ties, most intimate of all earthly unions, the merging of heart and body of twain into one—where will you find a better image of the merging of the soul in its God. Ever has the object of devotion been symbolized as the lover or husband, ever the devotee as wife or mistress. *This symbology is universal, because it is fundamentally true.* The absolute surrender of the wife to the husband is the type upon earth the

absolute surrender of the soul to God That is the justification of the Rasa of Shree Krishna, that is the story of His life in Vraja "

"માગ એ છે કે બધા યુગોમા પરમાત્મા અને તેના ભક્તો વચ્ચેના સબંધના સંકેત તરીકે પતિપત્નીની વચ્ચેના ભાવનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ભૌતિક ગ્રન્થિઓમા ગાઢમા ગાઢ સબંધથી જોડાએલો પતિપત્ની વચ્ચેનો સબંધ છે એજ સબંધ દૃઢમા દૃઢ પણ છે અને તેથીજ બન્નેના હૃદય અને શરીર એકમેક થઈ જાય છે પરમેશ્વર સાથે જીવાત્માના યોગનુ વધારે સારૂ પ્રતિબિંબ તમને બીજે ક્યા માલમ પડશે? ભક્તિના પ્રેમપાત્રને માટે સંકેત તરીકે આશક અથવા પતિજ યોગ્ય છે, અને ભક્તના સંકેત તરીકે પત્ની અથવા માશુકજ યોગ્ય છે આ સંકેત વિશ્વમાન્ય છે, કારણ કે એજ તત્ત્વદૃષ્ટિએ સત્ય છે સર્વાગે કરેલો પ્રભુશરણનો સ્વીકાર તો એના આદર્શ રૂપ પૃથ્વી પર સ્ત્રીએ કરેલુ પતિનુ શરણુંજ હોઈ શકે આજ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનુ સમર્થન છે, અને વ્રજના ચારિત્ર્યનુ રહસ્ય છે"

સજ્જનો! ઉપના અવતરણમા દર્શાવેલા તત્ત્વનુ મનન કરશો તો દયારામભાઈની શરણભાવનામા, તેમની અનન્યતામા, તેમના સખીભાવમા અને તેમના સ્મરભાવમા રહેલા આધિદૈવિક તત્ત્વની કંઈક ઝાખી અવશ્ય થશે

પ્રેમદૃષ્ટિનાં ઉદાહરણો

હાલ પ્રસરી રહેલા ઉચ્ચ વિચારવાતાવરણમા ઉભા રહીને દયારામભાઈની શ્રીગોસ્વામી બાળકો પ્રત્યેની ભાવનાને સમજવા પ્રયત્ન

કરીશું, તો તે સહેલાઇથી સમજાઈ જશે. લોકમાં પ્રેમ ગાંડો ગણાય છે, તેમાં નવાઇ નથી. એક પાદશાહે પોતાના નાઇને સુંદરમાં સુંદર છોકરો હોય તે લઇ આવવા હુકમ આપ્યો. તે આખું ગામ ફરી ફરી થાક્યો, પણ તેની નજરમાં કોઇ ઉતર્યો નહિ. આખરે પોતાના છોકરામાં (તે નાઇભાઇનો છોકરો કેવો રૂપાળો હશે તેનો ખ્યાલ કરવાનુ તો હું શ્રોતાઓનેજ સોંપું છું) તેને સૌંદર્યની સીમાનો અનુભવ થતાં તેણે તેને બાદશાહ આગળ રજુ કર્યો. આ હીન દૃષ્ટાંત ફક્ત લૌકિક પ્રેમનું છે. પણ તે પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં આપણને બહુ ઉપકારક છે. મનુષ્ય માત્રને લૌકિક પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય છે. ફક્ત એ ખ્યાલ રાખી વિશુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ કલ્પવા કોઇ પ્રયત્ન કરશે તો તે સહેજે કલ્પી શકશે. એટલું યાદ રાખવું પડશે કે લૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નાશવંત અને તુચ્છ છે. અલૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ કોટિકંદર્પલાવણ્યશ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. વળી પ્રેમ ખરો હોય તો આપણા પ્રેમના પાત્ર સાથે નિકટ યા દૂરનો સંબંધ રાખનાર હરેક વસ્તુ પર તુલ્ય પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. લૌકિક પ્રેમના પ્રસંગોમાં એક એવો પણ પ્રસંગ સાંભળ્યો છે કે દૂર દૂર આવેલા બે ગામડાંમાં રહેતા બે મિત્રોમાંનો એક કંઇ કામસર જતો હતો. તેવામાં બીજા મિત્રના ગામનો કુતરો સામો મળ્યો. તે જોતાંજ તેના પર વહાલ આવ્યુ કે તેને ઉચકી લઇને તેને ભેટ્યો. મજાનો, વિચાર કરજો કે વહાલનો વિષય મિત્રનો કોઇ સગો સંબંધી કે દોસ્ત નથી, તેમ તેના ઘરનો કુતરો પણ નથી, ફક્ત તેના ગામનો કુતરો છે. આ પણ ઘણું હીન દૃષ્ટાંત છે, પણ પ્રેમનુ સ્વરૂપ કેવું સૂક્ષ્મ છે, તેનો સુન્દર ચિતાર આપે છે. હવે વિચારો કે પ્રેમી નેત્રને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના આસ્યરૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણમાં તથા તેમના વંશજોમાં શ્રીકૃષ્ણ-

ચંદ્ર પ્રત્યક્ષ થતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ? અલબત્ત, મારે કહેવું જોઇએ કે આ ભાવના પ્રેમમાર્ગી ભક્તજનોને માટેજ છે, અન્યને એની સાથે નિસબત નથી. બહુમાં બહુ મન્જનોને આપણે વીનવી શકીએ તો એટલુંજ કે અમારી હાસી કરો છો તે આપની દૃષ્ટિએ સત્યજ છે, પણ અમારી આંખમા પેસીને જુઓ એટલે તમને કંઇક ઓરજ પદાર્થ માલમ પડશે. શ્રીવ્રજસીમતિઓની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ભાવના સમજવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે 'ગોપીનકે મનમેં મન દીજે' એવો ઉપદેશ રસિક ભક્ત શ્રીનંદદાસજી કરે છે તે યોગ્યજ છે. લૌકિકમા પણ એક વાર્તા છે કે એક બાદશાહને એક બેગમ પર બહુજ આસક્તિ હતી. એટલે સુધી કે તે ક્ષણભર પણ તેનાથી છુટો થઈ શકતો નહિ. એક છોકરીને મન થયુ કે જોઇએ તો ખરા, એ બેગમ તે કેવો એક રૂપનો કટકો છે કે એમાં પાદશાહ આટલો બધો મોહિત થઇ ગયો છે. તે પરથી સ્ત્રીનો વેશ લેવાનું જોખમ વહોરી જનાનામા ઘુસ્યો. ઘુસ્યો તો ખરો, પણ કોઇ નોકરે પગલાં પારખી લીધાં કે કહો ના કહો પણ આ કોઇ મરદ છે, સ્ત્રી નથી. ભાઇને ઝાલી બાદશાહ પાસે લઇ ગયા ત્યા બાદશાહે પૂછ્યુ કે 'તારે આમ જનાનખાનામા જવાનુ શુ કારણ?' દકરીએ ખરૂ કારણ જણાવી દીધુ. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યુ કે કેમ, બેગમનુ રૂપ તને કેવુ લાગ્યુ ?' તેણે જવાબ આપ્યો કે 'મને તો તેમાં કંઇ અસાધારણતા લાગતી નથી.' પ્રેમમગ્ન બાદશાહે એટલુંજ કહી તેને, વિદાય કીધો કે 'મારી આંખ લઇ તે જોયુ હોત તો તેને ખબર પડત.' જો પ્રેમની દૃષ્ટિ આવી નિરાળીજ હોય તો ભક્તજનોના નેત્રને પ્રત્યક્ષ થતુ હોય તેમા એટલે તેમની ભાવનાઓમાં સામાન્ય પુરુષોનો ચંચુપ્રવેશ ન થાય એ

સહજ સમજાય એવું છે. એટલું ખરૂં કે ભક્તની દૃષ્ટિ ભક્તને પોતાને માટે અને તેના સ્નેહીઓને માટે જ છે. ભક્તો કદી પોતાની ભાવનાનો સ્વીકાર કરવાનું અન્યને કહી શકે નહિ, અને સાચા પ્રેમીઓ એમ બીજા પાસે સ્વીકારવાની સ્વાને પણ મનીષા ધરાવતા નથી.

ગુરૂભાવનાનું રહસ્ય.

આ ઉપરથી હવે આપણને ' સંમોહી ગુરૂ રામ, લોભી તો વામન જાણો ' વગેરે સ્વમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને આપણા ભક્ત કવિએ લખેલા રહસ્યનો ભાવ સ્પષ્ટ થશે, અને તેમની ગુરૂભાવનાનો કંઇક ખ્યાલ આવશે. અન્ય ભક્તજને દુહામાં કહ્યું છે કે ' જેસો તેસો ઘુન મીલે તોઉ જનાર્દન દેવ જો ઉત્તમ કુલ ગુરુ મીલે તાકી તું સેવ.' તે પણ આજ ભાવનાથી. ભાવનાનો વિષય સામાન્ય જનસમૂહમાં અંતરમાં ઉતરવો જરા મુશ્કેલ છે પરંતુ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજવવું હોય તો એકજ દૃષ્ટાંત બસ છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિમાં ઇશ્વરની ભાવના કરવી એજ ભૂષણરૂપ છે. કેવા પતિની ? જેવો હોય તેવા પતિની તેમાં કેવી ભાવના કરવી ? મારો તો એજ ઇશ્વર છે એવી એ સ્ત્રીની એ ભાવનાથી જગત્‌ને કંઇ વિરોધ આવે છે ખરો ? શું જગત્‌ના બીજા પુરૂષો એ પતિના ગુણદોષની ગણના કરતા નથી ? પરંતુ સજ્જન પુરૂષો તો તે સ્ત્રીને પતિમાં ઇશ્વરભાવનાનો આરંભ નહિ પણ તેનું સત્ય પરિપાલન જોઇનેજ રાજી થશે. ત્યારે ભક્તજનોને તેમના ગુરુ પ્રત્યેની ઇશ્વરભાવના જોઇ અન્ય સમજુ વર્ગને તો આનંદજ થાય, એમ હું માનું છું.

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ એ ઉપનિષદ

પણ એવી ભાવના પ્રમાણે ગજે છે. ભાવનાથી કિરાત દ્રોણાચાર્યના પૂતળા પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યાનુ શ્રદ્ધાળુ પુરૂષોને માટે તો જાગરૂક દ્રષ્ટાંત છે. ભાવનાનુ બળ અપરિમિત છે. એમ આથી સમજાયા વગર રહેશે નહિ. ભાવના સ્થિર કરવી, અને તેને જગ પણ ડગવા દેવી નહિ એજ તેનુ ફળ ચાખવાને અભિલાષા રાખનારનુ કર્તવ્ય છે.

વૈષ્ણવ પ્રતિ ભગવદ્ભાવ.

દયારામભાઈનો પ્રેમ તો પોતાના પ્રાણજીવન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધી હરિભક્ત પર પણ તેટલોજ હતો, તે તેમના અનેકાનેક કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે હરિ, ગુરૂ, વૈષ્ણવ સરખા લેખવાનુ હરઘડીએ દયારામભાઈ આપણને શિખવે છે. પ્રેમી જનોની પ્રેમભાવનાઓનો અનર્થ કરવો સહેલો છે, પરંતુ વિવેકશીલ અને વિનયસંપન્ન હૃદયને તો તેમ કરવામાં કશો લાભ દેખાશે નહિ

અભ્યાસની આવશ્યકતા

ધર્મનુ આન્તર રહસ્ય સમજવું એ બહુ દુર્ઘટ છે. હિંદુસ્તાનની પડતીના કારણોઉપર લખાયલા એક નિબંધને જોઇને એક ડરેલ માક્ષરે એવી મતલબની ટીકા કરી છે કે ' આજના ઉછરતા યુવકો આવા મહાન્ વિષય પર ચર્ચા કરવા માટે જોઇતુ સંશોધન કર્યા વગર અને જોઇતી સામગ્રી' પ્રાપ્ત કર્યા વગર એવા વિષયને કરસદરવત્ સઘળી એકદમ લખવા મડી જાય છે, એ શોચનીય છે બંધુઓ, જ્યારે આવા સાંસારિક માનાના વિષયમાં લખતા પડેલા પણ ગંભીર અભ્યાસની જરૂર જણાય છે, તેની કલ્પના કરવાનુ કામ આપ સર્વ પર જ છોડી દઉ છું.

કાવ્યનો વિષય પણ પ્રભુજ.

હિન્દુસ્તાનના ભક્તકવિઓએ અને તેમને અંગે દયારામભાઇ જેવાએ પણ પોતાના કવનના વિષય તરીકે હંમેશ ધાર્મિક વિષયનેજ પસંદ કર્યો છે, એ બાબત પશ્ચિમનાં, સમાર સંબંધી વિવિધ વિષયોનાં કાવ્યોનો રસ ચાખી આનંદ પામેલા કેળવાએલા વર્ગને એક દેશી અને સંકુચિત દષ્ટિના પરિણામરૂપ લાગે છે. આ વર્ગને આવા ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી. વાત પણ ખરી છે. પ્રાચીન હિંદુજીવન અને આધુનિક જીવન એમાં આસમાન જમીનનો ભેદ છે. પ્રાચીન હિંદુઓની સામાજિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક વગેરે સઘળી પ્રવૃત્તિએ 'ધર્મ' સાથે ઓતપ્રોત થઇને રહેલી હતી. ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, સુવું, બેસવું, બોલવું વગેરે કોઇ પણ ક્રિયા કરતા ભક્તોને પોતાના પતિનો સંબંધ ભુલાય, તો પાતિવ્રત્યની હાનિ થાય ને વ્યભિચારિણીનું દૂષણ લાગી જાય એમ માનવાનો સંપ્રદાય દ્દઢ હતો. એ દષ્ટિ કામે લગાડશો તો દયારામભાઇના લોકવ્યવહારોપયોગી તથા ધાર્મિક અનેક પ્રકારના કાવ્યોમા કૃષ્ણ સંબંધ હોવાનું પ્રયોજન સમજાશે.

અંગ્રેજ લેખક શું કહે છે ?

The dominant motive of Indian thought was ethico-religious. Even works on Grammar and Mathematics do not forget to state at the outset that they subserve the attainment of Mukti liberation, Salvation in one way or other.

" મતલબ કે હિંદુઓના વિચારનું કેન્દ્ર આચાર શાસ્ત્રસંયુક્ત ધર્મજ હતું. વ્યાકરણ અને ગણિતના ગ્રંથની શરૂઆતમાં પણ લખવું ભુલાતું નહિ કે એ મુક્તિને માટેજ કામનાં છે. વળી તેમના આદર્શ તરીકે તેમને અર્ધવર્ચસા નહિ પણ પરિપૂર્ણ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોનેજ સ્વીકારવાનું યોગ્ય લાગ્યું હતું. "

અધુના પશ્ચિમના સંસર્ગથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. ધનને જીવનમાં અંગી નહિ; પણ અંગ રૂપ માનવું એ પ્રગતિસાધક માનવા લાગ્યું છે. આમ ફેરફાર થવાનું કારણ પ્રગતિની ભાવનામાં ભેદ હોવાનું લાગે છે. પહેલાં '**एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति** । એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથીજ સર્વ વિજ્ઞાન થઇ જાય છે. એ વચનના બળ ઉપર એક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટેનો ઉદ્યમજ ઇષ્ટ લેખાતો. હવે, "*jack of all and master of none.*" એ મુદ્રાલેખ નિશ્ચિત થયો છે. અને તો બન્ને માર્ગ સત્ય લાગે છે. પણ પ્રથમનો રસ્તો બહુ ટુંકો. એમ માનવા તરફ કંઇક વધારે વલણ થાય છે, એટલુંજ કહી વિરમું છું; કારણ કે એ ગહન વિષયની ચર્ચા પણ મારા ગજા ઉપરાંતની લાગે છે, અને ઉપર ગણાવેલી નિર્ગુણ યા પ્રેમદ્દષ્ટિની આધિદૈવિક ભાવનાએ આના વિસ્તારમાં ઉતરવાને હાલ અવકાશ નથી. પ્રસ્તુત પ્રસંગને અંગે તો એટલું કહીએ તો ચાલે કે હિંદુસ્તાનને naton of philosophers તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રજાની ઉપમા કોઇ કોઇએ આપેલી સંભળાય છે, તે એ પ્રાચીન ધર્મમય જીવનનું પરિણામ, અને આપણા જ્ઞાની અને ભકતજનોના શિક્ષણનુંજ બળ છે.

શ્રદ્ધા દૈવી સંપદ છે.

મારા ઉછરતા યુવકમિત્રોની ધ્યાનમાં ઉતરે તો બે સૂત્ર હંમેશ

યાદ રાખવાની ભલામણ કરી મારૂં આજનું કાર્ય આટોપી લઈશ-" He who would enter into the realim of wisdom must first divest himself of all intellectul pride. ' જેને ડહાપણ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો બુદ્ધિવિષયક ગર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બીજું " Believe nothing which is unreasonable and reject nothing as unreasonable without proper examination. " બુદ્ધિને ગળે બેસતુ ન દેખાય તે માનશો નહિ, પાકી તજવીજ કર્યા વગર આતો ગળે બેસતુ નથી એમ કહી તરછોડશો નહિ. બુદ્ધિવાદ પણ એમ કહે છે કે બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવતાં જે એકદમ પાસ થાય નહિ તે માની લેશો નહિ, પણ કોઈ વસ્તુને અમાન્ય ગણતાં પહેલાં પુરેપુરી ને પાકી તપાસ કરજો. આ સલાહને કોઇ માન આપીને ચાલે તો વખતો વખત સુવર્ણકામા જે ઉચ્છૃંખલપણું જોવામા આવે છે તે નાબુદ થઇ જાય. કઈ વસ્તુને માનવી ને કઈ ન માનવી એ સવાલનો જવાબ તો ' શ્રદ્ધા રાખો ' એટલામાંજ પ્રાચીન પદ્ધતિના પુરુષો આપતા અને હજી કોઇ કોઇ આપે છે. તેઓ તો કહેતા ને કહે કે શ્રદ્ધા એ એક મહાન્ બળ છે, ને શ્રદ્ધાને પ્રતાપેજ આપણે નાવ આ ભવસાગર તરી પાર ઉતરી શકે છે. જરા વિચાર કરશો તો માલમ પડશે કે સંસાર-વ્યવહાર જે ચાલી રહ્યો છે તે પણ શ્રદ્ધાના જોરપરજ. કદાપિ વેદ પર શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પડે છે, ને તેવા હજારો દૃષ્ટાંતો તમે પોતેજ આપી શકશો હવે શ્રદ્ધા બે પ્રકારની છે. દેખતી ને આંધળી, સમજવાળી અને સમજ વગરની. હું તો એમ ધારૂં છું કે આપણા પૂર્વજો પણ આંધળી શ્રદ્ધા

ના કેમની શ્રદ્ધાને / યથાર્થ ગણાતા અશ્રદ્ધા પણ માન
તો આપતા એક સુરાપીર ને । પગ મેંલોક વિચાર ઠાવ છે કે—

Fear and doubt are the hellborn daughters of ignorance that drag man down to perdition while Faith is the white-robed angel that lends him her wings and endows *him with power* Faith therefore *even without knowledge* may be more useful than imperfect knowledge without faith and consequently without action Strong faith even if resting upon an erroneous conception may act powerfully in producing results *Faith produces an exalted state of the imagination* which strengthen the will banishes *pain* cures disease leads to heroism and transforms hell into heaven

ભય અને શંકા એ અજ્ઞાનની નરકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાઓ છે તે મનુષ્યને નરકમાં લઈ જાય છે (અહીં **संशयात्मा विनश्यति** એ ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય સરખામણીમાં લેવું સમય) જ્યારે શ્રદ્ધા એક એવી શ્વેત ઝભ્ભાવાળી પરી છે કે જે મનુષ્યને પોતાની પાંખો આપે છે અને તેને શક્તિ આપે છે માટે જ્ઞાન વગરની પણ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા વગરના અને કૃતિમાં નહિ ઉતરવાવાળા અપૂર્ણ જ્ઞાન કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે ભૂલ ભરેલા વિચાર પર રચાયેલી પણ અડગ શ્રદ્ધા પણ ફળ ઉત્પન્ન કરવાનું

कैवल्यम्, जगद्व्यापारवर्जम्ः વગેરે સૂત્રોપરનાં સાંપ્રદાયિક ભાષ્ય તથા અન્ય ટીકાઓ જોવાની ભલામણ કરૂ છુ, કેમકે તે વડેજ દયારામભાઈનાં કાવ્યો એમની દૃષ્ટિથી સમજવાનું સરળ થશે. શ્રીદયારામકૃત કાવ્ય મણિમાળાના ચાર ભાગમાં આપેલી પ્રસ્તાવનાઓ તથા તે ગ્રંથોમાં છપાએલાં કાવ્યો સાથે આપેલી ટીકાઓ જોવાથી પણ સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો વધારે સ્ફુટ થશે. એટલુંજ કહી મારાથી કંઈ અયોગ્ય ઉચ્ચારણ થયું હોય તો તે સુધારી લેવાની તથા મારી મંદ મતિનુંજ એ પરિણામ છે એમ સમજવાની તથા પ્રેમદૃષ્ટિથી તે માટે ક્ષમા કરવાની યાચના કરી પ્રભુને સર્વ તરફથી એટલીજ પ્રાર્થના કરૂં છું કે—

'પામો પ્રેમરસ પ્રાણજીવનને, દીન થઈ યાચું રે.'

'દયારામ'

(અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા તરફથી તા ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ ને રોજ પ્રેમાભાઈ હૉલમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામે આપેલું ભાષણ)

વૈષ્ણવજન હો!

રેવાજીની પનઘટમાં બેઠાં છો? નર્મદાના મનોહારી જલપ્રવાહ ઉપર પનઘટ બેઠાં યે તમે છો? અને એવે કરનાળીના ડુંગર ઉંચા ઘાટ ઉપરથી કોઈએ બંસી છેડી સાંભળી છે? જાણે ગગનમાંથી વરસતી મધુરપની ફરફર.

એવી દયારામભાઈની કવિતા છે

આજ ઘડીક એને વિચારિયે ને ચાખિયે

નથી એ બંસીબોલ પ્રેમાનન્દની કે માનસીની કે અખાની કવિતામાં; નથી દલપતમાં નર્મદમાં કે ગોવર્ધનમાં.

ગુણવિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અનેક છે.

ગુર્જરી સાહિત્યકુંજે ભરી બંસીના છેડનારા તો દયારામ જ. થોડી ઝાઝેરિક છેડી છે નરસિંહ-મીરાંએ, ને કાંઈક કાંઈક છેડી છે સ્વામી નારાયણના સાધુવર્ગે

વર્તમાન તો બુદ્ધિ-પ્રધાનતા-યુગનો દાનેનો નિયમ વરતાવે છે, ને બંસીને જાણે અડકતાં યે અભડાય છે.

દયારામની છે એવી આજ મધુરપની ફરફર. એના જ છે ગુજરાતનાં સાચ્ચાં ને સર્વોપરી Lyrics.

વિષય વિશાળ છે, સુગમતાને ખાતર કેટલીક સીમાઓ બાંધી લઈએ.

એક તો અંગ્રેજસામા ર્ં પુર જેનો દયારામભાઈનો સિદ્ધાન્ત-ભાગ ચર્ચ્યે છ ્ મુખ્યત્વ માહિત્યવિભા ા-રસવિભાગ ચર્ચ્યો

બીજુ ્જીવનચરિત્રમા ઝાઝુ નહીં ઉતરુ એ કહેવાગાઇ ાુ છે દયારામભાઈને જાણે ચૂથી નાખ્યાં છે ચથાપ્રિયને ચર્ચા કરવા ઘો સાસરીના વા કુદ્ધને છૈંજ છે ? મન્થનથી માખણ ઉતરે પણ ગોરસ તણાઇ ન જાય કે ગોળી જ ફૂટી ન જાય એટલુ એ મન્થનહાગ સાભળે તે.

ચર્ચાના ચૂથણા ઘણા ચર્ચાયા છે હવે તો નિર્ણય આપવાનો છે ને નિર્ણય આપવો એ પ્રાચીન શોધખોળ સંશોધકનો અધિકાર છે ન્ઝાન એ વિષય નથી ૬ સ ૧૮૫૬ થી ૬૦ સુધી નર્મદે લીધો ત્હેવો દયારામભાઈ કાજે ન્હે શ્રમ લીધો નથી શ્રમ લેઇને જાણ્યુ હોય તે નિર્ણય જણાવે

એમા એક વાત ભાર દઇને વિનવુ ? માન્યા બોલા થજો. ગેનીના બાયરનના ગેટેના દાન્તેના જીવનચરિત જૂઓ, સત્યથી ભરવા ને અજવાળ્યા જેવા ભરની બૂનજૂનામણીમા જૂના ભમ્યાની વિગતોને તે પડદા નથી ઢાળ્યા આપણે **सत्य पर घोमहिना** ઉપાસકો દયારામભાઈની સાચી જીવનકથા આલેખજો.

આ છબીપ્રકરણની તે હુ ખદાયિકા કથામા નહીં ઉતરિયે દયારામનાથી સોમા ભાગની તે સાહિત્ય સેવા નથી કીધી એમની અહીં છબિઓ છે ભાઇ ભોળાનાથને એટલું જ કહીશ કે દલપતરામને રે ન સભાગ્નાર નગરુડી સોગાકરી ને ગુણ અસૂયાળા છેહી નીચીના ત્હેના કાર્ડ વાહકો તે દયારામભાઇને શુ સન્માનનાના હતા ?

પુરાણમા એક કથા છે શુકદેવજી ગૃહત્યાગ કરીને નાસે ને પુત્ર પાછળ પાછળ વ્યાસજી દોડયા. અપ્સરાતીર્થે અપ્સરાઓ સ્નાન કરતી હતી ગર્ભજોગી શુકદેવજીને જોઇ અપ્સરાઓએ ન્હાના કીધુ શાસ્ત્રવિશારદ વ્યાસજીને નિરખી વસ્ત્રો પહેરી લીધા

ઓ વીસમી સદીના વિવેચકો ! બેગાબેગી તહમારી વિવેચના યે કરતા જજો જરા કે તહમે શુકદેવજી સમોવડ છો ? કે વ્યાસજી જેવા ? કે ઉભયથી હીન ? કે ઉમત ? સ્ત્રી વર્ગને તહમારો લજ્જાનમ્રકોચ છે કે નથી ? નારીદર્શને તહમારી આખડી કે અંગે ફરકે છે કે નથી ફરકતા ? કેટકેટલીક રભાઓના પ્રલોભનો જીતીને આવ્યા છો ? હુ યે તહમારામાનો જ છુ નિરાગો માનવાની ભૂલ મા કરતા હો !

એક વાત વધારે ઉપોદ્‌ઘાતમા કહી લઉ

આજથી પા સદી ઉપર, ઇ સ ૧૯૦૧ ના ડિસેમ્બરમા અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસગે એક ભાષણ મ્હેં આપ્યુ હતુ. વિષય હતો ભાગવતમાથી ઉદ્ધવસન્દેશ પ્રેમાનન્દના પ્રખ્યાત કાવ્યચરણો સૂત્રરૂપે લીધા હતા

અમો અજ્ઞાનીનુ મન છે કાળો કામળો રે,
તહેને ચ્હડે ન બીજો રગ, કે પ્હેલી શ્યામતા રે
ગુણહીણ ગોવાળીયા લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે,

ને એ કાવ્યસૂત્રોને અનુભવી ભક્તિમાર્ગનો અર્થ વિસ્તાર કીધો હતો

ત્યારે હુ ૨૪ વર્ષનો હતો, આજે ૪૮ નો છુ તે આજ, આટલે વર્ષે યે, પા સદી પછી પણ પુનરવલોકન કરતા એ જ જ્ઞાન ને ભક્તિનું Contradiction નહી પણ Contrast સ્પર્ધા યે નહી પણ Antithesis, વિરોધ નહી પણ વિરોધાભાસ આખ આગળ રમે છે

અમો એટલે ગુજરાતના ઉદ્ધવજી, દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપીઃ ગાની કલ્લોલતી, ગરજે ઘૂમતી. જમનાતીરની નહી પણ નર્મદાતીરની અને

ઓધવજી! માધવને કહેજો એટલુ

એમ ગાણુ ઓધવજી મસાથે મહિશે ઝહાનતી કહાનતી હિરડાનો દદ નિ:શ્વ નાખતી હોય ને કે

અનમેનો છોડીને નહિ થઉ આરજા

ન્યારી આરજા એટલે મન્યાસિણી

એ દયારામભાઇ, ગુજરાતની ગોપી ગમ્રાયમા ખરેખર! દયારામભાઇ ગોપીનો અવતાર ગણાય છે.

દેશ કાળ ને સમકાલીનો

હિન્દનો ઇતિહાસ કે ગુજરાતની ભૂગોળ શિખવવા એ આજનો વિષય નથી જો કે જ્ઞને તો બન્નેયમા અપૂર્ણ રમ પડે છે

ચિત્રો સમજવા ચિત્રની પૂઠ -background, તેમ દયારામભાઇને સમજવાને યે ત્યા પ્રભાતનાં શ્રી ભુમનૂનામ ને સમકાલીનોની કાંઇક સમાજ. પણ ગ. જ. આપણે સ્હ. જ. જર થાન.

૨. દયારામભાઇનો ટૂંક સ્થાપી જીવનકથા આલેખન્ને

નર્મદાનો મને હરિતિમા અહિલિકા ચાણુ તીર્થ, પરદેશમાનામીઓનું વિશ્રામસ્થાન, ચન્દ્રપુરી. ત્યાં વૈષ્ણવ સેના

આગના આગ, ચાણોદ ને મોખડીનો ઘાટ, દરખુલ, પર્વતોને બેદી ઉતરી નર્મદાજી જ્યાં સપાટ પ્રદેશે ઉતરે છે ત્હાંથી પાનક ગાઉ છે ? ચાણોદકરનાળીના નીર્થ.

આંબાવાડિઆમાંથી ભરેલી ઓર નદીનો ત્હાં સંગમ.

વ્યાસક્ષેત્ર એટલે, કબીરવડના દ્વીપ સરિખ્ખો, નર્મદાજી વચ્ચેનો બીજો જલવીંટ્યો દ્વીપ. અઢાર પુરાણ સમા અઢાર સ્વર્ગ રચવાનો પહિયારજીએ ત્હાં સંકલ્પ કીધો હતો,—ગુજરાતના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં એ રમણીય સ્થાનની એ વિશેષતા. વ્યાસક્ષેત્રની એક પાંખે છે વિદ્વજ્જન સોહામણું વરકાલ; ને બીજી પાંખે છે આભની ભમ્મર મમી ઉંચી ભેખડે વિરાજતા શુકદેવજી. ત્હાં રાજપીપળાની કરજણ નદીનો સંગમ. આગળ શિનોરનો મ્હેરાળ બાંધ્યો હવેલી ઉચ્ચો ઘાટઃ જાણે ગગન ચ્હડવાનાં પગથિયાં.

કરનાળી કે શિનોરના ઘાટના આબરકદિ તો સ્વપ્નાં યે નથી. અમદાવાદના કોટથી બે-અઢી ગણા ઉંચા એ ઘાટ બાંધેલાં પગથિયાંની ગગન પાયરીઓ !

નર્મદાનાં વાંસ જાળ ઉંચાં મહાપૂરના આપણ સાબરવાસીને ઓળખે ક્યાંથી હોય ?

વર્ષામાં મસ્થેલી નર્મદા, ને એવી જ મદઘેલી ચાંદોદકરનાળીની યુવતીઓ. જલમાં તરતી ને પૂરના મહાતરંગો ઉપરે સવારી મોહતી; ક્ષણે પૂરમા ઉછળતાં કમળો. રૂપ કરતાં એ રમણીઓની

...વો ને ચંડેશ્વરનાં ત્હાં તીર્થ. ગંગનાથ ગરૂડેશ્વર વિસ્સમી-...ાં જ.

દક્ષિણે સીમાપ્રાન્તે રાજપીપળાની ક્ષિતિજભાળતી પર્વતધાર.

દયારામભાઈનો ત્હાં જન્મ, ભાવનીમાં-ડભોઇમાં મોસાળમાં ઉછેર ને વાસ.

રસોઇના દુર્ગની ગોલા ગે ઓર

પણ એ મ્હેંકન્તો કવટા કાઇ એ કિલામા પૂગય ? ડાભેગજી પેટલાદ વડોદરા સુરત અમદાવાદ, દયારામભાઇનો મરમવાટ ત્હારે યે મથમતો સકલ ગુર્જરનાડીમા

ખ. અને કાળ.

દયારામભાઇનો જન્મ ઇ સ ૧૭૭૬ મા મૃત્યુ ૧૮૫૨ મા. ઇ સ ૧૧૯૩ મા શાહાબુદ્દીન ઘોરીએ—૭ ૭ વાર હારીને તરવારને એક વાએ હિન્દ સર કીધુ, ૧૫૨૬ મા બાદશાહ બાબરે ચાર ચાર વાર પાછા વળીને એક જ ભાલાની અણીએ હિન્દનો મુગટ પરોવી લેઈ પ્હેર્યો એ ઇસ્લામના ઇતિહાસ પરાક્રમને પુરુષાર્થના વીરત્વ

ઇગ્રેજોને હિન્દ જીતતા પૂરો એ- સૈકો લાગ્યો ૧૭૫૭ મા પ્લાસી, ૧૮૫૭ મા બળવો ૧૮૫૮ મા ઢઢેરો ૧૭૪૮ મા ત્રિચિનાપલ્લીનો ઘેરો, મહમદઅલી ને ચન્દા સાહેબ ને હિન્દી સિપાહીઓએ ભાતના પાણી પોતે પી ચોખા ઇગ્રેજ સાથી સેનાનીઓને ખાવા આપ્યા એ સાવથી ગણતા પૂરા અગિયાર દાયકા ને હજી ઇગ્રેજો કુરુક્ષેત્ર તો જીત્યા નથી, એ ધર્મક્ષેત્રનો ધર્મન્યાય એમણે હજી લીધો નથી.

૧૭૭૨ મા પહેલે વહેલો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ને વોરન હેસ્ટિગ્સ પહેલ વહેલો ગવર્નર જનરલ ૧૮૫૮ થી ગવર્નર જનરલો વાઇસરોય થયા

વોરન હેસ્ટિગ્સથી ડેલહૌસી સુધીના—સહુ ગવર્નર જનરલોના દયારામભાઇ સમકાલીન, ૧૭૬૬ થી ૧૮૫૨ અને ઇગ્રેજોના હિન્દ વિજયના એક સૈકાભરના અખડ વિગ્રહમાથી પોણા સૈકાના પેખનાર

દયારામભાઇ જન્મ્યા ત્યારે મુંબઇ મદ્રાસ બંગાળામાં—માંડ હજી હિન્દને આરે ઇંગ્રેજો ઉભા હતા. દયારામભાઇ વિદેહ થયા ત્યારે ઇંગ્રેજોની ભરતી છેક સિન્ધુના તીર સુધી ફરી વળી હતી. પંજાબ સર થઇ ગયો હતો.

પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશની પાંખ એક બાકી હતી; પશ્ચિમે બલુચિસ્તાનની પાંખ બીજી બાકી હતી.

જગત્ ઇતિહાસમાંનો આશ્ચર્યયુગ—એક સૈકાભરની અખંડ મહારાજ્ય ક્રાન્તિ એ દયારામભાઇનો યુગ.

દયારામભાઇના વિદેહ થવા પહેલાં વરાળપાટા—રેલ્વે આવી હતી, તાર નંખાયા હતા, નિશાળો ને શાળાખાતું સ્થપાયાં હતાં. દયારામભાઇ પછી બે વર્ષે, ૧૮૫૪ માં, યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાઇ, ૧૮૫૭માં હોપ વાંચનમાળા લખાઇ. ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં ગુ. વ. સોસાયટી સ્થપાઇ હતી, સુરતમાં એંડ્રસ લાયબ્રેરી ઉઘડી હતી. વિધવાવિવાહ ભૂતનિબન્ધ જાદુકપટપ્રકાશ હુન્નરખાનની ચ્હડાઇ ચર્ચાયાં હતાં.

એમ Modernismનો જન્મ થઇ ચૂક્યો હતો.

દયારામભાઇ જન્મ્યા ત્યારે પ્રેમાનંદ સામળની પદપગલીઓ આજ તાજી હતી; દયારામભાઇ વિદેહ થયા ત્યારે દલપતરામ બત્રીશ વર્ષના હતા, નર્મદાશંકર ઓગણીસ વર્ષના હતા.

ગ. સમકાલીનો.

બંગાળામાં રાજા રામમોહન રાય, ૧૭૭૭ થી ૧૮૩૩.

વડોદરામાં ગોપાળરાવ મ્હૈરાળ, કાઠિયાવાડમાં સુંદર મોદાગર.

ગુજરાતમાં પરમ સમકાલીન. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રીસહજાનન્દસ્વામી (૧૭૮૦ થી ૧૮૩૦,) અને આ યુગના

શુકદેવ અને ભિષ્મ પિતામહ સમોવડા તેમના ત્યાગી વૈરાગીઓ બ્રહ્માનંદ નિષ્કુળાનંદ દેવાનંદ કવિ પ્રેમ સખી-પ્રેમાનંદ સ્વામીનો ને દયારામભાઈનો—એ પરમ કૃષ્ણભક્તોનો ડભોઈમાં સ્નેહમેળો પણ થયો હતો.

કવિતા દેશમાં પણ એ ત્યાગમૂર્તિઓ દયારામભાઈની સમકાલીન-દયારામભાઈના જેવા જ એ વૈરાગીઓની કૃષ્ણભક્તિ ને કૃષ્ણભક્તિનાં કીર્તન દયારામભાઈના સરખી જ ભાવની મધુરપ.

વૈષ્ણવ જન હો! રાધાકૃષ્ણના રસકીર્તન ગાને જ નિર્મળપણા હોય તો તો સ્વામીનારાયણ સમ્પ્રદાયના એ પરમ સાધુવરો પણ અનાચારીઓ ઠરે. ને બ્રહ્માનંદ પ્રેમાનંદ મુક્તાનંદ નિષ્કુળાનંદ જેવા ઉગ્ર તપસ્વી સન્યાસીઓને અનીતિના આળની આંગળી કે ચીંધનાર માઈનો પૂત હજી તો જન્મ્યો જાણ્યો નથી.

પેશ્વાઈની પડતી, દક્ષિણે હૈદર ને ટીપુના ને ઉત્તર રણજિતસિંહના ઉત્પાત, ઠગ ને પિંઢારાની પગનીઓ એકંદર શૂન્યતાના અંધાધુંધીના, અસ્ત વ્યસ્તતાના, મહારાજ્ય ક્રાન્તિના યુગમાં દયારામભાઈનું જીવનનિર્માણ. એ ગર્જનાઓ ને વીજળીના કડાકાઓના ભિષણ વટાગેપ વચ્ચે એ વિ નાએ રેવાતીરથી વાગળી ઊઠી ને મ—ન્ય વ સાવી ગુજરાતના રસપ્રમાદથી વધા રે

હિન્દની બહાર—યુરોપમાં પણ એની એજ મેઘગર્જનાને વીજળીના કડાકાને રાજ્યક્રાન્તિ ૧૭૮૯ ના ફ્રેન્ચ ઉથલપાથલ ને છેક ૧૮૧૫ સુધી નેપોલિયનના પ્રચંડ વિગ્રહની યુરોપગજવતી ગર્જનાઓ.

એવા અયોગ યુગમાં દયારામભાઈની રસભરી ક્યાંથી વાણી?

અહિંદ કરનાળીના ઘાટ ઉપરથી ઉતરનારા ઉતરે છે ને ચડનારા ચડે છે એ ઘાટે

૩ દયારામભાઇની વૈષ્ણવી પ્રેરણા.

આર્યાવર્તના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, ભારતવર્ષની કાલલીલાના મીમાંસકોને ક્યારે યે એ પ્રશ્ન થયો છે કે વલ્લભી સંપ્રદાય ન સ્થપાયો હોત તો?

એ ભજનને કીર્તનની ધૂન, એ ગીત ને સંગીતના સમારંભો, એ હિંડોળા પારણાંને ફૂલમંડળીઓ, એ ઉત્સાહને એ મ્હોત્સવો, એ રસને ભાવના ફૂવારા, એ ભક્તિને આનંદની ઝડીઓ; એ યુગમાં વર્ષી ન હોત તો?

એ म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु, એ सत्पीडाव्यग्रलोकेषु, એ अव्रतयोगिषु ને सत्सु पापानुवर्तिषु, એ पाषण्डप्रचुरे लोके, જાણે આજનો જ પડછાયો હોય એવા એ ખળધર્મીલા કળીમાં સર્વ માર્ગો નાશ પામ્યે એ **रसो वै सः**ની વાગળી જમનાના વિશ્રામઘાટેથી ન વાગી હોત તો આર્યજન ક્યાં વિશ્રામ શોધત ને પામત?

મીરાં પોકારે છે કે

દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે કાના! કેમ કરિયે?
કેમ કરિયે? રે અમે ક્યાં જઇ વસિયે?
દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે, કાના! કેમ કરિયે?
ભાગવાને જઇએ અમે, ભાગી નવ શકિયે, કાના!
બેસી રહિયે તો અમે બળી મરિયે;
દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે કાના! કેમ કરિયે?

મીરાં ધા નાખતી એવી ત્યારે આર્યજનતા ધા નાખતી

મુગલાઇમાં તો સ્વસ્થતા હતી. પણ મુગલાઇ પહેલાં ને મુગલાઇ પછી છેલ્લુ છેલ્લું સાયણાચાર્યના વિજયનગરને છિન્નભિન્ન કરી

નાંખ્યું ત્યારે, પ્રજાનાં હૈયાં વિષાદ ડુબ્યાં હતાં ને હિન્દુ પ્રજાની ખિન્નતા ગાંડીવધન્વાની યે ખિન્નતાથી મહાઉંડેરી હતી ત્યારે, એ મહાઘોર કાળમાં, હિન્દુ ધર્મને માથે પ્રલયનાં પુષ્કરાવર્તક મેઘ ઝઝૂમી રહ્યા હતા ત્યારે, હિન્દવો સૂરજ મહારાણા પ્રતાપ કે હિન્દુપતના પડકાર શા શિવાજી મહારાજ, નરકેશરી દુર્ગાદાસ કે શીખનો રણધ્વજ રોપી હાલકિરપાણુ ધરાવનાર ગુરુવરો હજી જન્મ્યા ન્હોતા ત્યારે; રજની ભીષણ હતી, કલિમા અપારદર્શક હતી, તોફાનના ઝંઝાનીલ ફુંકાતા હતા ને હિન્દુ ધર્મનું જહાજ ભરસાગરે બુડું બૂડું થતું હતું ત્યારે હિન્દુ હૈયાં બીડાયેલાં પોયણાં જેવાં બીડાયેલાં હતાં ત્યારે; એ વલ્લભકુલનો ચન્દ્ર ન ઉગ્યો હોત, આર્ય પ્રજા માથે એ અમીવર્ષણ ચંદ્રિકા ન ઢોળી હોત, એ અન્ધારાંને ન અજવાળ્યાં હોત, એ શુચિભેદ્ય તમિસ્રામાં સોનરેખ સમી ક્ષણિક વીજળીઝબકારે નહીં પણ પૂર્ણિમા સમાં પૂર વર્ષતી ચન્દ્રિકાની ઝડીઓથી માર્ગ ન દાખવ્યા હોત, તોફાનનાં ઘોર વાદળાંને યે ઉજળા ન અજવાળ્યાં હોતઃ નિરાશામાં આશા, વિષાદમાં ઉત્સાહ, ખિન્નતામાં મહોત્સવ, જીવનના ઓટમાં ભાવની ભરતી, આત્માની કાલિમામાં રસની પૂર્ણિમા ન પ્રગટાવ્યાં હોત તો ?

તો–તો ગાન્ડીવધન્વાએ ગાંડીવ ત્યાગી કુરૂક્ષેત્રમાં વૈરાગ્ય લીધો હોત તો ? એ નરપુંગવના આત્માને **क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ** કહી પડકારી, આત્માની કરમાયેલી પાંખડીઓને સંજીવિની છાંટી પુનશ્ચેતના ન દીધી હોત તો ?

તો પાંડવો ભારત જીત્યા હોત ? કે હાર્યા હોત ?

આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં વલ્લભાચાર્યજીએ એવું કાંઇક કીધું છે. ધનુર્ધરને ધનુષ્ય પાછાં નથી સજાવ્યાં, યુદ્ધ કાજે નથી ઉઠાડ્યા, કાલોસ્મિ-બ્રહ્માંડગાજતા મહાભીષણ કાલોસ્મિની ગર્જના ગજાવી વિરાટ્દર્શન નથી કરાવ્યાં. શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી જગદ્‌ગુરૂ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકેશ ન હતા. દ્વારિકેશે તો ભારતમાં પાંચજન્ય સંગ્રામશંખ વગાડ્યો ને વૃન્દાવનમાં વાંસળી વગાડી. વલ્લભાચાર્યજીએ કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધ નથી દીધાં. મધુવનમાં મોરલી તો વગાડી છે ને સફળતાથી વગાડી છે. મહાપ્રજાઓની આત્માની કરમાયેલી કળીઓ એમણે ફોરાવી છે, પ્રજાની અધોમુખ ઢળેલી પાંખડીઓને ઉભી કીધી છે. ઘોરતામાં મધુરપ વરસી છે, નીરસતાના વેરાનમાં રસની વર્ષા વરસાવી છે, અન્ધકારને ધોયો છે, રસ ભાવ સુંદરતાની અમૃતચન્દ્રિકાના સંજીવન છાંટી આત્માને સજીવન કીધા છે, આર્યસંસારની ઉપડી ગયેલી મીઠાશ આણી છે. અને ભક્તજનોએ વળી વળીને ગાયું છે કે.

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે;
એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે.
મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,
હું તો સૂતી'તી રે બાઇયું રંગ મ્હેલમાં હો જી;
મોરલી વાગી, જાગી હું માઝમ રાત—
રૂડી ને રૂપાળી રે, મીઠી ને મધુરી રે,
માવા ? તારી મોરલી હો જી.

આર્ય પ્રજા માઝમ રાતમાં એમ સ્હોડ તાણી સૂતી હતી; તેને ઉઠાડી ન્હોતી, પણ વલ્લભાચાર્યજીએ સારી રાતભર જાગતી રાખી. આર્યાવર્તના ઇતિહાસમા વલ્લભ સંપ્રદાયની એ સેવા.

ભારતના ઇતિહાસની મીમાસા કો સમર્થ ને મહાનુભાવ આર્ય ઐતિહાસિકને હાથે થશે ત્યારે વૈષ્ણવ સપ્રદાયના ઐતિહાસિક મૂન અ મશે.

[એજ બની શ્રી કૃષ્ણે નજમા વાઇ હતી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ગોકુળમા વાઇ હતી, ગ્મસૌ વર્ષની એજ અમૃતમસી દયારામભાઇએ નર્મદાતીરે વગાડી

દયાનામ ાને પરૂ માણુતા પૂર્વે દયારામના ત્રણ સિદ્ધાન્ત જગ સ્હમજવા પડશે એક તો ગ્મરાગ હરિર્દર્શન रसो वै सःની વેદવ્યાનો અર્થવિસ્તાર

રમિયો ગ્સે ભર્યો રે, વ્હાલો મ્હારો વિઠ્ઠલવર વગ્યાગી રે

બીજી-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ને ત્હેની નાનાવિધ દશાઓ

ગોધનજી ! છે અગમી રે કે વાત એક પ્રેમ તણી-

ને ત્રીજ દિવ્ય રૂપે ગ્મામર

હમ સામગ ઉપાસી ને મ ા ગોલ્ક વાસી વે

દ્યાગમભાઇ ત્હાંથી એ પ્રેગ્યા પામ્યા, ને એવા અયોગ યુગમા તે ત્હેથી પામેલી મધુરપની ગ્મસમી વાઈ ને ગુજ્જરાતને વેગ્રેગ એ એ ગ્મ સિથા વધુનાદ ઝીલાયા

કોઇ કહેશે કે મનનો મવિને પોષ્યા ? કે મવિએ મપ્રદાયને પોષ્યો ?

૪, દયારામની કવિતા

[દ્યાનામભાઇનો કાવ્યભાગ અતિ વિસ્તીર્ણ વસન્તમા જ સુકાતા આજના તળાવડાને પડે તો તે મહાસાગર એમના ગ્રન્થોની પૂરી યાદી તો અહીં નહીં ઉતારૂં માત્ર ગ્રન્થનિર્દેશનાજ લાયક છે

ક. અન્ય ભાષાઓનાં કાવ્યો

હિન્દી મારવાડી દક્ષિણી ને ગુજરાતી ભાષાઓનાં દયારામભાઇનાં કાવ્યો.

આજે ઇંગ્રેજીનું છે ત્હેનાથી યે ઉમદા સ્થાન ત્યારે હિન્દીનું. મન્દિરોમાં યે હિન્દી સત્કારાતી. દલપતરામનાં યે છે હિન્દી કાવ્યો. સંસ્કૃત પછી તે ભારતની રસભાષા; તુલસીદાસજી સુરદાસજી ચન્દ બિરદાઇની એ ભાષા.

વ્રજની ભાષા ને વ્રજના ભાવનું ત્હારે સામ્રાજ્ય. છન્દરત્નાવલિ કવિપ્રિય રસિકપ્રિયા; છન્દઅલંકારનાં ત્યહારનાં એ નિયામક શાસ્ત્રો.

ને મારવાડી ? મારવાડી તો દયારામભાઇના ગુરુના કુલની ભાષા. વલ્લભકુલના એક આચાર્યશ્રીએ મ્હને કહ્યું હતું કે મારવાડી મેવાડીવ્રજની ને ગુજરાતીનું અદ્ભુત નમિશ્રણ એ અમારી કુલભાષા. જૈન સાધુ શ્રીલાલજી મહારાજને મુખેથી એ મમિશ્રણી ભાષા અદ્ભુત ભાવે ઉચ્ચારાતી સાંભળી છે. ભાષાશુદ્ધ કે વ્યાકરણ નિયમાવલીથી સાંભળનારના કાનના કીડા યે ખરી પડે; ઝીલનારાંને તો બાણની પેઠે સિદ્ધિ હૈયાસોંસરી ઉતરે

દયારામભાઇ તો ગાઇ ગયા છે કે

શુ જાણે વ્યાકરણી ? વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી !
મણ સમાણું ઘૃત ભર્યું, પણ સ્વાદ ન જાણે બરણી,
વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી ?

કવિતાના રસમન્દિરમા ભાષાશુદ્ધિનાં ઝગઝબિયા માત્ર વગાડનારને દયારામભાઇ બીજું શુ કહે ?

દયારામભાઇનાં કાવ્યોની મારવાડી ભાષા તે વલ્લભકુલની ભાષા.

ને મરાઠી ભાષા ? ડભોઇ—ચાંદોદમાં નિવાસી દયારામભાઇએ મરાઠી કવિતા કેમ રચી ?

ચાંદોદડભોઇમાં નિવાસતા માટે જ. મરાઠી એમની રાજભાષા, ગાયકવાડ મહારાજની ભાષા, વડોદરાના રાજકુટુંબની ભાષા, વડોદરાની સેનાની ભાષા. ને સેનાખાસખેલનાં દુંદુભી ત્હેંહારે ગુજરાતને ગામડે ગામડે ગાજતાં ને ગોડીલા ઘૂમતા. ત્હાં તે સંગાથે સંગાથે ઘૂમતી. અમદાવાદ ત્હારે આખું નહીં તો અડધું ગાયકવાડી હતું. સમીપની જ ગાયકવાડની હવેલીમાં સાબરતીરે ગાયકવાડની ગાદી. બાદશાહી ભદ્રમાં આજે યે ત્રાત્રે ભાગે દક્ષિણીઓના વાસ.

દયારામે પોતાની રાજભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં. ઉરુ દત્ત, તુરુ દત્ત, ટાગોર, નાયડુ, રમેશ દત્ત, ગુજરાતમાંથી મણિજી વેદ, ખબરદાર ગુજરાત કોલેજના મિ ગેસના; પરદેશી રાજભાષામાં કાવ્યો રચવાં એ આજના જમાનાને આશ્ચર્ય નથી.

ખ. સાંપ્રદાયિક કાવ્યો

સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તનાં દયારામભાઇએ કાવ્યો ઘણાં ને સારાં રચ્યાં છે. પણ દયારામભાઇને માત્ર સંપ્રદાયદષ્ટિએ મૂલવશો ? કે જગતદૃષ્ટિએ ?

એક દૃષ્ટાન્તઃ રૂપિયાનું મૂલ કેટલું ? National marketમાં સોળ આના international market માં ૧૦॥ આના. પૂછો જઇ exchange ને; હિન્દમાં છાપ પ્રમાણે મૂલ, જગત્‌માં રૂપા પ્રમાણે મૂલ

ફ્રાન્સનો પ્રેસિડેન્ટ ફ્રાન્સનો રાજા, ફ્રાન્સ બ્હાર ઘણામાંનો એક. માણસ તરીકે એનાં ત્હાં મૂલ.

ન્હીં ના નવ ઝવેરીની પેંગીમા નથી, ઝવેરી બજારમા છે

પ્રશ્ન. સપ્રદાયની એ રીત ૧ના અર્થને મેળગ આની નર્મદે દયારામભાઇનુ એથી C૨ફ છે, સપ્રદાયમા ૧૦ા આની ।। જગતમા ૧૬ આની દયારામભાઇ માત્ર મઝેદારના નથી લા | સમસ્ત ગુજરાતના છે

એ ચપાની સ્હોડમ ત્હમારી વાડીમાજ પાછી પૂરી ગમજો ? પૂરી પુરાશે ? પૂરતા આવડે તે પૂરો.

એ નર્મદજી પાછા અમરકટના પ્હાડમા સમાશે ? આવડે । તે સમાવો

વૈશ્નવી વાડીમા એ પ્રભુ જો પપુ પરિમલ ઉડયા ને વાડી બ્હારે પ્રસર્યા પાછા નાની એ સપ્રદાયની વાડીમા બન્ધાશે ? સપ્રદાયની સીમાઓમાથી દયારામ છૂટ થઇ ગયા છે સમેટયા નહી સમેટાય

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સપ્રદાય ગુરુ કે જગતગુરુ ?

દયારામભાઇ યે ગુજરાતની પૂર્ણિમાના રસચન્દ્ર ~

ગ. કલ્પના

દયારામભાઇની ગરબીઓમાની કલ્પના તો જાણે વીજળીના ઝબકારા મનોહારિણી આખા યે અન્તરને ક્ષણમા અજવાળે

લોચનમનનો રે ઝગડો (મોરો-તુ તોરો-૨ગ ~
ચદા બધુ ઝનકે શ્યામ ૨ગ સમીપે ન જાવુ ~
શીરે હાસે મોહિની ન જાણી રે મોહનજી ?
શીરે હમે મોહિની ન જાણી

Imagination કરતા Fancy નુ જેમ રમણીય ને રમતિયાળ ને લોલવિલોલ.

મેંદી વિરહનાં તનમનાટ ને તાલાવેલી, મીરાંની વિહ્વળતા છે; ન્હૈની વિહ્વળતા દયારામની. એ વિરહઝાંખીને યે વિલાસભાવે શણગારી, એટલે રેડિયમની પેઠે અખંડ અગ્નિને યે સોહામણો કીધો.

૯ ગુજરાતણનો હૃદયરાજવી.

ગુજરાતે ને ગુર્જરાતણે દયારામભાઈને વધાવ્યા છે એટલી યે આજની યુગસમસ્તની કવિતાને કાં વધાવી નથી? એ કેમ નથી ઝીલાતી! યુનિવર્સિટિમાં પોતે જ પોતાનાં પુસ્તકો નિર્માણ કીધાં, ભણાવ્યાં, તોયે કેમ નથી ઝીલાતી?

નારીહૃદયમાં પ્રવેશી તે રત્નભંડારના ભાવદર્શનનો કહીયે યત્ન આદર્યો છે? આદર્યો હોય તેમને પૂછી આવજો—સફળતા કેટલી અઘરી છે!

ગુજરાતનાં નગરોને ચોકે ચોકે ઝીલાતા દયારામ. સારૂં ગુજરાત ઉચ્ચારે છે કે દયારામે સ્ત્રી હૃદય પારખ્યું ને ગાયું.

કેટલાક વડોદરાનું શ્રીમાધુર્ય દયારામભાઈ ઉપર વારી જતું.

વડોદરાના રાજવી છે આજ શ્રીમાન્ સયાજીરાવ મહારાજ; અને એ રાજકુલના સંસ્થાપક પિલાજીરાવ ગાયકવાડ પછી મહારાજ સયાજીરાવ સમોવડ ગાયકવાડ કોક જ થયા હશે. પણ સયાજીરાવ મહારાજે યે સમજવું ને સમરવું ઘટે છે કે વડોદરાની સમસ્ત જનતાના હૃદયરાજવી છે પ્રેમાનંદ ને દયારામ; ને પછી છે પિલાજીરાવ મહારાજ. ને તે પછી સયાજીરાવ મહારાજ તો છે ચોથે નંબરે.

છાપાં કહે છે કે સયાજીરાવ મહારાજે ઇંગ્લાંડમાં રાજકવિ ટેનીસનની વાડીઓ ખરીદી છે. કીધું હોય તો રૂડું કીધું. ટેનિસન સુઘડ ને સંસ્કારી કવિ હતા. પણ વડોદરા નરેશ પ્રેમાનંદ દયારામને સન્માનશે એટલું ગુજરાતીઓ તો એમને સન્માનશે.

ચ ભાષાલાલિત્ય

ગુજરાતી ને ઈંગ્રેજી કે ઈંગ્રેજી ને સંસ્કૃત ભાષાઓ આવડી એટલે એમનો આજ તો નાભુમેળો થવાનો જ, માગધી ય તે ને વાઇક આ ભાષણમાં ય તે

દયારામભાઈએ ચાર–ચાર ભાષાઓમાં ગાનો ગવ્યાં પાન ચાખીને સમસ્ત ભારતની ત્રણ–ત્રણ પરિક્રમ્માઓ કીધી, ત્યાં ગુજરાતી ગરબીઓમાં પરભાષાની ઝાકઝી કેટલી દીઠી !

હાવાં નહિ જાઉં મહી વેચવા રે લોલ
સુણ સાહેલડી રે ! મ્હારે નંદકુંવરશું નેહ
ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ.
સખિ ! હું તો જાણતી જે સુખ હશે સ્નેહમાં
વાંસળડી વાજે, મ્હાજે આજ વાંસળડી વાજે રે

નર્મદા શી મીઠી જલની રમ્યગિતાના ઉર્મીની ભાળે પવનપગની સમી લહરીઓ એ દયારામભાઈની ગીતમાળા

મીરાંશ તો દયારામની જ

Lyrics શોધવા કયા વનવનમાં ભટકવું પડે એમ કે ' ગુજરાતની ગરબીઓ સમા Lyrics જગતભરમાં નથી આવડે તો લખો

સ્વામી નારાયણના વૈરાગીઓની ભાષામાં એ મધુરપ છે, પણ એ કલ્પનાની ભભક નથી એમને મધુરપ અદ્‌ભુત છે પણ ઝમક નથી

વ્હાલો ચતુર રંગીલો છેલો અલબેલો રે !
કંઇ નવલ મ્હુવન પાન રંગના રેલો રે !
શેરી વળાવી સજ્જ કરું, ઘેર આવોને,

આંગણિયે લેઈ ફૂલ, હારે ઘેર્યે આવોને.
ફૂલના પ્હેરી રે, જામા ફૂલના પ્હેરી,
હારે ચતુર સુજાણ—હારે ચતુર સુજાણ,
જામા ફૂલના પ્હેરી.

સ્વામી નારાયણી ગરબીઓની મધુરપમાં ને પ્રસાદમાં કલ્પનાની વીજની ભભક પૂરાય એટલે દયારામ.

દયારામ એટલે મીઠપ, ભભક ને વિહ્વળતાની ઝમક.

ઉભા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ
દગન લગનકી અગન ગગન લ્યો લગી વે.
વળતી વ્હાલમાં રે નચાવ્યાં-લલચાવ્યાં લોચન.

૭. દયારામભાઈની ધુનો.

સારી કવિતા રચવા કરતાં યે સારી ધૂનો લખવી મહાઅઘરી. હજારો નરનારની મેદિની સૈકાઓ સુધી સંભારે ને ઝીલે એવા મોહનમંત્રોનાં સૂત્રો રચવાં સ્હેલાં નથી. દયારામ કાવ્યમાલામાં એ ઠામઠામ છે.

બન જન હરિદાસા, હરિદાસા.
સહુથી હરિ મ્હોટા, હરિ મ્હોટા;
બીજા સર્વ ગપોટા,
સહુથી હરિ મ્હોટા, હરિ મ્હોટા.
જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ એના ઉરમાં ઠરે.
હરિસેવા, હરિસેવા, મારું હરિસેવા, હરિસેવા.
સીતાપતિ રામની સેવા, જાણો મન મીઠડા મેવા.
શીદ કરે ચિત્ત! ચિન્તા? છે શિર ભગવંતા ભગવંતા.
જીવ! તું શિદને ચિન્તા ધરે? કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

જ વિજ્ઞાપન-ક્ષમાપનનાં પદો.

મથુરાજીના એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં સ્તંભકારેલો શ્લોક વાંચ્યો હતો; હે હરિ! અમારી પાપ કરવાની શકિત કરતાં ત્હારી ક્ષમા કરવાની શક્તિ અગાધ મ્હોટી છે.

માનવીની ભૂલોનાં આશ્વાસન એ સત્યમાં ભર્યાં છે. અનર્થ કરનારાં તો એ શ્લોકથી એમ સમજે છે કે પાપાચરણનો ઇજારો મળ્યો.

પ્રેમીને તો અખંડ લાગવાનું જ કે પોતે પ્રેમને પાત્ર જ નથી. ભક્તને યે અખંડ એવો જ ભાવ કે પોતે ભગવાનને યોગ્ય નથી.

એ ભાવનાં. શરણનાં, ક્ષમાપનનાં દયારામભાઇનાં પદો ગુજરાત જાણીતા છે, ભક્તજનો ભાવે ગાય છે.

'શરણ પડયો છું રે .શ્રી હરિ.'

'શું કહીએ ? શ્રીજી ! શરણ પડયાને સંતાપો.'

'દામોદર ! દુઃખડાં કાપો રે, પાવલે લાગું.'

'મ્હારે ઢણકતું ઢોર ઢણકે છે સહુ નગરમાં.'

'હવે માધવ ! મ્હને ઉદ્ધારો.'

'અઘરો દિવસ એક આવશે, અલબેલા શ્રીજી !'

'મ્હારે અન્ત સમય અલબેલા ! મુજને મૂકશો મા;'

'મારા મદનમોહનજી છેલા ! અવસર ચૂકશો મા.'

આ યુગમાં તો ગુજરાતે બધાં પુણ્યશાળીઓ જ આપણે વસીએ છીએ ને ? હવે તો સત્યુગ બેઠો છે ને ? ક્ષમાપનની Confessionsની આજ તો કોને જરૂર છે ? કે એવાં કાવ્યો રચે ? કોણે કોણે રચ્યાં ?

દયારામભાઇનાં ક્ષમાપનપદો તો ગુજરાત સૈકાથી સાંભળતુ આવ્યું છે.

શ્રી વલ્લભ-વિઠ્ઠલ શ્રીજી સ્વામી! શામળિયા વ્હાલા!
સઘળું જાણો છો, અંતરયામી! નંદનાલા રે!

દયારામભાઈ એટલા માન્યાબોલા હતા શિષ્યોએ પાદુકા પૂજવાની વિનવણી કીધી, ના પાડી

ઓ આજના જમાનાના સંતાનો! પરમેશ્વરની સન્મુખે તો વડીક માન્યાબોલા થાવ

ઝ દયારામભાઈની કવિતાનું એક છેલ્લું કરુણ પરમ લક્ષણ કહી ઉપસંહાર કરીશ

ટેનિસન કવિએ કાવ્યમાં વિનવે છે કે હું જ્યારે સાગરે જહાજ મુકાવું ત્યારે આવું હજો ને આવું મા હજો

Sunset & evening star
And one clear call for me,
And let there be no moaning of the bar
When I put out to sea

ટેનિસન કવિના કાવ્યસંગ્રહની પ્રસિદ્ધિમાં એક રસપ્રણાલિકા છે કે અમુક કાવ્ય જ છેવટે છપાય.

વ્રજવાસી રાધાવલ્લભી બંગાની સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ અમારે ત્હાં આવતા, ને કૃપાથી સુરે

સુધારસ નામકા પ્યાલા ઉઠા લો જીસકા જી ચાહે,

એ ગઝલ ગાતા પણ અજબ ગાંભીર્યછલકાતો કરણ રસ તો ત્હારે જામતો જ્હારે તે છેલ્લી વિનવણી ગાતા,

ઇતના તો કરો સ્વામી! જબ પ્રાન તનપે નીકલે
ચાહે યમુનાજી કા તટ હો
ચાહે ગંગાજી કા બટ હો

એક સાંવરો નિકટ હો, જબ પ્રાન તનસે નીકલે.

ગુજરાતી કવિઓનાં એવાં છેલ્લી વીનવણીનાં પદો–ટેનિસનનાં લખ્યાં છો એમ, લખ્યાં છો ? છપાયેલાં છે; ઘેર વાંચ્યા-વિચાર્યાં યે છે?

નર્મદની વિનતડી;

નવ કરશો કોઇ શોક, રસિકડાં ! નવ કરશો કોઇ શોક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી; રસિકડાં !
જગતનીમ છે જનમમરણનો, દઢ રહેજો હિમ્મતથી; રસિકડાં !
મ્હને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશો એ લતથી; રસિકડાં !

દલપતરામની વિનતડી;

માનવીઓ માન પાસે રે હું માફી માગું
કદાપિ હું કડુ વાણી બોલ્યો નથી જોઇ જાણી;
તોય હોય ઉચરાણી રે હું માફી માગું.
હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ક્રીશ્ચિયાન,
સહુ છો સગાં સમાન રે હું માફી માગું.

દયારામભાઈની વીનતડીઃ

સન્મુખ લોચનમાં આવી કહેજો, સામળિયા વ્હાલા ,
દોષ ન જોશો, દર્શન દેજો, નન્દલાલા રે ?

જગતની યાત્રા મંકેલતાં, મૃત્યુના મહોદધિમાં ઝંપલાવતાં, **કાલોસ્મિ**ને શરણે જતાં માનવીની ખડક શમી યે અહંતા ઓગળી જાય છે. ને ત્યારે ઉરના ને આત્માના ઊંડામાં ઊંડા ભીડેલા કમાડ ઉઘડી જાય છે. આત્માનો સાચ્ચો રંગ ત્યારે પ્રકાશી ઉઠે છે.

દયારામભાઇની કવિતા એવી હતી; ગરબે ઘૂમતી ગરવી ગુજરાતણના ગૌરવસોહાગ સમોવડ સોહામણી.'

૫. ઉપસંહાર

દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની મધુરપ ઝમક ઝગઝાટ ને વિહ્વળતા ગુજરાતનુ નારીસંગીત એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને આગળે આગળે ને ચોકે ચોકે જાણે ફૂલડા વેર્યા ને અમ્મર વણકરમાતા ફૂલ

દયારામભાઈને કટલાંકો ' ગુજરાતના બાયરન ' કહે છે દયારામનું એ બહુમાન નથી અપમાન છે Lyrics ને જ વિચારતા ગુજરાતણો દયારામને ગાય છે એનાથી ન્હમા લાગતો યે અગ્રે જણો બાયરનને નથી ગાતી બાયરનનો ઈંગ્લાન્ડનો દયારા દયારામ કહેવો એ ય બાયરનનું બહુમાન છે

ગુજરાતી મમારમા દયારામભાઇ ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે દયારામભાઇ ગુજરાતણની જીભે બેઠા છે કહે હલ્યા છે હૈ ગુંજે છે।

સાઠોદરા નાગરોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું અર્પ્યું છે હરિલાલ ને કેશવલાલ ને બાળાશંકર પણ અજબ ફાકરો દયારામ તો અદ્ભુત જ આપ્યો

ગ્રેની એક Elegyને ખાતર ઈંગ્લાડની ગુણગ્રાહક સાક્ષરતા એને સંભારે છે આપણી પાસે યે સંભારાવે છે તો દયારામની આ ટચાટલી ગરબીઓ છતા યે ગુજરાત એમને વિસારશે ?

ગ્રેની એક Elegyને છાબડે તોળે એવી દયારામભાઇની સો-સો ગરબીઓતો છેજ

એક વાત આજના સાક્ષરોને કે આજના જમાનાને સ્હમજાશે આજે હજારો નકલો કરવા છાપખાના જેવા લહિયા છે ગામપરગામ લઇ જવા ટપાલ ને રેલ્વે સમા ખેપિયા છે છતા આજના અમદાવાદી કવિવરોનુ લખ્યુ નડિયાદ વિરમગામ કે ધોળકા લગીયે કેમ નથી પહોંચતુ ?

જ્હારે છાપખાનું ન હતું, ટપાલ ન હતી, રેલ ન હતી ત્યહારે, જાણે પવનની પાંખ ઉપર બેસીને કે પવનપાવડીએ ચ્હડીને દયારામભાઇ ગુજરાત ભરના નભોમંડળમાં સ્વૈર ભમતા ઉડતા. સૂરત ભરૂચ વડોદરા ડાકોરજી પેટલાદ અમદાવાદ ગુજરાત ભરમાં ઝીલાતા.

લોક શું આજ નગુણા હશે ? આજ આપના જાય છે માક્ષરો, ત્હો યે લેતા નથી ત્યહારે લોક જાણે શોધવા નીકળવું, ને જડયે ગુજરાત ઘેલું થતું.

એમ કેમ ?

દયારામભાઇને મમારે ઝીલ્યા, ગુજરાતણ તો, ગરબાની ને જાગની પેઠે, માથે ચ્હડાવી ઘૂમી રહી.

આજની કવિતાને એ જ રસરસિયેણુ ગુજરાતણ છએ છે યે કેમ આઉકરડી ?

માક્ષરો એ ન્હમજરો ?

આ પછી એક ઇતિહાસવાર્તા કરી પછી વિરમીશ

મરુસિન્ધુ-પંજાબમાંથી ગુર્જરો દક્ષિણમાં ઉતર્યા ને આ દેશ છતી ગુર્જરરાષ્ટ્ર જનાવ્યું આપણે એ ગુર્જરોના વંશજ ને વારસ. ઇતિહાસ કહે છે. ગુર્જરોના નેમ હતા ગુર્જરો એટલે ગોપ-ગોવાળ, ને ગુર્જરી એટલે ગોપી-ગોવાલણી.

આદ્યશાહને યે મોહ પમાડનારી ગુજરાતની ગુર્જરીનું ગીત તો સર્વવિદિત જ છે ને ?

ને પંજાબમાં એ ગુર્જરો ઉતર્યા કોકેસસતીરના Georgia-ગુર્જરિયામાંથી,

The Outlines of the World To-day નામના ગ્રન્થમાં જ્યોર્જિયાની આજની સુન્દરીઓને માટે એક જ વાક્ય લખે છે કે,—

The Georgians are romantic people who *live in isolated valleys and depend chiefly on* brigandage Their women have a great reputation for beauty and used to supply the principal Turkish harems

બાદશાહોને પણ મોહ પમાડનારી ને પરમ વિલાસપરાયણ હેવા નરસેન્દ્રિનોપવના અન્તઃપુરોને વીજળી પેઠે ઝગમગવનારી ને ક્રૂર પહાડીઓ જેવી પતીઓને મધમધાવી મોહાવનારી ગુર્જરીઓની *સૌન્દર્યસોહામણી પ્રપૌત્રીઓ તેઓના ગરિબડી આપણી ગુજરાતની* કુંજોમાં ગાજે છે ત્યાં સુધી દયારામભાઈને આપણા હૃદયધામ વિસારવાના નથી

ગુજરાતની ગોપીઓને દયારામભાઈ વહાલા છે એમનું વ્હાલપ વ્હાલું છે એમની કલ્પનાની વીજળીઓ એમની ગરબીઓની પ્રીત ગુંજના એમની રસની મધુરપ વ્હાલી છે

ગુજરાતનું અમર છે ને એટલી દયારામભાઈની કવિતા યે અમર છે

આજ દયારામભાઈનો નહીં પણ એ ગુજરાતનો મહોત્સવ છે.

અને ગુજરાતના રાસનું મૂળ શું આંકો છો ? ગુજરાતના રાસનું મૂળ એ દયારામભાઈની સર્વોત્તમ કવિતાનું મૂળ.

આપણે ત્હો કાનગોપીના રાસ આજ નથી. યુરોપના કાન-ગોપીના રાસ મુગામુખા છે. જ્હારે યુરોપના ગસમા ગીત ભળશે, ત્હારે ગુજરાતની ગરબીઓના આક જગત્ જાણશે કે એ રમમોતી કેટલા ચવના છે.

વૃન્દાવનની ગોપીઓના રાસ આજે ગુજરાતની ગોપિકાઓ ગાય છે ગુજ ાતી ગરબીના–રાસડાના મૂલ પૂછના હોય તો જઇ જગત્પ્રવાસી કવિવર ટાગોરને જઇ પૂછજો, કે જગતભરમા કયહા| યે એ દીઠા કે સાભળ્યા ?

જગતભરના સાહિત્યમા–જગનભરના સસારમા, જગતના Lyricsમા ગુજરાતની ગરબીઓનુ–ગુજરાતણના રાસનુ સ્થાન અદ્‌ભુત છે, ને એ ગરબીઓના સમ્રાટ્–ગુજરાતણના હૃદયરાજવી દયારામનુ યે સ્થાન સદા અદ્‌ભુત જ છે

ને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની આખડીએ નિહાળતા Dayaram was the last of the Ancients the close of a very venerable Epoch —

અને આયમતી વર્ષા શરદની વર્ષા, સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા શરદ્ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી વરસી જાય છે, એમ–**મધુરેણ સમાપયેત્** એ ન્યાયે, પ્રાચીન યુગની પૂર્ણાહુતી ને મમા પિરૂપ દયારામભાઇ રસના મોતીડા વરસી ગયા છે

એમની એક એક ગરબી ગુજરાતનુ મહામૂલુ રમમોતી છે/

વન્દના હો અમારી ગુજરાતના નરનારની પરમ વન્દના હો પ્રાચીનતાના મોતીવર્ષન્તા એ છેલ્લા રસમેઘને ✓

શ્રી

દયારામભાઈની અમરતા

(કવિની દોઢસોમી જન્મતિથિ વખતે થયેલું ભાષણ)

[૧]

(દયારામભાઈની દોઢસોમા વર્ષની જન્મતિથિ પ્રસંગે ડભોઈમાં રા. ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈએ આ ભાષણ વાંચ્યું હતું)

વન્દેમાતરમ્.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी !

શાસ્ત્રો પોકારી રહ્યાં છે કે જન્મદાતા માતા તથા જે ભૂમિ પર આપણે જન્મ્યા ને ખેલ્યા તે ભૂમિ—એ ઉભય સાક્ષાત્ સ્વર્ગ કરતાં અધિક ગરવાં છે. એક કવિ આજીજી કરે છે કે—

જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શૂર
નહીં તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર

ઓ માતા ! જો તારે બાળકો જન્માવવા હોય તો કૃપા કરી એવા જણજે કે જે કાં તો ભક્ત હોય સખી હોય કે મર્દ હોય. અને તેમ ન બને તો ભલે ! વાંઝણી રહેજે, પણ તારું નામ બદનામ કરતી નહિ ને તેજહીન થતી નહિ.

(૨)

વંદન હો આ મારી જન્મભૂમિ ડભોઈને. કેમકે એણે ભક્ત કવિવર દયારામભાઈને આકર્ષ્યા છે. દયારામભાઈએ ડભોઈને અપનાવ્યું છે ડભોઈ દયારામભાઈના બૃહદ ગુજરાતમાં મસ્હુર બન્યું છે

ડભોઇએ કદાચ ભૂતળમા દાતાઓ અને શૂરાઓને જન્માવ્યા હશે, પણ એ અત્યારેતો આપણી સ્મૃતિ મર્યાદાથી દૂર, દૂર છે આજ તો એ ભક્ત કવિવર દયારામભાઇના નામ માથેજ અંકિત છે

જીર્ણગઢ—જુનાગઢના નાગર ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા, દર્ભાવતી—ડભોઇના નાગર ભક્ત કવિ દયારામભાઇ એક Moderate સવાલ—બીજા Extremist જહાન—પ્રેમ ભક્તિમા દયારામ વિના નરસિંહ મહેતા અપૂર્ણજ હોત " અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા " એમણે પુરી છે બન્નેની સરખામણી—તુલનાનો અત્યારે અવકાશ નથી. બાકી બન્નેએ સ્વજનોની હાડછેડ લગભગ સરખીજ સહી છે પેલા કવિએ યથાર્થજ ગાયુ છે કે—

તુલસી વહા મત જાઇએ, જહા બાપકા ગાવ
દાસ ગયે તુલસી ગયે, ઓર રહે તુલસીયા નાવ ✓

આ ન્યાયે ડભોઇએ દયારામભાઇને પિછાન્યા નથી સત્કાર્યા નથી. અને હજુ કોણ જાણે કેટલો કાળ જોઇશે એમને ઓળખતા—સત્કારતા ?

અમદાવાદ, સુરત, મુંબાઇ સુધીના સાહિત્યકો, રસિકજનો, અને કદરદાનો એઓશ્રીની છબીઓ લઇ જાય, હસ્તલિખિત પ્રતો સંપાદન કરી જાય અને તે પ્રસિદ્ધ કરે, તે પરથી ડભોઇવાસીઓ દયારામભાઇને ઓળખતા થાય ! આ કેવા દ્રાવિડી પ્રાણાયામ !

અત્યારસુધી દયારામભાઇની છબી તરીકે ઓળખાતી છબી વાદ ગ્રસ્ત થાય ત્યારે પણ સત્તાવાર નિર્ણય ડભોઇવાસી ન આપી શકે એ નવાઇજ ને ? અમદાવાદનો પ્રેમાભાઇ હોલ એમની છબીથી શણગારાય, એમના વતનનો ટાઉન હોલ એમની અસલ છબી વિહોણો

રહે ? દયારામભાઇના દૂરદૂરના આરાકો ડભોઇ યાત્રાએ આવે ત્યારે એ ભક્ત કવિનો પુણ્ય નિવાસ કોઇ ડભોઇવાસી ન બતાવી શકે એ શુ ખેદજ ને ? ડભોઇ આ કલંક ક્યારે ભુંસશે ?

કહે છે કે આ દિશામા શ્રીગણેશ બેઠા છે અમુક હજારનો ફાળો થઇ ચુકેલો યે છે પણ એને તો વર્ષો વીતી જવા આવ્યા છતાયે આજની ઘડી સુધી ડભોઇમા કોઇ ઠેકાણે દયારામ મંદિર, દયારામ ભુવન કે દયારામ નિવાસના દર્શન સરખાએ થતાં નથી !

ઇંગ્લેંડમા કવિ શેકસ્પીયરના સ્મારક માટે જાતજાતની યોજનાઓ અમલમા આવેલી છે એટલે દૂર શો જઇએ ? અહિંયાનોજ દાખલો લોને ! ખુદ વડોદરા શહેરમા મહમદવાડીમા એક પોળને પ્રેમાનંદના મકાનને છાજે એવી રીતે તે રાખવા યોજના ઘડી રહ્યુ છે એમ સાભળ્યુ છે ડભોઇ પોતાનુ ઋણ કયારે અને કઇ રીતે ફેડશે ?

[૩]

એ ઋણ અદા કરો યા ન કરો વ્હેલુ કરો કે મોડુ કરો

આજ તો કવિવર દયારામભાઇની દોઢસોમી જન્મતિથિ છે, અને તે આજ આપણે એમના ગુણકીર્તન કરી ધન્ય થઇયે

દયારામભાઇના ગ્રંથો એ એમની અમરતાજ છે જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનુ અસ્તિત્વ છે ત્યા સુધી તો એઓશ્રી ચિરજીવ છે

કવિશ્રીના પદલાલિત્ય, વાત્સલ્ય ભાવ, શૃંગાર રસ, વર્ણન શક્તિ ભક્તિ વૈરાગ્ય અને નિર્લોભિતાના ઉત્તમ વિચાર ભાષા ઉપરનો કાબુ અદ્વિતીય દીનતા અને પ્રાસ શક્તિ—એ બધુ તેમને કવિની પ્રથમ કક્ષામા મુકે છે

ત્યાર વાદ આપણે એઓશ્રીને સંક્ષેપમા જુદી જુદી દ્રષ્ટિએ અવલોકીયે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચનને માટે આ સમય કે સ્થળ નથી.

દયારામભાઇ ભક્ત અને કવિ બન્ને છે. ભક્તિમાં પ્રશંસા હોય અને પ્રશંસામાં કવિત્વ હોય.

(૪)

' જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ ' તેના ઉરમાં ઠરે ✓

એ એમનું એક અમર કાવ્ય. Deserve and Desire-યોગ્ય બનો અને અભિલાષા રાખો. લયલાને મજનુંની આંખે જુઓ.

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમ તણી ✓

એ એમનું બીજું અમર કાવ્ય નથી પણ પ્રેમ મિમાંસા છે.— દૃષ્ટાંતોથી ભરચક એવું પ્રેમશાસ્ત્ર છે. દયારામભાઇની ગળથુથીમાં પ્રભુએ પ્રેમ રસ રેડેલો હતો, પ્રેમ તે માત્ર પ્રેમ શબ્દના ઉચ્ચારમાં આવી જતો નથી. એની કસોટી તો ઘણીજ કાતીલ છે. કવિ પોતે કહે છે કે:-

'પ્રેમ કે પંથ નહિ પરના, પરે મરનેસે નહિં ડરના –
એવા પ્રેમનો વાસ કયાં હોઇ શકે તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા
જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે ·

કવિશ્રીનું માનીતુ પદ પ્રેમીઓને અર્પણ કરાય છે, પ્રેમભાવ જ્યારે નિર્મળ અને દ્રઢ થઇને પ્રભુભક્તિમાં પરિણમે સારે માણસ આત્મપરીક્ષા કરીને, ધર્માચારી થઇને અન્ય જીવો પ્રતિ દયાભાવથી જોઇને સાચો વૈષ્ણવ થઇ શકે છે કવિશ્રી કહે છે કે:-

વૈષ્ણવ નર થયો તુરે; શિદ ગુમાનમાં ધુમે. ✓

એ રીતે જેની વૃત્તિ નિર્મળ થયેલી છે એવા હરિજન સર્વત્ર હરિનો વાસ નિહાળે છે, આખું વિશ્વ તેનામાં સમાઈ રહેલુ જુએ છે. એવાજ જીવો પોતાનું આવાગમન સુધારી શકે છે.

કવિશ્રી પરમ નિર્મળવૃત્તિવાળા હરિજનનુ દૃષ્ટાંત આપતાં "મત સૈયા મા કહે છે કે —

મુકર મુકર મમ વસ્તુ ભઇ, નયન અયન કિય લાલ,
દ્રગ પ્રમારૂ જીત જીત અની તિત તિત લખુ ગોપાલ

હે સખિ મારા નેત્રમાથી શ્રીઠાકુરજી અયન કહેતા સ્થાનક કરીને વિરાજ્યા છે ને મુકર કહેતા નિશ્ચે અને વળી મુકર કહેતા દર્પણરૂપ જગતના સર્વ પદાર્થ મારે થયા છે તેણે કરીને દ્રગ કહેતા નેત્ર, તે ઉઘાડીને જ્યા જ્યા જોઉ છુ ત્યા ત્યા ગોપાળ મારા જે પ્રભુ તેને મધ્યે દેખુ છુ

અને તેથીજ ખરા પ્રેમીજનનુ લક્ષણ ગ્રહીને કવિશ્રી ગાય છે કે —

ફિર ફિર કે વેહિ કહે, અરૂચ ન કુઇ રતિ બાત
ના નિરંકે નુતન લગે અનુભો જાની જાત

આમ કવિશ્રી પોતાની કૃતિઓમા સાદ્યત કેવળ કૃષ્ણ પ્રેમનીજ વાત પુન પુન કરે છે તેમ છતા તે અરૂચિકારક લાગતી નથી કે બદનાઈ જતી નથી, પણ નવી હોય તેવી લાગે છે આ કથન તો અનુભવીઓજ કહી શકે છે

પ્રેમ અથવા ભાવનુ મહત્વ સંસારમા રહેજે ઉતરતુ નથી જુઓને —

The life of God is illimitable love and the life of man is only found in union with God, in union with self forgetfulness Whatever is not, of love is against God, and against man, and is a death

વસ્તુતઃ સકળ વિશ્વનુ જીવન તો પ્રેમપરજ નિર્ભર છે. " દાણ ચાતુરી"નુ કાવ્ય એ પણ આ વિષયનુ બીજુ અમર કાવ્ય છે.

મારગ મૂકોને કહાના, કહુ છું ક્યારની જો, ✓

એ ગરબો એટલો તો લોકપ્રિય છે કે એ ગવાતો સાભળવા લોકનાં ટોળેટોળા ઉતરી પડે છે. એ ગરબો ગુજરાતની ગુણિયલોમા વંશપરંપરાથી એક સરખો ઉતરી આવ્યો છે અને હજુ પણ જતરી રહેશે. એવુ જાદુ અજબ છે. આતો પ્રેમની રીતિએ થઇ.

પણ નીતિના તથા શિષ્ટાચારના ઉપદેશ અને આબખા પણ એમનાજ.

'ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધી ભજની રે'

એ " ચેતવણી " કઇ જેવો તેવો ચાબુક નથી. અને ✓

'સર્વ કામ છોડીને પરથમ, ગુરૂ ગોવિંદને ભજએજી.'

એ ચાતુરીનો ગરબો પણ કાળજે કોરી રાખવા જેવી શિખામણોથી ભરપૂર છે.

જેમ 'કલાપીનો કેકારવ, આપણી હાઇસ્કુલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓનુ પ્રિય પુસ્તક છે, તદ્વત્ દયારામભાઇની ગરબીઓ એ ગુજરાતની ગોરીઓનુ મ્હોતુ પાન છે. ગુજરાતના ગામોમા નવરાત્રિમા ગવાતા ગરબાઓ સાંભળવા જનારા જોઇ શકશે કે દયારામભાઇનું સિંહાસન એ ગુજરાતણોના હૃદયમંદિરમા કેવુ અને કેટલુ છે.

માનીતી તુ છે મોહન તણી, વાસલડી રે. ✓

આ મર્મ વાક્યવાળી ગરબી દયારામભાઇનુ એક ઓર અમર અને લોકપ્રિય તથા ચિરંજીવ કાવ્ય છે.

મોહોટાનુ વચન સુખધામ. કૃતી રીતે કરીયે.
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણ તો મરીયે.

આ ગરબો અવિચારી અનુકરણ કરનારાઓને સજ્જડ થાપટ મારે છે એમાના દાખના લીલો નિત્યના વ્યવહારમા અત્યુપયોગી હોઇ કંઠસ્થ કરવા જેવા છે

✓ 'જે કોઇ જન કલ્યાણ ચાહો તે સ્ત્રીની સગત તજજોરે'

પરસ્ત્રી ગમન તજાવવા આ ગરબામા આલેખુલ વર્ગનો બહુ ખુબીથી ભર્યો છે એ વ્યભિચારીઓને બહુ બોધ દેનારો છે

સાભળ શિક્ષા તુ મન મારી માચિ કહુ એક વાત

આ લાવણીમા જે ચાબખા ફટકાર્યા છે તે ચનચમાટ ઉપજાવે એવા છે

ચિત તુ શિદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવુ હોય તે કરે

આ અમર કાવ્યમા દયારામભાઇ Fatalist નસીબવાદી તરીકે દેખા દે છે, ધર્મીને ઘેર ધાડ અને કુકર્મી રાજ ' ની પ્રચલિત માન્યતા કોઇ એમ ઘડીએ ત્યાગમભાઇ પણ માનતા થયા છે અને તે

શુ મ્હીએ શ્રીજી શરણ પત્યાને સતાપો

ના લોકપ્રિય પદમા દર્શાવે છે

ભરમના ભરમા રે, ગયા કાળ કોટી વહી

તથા

કૃપાસિંધુ મ્હાવોરે, કૃપા મને કમમ ના કરો

આ માફીઓમાના બીજા નોધ્યાં પણ મર્મભેદક અને બોધપ્રદ છે.

'હરિ તુને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાયે, તાહરા મનનુ કપટ ન જાય

સાધુ શ્રમ ના કરશો રે, કોટી અધત્ને ગરધવ ઘશે નહી ગાય.

ફુલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવ કુપમાં પડયો

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બાહુ કરી.

ઇત્યાદિ પદોમાં આપેલી ઠોક અવળે માર્ગે ઉતરી પડેલાને સીધા રાહ પર લાવી મુકવા પુરતી છે. અને

સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્વામ તણુ

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ ભણી

તેમ

સાચા સગા સમર શ્રીગીરધર કોઇ સમે નવ મંકે

આ અને આવી કાફીઓ તથા પદ તત્ત્વજ્ઞાનથી તરબોળ છે.

જગતભરમાં કવિની કળા સર્વોત્તમ ગણાય છે. અને દયારામભાઇ તેમની કળા ના એવા તો સુંદર નમુનાઓ મુકી ગયા છે કે જે આજે નહિં કિન્તુ હજારો વર્ષે પણ અસ્પર્ધીજ રહેશે.

શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કવિ તેજ છે કે નાજુકમાં નાજુક અને ખરેખરા મનુષ્યોના વિકારો, ઉત્સાહો અને ઉલ્લાસોનું મનોવેધક ચિત્ર ચિતરી શકે. કવિશ્રી દયારામભાઇ, આ કક્ષાના સર્વોત્તમ કવિઓમાંના એક છે. તરૂણ હૃદયોના મનોવિકારોને અનુપમ રીતે કાવ્યમા ચિતરનારા કવિ ચિતારા ના તે એકલાજ આજે પણ તેમના જેવા શિઘ્ર કવિ તે જ તેમની કૃતિઓ જેવાં કાવ્યો અપ્રાપ્ય રહ્યાં છે. એવી અતિ સુંદર અને ૮શ્વ...ત ar ની કૃતિઓથી કવિવર દયારામભાઇનાં પદો શ્રેષ્ઠ લેખાય છે.

માણુસોનાં મન વાંચવાં અને ઉન્માદમાં આવેલા તરૂણ હૃદયનું ચિત્ર આલેખવું એ કાઇ ઓછું સ્તુતિપાત્ર કાર્ય નથી.

✓ખરો કવિ તો તેજ કે જે મનુષ્યના હૃદય હુબહુ ચિતરી શકે.

The poet is a man, speaking to man, as a man ટુંકામાં તેઓશ્રી બહુ ભાવથી ભરપુર કાવ્યો દ્વારા હજારો હૃદયોને, પોતાના ચિત્ર પાછળ ઘેલા બનાવે છે અને તેથીજ કવિશ્રીની મહત્તા અને art અલૌકિક અંકાયા છે

Ruskin કહે છે કે —

He is the best poet, who can, by the fewest words, touch the greatest number of secret chords of thoughts in his readers, own mind and sets them to work in their own way

આ પ્રમાણે દયારામભાઇને આપણે લોકપ્રિય કવિ તરીકે ઓળખ્યા હવે આપણે એમને અનન્ય અને આરૂઢ ભક્ત તરીકે ઓળખીએ.

(૫)

શ્રી ગુરૂ વલ્લભ દેવને હું, પ્રથમ કરૂં પરણામ

એ પંક્તિથી શરૂ થતું "ભક્તિ પોષણ"નું ગીત વૈષ્ણવો આજની ઘડી સુદી ઘણા ભાવ અને તાનથી ગાય છે, અને એજ પ્રમાણે

પ્રથમ પ્રણામ કરૂં, હું શ્રી ગુરૂનાથને

થી શરૂ થતી એમની "ભક્તવેલ" એટલીજ ભીની ભક્તિથી ગવાય છે વળી

નંદકુંવરજી નિજ જન જાણીરે, કૃપા કરો

એ "શ્રીકૃષ્ણસ્તવન મંજરી"નું પદ એટલુંજ સામાન્ય થઇ પડયુ છે.

અતકળ અમે ધર્મગુરૂ સમક્ષ એ કરાર કરે તો મોક્ષ મળે એવુ ખ્રિસ્તીધર્મવાળાઓ માને છે

સહુને લાગુ પડે એવા નિખાલસ એકરારોના પદ પણ દયારામભાઈએ ઘણા આપ્યા છે.

શ્રી ગુરૂશ્રી ગોપીજન વલ્લભ, પ્રાણજીવન પ્રભુ માહારા

એ 'અપરાધ ક્ષમા સ્તોત્ર" આ કોટિનુ છે.

પ્રભુ પરની અનન્ય આસક્તિ અને અડગ શ્રદ્ધા દાખવતી ગરબીઓ તથા પદ પણ ઘણા છે અને એ પણ દયારામભાઈની અમર તથા લોકપ્રિય કૃતિઓ છે.

આ રહી એ—

શરણ પડયો છુ શ્રી હરી, નથી માહારે અવર આશ વિશ્વાસ'
'દરશન દેોની રે દાસને, માહાગ ગુણનિધી ગિરિધરલાલ'
'સહુથી સમરથ રાધાવરનો આશરો'
'તારો અમૂલખ અવસર જાય રે ગોવિંદ ગારે'
'હરી હું શુ કરૂ રે મારો માયા ન મુકે કેડો'
'હરિ જેવો તેવો હુ દાસ તમારો'
'હો મનવા શ્રી હરી શરણે રહેજે'
'દામોદર દુ ખડા કાપોરે, પાવલે લાગુ'
'શ્રી દ્વારકાધીશ છો શીશ મ્હારે ધણી'
'કાઇ નથી જોતા કૃષ્ણ કૃપા જ્યાહા કરો છો રે'
'હે હરી હું તો હાવા હાર્યો જે ગમે તે કરો'
'માહારો કર ગ્રહો કેશવરાય રે માયાદળથી મુકાવો'
'જો વિચારી જીવ તારી શી વલે થશે'
'અધરો દિવસ એક આવશે અવશેના શ્રીજી'
'હુ જુઠો જગદીશ, લજ્જા માહારી રાખેથી રહેશે'
'જેહેવો છુ તેહેવો હુ તમારો હે શ્રીજી'

'શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ શ્રીજી સ્વામી, સામળીયા વ્હાલા'
'માહારે અંત સમે અલબેલા, મુજને મૂકશો મા'
'માયા કાળ કરમ ભય ભારી, શ્રીજી સાહ્ય કરો'

આ બધી કૃતિઓ દયારામભાઇના પારદર્શક હૃદયની પ્રતીતિ રૂપ છે. પોતાની ઓછપો એ જાહેર રીતે કબુલે છે. અને એ અધમોદ્ધારક પોતાને અવશ્ય ઉગારી લેશે એમ દૃઢતાપૂર્વક માને છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ એ જેની અંતકાળની ઘડીઓ ગણાતી હોય તેને સંભળાવવાથી પ્રાયશ્ચિતનો અગ્નિ તેના પાપોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, સંસાર તાપથી તપ્ત હૃદયને શાંત કરી મોક્ષ ગતિ આપે છે, એ અવનિપર આવ્યો ત્યારે જેટલો નિર્મળ હતો તેટલો જ નિખાલસ આ પૃથ્વી પરથી પાછો ફરતાં બની રહે છે–એટલું બધું એમાં બળ છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ ગાતાં અને ગવાતાં સાંભળતાં કઠોરમાં કઠોર કાળજાંવાળાની આંખોમાંથી પણ અશ્રુની ધારાઓ વહી જાય છે. ખાળી ખળાતી નથી. એમાં રહેલો ઇશ્વિર પરનો અચળ વિશ્વાસ બેનમુન છે. એમાં લાડભર્યાં રોણાં છે, અદ્વિતીય આસંગો છે.

દયારામભાઇએ જે શૃંગાર આલેખ્યો છે તે પોતાને ગોપીના રૂપમાં ગણી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ બતાવવા આલેખ્યો છે. તેઓશ્રીનાં એવાં શૃંગારિક પદો અને કાવ્યોથી તેમના સ્થૂલ દેહને જે કલંકિત માને છે તે મોટામાં મોટી ભૂલ છે.

રાતલડી કોની સંગે રે જાગ્યા, ઘાયલ ઊંઘે, નેત્ર બાજુ કોનાં વાગ્યાં–રાતલડી

આમાં એક તરુણ નાયક અને તેના ઉપર પ્રણયરાગ દર્શાવતી નાયિકાનું જે રસભર ચિત્ર આલેખાયું છે તે શું ઓછું સ્વાભાવિક અને કવિશ્રીની કવિત્વશક્તિને ઓછું શોભારૂપ છે!

બીજા કોઇપણ રસ કરતા શૃગાર રસમા ઘેલા થતા, ઉન્મત્ત થતા અને ઉશ્કેરાતા હૃદયો ચિતરવામા જ ઉચી કવિત્વ શક્તિ જોઇએ છે એ વિરલ કાવ્ય શક્તિ દયારામભાઇમા હતી.

કાવ્ય તે કોનુ નામ ?

કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે—

Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings

શૃગાર સિવાય બીજા રસોમા, વૈરાગ્યમા અને ભક્તિમા કવિવર દયારામભાઇએ એના મનુષ્યહૃદય આપણને કાવ્યકળામા ચિતરી બતાવેલા છે કે જે, આપણને તેમની ચતુરાઇ ઉપર ધન્યવાદ અપાવતા અનેક સ્મરણ અનેક અનુભવ અને શિક્ષણના દષ્ટાંત આપે.

(૬)

આમ લોકપ્રિય કવિ અને અનન્ય આસક્તિવાળા ભક્ત તરીકે દયારામભાઇને ઓળખ્યા પછી આપણે એમને એમના યુગના સાંસારિક રીતરીવાજો રજુ કરનાર ચિત્રકાર તરીકે પીછાનીએ

કવિશ્રીના "રૂકિમણી વિવાહ" 'સત્યભામા વિવાહ' વીગેરે એ કોટીના છે અનેક કોડિલી સ્ત્રીઓને એ આખા ને આખા મુખપાઠ છે.

ભાઇની સહોદરા નાગરની ન્યાતના લગ્ન વિવાહના રીત રિવાજોનુ એ એક વર્ણન છે સેંકડો વર્ષોથી એ રીત રિવાજો એ ન્યાત વફાદારીથી પાળતી આવી છે

'સદન સત્રાજીતનો સોહલોરે

એ પંક્તિથી શરૂ થતુ ધોળ લગ્ન વિવાહની ન્યાત જમવા બેઠી હોય ત્યા સ્ત્રીઓ એવી મધુરતાથી ગાય છે કે એ સાંભળવાના

તાનમા ને તાનમા પરન્યાતના જમવા પધારેલા મહેમાનો કાળીયો ભરવો ભૂલી જાય છે દેખાદેખી એ ઘોળ હવે બીજી ન્યાતોવાળા પણ પોતપોતાના જમણવારોમા ઉલટથી ગાવા લાગ્યા છે.

અને તેટલાજ કોડથી ગવાતુ

'વળતા શુકદેવ વાણી એમ ઓચરે, સાભળ પરિક્ષિત ભૂપ,'

જાદવ પતિની જાનમા રે, શોભા વધી છે અતી રે અનૂપ.

વરઘોડો દ્વારિકેશનો, જુઓ જુઓ રે

જગતના લોક વૈભવ વિઠ્ઠલેશનો

આ વરઘોડાનુ ગીત તો લગભગ બધીજ જ્ઞાતિઓમા ઘરગથ્થુ થઇ પડયુ છે

સાચે, દયારામ એટલે ગુજરાતની સુંદરીઓનો લાડીલો કવિ. એમની કવિતાઓ તો ગુર્જર રમણીઓના કંઠે રમી રહેલી છે.

એ તો અજોડ છે અને અજોડ રહેવાનો

(૭)

દયારામભાઇના જેટલા કાવ્યો ગુજરાતીમા છે, લગભગ તેટલા હિંદુસ્થાની ભાષામા છે એમના "સત સૈયા" "વસ્તુવૃંદ દીપિકા" "વૃન્દાવન વિલાસ" ઇત્યાદિ કાવ્યો એટલાજ રસ, ભાવ અને ચાતુરીથી ભરપૂર છે, 'સતસૈયા' એ એકલીજ કૃતિ દયારામભાઇનો ભાષા પરનો કાબુ પુરવાર કરવા બસ છે

"એક ભાષા" રાષ્ટ્રભાષા" એવા મોટા જબરા કોલાહલના આ યુગમા પણ જેટલો કાબુ આપણે હિંદી ભાષાપર નથી મેળવી શકયા તે કરતાયે અસાધારણ મોટો કાબુ દયારામભાઇના એ કવિત્વમાં આપણને જણાય છે.

તદુપરાંત મારવાડી, પંજાબી, ઉર્દુ, વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ કંઇ દયારામભાઇએ કમી પ્રાપ્ત નહોતુ કર્યું એમની તે ભાષાની કૃતિઓ આજે પણ તે ભાષાના સાક્ષરો મુકત કંઠે ગાઇ કવિશ્રીની ઓર પ્રશંશા કરી રહ્યા છે

ત્યારે ડભોઇ એટલે તો ગાયકવાડી હુકમત પછી દયારામભાઇ પોતાના રાજકર્તાની માતૃભાષામાં પણ પોતાની કાવ્ય પ્રસાદી પિરસ્યા સિવાય કંઇ રહી શકે ?

'હરિદાસા; હરિદાસા; બનજા હરિદાસા,'
'પહાતે ભાગ્ય નરસિંહ મહેતાચે, વલ્લભ દેવાચે'

ઇત્યાદિ એમની બહુ જાણીતી મરાઠી કૃતિઓ છે

મુંબાઇ યુનીવરસીટીએ M A ના અભ્યાસક્રમમાં કવિશ્રીના ઉત્કૃષ્ઠ કાવ્યો નિયોજી તેમની સાક્ષરતાનુ જે બહુમાન કર્યું છે તે ગુર્જર નરનારીઓને ગૌરવ લેવા જેવુ છે.

એવા મહાપુરૂષનુ આજને ટાણે સ્મરણ કરવુ તે દેશાભિમાનની લાગણી જાગ્રત્ રાખવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે અસ્તુ.

[૮]

જે અજરામર વારસો, અભિમાન લેવા યોગ્ય, દયારામભાઇ આપણને આપી ગયા છે એ બહુમૂલો છે. ડભોઈ તેમના અક્ષર દેહની પ્રતિકૃતિ રાખે કિંવા ન રાખે પણ તેમનો એ વારસો તો સહૃદયોના હૃદયોમા જ્યા સુધી ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યા સુધી જેવોને તેવો અમર રહેશે- તથાપિ " ફુલ નહિ ને ફુલની પાખડી " એ હિસાબે ડભોઇવાસીઓ કવિશ્રીના ઋણમાંથી આ રીતે મુક્ત થઇ શકે, જો તે ઇચ્છે તો.

(૧) જે ઘરમા દયારામભાઈએ જન્મારો ગાળ્યો તે ઘર "દયા મંદિર" તરિકે જાહેર કરે.

(૨) એમા દયારામભાઈની બને તો આરસની કે Bronze ની પ્રતિમા, તેવલુ ને ન થાય તો પછી એક મોટી Enlarged છબીની અમલ ઉપરાત તત્કાળ પ્રતિષ્ઠા કરે.

(૩) દયારામભાઈની હસ્તલિખિત પ્રતો જે કઈ જ્યાથી ઉપલબ્ધ થાય તેનો સગ્રહ કાળજીપૂર્વક કરે.

(૪) દયારામભાઈની અત્યાર સુધીમા પ્રગટ થેલી કૃતિઓની છપાયેલી એકેકેક નકલ તથા દયારામભાઈ વિષે આજ સુધી જેણે જે કઈ લખ્યુ હોય તેની પણ એકેકેક નકલ મેળવી ત્યા રાખે.

(૫) દર મહિને બે આરસો અને બે પાયમોએ ત્યા જોઈ વાસીઓ ભેગા મળી સ્મકીર્તન કરે દયારામભાઈના શિષ્યના વશજ જે હોય તે પોતે આ ભક્ત કવિવરના કૃતિઓનો સ્વાદ ચખાડે.

(૬) દયારામની જન્મ તથા મૃત્યુતિથિએ વર્ષમાં બે વાર મહા ગુજરાતમાના કોઈ વિદ્વાન સાહિત્યકો દયારામભાઈના ઉપાસકો કે અન્ય સાક્ષરોને નિમત્રણો મોકલી દયારામભાઈ વિષે વિવેચન કરાવવાની પ્રથા પાડે તેમ પ્રતિ વર્ષે આ બે તિથિઓ ગુજરાતના ગામેગામ છાજતી રીતે ઉજવાય તેવો Propaganda કરે

(૭) અને તેમ કરવા એક વગવાળી સમીતિ નીમવી, જેમા કવિશ્રીના કોઈ વશજ તેમજ બીજા ઉત્સટથી આવુ કાર્ય આગળ ધપાવી શકે તેવા સહાનભૂતિ ધરાવનારા સ્ત્રી પુરુષોને એમા જોડવા

(૮) કવિશ્રીનુ સ્મરણ હમ્મેશને માટે જળવાઈ રહે તેમ કરવા દર વર્ષે તેમની પુણ્યતિથિના દિવસે ડભોઇવાસીઓ પોતાની એક દિવસની કમાણી સ્મારક ફડમા ધર્મ સમજી ઉમગથી ન્યોછાવર કરે

(૯) દયારામભાઈના ગરબો ગુજરાતમા ઘેર ઘેર ગવાય છે કવિની કૃતિઓના છપાતાં પુસ્તકો મોઘા મળે ને ગરીબોને ખરીદતા

મુશ્કેલી નડે તેટલા માટે "દયારામ સ્મારકમાળા" ની યોજના કરી દર મહિનાની સુદ ૧૨ ના દિવસે એક મણકો પ્રસિદ્ધ કરવો જે કેવળ બહુજ સસ્તી કિંમતે એટલે કે પડતર કિમ્મતે જ વેચાય તેવો પ્રબંધ કરવો.

કોઇ પોતાની સુસ્તી ઉડાડી, જવાબદારી સમજે, કર્તવ્ય બજાવવા કટિબદ્ધ થઇ ઉપની સૂચનાઓનો યથાવકાશે અમલ કરે તે ઇષ્ટ છે અસ્તુ

[૯]

છેવટે હવે દયારામભાઇનુ એક બહુજ પ્રિય થઇ પડેલુ પદ ગાઇ આજના રસકીર્તનની આપણે સમાપ્તિ કરીશુ

ઝીનો ત્યારે રસીયા ! એ પ્યારૂ પદ —

" જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમા ઠરે
સિંહણ કેરૂ દુધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે.
કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ, ફોડીને નીસરે—પ્રેમ રસ૦
સકર ખોરનુ સાકર જીવન ખરના પ્રાણજ હરે.
ક્ષાર સિંધુનું માછલડુ જ્યમ મીઠા જળમા મરે—પ્રેમ રસ૦
સોમ વેલિ રસ પાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે
વગળ વશીને વમન કરાવે વેદ વાણી ઉચરે—પ્રેમ રસ૦
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે તદપિ અર્થ ના સરે,
મત્સ્ય ભોગી બગનો મુક્તાફળ દેખી ચચુના ભરે—પ્રેમ રસ૦
એમ કોટી સાધને પ્રેમવિના પુરુષોત્તમ પૂઠ ન ફરે
દયા પ્રિતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિયે વરે—પ્રેમ રસ૦

દયારામભાઇનો જય હો !

દયારામજયન્તી.

(વ્યાખ્યાતા રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ)
સોમવાર, તા ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬,–મોટા મંદિરમાં મુંબઇ)

વૈષ્ણવ જન હો!

એ વાતને દોઢ સદી વીતી ગઇ

તે એ દોઢ સદીમાં ગુજરાતે શા શા પલટા નથી ખાધા?

દયારામભાઇનો જન્મ ઇ સ ૧૭૭૬ માં આજે દોઢ સદી પૂરી થઇ ગઇ છે

એ દોઢસો વર્ષમાં ઇતિહાસે શા શા રંગ નથી બદલ્યા? ગુજરાતમાં, ભરતખંડમાં, જગતમાં? શી શી સંસ્કૃતિઓના વ્યૂહ નથી મંડાણા? શી શી ભાવનાઓ નથી બંધાઇ? શા શા સંસ્કાર વિપ્લવ નથી થયા?

પણ રસ સદાય અખંડ ને અવ્યય છે

સાચ્ચી રસોર્મિ દેશકાલાતીત છે કાલિદાસ કે શેક્સપિયર અમુક દેશના જ નથી જગતભરના છે, સર્વ કાળના છે

ઇતિહાસની ફૂલડી ફરતી તડકી છાંયડી ઘસારિઓ ઉપર પડે ત્હોયે તે ક્ષણિક જ

ને એથી જ દયારામભાઇને આજ ગભારના એકઠા મળ્યા છિયે (દયારામભાઇએ ગુજરાતના રસરાજવી હતા)

સંપ્રદાયના કે શિવસુન્દરીના દુર્ગોના યે સીમા બન્ધન રસોર્મિને નથી એવા બાગમાં રસસરિતા પૂરાતી નથી. છલકાઇ જાય છે.

(વલ્લભસમ્પ્રદાયની દયારામભાઇની ગરબીઓ, મોર ને પોપટ ને કોયલોની પેઠે, પરમપ્રદાયના નભોમંડળમા એ ઉડી રહી છે)

(નદી વહે તેમ મ્હોટી થાય, રસસરિતાનું યે એમ આજ દોઢ સદી વીત્યે દયારામભાઇને ત્હારે વન્દના એથી આજ અધિક અભિવન્દે છે)

(૨)

(દયારામ એટલે ગુજરાતીઓ કરતા ગુજરાતણોના કવિરાજ ગુજરાતીઓ એમને સભારે છે ત્હેના કરતા સો ગણુ ગુજરાતણો એમને સભારે છે)

કાઠિયાવાડ કે કચ્છની, અમદાવાદની, ડાકોરની, પેટલાદની વડોદરાની, ભરૂચની, સુરતની, મુમ્બઇની કોકજ રસરસિકેણુ નહિ હોય જેની ડબે દયારામભાઈ નહિ વસ્યા હોય

(દયારામભાઇની કવિતાની મધુરપ તે જાણે ગુજરાતણની મધુરપ દયારામભાઇની કવિતાના ઉડવા એ જાણે ગુજરાતણના મનોભાવના ઉડવા છે)

કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી,
મોહનજી!
કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી
ગુણવન્તી કોઇ યે ગુજરાતણ છે જે એનો ઉત્તર આપે?
લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો
રસિયા જનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો

જગતભરમા કોઇ પણ રસરસીલા છે કે જે રસનો એ કોયડો ઉકેલે?

(દયારામ એટલેજ કવિતા રસનો એક કોયડો.)

(૩)

(દયારામ એટલે રેવાતીરની વાંસળી)

ઇતિહાસના આભમાં નિહાળાય એટલું ઊંડું નિહાળજો.

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં પ્હરોડ ઉગે છે ત્યહારથી તે આજ પર્યન્તના સકલ અવસર અવલોકી જાવ.

ગુર્જર ઇતિહાસમાં બીજા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર દીઠા ?

અર્જુન તો ભાખે છે કે ત્રિલોકમાં યે સમોવડ કો નથી, તો अधिकः कुतोऽन्यः ?

ધર્મરાયે રાજસૂય યજ્ઞમા શ્રી કૃષ્ણશિષ્ટાઇ સ્થાપી એ આજ સુધી તે અભંગજ રહી છે.

પણ એ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને યે ગુજરાતે તો અડધેરાક જ ઝીલ્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણના બંસીનાદ ઝીલ્યા છે; શ્રી કૃષ્ણના પાંચજન્યનો મહાઘોષ નથી ઝીલ્યો.

વ્રજચન્દ્રને ઓળખ્યા છે, કુરૂક્ષેત્રના ભાગ્ય વિધાતાને પૂરા નથી ઓળખ્યા

ક્ષમા કરશો, વલ્લભસંપ્રદાયી નરનાર ! શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવાને પણ ગોકુલેશજીને ઓળખાવ્યા છે; રસના રસેશ્વરને પ્રીછાવ્યા ને પૂજ્યા છે, ભારતના ભાગ્યવિધાતાને સવ્યસાચીના સંગ્રામ સારથીને શસ્ત્રસજ્જ અઢાર ક્ષોણી વચ્ચે ઉભેલા એકને અદ્વિતીય નિઃશસ્રી, પણ શસ્ત્રસંગ્રામના યે મહાવિધાતા પરમ રાજમંત્રીશ્વરને નથી પ્રીછ્યા, પૂજ્યા કે સત્કાર્યા.

બીસ્માર્ક જેવા હજારોને ગજવે ઘાલી ઘૂમતો એ જગત મુત્સદ્દી હતો.

બીસ્માર્કે ૧૮૭૧ માં સરજ્યું તે ૧૯૧૮ માં પડી ભાગ્યું. પૂરા પચ્ચાસ વર્ષે ન નભ્યું. ભાવિ તો ઉચ્ચરે એ ખરૂં. શ્રી કૃષ્ણજીએ ઘડયું એના પડછાયા આજ પાંચ પાંચ હજાર વર્ષેયે ભુસાયા નથી.

એ ગુર્જરેશ્વર દ્વારકાધીશ રસયોગી યે હતો, રાજયોગી યે હતો. એણે બંસી યે છેડી, ને ગીતા યે ગાઇ.

ઋષિજનો દ્વારિકામાં અને દર્શને આવતા, દુર્યોધન ને અર્જુન સમા મહાવીરો ધરતીને છેડે એની સહાયતા યાચવા જતા.

એની ભવ્યતા એનાં રસસૌન્દર્યથી એ અધિકી હતી.

એનાં સૌન્દર્ય ગુજરાતે ઓળખ્યાં છે; એની ભવ્યતા પૂરી પિછાની નથી.

(જમનાતીરની એ રસબંસીના પડઘા રેવાતીરે પડયા; ને દયારામભાઇએ ઝીલ્યા.

સમસ્ત ગુર્જરરાષ્ટ્રની પેઠે દયારામભાઇએ ય તે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના બંસીનાદ ઝીલ્યા છે, શંખનાદ નથી ઝીલ્યા.)

(ગોપીકુલવલ્લભ બાલમુકુન્દને આરાધ્યા છે, कालोस्मि, लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः એ વિરાટ સ્વરૂપને નથી નિહાળ્યા કે હૈયે પધરાવી પૂજ્યા.)

ગુજરાતનાં નરનાર! ગુર્જર ઇતિહાસના પુરાણ પુરૂષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનાં દર્શન ત્હમે અડધેરાંક જ કીધાં છે.

રસમાં, ધર્મમાં કે બ્રહ્માંડ દર્શનમાં; બંસીની કવિતાથી કે બંસીની ફિલસુફીથી વિરાટ્ સ્વરૂપની કવિતા કે વિરાટ સ્વરૂપની ફિલસુફી લેશે ઉતરે એવી નથી.

સૌન્દર્યથી ભવ્યતા શી ઓછી છે?

(ગુજરાતે એ બંસીનાદ ઝીલ્યા છે, દયારામભાઇએ એ અજબ બંસીસૂર ઝીલાય એટલા ઝીલ્યા છે.)

(૪)

ને ભગવાને એ બંસીમાં શું ગાયું છે?

ને ભગવાને એ બંસીમાં કંઇ કંઇ ગાયું છે. બ્રહ્માંડ માત્રનો રસ ગાયો છે; રસો વૈ સઃ ની ઋચા ગાઇ છે.

પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર સોળ કળાએ પ્રકાશે છે, મહાસાગરમાં ભરતીનાં ઘમસાણ ઘૂમાને છે, ત્હારે મહાસાગરને ઉછાળતાં ઉછાળતાં ચન્દની જે ગાય છે તે ભગવાને બંસીમાં ગાયું છે.

આકાશભરતા મેઘાડંબરને પગથાર આંકેલા ઇન્દ્ર ધનુષ્યના રંગો જે ઉચ્ચારે છે એ ભગવાને બંસીમાં ગાયું છે.

ઉષા ઉગે છે કે સાયંકાળ આથમે છે એ તેજ અન્ધકારના સાન્ધ્ય સમયે ત્રિકાળ સન્ધ્યાના ગૂઢ મન્ત્રોનો જે ઉદ્દઘોષ મહાકાલ કરે છે તે બંસીમાં ભગવાને ગાયું છે.

નર આત્માનાં ને નારી આત્માનાં લોચનલોચનિયોમાં ઢોળાય. ને રસહૈયાંના સિતાર જે સંગીત ગાય, એ ચિરંજીવ સંગીત એ બંસીનાદમાં ભગવાને ગાયું છે.

બ્રહ્માંડ સૃજનને પરમ ભવ્ય પ્રસંગે પુરુષ ને પ્રકૃતિ જે રાસડો ગાય છે એ રાસડાના પડઘા ભગવાને એ બંસીનાદમાં ગજાવ્યા છે.

હૈયાને હૈયાનાં આકર્ષણ, આત્મા ને પરમાત્માનાં આકર્ષણ, બ્રહ્માંડના અણુ યે અણુને અન્યોન્યને આવતાં આકર્ષણ એ બંસીનાદમાં આજે યે બોલે છે.

નવધા ભક્તિથી પર, દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પરમ રહસ્ય એ બંસીનાદમાં પ્રભુએ ભક્તજનોને કાજ ભર્યા છે.

એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એટલે શું?

એનુ ભાષ્ય ભાખવા બીજું એક ભાષણ આદરવું પડે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની આજે તો એટલીજ પ્રીછ આપુ છું કે, બ્રહ્માંડભરમાં વસ્તુ વસ્તુને, પરમાણુ પરમાણુને, કિરણે કિરણને, આત્માએ આત્માને, આત્મા પરમાત્માને પરસ્પરનાં જે પરમ ગુરૂત્વાકર્ષણ આકર્ષે છે એ બ્રહ્માડવ્યાપી ભાવ તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.)

(૫)

એક ઇતિહાસ પ્રશ્ન.

છેલ્લે છેલ્લે એક ઇતિહાસનો પ્રશ્ન ભારતવાસીઓને પૂછી લઉં. જુના ને નવા, પ્રાચીન ને અર્વાચીન, કૃષ્ણભક્ત કે કૃષ્ણ વિરોધી સૌને ય તે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં ન થયા હોત તો?

તો ગોકુલ, વૃન્દાવન, મથુરા, દ્વારિકાના તીર્થ ન હોત. સુરદાસજી ન હોત, વલ્લભાચાર્યજી ન હોત.

બગ દેશમાં ગૌરંગ ન હોત, જયદેવ ન હોત, ગીતગોવિંદ ન હોત, 'હરિબોલ' ના ધ્વનિ ન હોત.

મહારાષ્ટ્રમાં 'જય વિઠ્ઠલ' ની ઘોષણા ન હોત, મેવાડમા શ્રી નાથદ્વારા ન હોત.

ને ગુજરાતમાં ?

ગુજરાતમાં નરસિંહ ન હોત, મીરા ન હોત, દયારામ ન હોત અડધોરક પ્રેમાનન્દ ન હોત.

ટુંકામા; વ્રજની વાંસલડી ન હોત, કુરૂક્ષેત્રમાંના પાંચજન્યના શંખનાદ સમી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ન હોત, ભારતવર્ષના ચોખૂટમાં અમૃતફુવારા શી ફોરતી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ ન હોત.

જમનાને નીરતીરે બંસી ન બોલી હોતતો રેવાજીને કાંઠે યે પડ્યો ક્યહાંથી પડત?

શ્રી કૃષ્ણનો આપણો ઇતિહાસ એટલે કેટકેટલા તે તીર્થોવિહોણું કેટકેટલી યે કવિતાવિહોણું કેટકેટલા યે સંગીતવિહોણું, કેટકેટલા યે ભક્તિ ભાવવિહોણું ભારત

કૃષ્ણભક્તિના વિરોધીઓને પૂછું છું કે એ સર્વ વિહોણું ભારત ત્હમને વધુ ગૌરવવન્તુ ભવ્યતર લાગત?

ઇતિહાસદષ્ટિએ Shree Krishna Cult અને Shree Krishna Culture મૂલની જોયા છે?

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિહોણી ભારતીય ફિલસુફી કે શ્રી કૃષ્ણ બંસી સૂની ભારતીય કવિતા કેટકેટલી આછારગી ને આછોતરી થત

ભારતીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ-જગત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ Shree Krishna Cult ને Shree Krishna Culture ના એ મૂલ છે

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનો એ ઇતિહાસ મહિમા.

તો જે ભક્તિનીતરતા ભક્તોને એ પૂર્વાવતારનો ધર્મ મહિમા હોય એમને તો અવધિ કે આરા જ ક્યહાં?

અન્ય સૌને યે કૃષ્ણમહિમા ઓછો નથી વૈષ્ણવ જન હો? ત્હમારે શ્રીકૃષ્ણમહિમા એથી યે સહસ્ર ગણો અધિકો છે

ને દયારામભાઈએ શું ગાતની સકલ મધુરપથી ચિરંજીવ ગીતોમાં એ પ્રેમ ગાયો છે

પ્રમુખ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજનું ઉપસંહારત્વે વકતવ્ય

પ્રમુખ ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજે તે બાદ ઉપસંહાર કરતા જણાવ્યુ કે કવિ દયારામભાઇના સબધમા તેમના ઇતિહાસથી ગુર્જર વર્ગ સર્વ સારી રીતે જાણીતો થયો છે પણ કવિમા રહેલી એક અપુર્વતા જે લોકોના મનને આકર્ષે છે તે અપુર્વતાનુ હુ તમને દીગ દર્શન કરાવીશ શ્રીજાનકીજીને બીજી વખતે જ્યારે વનવાસ ભોગવવો પડ્યો અને જ્યારે તેમને પ્રસવકાળ આવ્યો ત્યારે શ્રીરામચદ્રજીએ તેમને તજી દીધા હતા, શ્રીરામચદ્રજી જો કે બધુ જાણતા હતા પરતુ પ્રજા વત્સનતા દેખાડવા માટેજ જાનકીજીને તજી દીધા હતા. પ્રજા સાથે રાજાએ કેમ વર્તવુ જોઇએ તેનો દાખલો બેસાડવા તેમજ પ્રજાને જો જરાએ સદેહ આવેતો તે દુ· કરવા પોતાની પ્રીયમા પ્રીય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની રાજાની ફરજ છે એ વાત શ્રીગમચદ્રજીએ સીદ્ધ કરી હતી શ્રીરામચદ્રજીએ પ્રજાને રાજ્ય ગાદીપર આવતા પહેલાજ પોતાના પ્રીયમા પ્રીય પદાર્થો પ્રજાને ખાતર તજી દેવાની જરૂર પડેતો તેમ કરવાનુ વચન આપ્યુ હતુ તેજ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને જાનકી એ બનેનો પરીત્યાગ કરી પ્રભુએ પોતાનુ વચન પાળ્યુ હતુ જો કે તે બધુ જાણતાજ હતા પણ પ્રભુ એક સામાન્ય મનુષ્ય તરિકે મૃત્યુ લોકને શીખામણ આપવા માટે તથા પ્રેમ ભાવને મારી નાખવાના પ્રયાસો કરનારા રાક્ષસોને મારી નાખવા માટેજ અવતારો લે છે પ્રેમ માર્ગથીજ પ્રભુની પાસે જઇ શકાય છે તે માર્ગ સીવાય દુનીઆના કોઇપણ પથમા પ્રભુને પામી શકાય તેમ નથી પણ તે પ્રેમ નિષ્કામ હોવો જોઇએ અને તે માટે પ્રભુ પોતેજ જીવોને અનુકૂળતા કરી આપે છે આવો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ છે કે જેનો અહીથીજ આરભ અને અહીથીજ અત આવે છે, એ

આરંભ અને અંતની વચ્ચેના ફેરીઓમાં દુઃખ સીવાય કાંઈ પણ મનુષ્યને જ્યારે દેખાતું નથી ત્યારે પ્રેમ માર્ગથી પ્રભુને મેળવવાના ઉપાયો લેવાય છે, એટલે પ્રભુ પોતેજ મનુષ્યને મનુષ્ય દેહ અરપી પોતાની પાસે આવવાની શક્તી અરપે છે

એક સાધારણ નઉકાનો દાખલો લેઈએ, એક સુંદર, નવી અને દ્રઢ નઉકાને ચલાવનારો નાવીક સારો હોય તો તે પાર જઇ શકે તેમજ પ્રભુ આપણને સંસારરૂપી ભવસાગર તરવાને ગુરૂ રૂપે ઉત્તમ નાવીક આપે છે આચાર્ય શ્રી આજ્ઞા કરે છે, કે, જેમ એક નાવને તરવાને ઉત્તમ નાવીક તેમજ ઉત્તમ હવાની પણ જરૂર હોય છે તેજ રીતે પ્રભુ જ્યાં સુધી અનુકૂળ ન થાય ત્યાં સુધી પાર પડી શકાતું નથી તાત્પર્ય એજ કે આપણા હૃદયને અપુર્વતઃ આકર્પણ કરે છે બાહ્ય પદાર્થોથી આકર્ષણ થતું નથી પણ અંતરમાં જે વસ્તુ હોય છે તેજ આકર્પણ કરે છે

કોઇ પણ કવિ આરંભમાં જ્યારે પોતાનું કાવ્ય લખે અથવા પ્રાસ્તાવીક કવીતા પણ કરે ત્યારે પોતાના હૃદયમાં રહેલા સ્વરોનેજ બાહાર પાડે છે ગમે તે જાતનું કર્તવ્ય કે જેમાં પ્રભુ ભક્તિ ન હોય તે હૃદયને ગ્રાહ્ય થતું નથી કારણ તેમાં હૃદયને ગ્રહણ કરનાર વસ્તુજ હોતી નથી મુખ્ય વસ્તુ જેનું આકર્પણ છે તે આકર્પણ નામમાજ અને કવિ દયારામની કવિતામાં પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ સીવાય અન્ય કશું જ હતું નહી કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સ્વરૂપને સૌથી પહેલા ઓળખ્યું હતું તેમ આપણે પણ આપણા સ્વરૂપને પ્રથમ ઓળખવાની જરૂર છે પછી પ્રભુનું સ્વરૂપ ઓળખાશે એના પર પ્રીતી થઇ કે અન્ય વસ્તુઓ સારી લાગેજ નહી એના વીનાનું જે કંઇ છે પછી તે ગમે તેવું હોય તો પણ શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રમાણે તે કાગડાનું તીર્થ ગણાય

દયારામ જયન્તી—ડભોઈ

(તા ૭—૯—૨૬)

ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશી—ને બુધવાર તા૦ ૭ મીએ—રાત્રે પુસ્ત કાલયમા ડભોઇમા ભક્ત કવિ દયારામના ગુણાનુવાદ ગાવાનો સમા રભ રા રા ત્ર્યબકલાલ નર્મદાશકર દવે બી એ એલ એલ બી ના અધ્યક્ષપદે ભરાયો હતો કવિવરની પ્રતિકૃતિને સુંદર આસન ઉપર પુષ્પહારથી વિભૂષિત કરી ગોઠવી હતી

મહેતા શકરલાલે સમારભનો ઉદ્દેશ અને કવિશ્રીનો પરિચય કરાવતા જણાવ્યુ કે કવિશ્રીના પ્રેમરસ અને મીઠાશવાળા કાવ્યોનો નાદ ગુજરાતમા ચાલુ હશે ત્યા સુધી તેમની તો અમરતાજ છે અને તે ગુજરાતી ભાષા ચાલુ હશે ત્યા સુધી વિસરી શકાશે નહિજ દયા-રામભાઇના અણમુલા કાવ્યોમા ઇશ્વર ગુણાનુવાદ સિવાય બીજો અનુભવ થઈ શકતો નથી તેઓ શ્રી કૃષ્ણચદ્રના અનન્ય ભક્ત હોઇ વૈષ્ણવ સપ્રદાયના હોવા છતા પણ તેમનામા સર્વદેશીપણું હતુ અને તેથી કરીનેજ તે આખા ગુજરાતમા નહિ પણ ભારતવર્ષની શ્રદ્ધાળુ પ્રજાની યાદગીરીમાથી ખસી શકતા નથી

રા. જેઠાલાલ પડ્યાએ જણાવ્યુ, અજ્ઞાનરૂપી મૂર્છામાથી પ્રજા જેમ જેમ જાગ્રત્ થાય છે તેમ તેમ તે મહાપુરુષોના મરણોત્તરની પૂજા કરવા જાગ્રત્ રહે છે વ્યવહારના સાધનોથી વચ્ચપ્રા-પ્યતાના એ જમાનાના કવિની કૃતિઓએ જે સન્માન મેળવ્યુ છે એ એમની કવિતાના ગુણની અત્યત ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે નીતિ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રદેશમા જે ઉત્તમ ફળો એમણે પકવ્યાં છે તેના આ

સ્વાદથી પ્રજાની આધ્યાત્મિકતા ગુપ્ત હતી ત્યાં પ્રકટી છે. કૃષ્ણભક્તિનો એમનો દ્રઢાગ્રહ એમની કૃતિઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રંગે છે પ્રતિભા ઉપરાંત ગાયનકલામાં નિપુણતા અને વાદ્ય વિશારદતા એમને સર્વલોકપ્રિય અને મોહક બનાવી રહ્યા હતાં.

પછી કવિવરના શિષ્યમંડળના અવશેષ રા. છગનલાલ જોષીએ કવિની કૃતિઓમાંથી પ્રસંગોચિત અવતરણો ટાંકી કવિમાન્ય સિદ્ધાંતોને પ્રતિપાદિત કરતું ભાષણ કર્યું હતું અને કવિનાં પદો કંઠસ્થ હોવાથી ગ્મનો ઓર જમાવ કર્યો હતો. એઓશ્રીએ જણાવ્યું કે એકાદશી સહ દ્વાદશીના વામનાવતારના હસ્તિયોગમાં કવિશ્રીનો જન્મ થયો હતો. મૂળમાં સિંચન કરવાથી સમગ્ર વૃક્ષને પોષણ મળે છે, સુંદર ઉદાહરણે લઇએ, વેદ પુરાણ-ઉપનિષદ જે પરમાત્માના ગુણ ગાતાં અકળાઇ જાય છે એવા અપ્રમેય શકિતવાળા મૂળભૂત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિમાત્ર સાર સર્વસ્વ છે એમ માનતા ભક્તિકવિ દયારામે શ્રી કૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ ગાવામાં જીવન વ્યતીત કર્યું છે, એમ સાબીત કરવા "એક હરિને આરાધો મના રે" એ પદ ગાઇને સમજાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત સમર્થનમાં "એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ સ્વામી બીજો" ગાઇ સમજાવ્યું હતું. સાથે સાથે સમાન ભાવપોષક અન્ય ભાષાના પદોમાંથી પણ ઉતારા કર્યા હતા.

મહાપુરુષના માહાત્મ્યનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કરતા એમણે કહ્યું કે સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પટરાણી યમુનાજીની યોગ્યતા ગંગાદિ સર્વ કરતા અધિક છે ભક્તિ રસના રસઠાટણા સર્વ આનંદ પ્રસરાવે એ શુભ હેતુથી કવિશ્રીએ કુલ બાર ભાષામાં પદો રચ્યા છે છતાં ખુબી એ છે કે ભાષા દ્રષ્ટિએ પ્રત્યેક પદ દોષરહિત છે

એટલુંજ નહિ પણ ગુણાન્વિત છે. એમણે એ બારે ભાષાના શબ્દ-પ્રયોગવાળો નીચેનો દુહો ગાયો હતો

"ગિરિધર સુનો પ્રાણ, તુહિ મામનડા પ્યારા,
માદર પિદર બિરાદર, દુશ્મન ખલ્ક બિમારા.
મોટા મુચી બિનિપુ, સ્વામી તિકડે ઠાર
જાની ઝારકિ પીર મનોરથ પૂર્ણ મારા
નંકો કોણાચા પ્રેમ, હરિ વૈત્વમેવ સ્વામી નિરંતર.
નંદ મહેરકો પુતવા દયા પ્રભુ, થારીદાસી મારે કાઈડર.

આમ દયારામ સાગર જેવા છે અને ધર્મ કરતા કરતા એમણે સહુ માહિત્યોને વિશેષ કરીને ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે એ પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર છે એ ઋણ કદાપિ ફિટી શકે તેમ નથી. છતા એમના પ્રત્યેની ભક્તિથી એમના શિક્ષણથી આપણે ભક્તિરસનો આસ્વાદ લેવો જોઈએ

પછી સાહિત્યભૂષણ શાસ્ત્રી મગનલાલે જણાવ્યું કે કવિવરે સમસ્ત ભારતવર્ષને વિવિધ ભાષામા અનુપમ પદો રચીને ઋણી બનાવ્યુ છે. એ પદોમા આત્મકલ્યાણના અતુપરી સિદ્ધાન્તો પુષ્ટિસંપ્રદાયના છે, જેની ખરી સમજ માટે એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક અગ્નિના અવતાર પ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની જીવનકળાનો પરિચય આવશ્યક છે નાના પ્રકારના જીવ એ અંગારામાથી ઝરતા તણખા સમાન છે એ જીવોમા ઈશ્વરને આનંદાશનો તિરોભાવ થવાથી પ્રભુત્વ કમી થાય છે, એ તિરોભાવ આનંદાશનુ પુનરુત્થ કરનાર ઇશ્વરના થાય છે પ્રભુ-કૃપા ભક્તિથી થાય છે, ભક્તિ સતસમાગમથી થાય છે આપણા

કવિશ્રીને આરંભમાં સંતસમાગમ થયો તે ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો છે. ભટ્ટજી એ મહાન્ સંત હતા, મર્મજ્ઞ પંડિત હતા, વેદાજ્ઞાનું પાલન જે યુગમાં નિ:સંશય પણે થતું હતું તે સત્ય યુગના અભાવે કરી લોક શંકાશીલ, અશ્રદ્ધાળુ, તર્કવિતર્ક કરનારા શુભ હેતુથી તથા ઇશ્વરનું યથાસ્થિત જ્ઞાન લોપ ન પામે એ પરહિતચિન્તાથી ભગવાન વ્યાસ મહર્ષિએ **બ્રહ્મસૂત્ર**ની રચના કરી, તે ઉપર સમર્થ આચાર્યવર્યોએ યથાદષ્ટિ ભાષ્યો લખ્યા; અને તેમાંનું એક મુખ્ય તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું **અણુભાષ્ય**, અને તેવા મહાન્ ગ્રંથ ઉપર એક સમર્થ **પ્રદીપ** નામની ટીકાના કર્તા ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હતા, એમનો સમાગમ કવિશ્રીને તેનતલાવ આગળ થયો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યની નમ્રતા દયારામમાં ઉતરી છે તેનો પુરાવો એ છે કે આચાર્ય શ્રી પોતાના પ્રત્યેક ગ્રન્થને અંતે **श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य** લખે છે તેમ પ્રમાણે દયારામ પણ "દાસદયો" એમ કરીને લખે છે. આચાર્ય શ્રીના ઉપદેશ પરત્વે કહેતાં જણાવ્યું કે ભાષા સર્વત્ર આક્ષેપ વિનાની છે અને જે કઇ કર્યું હોય તો જ્ઞાન–કર્મ–ઉપાસના એ ત્રણેની પ્રક્રિયા કરીને ત્રણેનાં લક્ષણો બાધ્યાં છે. **कर्मनिष्ठा तदाज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ।** એ ચિત્તપ્રસાદનો દાખલો બળતી મિથિલા ને અપૂર્વ શાંતિથી જોતા જનક રાજાનો છે. **ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया यदा सर्वज्ञतां व्रजेत् ।** અને **भक्तिनिष्ठा तदाज्ञेया यदा कृष्णःप्रसीदति ।** કૃષ્ણભક્તિનો ઉદાહરણમાં ગોપિકાઓના ભક્તિરસનો ઉલ્લેખ કરી કૃષ્ણભક્તિદ્વારા **रसो वै सः** નું જ્ઞાન પામી **सस्सर्वान् कामान् समश्नुते विपश्चिता ब्रह्मणा सह** એ વિધિવાક્ય નો અનુભવ કરી ગોપીઓ ઉપર કૃષ્ણનો કેમ અનુગ્રહ થયો છે, એમ સમજાવ્યું હતું પછી ભક્તના મર્મ ગુણ કવિ દયારામમા હતા એમ જણાવી રામભક્તિનાં પદો

કૃષ્ણભક્તિનાં પદો તરીકે કવિએ કેવી કુશળતાથી સમજાવ્યા એ બતાવી કવિને માટે અહોભાવ જાગ્રત કર્યો હતો. સર્વ વિભૂતિઓએ ભક્તિજ ગાઇ છે ભેદ એટલોજ છે કે વૃત્તિભેદથી ભક્તિભાજનતા સ્વરૂપની કલ્પનામાં ભેદ છે. આજકાલ ભકતની દૃષ્ટિ નથી, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિ ખુલ્લી છે એટલે દયારામને ભક્ત કરતા સાહિત્યકાર તરીકે આપણે ઓળખતા થયા છીએ એ કસોટીએ પણ કવિનુ લાલિત્ય, રસ, જ્ઞાન, અલંકાર યોજના છન્દો બદલતા આદિથી સાહિત્ય -ઉર્મિ અંકાઈ ચુકી છે, ઉપરાંત કવિશ્રીની કલાભિજ્ઞતા, ગુણજ્ઞતા, તથા ઉદારતાના ઉદાહરણ આપતા સાધુને સવર્ણ કહીનુ ઉપમાન કરવાવાળા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો મહાન્ પુરુષોના વચન સર્વથા પ્રમાણ, આચરણ કવચિત્ પ્રમાણ છે, સદ્ગુણ માત્ર ઇશ્વરનો ગુણ છે. એમ કહી કવિની કેમ પૂજા કરવી એ સમજાવ્યુ હતુ. પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુનો દુરુપયોગ એ પાપ છે, તો પછી પ્રભુને અર્પણ કરેલા દેહથી પાપાચરણ કરવુ એ અધમ છે, એમ જણાવી કવિશ્રી જાતે તીર્થ હતા, તેમના ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશના તીર્થાટનથી સમગ્ર દેશ પવિત્ર બન્યો છે તો પછી દર્ભાવતીની યોગ્યતાની શી વાત ? દર્ભાવતીએ એવા પરમ ભક્તની જયન્તી ઉજવી ભક્તિના આંદોલનોને ગતિમાન કરવા એ ઉચિતજ છે

પછી પ્રમુખે રસદૃષ્ટિએ દયારામના કાવ્યો ઉત્તમપ્રતિના છે, એમ જણાવ્યુ એ ઉત્તમત્તાના સ્મરણો રૂપી ગુણપૂજા, સાહિત્યપૂજાવા સરસ્વતી પુજા સરસ્વતીમંદિરમા થાય એ વિશેષ આનંદનુ કારણ છે જ્ઞાન, ઉપાસના અને ભક્તિ, સત્ય દ્વાપર, ત્રેતા અને કલિયુગમા અનુક્રમે મોક્ષસાધનો છે એમ જણાવી યોગી, સિદ્ધ તપસ્વી વગેરે

કરતા ભક્તની શ્રેષ્ઠતા અગ્રથિત છે એમ સાબીત કરતાં કહ્યું કે જ્યારે બીજા બધા પોતાની જાતને તારે, ત્યારે ભક્ત તો જાતે તરી અન્યને તારે છે દયારામની વિશિષ્ટતા એ છે કે સિદ્ધાંતસ્થાપન દૃષ્ટાંતના બાહુલ્યથી સરળ બનાવી દે છે સાહિત્યપ્રદેશમા વીરક્ષેત્રને પ્રેમાનંદે અમર કર્યું તો દર્ભાવતીને દયારામે અમર કર્યું છે એ અમૃત પીનાર દર્ભાવતીના નાગરિકો આજ દયારામને સન્માને છે, એ આનંદનુ કારણ છે. 'ગુજરાતી' તા ૨૫-૯-૨૭

ભકતકવિ દયારામ જયન્તી.

માધવબાગમાં મળેલી સભા.

ગુજરાતના વૈષ્ણવ ભક્ત કવિશ્રી દયારામની ૧૫૧ મી જયન્તી ઉજવવા શ્રીવૈષ્ણવ પરિષદ્ અને વિવેકાનંદે સાહિત્ય સભા તરફથી એક જાહેર સભા માધવબાગમા ૧૯૨૭ સપ્ટેમ્બર બુધવાર તા૦ ૭ મીએ શ્રી નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર સોલીસીટરના પ્રમુખપદે મળી હતી શરૂઆતમા શ્રીયુત અંબાલાલ બુ જાની શ્રીયુત ચંદ્રનકર પંડયા તથા પરશુભાઇ શર્માએ કવિશ્રીના જીવન સબંધી ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યુ હતુ કે કવિશ્રીનુ જીવન નીતિમય હતુ અને તેઓશ્રી કૃષ્ણચંદ્રના અનન્ય ભક્ત હતા. અને પ્રમુખ શ્રી રા નગીનદાસ ત્રિ માસ્તરે એ પ્રસ્તાવમા કવિશ્રી દયારામના જીવન અને કથન વિષે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે છે.

ગુજરાતમાં કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની મસ્તીએ ત્રણ પ્રતિભાશાળી કવિઓનુ કાવ્ય સાહિત્ય રચ્યુ છે શિવમાર્ગમા જેમ ગાભીર્ય અને ક્વચિત્ રૌદ્રતા પ્રધાન છે તેમ વૈષ્ણવ સપ્રદાયના લક્ષણો પ્રેમ ને ભક્તિ છે આ લક્ષણોને પરિણામે તેનાથી પોષણ પામતા સાહિત્યમા સૌંદર્ય, લાલિત્ય અને વિનાસ તરવરી રહે છે ભક્ત કવિ દયારામનુ જીવન અને તેમના કાવ્યો આ વાતની શાખ પૂરે છે ડભોઇમા જન્મ પામી કવિની બાલ્યાવસ્થા નર્મદા તીરે, અને વિલાસી વાતાવરણવાળા ચાણોદના પ્રદેશમાં થઈ હતી જન્મથીજ પરમ ભક્તિમય વૃત્તિવાળા કવિને કૃષ્ણની ભક્તિની લેહ એટની બધી લાગી ગઇ હતી કે પોતાને ગોપીરૂપ ગણીને કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા. આ લેહે એમના હૃદયને ઉજ્જ્વાવી, કાવ્યદ્વારા વહાવ્યુ અને ગુજગતને અનુપમ ગરબીઓ, પદો, અને કાવ્યોની ચિરસ્મરણીય લ્હાણ આપી દયારામ ભાઇ કવિ હતા કે ભક્ત, એ સબધમા હુ તો એમ કહી શકુ કે દયારામભાઈ ભક્ત હતા અને એ ભક્તિનો તનમનાટ એમનામા એટલો બધો હતો કે તે કાવ્યરૂપે સ્ફુરી રહ્યો શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સબધે જેમ તેના બાહ્યરૂપે પ્રેમવિલાસમય મનાતા બાળ-જીવન સબધે કોઇ કોઇ ટીકા કરે છે તેમ તેના ભક્તો માટે વિશેષે કરીને તેની ભક્તિથી પ્રેરાયના કવિઓ સબધમા પણ એમ બન્યુ છે અને દયારામભાઇના જીવન સબધે સારી નરસી અનેક વાતો કેહેવાઈ છે. કવિના કાવ્યને-કવિની કૃતિઓને, જો તેમના જીવનની ચારિત્રની આરસી રૂપ ગણીએ તો રા અબાલાલભાઇએ કહ્યું છે તેમ કવિનુ જીવન દૂષિત હતું એમ માની શકાયજ નહિ. કવિના ભક્તોએ અનેક માર્ગે સિદ્ધ કરી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આવા કાવ્યો

રચનાર કવિ દોષવાન્ હોયજ નહી આ વિવાદથી ભરપૂર વાતને ચર્ચી અને તેના પર નિર્ણય બાધવો એ મને તો નિષ્ફળ લાગે છે કવિઓના અક્ષર દેહની ચર્ચા, ભાવિ કાળની પ્રજાઓને ઉચિત છે, તેમના સ્થૂળ દેહના ચારિત્રોની વાતો એમની સાથે વિરામે છે તેમના જ્ઞાનોરૂપ તેમનો અક્ષરદેહજ આપણે તો આલેખવાનો રહે છે, અને તેમ કરતા કવિની પરમ ભક્તિ જ આપણી સામે ખડી થઈ જાય છે

દયારામભાઇનુ કવિ તરીકેનું સ્વરૂપ તપાસતા કેટલીક વિગતો આપીને રા નગીનદાસે જણાવ્યુ કે કવિને સર્વ કૃતિઓમા (human interest) નુ ચિત્ર પ્રધાન હોઇનેજ કવિએ ગુજરાતનુ હૃદય જીતી લીધુ હતુ કવિની ગરબીઓ, ગુજરાતમા, ઠેકેઠેક ગવાતી હતી, કવિની વાણીની મોહનીએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓને કૃષ્ણની વાસળી એ ગોપીઓને ઘેલી બનાવી હતી તેમ ઘેલી બનાવી હતી, તેનુ કારણ પણ તેમની ગરબીઓમા દસ્યમાન થતા સ્ત્રી હૃદયના ભાવોના આલેખનના કારણેજ હતુ પાડિત્ય કદી હૃદયને વશ નથી કરતુ હૃદયજ હૃદયને વશ કરે છે, કવિના કાવ્યોની વિજયપતાકા પણ તેજ કારણે ફરકી રહે છે કવિના Lyrics ગુજરાતી સાહિત્યમા અમર રહેશે અને કોઇ કોઇ તો કોઈ પ્રજાના સાહિત્યની બરોબરી કરે તેવા પ્રતિભાશાળી છે કવિ બહુશ્રુત હતા અને હિંદુસ્થાનની, વ્રજ અને મરાઠી ભાષામા એમણે બહુ સુદર અને વિસ્તીર્ણ ગ્રંથો રચ્યા છે આવા કવિની જયન્તી ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે જોઇએ જેથી છેલ્લા યુગનો આ મહાકવિ આપણા હૃદયમાથી વિસરાઇ નહિ જાય

બાદ કવિશ્રીના થોડાક પદો ગવાયા અને સભા વિસર્જન થઈ.

'ગુજરાતી' તા ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અકમાથી

—

દયારામ જયંતી.

(તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ને વાર બુધવાર અમદાવાદની વૈષ્ણવ મહાસભાએ ઉજવેલી જયતીનો હેવાલ)

અત્રેની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સભા તરફથી પ્રેમાભાઇ હોલમા રા ડાહ્યાભાઇ પિતામ્બરદાસ દેરાસરીના પ્રમુખપદ નીચે ભક્તકવિ દયારામની જયતી ઉજવાઇ હતી સભામા ભાષણો ઉપરાત સગીતનો પ્રબધ પણ કરવામા આ ો હતો અને સભામા ગાવાના દયારામ કાવ્યમાના કેટલાક ચુટીને છપાવેલાં પદો વહેચવામા આવ્યા હતા

રા દેરાસરી માટે રીતસર દરખાસ્ત અને અનુમોદન થયા બાદ તેમણે પ્રમુખપદ લીધા પછી શાસ્ત્રીજી વસતરામે શરૂઆત કરતાં જણાવ્યુ હતુ કે, આજ અત્રે પમી દયારામની જયતી ઉજવાય છે આ જયતી ભક્ત તરીકે અને કવિ તરીકે બન્ને દષ્ટિથી ઉજવાય છે. બાદ તેમણે શેષ મહેશ વિધિ શ્રુતિ શારદા એ પદ ગાયુ હતુ

રા જેઠાલાલ ગો શાહનુ ભાષણ

બા૰ મો જેઠાલાલ શાહે કવિ દયારામભાઇના જીવનચરિત્ર વિષે બોલતા જણા યુ કે કવિશ્રી વિષે ઘણાઓએ લખ્યું છે પણ તેમા પ્રામાણિક અને વિશ્વસનીય પુસ્તક છપાવનાર ડભોઇવાળા નારાયણદાસ છે કવિ દયારામનો જન્મ બાળપણ અભ્યાસ, ભક્તિની લ્હે લાગવી, ઈત્યાદિ બાબતો વિષે વિવેચન કરીને તેમણે જણા યુ કે દયારામનું

જીવન પ્રભુમય હતુ તેમની કવિતાઓમા તેઓ સસ્કૃત કાવ્યકારોએ આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે રચના કરતા પણ તેમા ખાસ વિશિષ્ટતા ભક્તિની હતી ભક્તિ એજ એમના કાવ્યનો પ્રાણ હતો ભક્તિરસજ અનેક પ્રવાહે તેમની કવિતા વાડીમા રેલી રહ્યો છે અને તેને ફળદ્રૂપ બનાવે છે મમ્મટ શબ્દ અને અર્થને કાવ્યનો આત્મા માને છે વિશ્વનાથ રસને આત્મા ગણે છે જગન્નાથ રમણીયતાની અપેક્ષા રાખે છે આનદવર્ધનાચાર્ય ધ્વનિ તત્ત્વ ઇચ્છે છે, પણ દયાગમે આ સર્વ તત્ત્વો પ્રભુમાજ વટાવ્યા છે એમનો શબ્દ, અર્થ, રસ, અગરધ્વનિ જે કહો તે રસાત્મક કૃષ્ણ છે અને તેમના ગુણગાન તેજ નામ કાવ્ય જે કાવ્યમા પ્રભુના ગુણ ગાન હોય નહિ અગર જેમા રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વિષે કઇ પણ કહેવામા આવ્યુ હોય નહિ તે કાવ્યજ નથી એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી અને તે માન્યતા પ્રમાણેજ તેમણે પોતાના કાવ્યો લખ્યા છે નરસિંહ મીરા સુરદાસ વગેરે ભક્ત કવિઓની આજ માન્યતા હતી આથી આપણી અત્યારની કવિતાની ભાવના પ્રમાણે આપણે તેમના કાવ્યોનુ મૂલ્ય આકી શકીએ નહિ ઇશ્વરજ તેમની આગળ મુખ્ય તત્ત્વ હોવાથી, રાષ્ટ્ર, સમાજ, પ્રકૃતિ તથા વ્યક્તિઓ તેમને ગૌણ રૂપ હતા તેથી તે વિષે તેમણે કવિતા સર્જી નથી આથી એમ માનવાનુ નથી કે તેમની કવિતામા તેટલી ન્યૂનતા છે કવિદયાગમે પ્રભુને રમણીય અને રસમય કહીને પ્રભુના નામ વિનાના કાવ્યની કીમતજ મહત્તા નથી એમ સિદ્ધ કર્યું તેમના વિચારો અને લેખન સર્વસ્વ તેમણે ઇશ્વરને સમર્પિત કરેલા હતા તેમણે પુષ્કળ સાહિત્ય લખ્યુ છે તેઓ સાક્ષર હતા અને મારવાડી વ્રજ, પજાબી ઇત્યાદિ ભાષાઓમા પણ તેમણે કાવ્યો લખ્યાથી તેમની કીર્તિ ઉત્તર હિંદમા પ્રસરી છે આપણા ભાવના

કવિઓ બધી ભાષામાં લખતા નથી. રવીંદ્રનાથ ટાગોર જેવાઓ જો બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી આપણને પોતાના મૂળ વિચારો આપણી ભાષાઓ દ્વારા આપે તો કેવું સારૂં ? દુર્ભાગ્યે તેમ નથી !

બાદ શાસ્ત્રીજીએ કવિ દયારામનું " ચિત્ત તું શિદને ચિંતા કરે " એ કીર્તન ગાયું હતું.

શ્રીનગીનદાસ સંઘવી.

બાદ શ્રી. નગીનદાસ સંઘવીએ કવિ દયારામ વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે, શૃંગાર રસને રસરાજ કહ્યો છે. તેનું સ્વરૂપ ઘનશ્યામ તેની સાક્ષાત્ મૂર્તિ વિષ્ણુ અને તેના અધિષ્ઠાતા પણ શ્રીવિષ્ણુ છે. જેટલાં કાવ્યો, રાગો, રાગિણીઓ વગેરે છે તે બધી ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિઓ છે. એમ સંસ્કૃત ટીકાકારો કહે છે. રસો વૈ સઃ એ સચ્ચિદાનંદ વિષ્ણુ છે; તેથી વિષ્ણુના ભક્તો કવિ સમ્રાટ થયા છે. કવિ જયદેવ જેનાં કાવ્યો સાંભળી તેની મરેલી પત્ની જીવતી થઈ તે કવિની વિષ્ણુ ભક્તિનો પ્રભાવ. આવીજ રીતે દયારામ વિષ્ણુભક્ત હતા તેથી તેઓ કવિ સમ્રાટ કહ્યા છે. દયારામનાં કાવ્યોના અનર્થ કરીને પરસ્પર લડાવી મારવાના અને વૈમનસ્ય વધારવાના યત્નો થાય છે, એ બ્યાજબી નથી.

બાદ શાસ્ત્રીજીએ " શ્યામ સેવીએ રે ગોવિંદ ગાઇએ રે, કોરી કથનીથી શું થાય ?" એ પદ ગાયું હતું.

સલુણી વાણી

બાદ વૈદરાજ જગન્નાથજીએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, દયારામ કવિ નહતા પણ ભક્ત કવિ હતા એવું કહેવાયું છે તે સાચું

છે વાણીના બે પ્રકાર હોય છે સગુણી વાણી અને અગુણી વાણી, જે ભગવાનનો સબંધ કરી આપે તે સગુણી અને જે કેવળ સાહિત્યજ આપે અને ઇશ્વરનો વિચાર ન આપે તે અગુણી કવિ દયારામની વાણી પહેલી શ્રેણીની હતી તેઓ અનુકરણ કરવા જેવા મહાન કવિ હતા

બાદ શાસ્ત્રીજીએ ઉદ્ધવજી વિચારોરે અતર આપવુ એ પદ ગાયુ હતુ

કવિ નાનાલાલ

બાદ કવિ નાનાલાલે તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે ઉઠતા આજની જયતીમા પોતે ક્યા કારણે હાજરી આપી હતી તે જણાવતા કહ્યુ હતુ કે, દયારામ પ્રત્યે તેમને ખાસ માન છે તેના કારણો નીચે મુજબ છે—પ્રથમ તો એ કે કોમળમા કોમળ ગુજરાતી ભાષા લખનાર સર્વોત્તમ કવિ હુ તેમને ગણુ છુ નરસિંહ મહેતા અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાકેટલાક કવિઓએ પણ કોમળ ભાષા લખી છે કવિ પ્રેમાનદ શામળ અખો ઇત્યાદિની ભાષાઓ કરતા પણ ગુજરાતી ભાષાનુ વણાટ પોત કુમાશ સુકુમારતા કેવળ દયારામમા જણાય છે દયારામને ગુજરાતી ભાષાનુ એક વિશિષ્ટ અગ પરમ સ્વરૂપમા દર્શાવનાર કવિ તરીકે ગણુ છુ દયારામ મારે મન Last of the ancientes દયારામનુ મૃત્યુ ૧૮૫૨ મા થયુ અને નવા યુગનો ઉદય ૧૮૫૦-૫૨ ની આસપાસ થયો એટલે જુના મહાન યુગના અસ્ત થતા તારા તેજસ્વી-તારના તરીકે હુ તેમને જોઉ છુ

દયારામના જીવનની એક વાર્તા એ છે કે, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અષ્ટ કવિઓમા મહાન્ કવિ પ્રેમાનદ સ્વામી જેઓ પોતાને

પ્રેમ સખી કહેતા તેમને દયાગમનો (દયા સખી નો) વડોદરામા મેળાપ થયો હતો. એ બેનો જે વાર્તાનાપ થયો હતો તે જાણવામા હોત તો કેવુ સારૂ થાત ?

કવિતાના ૯ રસ છે. ભક્ત કવિઓનો ૧૦ મો પાયો તે પ્રેમ લક્ષણાભક્તિ. નવે રસથી પર અને એ સૌની ઉપર અજબ્ પ્રકારની ચાદની ઢાળતો તે પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિરસ. અને શૃગાર કહેવો એ ભૂલ છે તે કયાક શૃગારમાં જાય છે પણ એના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમા તે શૃગારરસ નથી તેની **પરમ કોટીને શૃંગાર કહેવો એ સંન્યાસીને શૃંગારી કહેવા બરાબર છે.**

કાપાયધારી બ્રહ્માનદ અને પ્રેમાનદ સ્વામીને શૃંગારી કહેવાય ? હું તો ના કહું એમણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ રસ પાયો છે.

પ્રેમ અને શગાર રસ વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે, અતરની ભાવના સ્થૂલમા ઉતારે તે શૃગાર રસ અને હૃદયના ભાવ જે ઉચે લઇ જાય તે પ્રેમરસ પ્રેમની પાંખો આત્માને ઉચે લઇ જાય છે, શૃગાર નીચે લાવે છે વૈષ્ણવી કવિઓને શૃગારી કહેવાની પ્રથા આપણે ત્યા પડી ગઇ છે કેટલીક વાર તેઓ શૃગારમા ઉતરી પડયા છે પણ જો કોઇ કવિતાની સર્વોત્કૃષ્ટતા માપશે તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમા જ પરિણમશે અને તેને હું શૃગારી ન કહુ

બ્રહ્માનદ સ્વામી પૂર્વે બારોટ હતા એમના ચાબખાઓ શિષ્ટ, ઓછા કિલષ્ટ અને બોધક છે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના કવિઓ બ્રહ્માનદ, પ્રેમાનદ, નિષ્કુળાનદ જ્યારે પ્રેમભક્તિના ગીત ગાય ત્યારે તે શૃગાર રસ ગાય છે, એવુ કહો એ હુ ન માનુ કૃષ્ણભક્તિ ઘણી વગોવાય છે તેમ આ એક વગોણુ છે. તે વગોણુ સાહિત્યમાથી જેમ દૂર થાય તેમ સારૂં

ભરતખડમા કૃષ્ણ અવતાર સયોજ ન હોત તો ? દ્વારિકા વૃદાવન, મથુરા, શ્રીનાથ, એ સિવાયનુ ભારત વર્ષ કેવુ હોય ?

દક્ષિણ બગાળા, ગુજરાત એ બધાના સાહિત્યમાથી કૃષ્ણનુ સાહિત્ય કાઢી નાખો. જયદેવ અને બીજા વૈષ્ણવી કવિઓને બગાળીમાથી દૂર કરો, વિઠોબા, તુકારામ એમને દક્ષિણીમાથી દૂર મૂકો, તો કેવુ સાહિત્ય રહેશે ?

ભગવદ્ગીતા જેવુ શાસ્ત્ર આપણને નથી મળ્યુ એમ કલ્પી શકશો ? કેવળ ઇતિહાસની દષ્ટિએ ભારતખડમા શ્રીકૃષ્ણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તે ભૂસવો એ શુ શક્ય છે ? નહી એ ભૂસવો અશક્યજ છે

રાજસૂય યજ્ઞમા કૃષ્ણ શિષ્ટાઇની પૂજા થઇ ત્યારથી દયારામ સુધી પ્રાતીય સાહિત્યમાથી કૃષ્ણને દૂર કરો, તો તેમને શુ પ્રાપ્ત થશે ?

" ઇતિહાસની દષ્ટિએ ભારતવર્ષમા કૃષ્ણ " એ સવાલ આપ ફરી ફરીને વિચારજો આપને કૃષ્ણ વિનાનુ સાહિત્ય કે ભારત કેવુ લાગે છે ?

" કનૈયા બિન ગુન ગાના કયા ? "

કુરુક્ષેત્રનો મહાનાયક શ્રીકૃષ્ણ હતો આજે પણ ભરતખડનો મહાનાયક શ્રીવિષ્ણુ છે

પ્રમુખનો ઉપસહાર.

બાદ પ્રમુખ રા ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીએ નીચે મુજબ ઉપસહાર કર્યો હતો

કવિની ઓળખાણની જરૂર છે ?

દયા પ્રિતમ–દયારામભાઇ નાગર કવિ વૈષ્ણવ–ભક્ત શિરોમણી વાચનાર અને સાભળનારને રસરૂપી આનદ સાગરમાં તરબોળ કરી

દેનાર કવિનું ઓળખાણુ કરાવવુ એ સૂર્યને દેખાડવાને મશાલ ધરવા જેવુ છે તેમજ કવિશ્રીની હકીકતો, એ ક્યા જનમ્યા હતા, ક્યારે અને કેવી રીતે માબાપ વગરના થયા હતા ક્યા ઉછર્યા હતા, નાનપણ કેવી રીતે વ્યતીત કર્યું હતુ, કેવા સંયોગોમા કવિ થયા, યાત્રાઓ કરી એ બધી હકીકત જનસમૂહમા એટની તો જાણીતી છે કે એનું પિષ્ટ પેષણ કરવુ કેવળ જરૂર વગરનું છે

ઘણુ કહ્યા પછી કાંઈ બાકી ન રહેવા જેવા સંયોગોમાં શુ કહુ ?

છતા વક્તાઓએ કવિજીવનની યાદી આજે તાજી કરી છે જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી કવિ જીવનની સમાલોચના કરીને કવિશ્રીનુ ઘણુ થોડુ ઘણુ એ કેંચુ છે આવી વસ્તુસ્થિતિમા હુ માત્ર આટલુંજ કુ કે 'તમે બધા ગૃહસ્થોએ કહેવાનુ બધુ કહ્યુ છે એટલે મારે માટે કશુ બાકી ન રહેતા હું આટલો ઇશારો માત્ર કરીને બેસી જવાની આજ્ઞા માગુ છુ ' તો એ ચાલે એમ છે. છતા પ્રથાને અનુસરીને મારે બે બોલ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે એટલે હુ દયારામભાઈના વિશાળ સાહિત્ય સાગરને અંગે તો નહિ પણ તેના કોઇ કોઇ અંશને લઇને સહજ બોલીશ

દયારામભાઇ અને તેમની કૃતિઓની ટુંકી વ્યાખ્યા.

" પ્રેમભક્તિ. "

ગમાયણ ભાગવત, ગીતા વગેરેને માટે જેમ એક શ્લોકી, ચતુશ્લોકી જેવી ગોઠવણ છે તેવીજ ગોઠવણ જો દયારામભાઇ અને એમના અક્ષરદેહની કરવા ધારીએ તો માત્ર એકજ શબ્દથી બની શકે એમ છે તે શબ્દ તે 'પ્રેમભક્તિ' છે એ સુંદર શબ્દમા એ ભક્તિશિરોમણિનુ જીવન તેમજ કૃતિઓનો સમાસ થઇ જાય છે.

'રસિકવલ્લભ' અને સ્વ. ગોવર્ધનરામ.

દયારામભાઇના કાવ્યમાંથી માત્ર એમનુ " રસિક વલ્લભ " વાંચતાં કવિશ્રીની માન્યતાનો અને તેમના ભક્તિમય હૃદયનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કારનુ લંબાણથી વિવેચન કરવાની માથા કૂટમા ન ઉતરતાં હું શ્રોતાજનોને સ્વ. ગોવરધનરામનુ ' દયારામનો અક્ષરદેહ ' નામે નાનુ પુસ્તક વાંચવાની વિનતિ કરીશ. કવિ હૃદય સમજવા આરૂ એ નાનુ પુસ્તક ખરેખાત અણમૂલુ છે. એના લક્ષ પૂર્વક વાચનથી પ્રતીતિ થશે કે દયારામભાઇનો શૃંગાર ઉઘાડો કહેવાતો શૃગાર માત્ર રૂપકરૂપે સર્વ વ્યાપક સર્વ શક્તિમાન અને આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા કૃષ્ણચંદ્રના ભક્તના હૂલામણાં જ માત્ર છે.

કોણ જાણે કેમ પણ પરંપરાથી આપણા ઋષિયો, શાસ્ત્રકારો, કવિઓ અને ભક્ત કવિઓ ધર્મ જેવા ગહન વિષયો પણ લૌકિક શૃગારની પરિભાષામાં વર્ણવે છે. ધર્મ રહસ્ય ન મમજનાર અને ધર્મ દ્વેષીઓ આવાં રૂપકો ન સમજીને લૌકિક શૃગારનો ગલેફ ભેદી શકતા નથી. માત્ર ધર્મ જીજ્ઞાસુ અને વિવેકીજન એ વેષ્ટનને દૂર કરી તેની નીચે રહેલો શુદ્ધ ભક્તિનો શૃગાર અનુભવે છે.

રહસ્ય ન જાણનારા અને શુદ્ધાઇનો ડોળ કરનારા કલુષિત મનમાં લૌકિક શૃગારની પરિભાષાથી કલુષિત અનુમાન જ દોરે છે. પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ કોણ છે ? આપણા નાનાલાલ કવિની એક લિટી સાંભરે છે —

" બતાવો કોઇ જેના આત્માની પાંખડીએ કદીએ ફૂલ્કી ન હોય અનિષ્ટના અનિલથી, "

નિષ્પાપ કોણ છે?

તેમજ ઈંગ્લીશ કવિ શેલીની લિટીઓનુ સ્મરણ થાય છે એ લિટીઓ યાદ આવતી નથી પણ સારાશ યાદ આવે છે કવિ કહે છે કે જેણે મનમા, વાચા કે કર્મણા કશુ અનુચિત, કશુ પાપ અગર કોઈનો દ્વેષ ધરાધરો ન કર્યો હોય એવો કોઇ હોય તે હાથ ઉંચો કરે હુ એને ઈશ્વર હોયની શુ એમ પૂછશ દયારામભાઇના કાવ્યની સમીક્ષા કરતા તેમની શૈલી તેમનુ જીવન કલંકિત હતુ કે નહિ એવો નિરર્થક ઉહાપોહ કરતા શેલીની અને નાનાલાલની આ લિટીઓ મનમા આવવી ઘટે છે

દયારામભાઇના પદ અને ગરબીઓના સ્વરૂપ.

દયારામભાઇના પદો અને ગરબીઓમા અચિંત્યપરુષ તરીકે–મૂળ વસ્તુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ છે તેમા એમણે રસભરેલી વાણીથી ચેતન પૂરીને સ્વરૂપ ખડા કર્યા છે શૃંગાર ભક્તિ વગેરે પૂરી એ સ્વરૂપો આકર્ષક બનાવી દીધા છે

નવ પ્રકારની ભક્તિ અને સપ્રદાયની દશમી પરાભક્તિ.

નવધા ભક્તિ કહેવાય છે સપ્રદાય દશમી પરાભક્તિ ઉમેરે છે એ નવે પ્રકારના જુદી જુદી ગરબીઓમા રૂપજ વર્ણવ્યા છે કેટલાક પદોમા ઐશ્વર વાદીની શ્રદ્ધાથી પ્રભુના દાસરૂપે જ ભક્તિ ભરેલી છે છુટક કાવ્યોમા અવતાર દશાના પ્રસંગો પણ છે ગરબીઓના મોટા ભાગમા પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણ ઉપરનો છનકાઇ જતો પ્રેમ સપ્રદાયની પ્રણાલિકામા થઇ તે નિર્ભર વહે છે પદોમા કાવ્યોમા

કે કેટલી ગરબીઓમા સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્દગાર ક્વચિત જ દેખા દે છે અને જ્યા સહેજસાજ દેખા દે છે ત્યા પણ અન્તે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદ્દગારોમા સમાઇ જાય છે

કવિ જીવન કલ્પિત હતુ ? એને કલ્પિત ગણવુ કે નહિ એની તુલના કરનારને કવિના કહી ગયા એ ઉદ્દગારો ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે 'શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાત પ્રદીપ' નામના પુસ્તકમા કહ્યુ છે કે —

"અલૌકિક શૃગારરસનો પ્રાકૃત વિષયભોગ સાથે સભ્રમ ન કરવો " આ કહેવુ તદ્દન યથાર્થ છે

કવિની શ્રદ્ધા.

કવિની નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા એમના

"નિશ્ચેના મહેલમા વસે મારો વાલમો" એ પદથી સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે

માયામા પચી રહેતુ ભક્તમન પોતાની નિર્બળતા દર્શાવી માયાથી છોડવવા પ્રભુની આજીજી કેવી દીન વાણીથી કરે છે તે એમના

'હરિ હુ શુ કરુ રે મારો માયા ન મૂકે કેડો' એ પદથી આપણે ચક્ષુથી સત્ય કરીએ છીએ

ભગવાનનુ દાસત્વજ પોતાને ઈષ્ટ છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ધરાધરીને લાત મારીને ફકી દઈ માત્ર હરિની "સેવા"નીજ યાચના કરે છે

"માગુ હરિસેવા—હરિસેવા."

બિંજુ દૃષ્ટિબિન્દુ.

હવે કવિની કવિતા બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઇશુ એ સમયમા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વિદ્યા સસ્કૃત દ્વારાજ સપાદન થતા, પણ સામા ન્ય ગૃહસ્થને માટે વ્રજભાષાનો અભ્યાસ આવશ્યક હતો મારા 'માગીના સાહિત્યના દિગ્દર્શનમા' મે આ વાત વિસ્તારી છે ગૃહ સ્થ–સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ ગણાવાને એ ભાષાના અભ્યાસમા કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, માનમજરી, અને કાર્યાર્થમજરી સુંદર શૃગાર અને જસુ રામની રાજનીતિ જેવા ગ્રથોનો અભ્યાસ કરવો પડતો ગમે ત્યારે અને ગમે તેવા સયોગોમા પણ કવિએ અભ્યાસ કર્યો હોવો જ જોઇએ એમ એમની કવિતા ઉપરથી જણાય છે રસ, અલકાર અને નાયકાભેદ એ વિષયો આવા ગ્રથોમા ચરચાયલા છે એ જૂના મહાનુભાવો નાયિકાની ઉમ્મર પરત્વે મુગ્ધા–મધ્યા અને પ્રગલ્ભા, અને બીજા સબધને લઇને સ્વીયા–પરકિયા અને સામાન્યા, એવા ભેદ પાડે છે, તેમજ મનની ભાવનાઓ ધ્યાનમા લઇને નાયિકાઓના ખડિતા, ધીરા, અધીરા ધીરાધીરા, લક્ષિતા મુદિતા જ્યેષ્ટા, કનિષ્ટા અન્ય સભોગ દુખિતા, વાસકસજ્જા પ્રોષિતભર્તૃકા અજ્ઞાતયૌવના, જ્ઞાતયૌવના સ્વયદૂતિકા એવા એવા ઘણા વર્ગો ગોઠવે છે

હવે જો દયારામભાઇની ગરબીઓ લઇએ તો એમની અકેક ગરબી એક તરેહની નાયકાના વર્ણનની જ છે વધારે વિસ્તાર ન કરતા માત્ર એકજ દાખલો આપીશ સસ્કૃત તેમજ ભાષાના ગ્રથોમા અજ્ઞાતયૌવના નાયિકાના દૃષ્ટાત જ્યા જ્યા આપ્યા છે ત્યા ત્યા માત્ર સ્થૂળ દેહના વર્ણન જ હોય છે પણ દયારામભાઇનુ એ નાયિકાનુ દૃષ્ટાત અદ્વિતીય જ છે આપણી ભાષામા એવી એક પણ કવિતા નથી

"ૃ શુ જાણુ જે વ્હાલે મુજમા શુ દીઠુ ?" એમા મનની મુઝવણ અને ભાવનાનુ ચિત્ર ઘણી કુશળતાથી આપ્યુ છે.

આજ દષ્ટિબિદુથી કવિના સમર્થ ગ્રથ સતસૈયાની વાત કરીએ સતસૈયાનો દરેક દોહરો એ જુદા જુદા પુસ્તક રૂપે જ હોય તેમા પણ એક જ દોહરામા જુદા જુદા પ્રકારની નાયિકાનુ નિરૂપણ કર્યુ છે કેટલાક દાખલામા સતસૈયાના એક દોહરાને વિસ્તારીને એક એક ગરબી રચી હોય એમ પણ છે સતસૈયા વિષે એકસ્તા કવિની વ્રજભાષા સબધે ઓનવુ પ્રાપ્ત થાય છે બેશક કવિની વ્રજભાષા ઉત્તમ પ્રકારની નથી પણ એ ભૂલો વખતે લખનારની ગફલતચૂકને લીધે પણ હોય ગમે તેમ પણ એ એક અનોખો ગ્રથ છે ભાષા પરત્વે જે સતસૈયાને માટે કહ્યુ તે ગઝલ વગેરેને પણ લાગુ પડે છે એમ મારો અદના અભિપ્રાય છે.

હવે એકજ વાત કહીશ, કવિ નર્મદાશકરે દયારામભાઇની સેવા કરી છે દયારામ કાવ્ય છપાયા પૂર્વે છૂટક છૂટક નાના પુસ્તકો મળતા તે મને સાભરે છે પણ બધી મળી એટની કવિતાનો સગ્રહ તો એમણેજ કર્યો પરન્તુ એ સેવા કરતા કોણ જાણે શા ઉપરથી પણ કવિના મનમા ભરાયુ કે હુ દયારામભાઇની પેઠે અજ્ઞાનતારી છુ દયારામનો વાટ મારા જેવો રગ મારા જેવો, ઉચા મારા જેવા નાકનો ઘાટ મારા નાક જેવો દયારામભાઇની સેવા કરતા નર્મદાશકરે એમની ચાલચલગતનુ વિવેચન ઘણુ અનુચિત કર્યુ છે અને ઘણે ભાગે એ પ્રશ્નજ ત્યાર પછી ઉપસ્થિત થયો છે, બાકી તો દયા સખી, દયા પ્રભુ એમજ કહેવાતુ

કાવ્યના પ્રદેશમાં યથેચ્છ રમણ કરનાર, શૃંગાર રસ અને એ માર્ગે ભક્તિ રસ બહેલાવનાર ભક્તકવિની જયંતી આજે પોણી પોણી સદીએ ઉજવીને એમનાં યશોગાન કરી રહ્યા છીએ તે જાણીને કવિશ્રીનો સ્વર્ગસ્થ આત્મા બેશક પ્રસન્ન થશે. અને ગુજરાતી ભાષામાં પોતાના જેવું બીજું કવિરત્ન પેદા થાઓ એવો અંતઃકરણપૂર્વક જરૂર આશિર્વાદ દેશે.

એમ થાઓ એમ ઇચ્છીને હું વિરમીશ.

પ્રમુખના વ્યાખ્યાન પછી શાસ્ત્રીજી વસંતરામે "નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો" એ પદ બહુ સરસ રીતે ગાયું હતું.

એ પદ ગાનાં પહેલાં તેમણે પ્રમુખનો અને કવિ નાનાલાલનો આભાર માન્યો હતો.

'ગુજરાતી પંચ' ઉપરથી.

श्रीहरि· शरणम् ।

દયારામ જયન્તી.

તા. ૨૫-૯-૨૮ ના દીને દયારામ જયન્તીના
સમારોહમાં મુંબઈમાં માધવબાગમાં આપેલું વ્યાખ્યાન
વ્યાખ્યાતા—આયુષ્યમાન્ ગોસ્વામી શ્રી ૬ વ્રજનાથલાલજી

" કવિશ્રીનું આધિદૈવિક જીવન. "

ગુણગ્રાહક શ્રોતૃવૃન્દ !

પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપાસક, સાહિત્ય વાટિકાનો સુચતુરમાળી, ભક્તોનો ચે શિરમૌર, કવિન્દ્ર દયારામના નામથી અને તેમના રસઝરતા કાવ્યોથી કવિતાવલીથી તેમજ તેમના ભક્તિમય આદિદૈવિક જીવનથી કિયોરશિક ગુર્જર સાહિત્ય પ્રેમી અજ્ઞાત હશે ? ગુર્જરસાહિત્ય કુન્જોમા વેણુના વગાડનારા કવિવર દયારામભાઇજ હતા ગુણ વિશિષ્ટતા માટે ગુર્જરસાહિત્યમા કવિશ્રી અજોડ થઇ ગયા ગુર્જરસાહિત્યમા કાવ્યો નીયેં ખોટ પૂરનાર ભકતમડળીમા ઉચ્ચ આસતીરપે બિરાજનાર, ભકિતમય જીવન વ્યતિત કરનાર કવિન્દ્ર દયારામભાઇનો જન્મ ઇ સ. ૧૭૭૮મા ડભોઇમા થયો હતો

મધ્યકાનિન ગુર્જરસાહિત્યમા કવિશ્રીનુ સ્થાન અપ્રતિમ છે તેમની વિતાઓનુ માધુર્યપણ ગુર્જરસાહિત્યમા અજોડ કહીશુ તો અસ્થાને નહિજ ગણાય તેઓનો કેટનો કા વ્ય સંગ્રહ હજુ અપ્રસિદ્ધજ પડેનો છે પરન્તુ અદ્યાવધી તેઓનો જેટનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયેન છે તેનાજ અવલોકન માત્રથીજ તેના અવલોકન કારને કવિશ્રીના કાવ્યોમા બે વસ્તુ સ્પષ્ટ તરવરતી દેખાશે પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યની દિવ્ય સામગ્રી અને દ્વિતીય ગુર્જર સાહિત્યની રસ સામગ્રી

તે કવિવરના કાવ્ય પ્રદેશમા વિહરતા દ્રષ્ટાન્ત શૈલીની અદ્દભૂત પ્રતિતિ થાય છે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ મા, ત્રિપાઠી એ કવિશ્રીની દ્રષ્ટાન્ત શૈલીની મુકત કંઠે સ્તુતિ કરેલી છે કવિશ્રીએ પોતાની અનેક કૃતિમા અનેક અવસરને ઘણીજ સરસ રીતે વ્યક્ત કરેલ છે કવિશ્રીના કાવ્ય માંહેનો 'પ્રભુપ્રાક સ્યાનન્દ" ગ્રન્થમા દ્રષ્ટાન્તાલકારની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે તેમ 'પ્રભુનો મહેલ' આ કાવ્યમાં રૂપકાલકારની એ કવિ આછી ઝાખી કરાવે છે અર્વાચીન કવિઓની કૃતિઓમા દ્રષ્ટાન્તાલકાર પ્રાય અદ્રશ્ય થયેલો છે અસ્તુ કવિશ્રીના સ્વરચિત પુસ્તકોમા 'રસિકવલ્લભ" ગ્રન્થ અનેરી ભાત પાડે છે અને વેદાન્ત જેવા ક્લીન વિષયમા પણ પોતાની સુમધુરતા, શબ્દ રચના એવ પ્રતિપાદન શૈલી વાચકને આનન્દિત અને મુગ્ધ કરે છે

ભારતવર્ષના તત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યા છે વેદવ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો પરન્તુ શારિરિક ભાષ્ય જે શાકર વેદાન્તનુ તત્વજ્ઞાન સાધે છે, તે કૈવલા દ્વૈતથી ઓળખાય છે શ્રી રામાનુ જાચાર્યનું વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્કનો અને શ્રી ભાસ્કરાચાર્યનો દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, આનન્દતીર્થ ઉર્ફે શ્રી માધ્વાચાર્યનો દ્વૈતવાદ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચરણુનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદ પ્રસિદ્ધ છે કવિશ્રીનુ તત્વજ્ઞાન પણ શુદ્ધાદ્વૈત વાદજ છે તેમણે પોતાના "રસિક વલ્લભ" ગ્રન્થમા તત્વજ્ઞાન સબધી વિચારો દર્શાવ્યા છે હું પ્રથમ જણાવી ગયો છુ કે 'રસિક વલ્લભ ગ્રન્થ તત્વજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતા પોતાની અસાધારણ કવિત્વ શક્તિથી તેને ઘણોજ રસિક બનાવ્યો છે એ ગ્રન્થમા ૧૦૯ પદનો સમાવેશ થાય છે, તેમા પ્રતિપાદન કરેલા તત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાકોણ કોણ અધિકારી છે ? તે સબધમાં કવિરાજ ભાખે છે કે —

" પરિપૂર્ણ જ્ઞાનીભલો, કે સમજાવવો ભલો મુગ્ધ,
અધમળ્યો સુધરે નહિ, જેમ સુધરે ન વ્યલુ દુગ્ધ "

કવિ કહે છે કે એક પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હોય તે ભલે અથવા તદન મુખ હોય તે ભલે, પણ અર્ધદગ્ધ મહાપ્રિમળે સુધરતો નથી જેમ દૂધ જામી જઇ દહી થાય તે યોગ્ય ગણાય અથવા દૂધજ હોય તો તે યોગ્ય ઉચિત ગણાય પણ અધવચલુ જે દૂધ હોય તે સર્વથા હેય એવ અયોગ્ય છે તેમીજ રીતે આપણુ અર્ધદગ્ધને માટે યોગ નથી કરતો પરિપૂર્ણજ્ઞાની હોય, અથવા મૂર્ખ હોય

જે લોકો "**अहब्रह्मास्मि**" માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિરાજ કહેછે

" હુ સાગરહુ બોલે લવણજી,
સત્ય ગ્હે તે વાણી કવણજી,
જીવ કદિ બ્રહ્મ ન થાયેજી
નદી ઉનગી મૂળન સમાયેજી

કદાચ મીઠુ કહેકે હુ સાગરહુ તો તેનુ વચન સત્ય ગણાશે કે? નહીજ તેમ, બ્રહ્મ અશી અને જીવ અશ છે લવણની જેમ જીવ એમ કહે કે હું બ્રહ્મ છુ '**अहब्रह्मास्मि**" તો તે સત્ય મનાયજ નહિ કોઈ દહાડો કલ્લોલિનીને ઉધી વળી મૂળમા સમાતી જોઇછે તેમ આગળ ચાલતા કવિ કહે છે પ્રભુએ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ ૨ રૂપે છે આ ૨ **वर्णनो** અક્ષરમા સમાવેશ થાય છે અતએવ તે અક્ષરથી ભિન્નનથી અસ્તુ

મુક્તિઓ ચાર પ્રકારની છે સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામિપ્ય અને સાયુજ્ય આ ચારે મુક્તિઓ પ્રભુજનને આલ્હાદ અર્પી શકતી નથી તે પરત્વે કવિશ્રી કવે છે કે—

" ઢોકળા સરખી મુક્તિથી, જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન
જે ભક્તિ ઘેબર ભોગીયા, તેનું માને ન મન.

કવિ કહે છે કે ઢોકળા સરિખડી મુક્તિથી પ્રેતજનજ પ્રસન્ન થાય છે પરન્તુ જે ઘેબર ભોગીયા છે તેનું મન ઢોકરા સરિખડી મુક્તિથી નહિજ માને આજ વાત અન્યપદમાં કહે છે.

રીઝે રાબડી થકી ગરીબ લોકરે, ભોગીને ન ભાવેરે;
અમે રાજના ખાસા ખવાસરે મુકિત મન ન આવેરે.

ગરીબ લોકો રાબડીથી રીઝીજશે. પરન્તુ અમે તો રાજાના ખાસાના ખવાસ છઇએ અતએવ અમને મુક્તિ મનમાં ક્યાંથીજ આવી શકે ?

જ્ઞાન ભક્તિનું તારતમ્ય કવિ આ પ્રમાણે કરે છે
" ભક્તિ મણીને દીપક જ્ઞાનજી;
અભય સભયાદિ કરપાનજી.

ભક્તિ મણી રૂપ છે અને જ્ઞાન એ દીપક છે ભક્તિ અભય છે અને જ્ઞાન એ અભય છે વળી અન્ય દ્રષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે-

" ભવતારણ નૌકાભક્તિ દારૂતુબિકા જ્ઞાનાદિક "

આ પદમાં કવિએ જે ભક્તિને ભવતારણની નૌકાની ઉપમા આપીછે એ ખરેખર ! કવિના ભક્તિમય હૃદય જીવનની સાક્ષી પૂરે છે. ભક્તિએ એવી અસાધારણ શક્તિ છે કે એથી ભવાબ્ધીને તો તરી શકાય પરન્તુ એ ભક્તિરૂપી શૃંખલાથી કવિરાજ સરિખડા ભક્તો જગન્નિયંતાને બાંધીને હૃદયમન્દિરમાં પૂરી દેછે ભગવાન સ્વયં આજ્ઞા કરે છે કે,

" अहमक्त पराधीनो ह्यस्वतन्त्र इवद्विज ।
साधुभि ग्रस्त हृदयो भक्तैर्भक्त जनप्रिय ॥

અર્થાત્ પિંજરામા પૂરાયલા પક્ષીની જેમજ હુ છુ અરે ! હુતો ભક્તોને આધીન છુ ભક્તો જેવી જેવી પ્રેરણા કરશે તેજ મને કરવુ પડે શ્રેષ્ઠ ભક્તરાજોથી મ્હારૂ હૃદય ઘેરાઇ ગયુ છે મનેતો સર્વથી પ્રિય મ્હારા ભક્તજનોજ છે હુ તેમનેજ આધીન છુ

ભગવાનના આ ઉક્તવચનમા એમ્બોશ્રીને ભક્તો દ્વારા થતી ભક્તિ કેટલી બધી વ્હાલી છે, એ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે એટલુ જરૂર યાદ રાખવાનુ છે કે ભગવાન, ધન, વૈભવ, યૌવન, વિદ્યા, ચતુરતા, પ્રતિષ્ઠા, અનુભવ, પ્રભૃતિ અન્ય કોઇ પણ ગુણોથી પ્રસન્ન નથી થતા માત્ર ભક્તિ વડેજ પ્રસન્ન થાય છે આ વિષયમા કવિશ્રી 'ભક્તિપોષણ' નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થમા ભક્તિરસથી છલકાતા કાવ્યમા લખે છે કે-

"ધ્રુવજીને કયા વય હતુ, કયા હતુ સુદામાને ધન
કુબ્જાને હતુ રૂપ કયા ? ઉગ્રસેનને શુ પુરષાતન,
પુરૂષાતન ન્હોતુ ઉગ્રરાય, ગજને કયા હતી વિદ્યાય,
પારાધીમા કયાથી શુભ આચરણ કેવળ ભક્તિથકી
પામ્યા શ્રીગિરધર ધરણ સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ

જરા વિચારતો કરો વ્યાધનુ આચરણ શુ હતુ ? પ્રતિદિન જીવહિંસા કરી ધનોપાર્જન કરવુ તે તેનો હમેશનો વ્યાપાર, એન ધ્યેયજ હતુ પરન્તુ તેજ વ્યાધ ઇશ્વરની ભક્તિદ્વારા મહર્ષિ વાલ્મિક, મા પરિણિત થઇ આદ્યકવિની ગણનામા આવ્યા અને તેના વિજ્ઞાન ચક્ષુઓ ઉન્મીલિત થઇ ગયા કહો હવે અમે કેમ માની લઇયે કે પ્રભુ શિષ્ટાચારથી પ્રસન્ન થાય છે ? પ્રભુ જેમ શિષ્ટાચારથી નથી

રીઝતા તેમ પ્રભુ આયુષ્ય તરફ પણ દૃષ્ટિપાત નથી કરતા જો એમ હોય તો પ્રભુ યાવત્ વૃદ્ધ સમુદાય પર કેમ કૃપા નથી વર્ષાવતા ? પ્રભુને કોઇના પર પ્રસન્ન થવાની ઇચ્છા થઇ કે પછી વય, વિદ્યા, આદિ, કંઇપણ જોતા નથી. આમ ભક્તિ જુવે છે. બાળભક્ત ધ્રુવજી પર કૃપા વર્ષાવી પોતાના હૃદયના સમગ્ર મનોરથો પરિપૂર્ણ તે રાધિકાનાથે કર્યા હતા. ક્ષત્રિઓની વીરતાના ગાન ગાનારાઓને કોઇક વખત ભગવદ્ભક્ત ધ્રુવજીના જીવનપર લક્ષ્ય આપવું જોઇયે. ધ્રુવજીના ચરિત્રથી એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે સંસારમાં બલિષ્ટ તેજ છે, જ્ઞાની તેજ છે, યશસ્વી પણ તેજ છે, પૂજ્ય પણ તેજ છે કે જેનું હૃદય અવિચ્છિન્ન રૂપથી ભગવદ્ ચરણારવિન્દોમાં લાગેલુ છે.

પ્રભુ કોઇની વિદ્યાથી પણ રીઝતા નથી શુ કોઈ વિદ્વાન ભગવાનના જ્ઞાનને પહોંચી શકે ખરો ? શુ ગજરાજે વેદાધ્યયન કર્યું હતું ? નહીજ. માત્ર પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી તેનું હૃદય ઇશ્વરમાં લાગી ગયું હતુ અત એવ પ્રભુએ તેને કષ્ટથી મુક્ત કરી દીધો વળી તમોએ કોઇ દહાડે કુબ્જાનું નામ શ્રવણ કર્યું છે ? તે શરીરેથી ત્રણ જગ્યાથી વક્ર હતી તેના પર પણ પ્રભુએ અમીવર્ષણ કર્યું શું તેમાં સૌન્દર્ય હતુ કિંવાતે નામમાં મધુરતા હતી ? કંઇજ ન હતું. માત્ર પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન પ્રેમજ હતો. તેજ પ્રેમના પ્રસાદથી તે પ્રભુની કૃપા મેળવી શકી પ્રભુની કૃપા પામિ થઇશકી. યદી ભગવાન ધનથી પ્રસન્ન થતા હોયતો પ્રભુ મોટા મોટા શાહુકારો પર અને સાક્ષાત કુબેરપર કેમ અમી વર્ષાવતા નથી ? પ્રત્યુત્ત એક નિર્ધન સુદામાપરજ કૃપા કરી

સુદામાપર કૃપા વર્ષાવવાનુ કારણ એકાકિ પ્રભુ પ્રેમજ છે. પ્રભુ શુદ્ધ વંશથીએ નથી રીઝતા. યદિ શુદ્ધ વંશથી રીઝતા હોત તો

પ્રભુએ ભક્તરાજ વિદુરજી પર કેમ કૃપા કરી ? પાંડુ ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ પર કેમ ન કરી ! નહિ, નહિ કેવળ તેમાં વિદુરજીનો ભગવાન પરત્વેનો વિશુદ્ધ પ્રેમજ છે તેરીજ રીતે ભગવાન કંઇ પૌરૂષથીએ નથી રીઝતા પૌરૂષી કંસનો વિનાશ કરી પૌરૂષહીન ઉગ્રસેનને રાજ્યાભિષેક કેમ કર્યો ! હું પ્રથમજ કહી ચુકયો છું કે ભગવાન ધન, વિદ્યા, યૌવનાદિ ને નથી જોતા પરન્તુ તે નિકુંજનાયક ભક્તોની ભક્તિનેજ પેખે છે. ભગવાન ભક્તિનાજ પિપાસુ છે.

આ ભક્તિપ્રિય માધવનું નિકેતન ક્યાં ? વળીએ નિકેતન કયા નગરમાં ? કઇ પોળમાં ? આ બધાનું નિરૂપણ કવિરાજ શ્રી દયારામ ભાઇ ઉલ્લેખે છે–

પદ.

નિશ્ચેના મહેલમાં વસે મ્હારો વાલમો, વસે વ્રજ લાડિલોરે.
જોરે જાયે તે ઝાખી પામેછેરે.
ભુલ્યા ભમે તે બીજા સદનમાં શોધેરે, હરિ ના મળે એક ઠામેરે,
"સત્સંગ" દેશમાં "ભક્તિ" નગર છેરે ' પ્રેમ"ની પોળ પૂછી જાજોરે,
" સ્નેહ " " તાપ " પોળીઆને મળી મોહોલે પેસજોરે,
" સેવા " સીડી ચઢી જોળા થાજોરે,
"દીનતા" ના પાત્રમાં "મન" મણિમૂકીરે, ભેટ ભગવન્તજીને કરજોરે,
"હું" ભાવ "પુ" ભાવ ન્યોછાવર કરીનેરે, શ્રી ગિરિવરધર તમો વરજોરે,
એરે મંદાણનું મૂળ "હરિઇચ્છા" રે, કૃપા વિના સિદ્ધ ન થાયરે;
શ્રી વલ્લભ શરણથી સહુ પડે સ્હેલુરે, દૈવીજન પ્રતિદયો ગાયરે.

કવિના કવિહૃદયનીએ આ પદમા સ્પષ્ટ ઝાખી નથી થતી ? શબ્દેશબ્દમાં શબ્દલાલિત્ય, શબ્દમાધુર્ય જપી રહ્યુ છે. આ પદમાં

કવિએ રૂપકાનકાગની મધુરપ મ‚ સુદર આણી છે તેમ ભક્તિરસ પણ પક્તિએ પક્તિએ ઉભરાય છે આ પદની પ્રથમ કડી 'નિશ્ર યના મહેલમા વસે મ્હારો વાલમો' કવિના ભાવુક હૃદયની આછી પીછાણ આપે છે

તે રસપ્રભુ રસેશ નિશ્ચયરૂપી મહેલમા ભક્તોને છે જેણે દર્શન કરવા હોય તેણે તે પ્રભુને નિશ્ચયના મહેલમાજ શોધવા ભૂલેલાઓ અન્ય મહેલોમા ગોધતા ભમે. પરન્તુ શ્રીહરી અન્ય કોઇપણ સ્થળે નથીજ જ‚નાના મતમતરૂપી દેશમા એક ભક્તિનગર છે તેમા પ્રેમરૂપી પોળમા નિશ્ચયરૂપી મહેલની પૂછપરછ કરવાથી પત્તો લાગશે ત્યા પહોચી વિરહરૂપ અને તાપરૂપ બે દ્વારપાળોને પૂછી તે મહેલ ઉપર ચઢવાની સેવારૂપી સીઢી છે તે વાટ ચઢજો જ્યા તે મહેલમા પ્હોચી તે રસ સ્વરૂપને ભેટવુ ધરશો ? તે બતાવતા કવિ કહે છે કે દીનતારૂપી પાત્રમા મનરૂપી મણીને મૂકી તેની ભેટ ધરજો અને હુ ભાવ અને પ્રભાવની નોછાવર કરજો અને શ્રી ગિરિધરને વરજો ફરી વળી એક ખુલાસો કરે છે કે ભગવાનની કૃપાની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુ કૃપા કરે ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે અન્યથા નહિ.

કવિવર ન્હાનાલે લખ્યુ છે તેમ ભક્તોએ વળી વળીને ગાયુ છે કે

મધુવનમા મોરલી વાજે છે
એનો નાદ ગગનમા ગાજે છે
‚તો સુતીતી બાઇયુ રગ મહેલમા હોજી
મોરલી વાગી જાગી હુ માઝમ રાત
રૂડીને રૂપાળી રે મીઠીને મધુરી રે
માવા ! ત્હારી મોરલી હોજી-

એ મોરલી વગાડનાર એ મુરલીનો મંજુલરવ કરનાર કૃષ્ણ કનૈયાની ચરણારવિંદની ભક્તિમય જીવન વીતાડનાર પરમભક્ત દયારામભાઇ પોતાના "ભક્તિપોષણ" ગ્રન્થમાં ભક્તિ પરત્વે ઉલ્લેખે છે કે.

ભક્તિનૌકા તારે સર્વને જે કોઇ આવે શરણે શુચિ પાપી
અન્ય સાધન દારૂ તુંબિકા, ગ્રહે સભય તરેકો કદાપિ;
તરે કદા બચે કામાદિગ્રાહથી, સમર્થ અણુનહિ તારવા શાથી.
વિબુધ વિચારી જુઓ નિજમન, ભક્તિ કે સાધન અન્ય.
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

વળી ભક્ત કવિરાજ કથે છે કે-

ભક્તિમણી જ્ઞાનદીપ છે. ટાળે ઉભય અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર;
અપાર ભય વાયુથી પામે, તેલ, પાત્ર બાતી વણલય પામે,
જ્ઞાન સભયતો અન્ય કોણ માત્ર ? નિર્ભયભક્તિ સકળસુખપાત્ર
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

અહા ! ભક્ત કવિ ભક્તિના આવેશમા ભક્તિ પરત્વે શું ઉદ્ગાર કાઢે છે ભક્તિને જ્ઞાન એ બન્ને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરે છે પરન્તુ ભક્તિ છે એ મણીરૂપ છે અને જ્ઞાન છે એ દીપક રૂપ છે મણીરૂપ ભક્તિ અભય છે અને એની જ્યોત પણ અચળ છે. પરંતુ દીપકને તો અપાર ભય હોય છે. પ્રથમ ભય દીપકને વાયુનો હોય છે. વળી તેલ, વાટ અને પાત્ર વગર એ લય પામે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સભય થાય ત્યારે અન્ય કોણ માત્ર ? અત એવ સમગ્ર સુખોનું પાત્ર ભક્તિ એ નિકુંજ નાયકની ભક્તિ એજ નિર્ભય છે. એ નિર્ભય ભક્તિમય જીવન

દયારામભાઇએ વ્યતીત કરી ઇ, સ ૧૮૫૨ મા પોતાના નશ્વરદેહને પરિત્યાગી ભગવદ્ ચરણારવિન્દને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેઓના દેહાવસાનથી ગુર્જરસાહિત્ય વાટિકા ઉજ્જડ થઇ ગઇ છે સાહિત્ય સુમનો કરમાઇ ગયા છે.

અર્વાચીનકાળમાં ભાષા શુદ્ધિ કિંવા વ્યાકરણના નિયમથી શ્રવણ કરનારના કાનના કીડાએ ખરી પડે તેમ દયારામભાઇ તો ગાઇ ગયા છે કે

શુ જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી,
ગળા સમાણું ઘૃતભર્યું પણ સ્વાદ ન જાણે બરણી
વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી

કવિતા રસમન્દિરમા ભાષા શુદ્ધિના શોધનારને દયારામભાઇ આથીએ અધિક શુ કહે ? તેઓના માટે આટલુજ બસ છે

કવિવરનુ જીવન અગાધ છે. તેમનો જ્ઞાનભંડાર વિશાળ છે તેમ તેમની ભક્તિ ભાવનાઓ પણ અગમ્ય છે ભક્ત કવિવરપર તે મહા ગુજરાતના ટાગોર કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઇના શબ્દમાજ કહીશ કે

"દયારામભાઇયે ગુજરાતની પૂર્ણિમાના રસચન્દ્ર" અહા ? તેમનુ આજ આધિદૈવિક ભક્તિમય જીવન છે આજ ભક્તિમયી એમની સાધના છે

અન્તે એટલુજ કહીશ કે કવિવરની જન્મભૂમી, કવિવરની જનની, અને કવિવરના જનક તેમના જન્મથી ધન્ય છે, કે જેમણે આવા કવિ શ્રેષ્ઠ ભક્તને જન્મ આપી સમગ્ર ગુજરાત નહિ પરન્તુ સમગ્ર ભારતવર્ષને શોભા વ્યો છે, દીપાવ્યો છે, અને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે

इत्यलम्

દયારામ કેવલ કવિ કે ભકત ?

(ગુજરાતી પત્રમાંથી)

મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી, એ. નું વ્યાખ્યાન.

(તા૦ ૨૨-૯-૨૯ ને રવિવારે સાંજે ૫।। વાગે મુંબાઇના ગુજરાત મંડળે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામની જયન્તી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે ઉજવી હતી તે પ્રસગે પ્રમુખશ્રીએ જે પ્રાસંગિક વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં તે તથા મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સાક્ષર શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. બી. એ. એમણે જે મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે

પ્રમુખ શ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો પ્રસ્તાવ.

દયારામ ગુજરાતના મહાકવિ હતા. ।

દયારામ ગરબીઓને લીધે લોકપ્રિય ગરબીઓને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રી વર્ગના માનીતા અને તેથી લોકપ્રિય કવિ હતા.

ગરબીઓને લીધે એને પ્રણયકવિ કહે છે. અને તેમ કરી એમને ઉતારી પાડવામાં આવતા હોય તો ગરબીઓ તો એના કાવ્યભંડારનો ઘણોજ થોડો ભાગ છે અને તેટલા ઉપરથીજ એમની વિરૂદ્ધ મત બાંધવો જોઇએ નહિ.

ફારસી કાવ્ય સાહિત્યમા એ હાફેઝને મળતા આવે છે. પરતુ ગરબીઓના જ ધોરણ પરથી એમની કિમ્મત આંકવી હોય તો એ શેખ સાદીને વધારે મળતા આવે છે શેખસાદી દુનીઆના પ્રખ્યાત કવિઓમાનો એક છે એણે ગુલેસ્તાના પદનામે, બોસ્તાન વગેરે જાણીતાં નીતિ વિષયક પુસ્તકો લખ્યા છે, તેમજ ખબીસાત નામે કેટલીક ઉઘાડા શૃગારની વાર્તાઓનુ પણ એક પુસ્તક એણે ફારસીમા રચ્યુ છે, જે શિષ્ટ મડળી સમક્ષ વાચી શકાય નહિ, પરતુ એની તુલના દુનીઆમા એની ખબીસાતને લીધે થતી નથી, પણ એના ગુલેસ્તાનથી થાય છે. દયારામની ગરબીઓમા બણે ઠેકાણે ઉઘાડો શૃગાર જોવામા આવે છે, અને તેમા ઘણી વાનો જાણે અનુભવસિદ્ધ હોય એવી રીતે મુકાએલી છે. દાખના તરીકે

(૧) ગોળ પોતાને ખૂણે ખાઇએ, કરીએ દીઠો અદીઠોજી.
પ્રગટ કરી બજારે બેઠા શું, લાગે છે અતિ મીઠો

(૨) પ્રેમરસ પ્યાલો પીના ને પાવા,
જોમન તુરીને પનાણવા,
આવોજી મારે વેર માણવા

(૩) મધરાતે રે મદિરીએ મુજ આવો,
કાંઈ લો લાખેણો લ્હાવો

આમા ઉઘાડી વાતો કહી છે, અને તેનો ખુલાસો એમ કરવામા આવે કે કે એ તો દિવ્ય શૃગાર છે. ભાગવત પુરાણો વગેરેમા જણાવેલી એવીજ હકીકતના ધોરણ પર એ ગરબીઓનુ સ્વરૂપ પણ સમજવાનું છે. શૃગાર તો સહજાનદી કવિઓમા પણ જોવામા આવે છે. પણ તે મર્યાદિત છે પ્રીતની રીત નરસિહ મહેતા અને મીરાંબાઇએ પણ ગાઇ છે, અને તેમાં કાંઈ વાંધો લેવું નથી

દયારામના જીવન વિષે હજુ સંશોધન કરવાનું ઘણું બાકી રહ્યું છે. દયારામના ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોની એક પરંપરાને આકર્ષી છે. કવિ નર્મદાશંકર, સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઇ. રા. હરગોવિંદદાસભાઇ કાંટાવાળા, દિ. બા. કેશવલાલભાઇ, રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ, સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, એવા જાણીતા સાક્ષરોએ દયારામ વિષે ઘણુ લખ્યું છે, વિવેચન કર્યું છે, ઘણું સંશોધન કર્યું છે. કવિના જીવનના પ્રસંગોની સત્તાવાર રીતે કેમ ખાત્રી કરવી તેનો રસ્તો, ગયે વરસે દિ. બા. કેશવલાલભાઇએ અત્રે " શ્રી ગુજરાતી ફોર્બસ સભા " સભા તરફથી " દયારામ વિષે કાંઇક " એ નામથી ભાષણ આપેલું તેમાં બતાવ્યો હતો, અને દિ. બ. કેશવલાલભાઇએ તેમ કરતા દયારામનાં પોતાનાં કાવ્યોમાંથીજ એના જીવનના કેટલાક જાણીતા પ્રસગો સંબંધી એના પોતાના ઉલ્લેખો ટાંકી, તે ઉપર પૂરતું અજવાળું પાડયું હતું. તે વખતે તો દિ. બ. કેશવલાલભાઇએ ઘણુ ટુંકામાં પતાવ્યું હતુ. પરંતુ એમની પાસે એ સંબંધી ઘણી સામગ્રી તૈયાર પડેલી છે. અને બીજા સશોધકને પણ એજ રસ્તો લેવો સુગમ થઇ પડશે, એમ લાગે છે.

આજના ભાષણ કર્તાઓમાંથી એકને વિષે માત્ર એટલુંજ જણાવીશ કે દયારામમાં સ્વાભાવિક સુગંધ તો છેજ અને નર્મદાશંકર ભાઇ જે જે વસ્તુને અડકે છે તેને સોનું બનાવી દે છે. એટલે એમનું ભાષણ સાંભળી આપણે આજે સોનું અને સુગંધ બન્નેનો યોગ અનુભવીશું એ નિર્વિવાદ છે.

સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન.

તે પછી મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ નીચેનુ વ્યાખ્યાન કર્યું હતુ

(૧) પોતાનો અધિકાર.

ગુર્જર ભૂમિના મધ્યકાલીન છેલ્લા કવિ શ્રી દયારામભાઈના સબંધમાં મને વ્યાખ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મે તે બાબત મારો અધિકાર કેટલો છે તેનો વિચાર કર્યો. દયારામની કૃતિઓ પ્રતિ મારી આદર બુદ્ધિ છેક બાળપણથી છે હું જો કે કવિ નથી તો પણ ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યોને સહૃદયતાથી વાચુ છુ; હું જો કે ભક્ત નથી, તો પણ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તોને ભજન સમયે અખંડ પ્રેમાશ્રુની ધારવડે ભીંજાયેલા મેં જોયા છે, અને મારા પોતાના હૃદયમાં તેવા ભાવોના તરંગો તેવા ભક્તજનોનાં ભજનોથી અથડાવાથી હુ કંઇક પ્રેમાળ પણ છુ; હુ તત્ત્વજ્ઞાની નથી, પરંતુ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞો પાસે અંતવાસીપણું કરી મે તીવ્ર જીજ્ઞાસા કેળવી છે. સાથે કવિ દયારામભાઈ સંબંધમાં હું કંઇ કહુ તો કેવલ અનધિકારી તરીકે બોલુ છુ, એવો ભય રાખવાનું મારે કંઇ કારણ નથી.

(૨) કવિ દયારામ સંબંધી ૩૦-૩૭ વર્ષ પરની સાઠોદરી નાતની માન્યતા.

કવિ દયારામ સંબધમાં અમારી સાઠોદરી નાતમાં સને ૧૮૮૨ ૧૮૮૮ સુધીમા કેવી માન્યતા હતી, તે પહેલા જણાવીશ.

"ડુંગર દૂરથી રળીઆમણા"—એ કહેવત પ્રમાણે જેઓએ દયારામભાઇના સંબધમાં તેમના ક્ષરદેહના સંબંધમાં વધારે નજીકના સમયના ભણકારા અને કર્ણોપકર્ણ વાતો સાંભળી દયારામને વિકૃત ચિતર્યા છે, તેના કરતાં તેમના અક્ષરદેહના સ્વરૂપને સમજી જાણનાર, લગભગ એક પેઢી પછીના તે કવિવરની રમણીયતાને **उत्पत्स्य तेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा**—એ પંક્તિને સાર્થક કરનાર,

નડીઆદના દયારામનીજ જ્ઞાતિના રસિક અને મસ્ત કવિ બાલના નિકટ સહવાસમાં હુ ઉછર્યો છું. મારૂ બાળપણુ અને યૌવનનો આરંભ ઘણે ભાગે એ કવિના કુટુંબમાંજ વ્યતીત થયાં છે. કવિ બાળનો જન્મ કવિ દયારામના વૈકુંઠવાસ પછી ઘણુ કરીને પાંચેક વર્ષ પછી થયેલો. કવિબાલે નર્મદાના તટ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને ચાણોદ, કર્નાળી, જ્યા દયારામભાઈનુ જીવન વ્યતીત થયેલું ત્યાં નિવાસ પણ કરેલો, અને કેમ્પબેલ સાહેબના ગેઝીટીઅર સારૂ કર્નાળીના શિલાલેખોના ઉતારા કરવામા મદદગાર થવા અર્થે ભરૂચના આસીસ્ટંટ કલેકટરના કલાર્ક તરીકે ઉત્સાહથી તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓ કવિ દયારામ સંબધમાં કેવલ કવિ તરીકે નહિ, પરંતુ ભક્ત તરીકે માનં દર્શાવતા તેઓ પોતે સ્માર્ત કુટુબમા જન્મેલા અને સસ્કાર પામેલા તો પણ જ્યારે "ભારતી ભૂષણ"માં નારદભક્તિ સૂત્ર ઉપર સંજીવિની ટીકા લખતા હતા ત્યારે તેમના પુષ્ટિમાર્ગના એક બાલસ્નેહી *પાસેથી શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં કવિ દયારામના રસિક વલ્લભ, પુષ્ટિપથરહસ્ય, ભક્તિ પોષણ વગેરેનો આશ્રય તેઓ લેતા હતા કવિ બાલ મસ્તકવિ તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. તે કાલના પ્રસિદ્ધ લેખકો અને વિદ્વાનોની ટીકા, તથા મશ્કરી કરવામા તે લગાર પણ દબાય તેવા ન હતા તો પણ દયારામભાઇ સંબધમા કોઇ પણ પ્રસગે નમતુ બોલ્યા હોય એવુ મે સાભલ્યુ નથી કવિ બાલતરફથી અને તેમના ઘર પાસે રહેનાર અમારી જ્ઞાતિના મરહૂમ

---

* શ્રી સાકરચદભાઇ જેમને "સદગૃહસ્થ"ના ઉપનામથી સમકાલના લેખકો ઓળખતા હતા

કુટુમ્બ× તરફથી કવિ દયારામનુ સાહિત્ય કેવળ ગરબીઓનુજ નથી, પરતુ ભક્તિના સિદ્ધાંત ગ્રથોનુ પણ છે એવુ જાણવામા આવ્યુ.

અમારી જ્ઞાતિમા તે પ્રસગે, શુભાશુભ પ્રસગે નર્મદા તેડાવવાનો એટલે ડભોઇ, ચાણોદ કર્નાળીના સાઠોદરા જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોને તેડાવવાનો રિવાજ બહુ હતો એટલે વર્ષમા એક બે વાર નર્મદાકાંઠાનુ મડળ આવતુ હતું, ત્યારે દયારામભાઇના પદો અને ગરબીઓ અમારી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ નર્મદાના પાત્રો પાસેથી શીખી ઉતારી લેતા હતા. "સાઠોદરાનુ ગાણુ અને વડનગરાનુ ખાણુ"—એ કહેવત પ્રમાણે દયારામની ગરબીઓના અભ્યાસ, ભાડુતી ગાનારી તરફથી સુરત વડોદરે જેવો થતો, તેવો થતો નહોતો પરંતુ શિષ્ટ કુટુબમા ભક્તિભાવથી થતો હતો મારા તે સમયેબાવાના કરના પિત્રાઇ કુટુબમા કોલેજના અભ્યાસક એક પ્રિય મિત્ર હતા. તેઓને ગણિતનો સારો શોખ હતો, અને કોઇ રસ્તા ઉપર ગવાતા ગરબામા તોફાન થયેલુ તેથી તથા તે કાળના સુધારાના વારામા શૃગારના નામથી ભડકનારા સુધરેલા પૈકીના તે હતા તેમના પત્નીને દયારામના કાવ્યોનો અદ્ભુત મોહ હતો, અને ગણિતમા તેઓ તે જમાનાના નિયમ પ્રમાણે નિશાળમા ચાર ચોપડી ભણી ઉઠી ગયેલા તેથી કાચા હતા. કવિ બાળે ધાતુ ગાળવાનુ નવુ કારખાનુ કાઢેલુ અને નવુ વિશાળ મકાન બધાવેલુ, તેમા વાસ્તુ કરવાના પ્રસગે દયારામભાઇના ગીતો ગરડાથી નાતની સ્ત્રીઓમા નવા પાત્રોની લ્હાણી કરવાની મારા મામામામીની ઇચ્છા થઇ હતી, તેમા મારા મિત્રપત્ની આવે તે સારૂ મને મારા મિત્ર પાસે મોકલેલો તે પ્રસગે વિચિત્ર સજોગોમા ગરબામા શિષ્ટ

× ખુશાલભાઇ અને રેવાકાકી (સ્વર્ગસ્થ થઇ ગયા છે)

રીતે આપણા કુટુમ્બમાં આવવાનું છે એમ સમજાવી અંકગણિતના હિસાબ ગણતાં, તે બહેનને છોડાવી લાવેલા. તેમાં શરત એ હતી કે મારા મિત્રે તે ગરબાના પ્રસંગે આવવું અને મારી સાથે બેસવું. કવિ બાલાની રસિકવૃત્તિને મેળે એવાં મારાં મામીએ પરમ વૈષ્ણવી દબદબા વડે વચમાં બંસીધર કૃષ્ણની છબી મૂકી ધૂપ, દીપ વગેરે અર્ચન સાથે અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને ફુલ, હાર, ગજરા, અત્તર વગેરેથી શણગારી ગરબાની રચના રચી હતી. મારાં મિત્રપત્નીએ કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રતિ ધારણ બાંધી ગરબાને ઉપાડ્યા અને "કામણ દીસે અલબેલા તારી આંખમાં રે"—એ ગરબી ગાયા પછી સઘળું વાતાવરણ સ્તબ્ધ થઇ ગયું. સાંભળનારા પણ કૃષ્ણની ભાવમય મૂર્તિને જાણે જોતા હોય એવા થઇ ગયા. લ્હાણી પૂરી થઇ, અને મારા મિત્રને મેં કહ્યું કે "ભાઇ! અહી તમારી ગણિતની કિંમત છે કે અમારાં ચંદાબહેનનાં ભક્તિભાવના સંગીતની કિંમત છે? મરજાદી કુટુંબનાં એક પ્રૌઢ સ્ત્રીએ બહેન ચંદાને છાતી સરસી લઇ કહ્યું" કે "બહેન, દયારામ જીવતો હોય તો તે તારા ગાવા વડે ગાંડો થાય"‡ તે કામના આ પ્રસંગને હુ ચિતરૂ છુ તે એવા હેતુથી કે અમારી જ્ઞાતિમાં દયારામના વૈકુંઠવાસ પછી ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં દયારામ પ્રતિ હલકો ભાવ

---

‡ આ મારા પવિત્ર વિદ્વાન્ મિત્ર ગોપાળ અને તેમનાં કોમળ હૃદયના રસિક પત્ની ચંદાગૌરીના દેહ પડયાને ઘણાં વર્ષ થઇ ગયાં. તે બહેન સૌભાગ્ય સાથે ભગવચ્છરણ થયાં હતાં. નાનો પુત્ર મૂકેલો તે હાલ આફ્રીકામાં જીવન ગાળે છે. આ પ્રસંગ તે જાણે તો કવિ કાઉપરે માતાની છબી પ્રથમ જોતાં વેંત જે ભાવ કાવ્યના રૂપમાં ર્ચ્યા હતા તેવા ભાવથી તે ભીંજાયા વિના ના રહે.

નહતો, દયારામ જો કેળનપટ હોય તો આ ભાનચિન અમારી જ્ઞાતિમા ક્ષણભગ પણ ટકે નહિ. કવિ દયારામના જીવન ઉપર મલિનતાનો રાહુનો ગ્રાસ જે -વિ નર્મદ વગેરેના એક તરફી મેળવાયેલા સાધનોથી લાગેલો તે હવે ઘણેભાગે વિશેષ સાહિત્યની સામગ્રી વડે છૂટતો જાય છે

(૩) દયારામના જીવનને લગતા અભિપ્રાયોની ત્રણ કાળમર્યાદા

સને ૧૮૬૫ થી અને ૧૮૮૮ સુધીના લેખકોએ કર્ણોપકર્ણી હકીકત ઉપરથી માની લીધુ કે દયારામનું જીવન ભ્રષ્ટ હતુ તે સમયે વિશેષ પરીક્ષા કરવાના સાધનો હતા નહિ

ત્યાર પછીના ચૌદ પદર વર્ષમા દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા આપણા વિદ્વાન પ્રમુખ દિ બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. જોશીપુરા વગેરે લેખકોએ તટસ્થ વૃત્તિ વડે દયારામના સબધમા અભિપ્રાય આપ્યા ત્યાર પછીના ચૌદ પદર વર્ષમા શ્રી દયારામભાઇના પ્રત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા તેમના મિત્રમડળ તરફથી કવિ દયારામનુ સાહિત્ય ઘણા શ્રમે એકઠુ કરી અને ૧૯૧૪ થી સને ૧૯૨૯ સુધીમા પ્રસિદ્ધ થયુ છે અને હાલ આપણી પાસે ' દયારામકૃત કાવ્ય મણિમાલા " ના પાચ વિભાગ પ્રગટ થયા છે ' દયારામ કાવ્યસુધા 'ના પ્રકાશક રા પ્રાણશકર વૈજનાથ વ્યાસ તરફથી પણ ગરબીઓ ઉપરાતનુ વિપુલ સાહિત્ય હાથ લાગ્યુ છે તેમના જીવન ચરિત્રના લેખક રા નકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ પણ મમભાવે તેમનુ ચરિત્ર આ લેખ્યુ છે આ સર્વ સાધનોના અવલોકનથી સહજ સમજાય એમ છે કે કવિ દયારામ પુષ્ટિમ પ્રદાયના વૈષ્ણવ ભક્ત છે, અને તેમના કાવ્યોમા

જે શૃગારરસ છે તે લૌકિક રતિ નથી, પરતુ શ્રીકૃષ્ણના આલબનવિભાગ ઉપર રચાયેલી માધુર્યભક્તિ છે આ ભક્તિરસ દયારામની પ્રાણનાડીમા વહે છે, અને તે કઇ માત્ર વૈખરી વાણીમા શૃગારના રૂપમા વહે છે એમ નથી દયારામ ભગવદીય પુ.ન છે આ મુદ્દો સ્વર્ગસ્થ વિદ્વદ્દર મૂળચદ તેનીવાળાએ સારી રીતે ચર્ચ્યો છે પરતુ સાપ્રદાયિક અભિપ્રાય વિચારકવર્ગને આ જમાનામા માન્ય થઇ પડતો નથી સ્વર્ગસ્થ તેનીવાળા પુષ્ટિસપ્રદાયના નિપુણ વિદ્વાન્ હતા, અને તેમની વિવેચન શક્તિ પણ ઘણી સારી હતી શાસ્ત્રી વસતરામ પણ દયારામમા ભક્તભાવ સાબીત કરે છે

(૪) દયારામના ઉત્તમ કવિત્વ સંબંધમાં સર્વનું ઐક્ય.

દયારામભાઇની કાવ્યશક્તિ સબધમા સર્વપક્ષ એકમતજ ધરાવે છે તેમની નૈતિક બાજુમા કનક જોનાર પણ તેમની નિસર્ગ પ્રતિભા અને મધુર કાવ્યની સર્જનશક્તિ બાબતમા મુક્તકઠે પ્રશસા કરે છે આપણા વર્તમાન યુગના માનનીય કવિ નાનાલાલભાઇ પણ 'ગુજરાતના નગ નારની પરમવદના આ પ્રાચીનતાના મોતી વર્ષતા છેદના રસમેઘને '—એ પ્રકારે વદના કરવામા અગ્રેસર થાય છે આ રસ મેઘને વદન કરવામા આપણા ગુજરાતના નવરગી સાહિત્યના વર્તમાન યુગપ્રવર્તક કનૈયાલાલ મુનશી પણ જોડાય છે, તેમનો અભિપ્રાય દયારામના કવિત્વને જ સુવર્ણાક્ષરે આકનારો છે –

ભાષાની સસ્કારિતા, સમૃદ્ધિ કે સગીતમા ઉર્મિઓની સચોટતા કે તરવરાટમા ભાવવૈવિધ્યની રગબેરગી ચમકમા હૃદયગમ શબ્દમાધુર્યની મોહિનીમા પ્રણયના તલસાટની તીવ્રતામા કોઇ કથનકાર ગુજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમા તેને સ્પર્શી શક્યો નથી.

નરસિંહ મહેતા સિવાય—અને તે પણ એને નામે ચડેલી ચાતુરી બત્રીસી કે સહસ્રપદી એનાં ગણીએ તો—પ્રણયગાન ગાનારો ગુજરાતે એને એકને જ પેદા કર્યો. ”

(૫) 'દયારામમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી' એવો આક્ષેપ.

પરંતુ દયારામ ભક્ત નથી, પણ તેના જમાનાના બલને લઇ તેને “ ભક્ત થવું પડ્યું ”. એવો આક્ષેપ શ્રી કનૈયાલાલ મૂકે છે. આ આક્ષેપ કેટલા અંશમાં સત્ય છે એ વિચારવાનું છે. દયારામમાં સાચી ભક્તિ હતી કે કેમ, અથવા તો તે લૌકિક શૃંગારરસને ભક્તિના શાબ્દિક છદ્મમાં પ્રણયકવિ તરીકે વહેવડાવે છે કે કેમ ? એ જોતાં દયારામ કવિ છે, પણ ભક્ત નથી, એટલુંજ, જો પ્રતિપાદન થતું હોય તો માત્ર વિચારભેદ જ કહેવાય. પરંતુ તે વાસ્તવ ભક્ત નહિ છતાં કવિની ગણના અથવા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં ભક્તિની શૃંગારમયી વાણીની ચમત્કૃતિ તેણે સેવી છે. આ આક્ષેપ મને તો સાહસ કર્યા જેવો લાગે છે. સર્વ ધંધામાં સાહસ થાય છે, સાહિત્યમાં પણ આપણે સાહસ કરી અભિપ્રાય આપીએ. દરેક વ્યવહારમાં સાહસ ખેડાય છે. ગૃહતંત્રમાં, સમાજતંત્રમાં રાજ્યતંત્રમાં, વેપાર ધંધામાં સાહસ થાય છે. ઉત્તમ કાર્યની સિદ્ધિ સાહસ ગુણ વિના થતી નથી, પરંતુ જ્યાં સાહસ કરનારા લોકમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા હોય ત્યાં સાહસ કરનારની જવાબદારી ભારે છે. વિમાનમાં ઉડવાનું શિખનાર સાહસ કરે તેમાં ધન્યવાદ સર્વ આપે, પરંતુ બીજા મુસાફરોને તે સાથે લઇ ઉડવાનું સાહસ કરે, તો તે ભયંકર ગણાય.

(૬) વિચારણીય પ્રશ્નત્રયી.

પ્રણયી કોને કહેવો, ભક્ત કોને કહેવો, અને પ્રણયી પણ ભક્ત હોઇ શકે કે નહિ આ ત્રણ પ્રશ્નો અત્ર ઉભા થાય છે.

વિજાતીય વ્યક્તિ પ્રતિની પશુભાવમાંથી છૂટેલી અને મનુષ્યભાવમાં આવેલી ગતિને પ્રણય સંજ્ઞા સામાન્ય રીતે અપાય છે, જે કવિ આવી રતિના સ્થાયી ભાવને વિભાવ, અનુભાવ, અને સંચારી ભાવ વડે કાવ્યના વડે સહૃદયના અનુભવમાં રસરૂપે ઉતારી શકે તે પ્રણયકવિ. પ્રણયકવિની રતિનું આલંબન સત્ય હોય અથવા કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે. આવા પ્રણયકવિને નીતિના આદર્શ વડે તપાસાય જ નહિ. કવિની પરીક્ષા કાવ્યમીમાંસાના ધોરણે થાય, કંઈ ધર્મશાસ્ત્ર અથવા નીતિશાસ્ત્રથી થાય નહિ. કાવ્યના રસાસ્વાદમાં કવિનું પોતાનું અંગત જીવન કેવું હતું તે પ્રશ્ન અસ્થાને ગણાય.

પરંતુ ભક્તિરસમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. ભક્ત સંસારના રસનો અનુભવી હોઈ શકે છે. સંસારના રસને વિરાગી તરીકે ભોગવનાર અને પામર ભૂલોકમાંથી ઉંચે આવેલો મનુષ્ય એ રસના આલંબનને જો પરમેશ્વર રૂપે સ્થાપી શકે છે તો તે લૌકિક પતિનું રૂપ બદલી અલૌકિક ભક્તિના રૂપમાં પરિણમે છે. પૃથ્વીની માટીમાં આળોટતો કીડો કોશેટામાં લપટાઈ જેમ સુંદર પતંગનું રૂપ પકડે છે, જેમ પંકમાંથી એટલે કીચડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કમળ જળ ઉપર તરતુંજ રહે છે, અને કીચડના સંગમાં રહેતું જ નથી, તેમ ભક્તચિત્ત લૌકિક રસમાંથી વિમુખ થઈ, ભગવદ્ભાવમાં જ્યારે મુગ્ધ થઈ, તન્મય થાય છે ત્યારે તેના સ્થાયીભાવનું આલંબન પલટાતાં સામાન્ય મનુષ્ય પછી તે કવિ હોય યા ના હોય દાંપત્યપ્રેમનો અનુભવી હોય કે અમર્યાદ ઉન્મત્ત પ્રેમનો રસિક હોય—તોપણ ભક્તમાં રુપાંતર પામે છે.

ભક્તિશાસ્ત્રમાં પરમેશ્વર વિષયનો પ્રેમ જ ભક્તિ તરીકે ગણાયો છે. આ વસ્તુનો સ્વીકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પણ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના પહેલા પ્રકરણમાં કરે છે. પરંતુ આ પ્રેમના

અનેક રૂપો કેવા થાય છે, અને તે પ્રત્યક્ષ રૂપમા અસાધારણ કારણ તરીકે શુ શુ હોવુ જોઇએ એ નિર્ણય તેમણે કર્યો જણાતો નથી પ્રેમ મનુષ્ય ચિત્તનો સ્વભાવ ધર્મ હોવાથી, અને પરમેશ્વર એ આપણો સત્ય અન્તર્યામી આત્મા હોવાથી, તથા તે વસ્તુ આનંદ સ્વભાવ હોવાથી ભક્તિ શાસ્ત્રમા તે પ્રેમની ખીલવણીને મુખ્ય સાધન માન્યુ છે, જ્યારે તે જ પરમેશ્વરના ચૈતન્ય સ્વભાવને પ્રાધાન્ય આપી જ્ઞાન શાસ્ત્રમા પ્રજ્ઞાના અથવા બુદ્ધિના વૈશદ્યને મુખ્ય સાધન માન્યુ છે જ્ઞાનશાસ્ત્રમા પણ ભક્તિની સાધન તરીકે તો ગણના કરવામા આવી છે, એટલુજ નહિ પણ —

ज्ञानसाधनसामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी*

જ્ઞાન સાધન સામગ્રીમા ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે, અને ઉપાસનાને ગૌણુ માનવામા આવી છે

મનુષ્યમા જેટલો પ્રેમ સુગમતાથી કેળવાય છે તેની પ્રજ્ઞા કેળવાતી નથી આ કારણથી ભક્તિને સુગમ સાધન માનવામા આવે છે વળી કર્મ–ઉપાસનામા વર્ણાશ્રમ વગેરે લૌકિક અને શાસ્ત્રીય પ્રતિબંધો હોય છે, ભક્તિમા તેવા કોઇ પણ પ્રતિબંધ હોતા નથી તેથી પણ ભક્તિને ચઢીયાતુ સાધન માનવામા આવે† છે સર્વ સામાન્ય હક્ક તરીકે ભક્તિને સ્થાપવાને લીધેજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના નહિ છતા અન્ત્યજાદિ વર્ગના ભક્તજનોને હિંદુ ધર્મમા સન્માન મળે છે હિંદુ ધર્મની મહત્તા અને વ્યાપનશીલતા આ ભક્તિમાર્ગ સમાવેલી છે

* જુઓ શંકરાચાર્યનો 'વિવેકચૂડામણિ'

† જુઓ અંગિરા મુનિની દૈવી મીમાંસા —
अन्त्यजयोनिरप्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यम् ॥ ३६
विधिनिषधाग चरत्वमनुभवात् ॥ ३७ ॥

આ મનુષ્યોને અનુભવાતો સ્વભાવિક પ્રેમ પણ ભાવમાંથી પરાઠાષ્ઠ વિદગ્ધભાવમાં આવે તેટલા સારુ ભક્તિમાર્ગમાં તેનાં મુખ્ય સેવ્ય રૂપો ચાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે, (૧) પરમેશ્વર પૂજ્ય મોટા પિતા જેવા છે, અને આપણે પૂજક પુત્ર જેવા છીએ—આવા ભાવને ખીલવવા વડે પરમેશ્વર સાથે ભક્ત દાસ્ય ભક્તિથી જોડાય છે; (૨) પરમેશ્વર મારા સમાન સુખદુ ખના સાથી છે, અને મારી પાસે અખડ રહેનારા મિત્ર છે—એવા ભાવથી પ્રેમ ખીલવવામા આવે તો તે સખ્યુ ભક્તિ કહેવાય છે, (૩) પરમેશ્વર મારા નાનકડા બાળક છે, અને હુ તેની પાલક માતા છુ અથવા પિતા છુ—એવા ભાવથી પણ પ્રભુને સેવાય છે તો તેમા વાત્સલ્ય ભક્તિ ઉદય પામે છે, અને (૪) પરમેશ્વર અને હુ જીવાત્મા-પતિપત્નીરૂપ છીએ-સમાન રસમા સમભાવે ડૂબેલા છીએ એવા ભાવને ખીલવવામા આવે-પછી તે દામ્પત્યપ્રેમ વડે અથવા ઉદાર પ્રેમ વડે ખીલે તો તે વડે માધુર્ય ભક્તિ દૃઢ થાય છે. આ ઉપરાત ઉર્મિની તાણાતાણ વિનાનો—અવસ્થાદિ ભેદો થવા છતા બીલકુલ વિરસ નહિ થનારો સ્થિર પ્રેમપ્રવાહ જ્ઞાનીનો પરમેશ્વર સબધી હોય છે તેને શાન્ત રસ પણ કહે છે આમા પણ પ્રેમ હોય છે. પરંતુ તે શાન્ત પ્રવાહી હોય છે, તે અનુભવવડે જ સમજાય છે, અભિનય વડે જેવો જોઇએ તેવો તેનો અન્ય પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ થતો નથી

આ સર્વ પ્રકારની ભક્તિના રૂપોમા પુષ્ટિ સપ્રદાયવાળા શુદ્ધાદ્વૈત મતમા માધુર્ય ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામા આવે છે, જ્યારે ઇતર વૈષ્ણવ સપ્રદાયમા દાસત્વ, સખ્યત્વ, વાત્સલ્યને પણ સ્થાન આપવામા આવે છે, એમ કહેવામા આવે છે કે ગોપિકાએ આ સર્વ ભાવો કેળવ્યા હતા, છતા છેવટની તેમની ભક્તિનિષ્ઠા માધુર્યપ્રેમમા

બધાઇ હતી ભક્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુ શિવ, વગેરે ગમે તે આલબનમા ઇશ્વરની ભક્તિ થઇ શકે છે પરતુ જે આલબન લેવામા આવે તેમા ઐકાતિક નિષ્ઠા બધાવી જોઇએ તેવી નિષ્ઠા બધાયા પછી ઇતર આલબનમા ભક્તિ કરનારની તે પુરૂષ વાસ્તવ કિંમત આકી શકે છે આ વાસ્તવ કિમત આકવામા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સમજણે કેળવ્યા હોય છે તો મોટી મદદ થઇ શકે છે

. ભક્તિના ઉપરના સર્વ પ્રકારોમા બે મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે ભજનીય પરમેશ્વર પરમસત્ય પદાર્થ છે, અને તેના અમુક રૂપ, ગુણ અથે કર્મમા ભક્તને પ્રીતિ હોય તો તે રૂપ, ગુણ અને કર્મ સહિત પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને તે ભક્ત પોતે અનુભવી શકે છે, (૨) ગમે તે ભાવમા પણ ભજનીય પ્રભુના કોઇ કોઇ રૂપ, ગુણ અને અશમા માહાત્મ્યનુ ભાન ભક્તને હોય છે એટલે તેના અલૌકિક ધર્મનુ ન્યૂનાધિક અશે જ્ઞાન હોય છે

પરમેશ્વર મિત્ર તરીકે ભજાય પણ ભક્તના મનમા તેના જેવો બીજો કોઇ મિત્ર નથી એ અભ્યુપગમ જેને સ્વીકાર હોય છે, અર્જુનને તેવો અનુભવ થવા ઉપરથી નરનારાયણી મૈત્રી બધાઈ હતી. પરમેશ્વર સેવ્ય હોય તો તેના જેવો બીજો કોઇ સેવ્ય નથી એવા નિશ્ચયને લીધે દાસ ભક્ત કદિ પણ સસારી મનુષ્ય પ્રતિ પછી જે ગમે તેવા વૈભવવાળો હોય, તોપણ દાસત્વ નહિ દેખાડે-હનુમાન આવા આદર્શ દાસભક્ત હતા. પરમેશ્વર બાલકભાવે ભજાય તો પણ યશોદાને તેના પુત્રના મુખમા કાઇ વિલક્ષણ ચમત્કાર દેખાવાથી આ મારૂ બાલક અલૌકિક છે એ ભાવ દૃઢ હતો અને ત્યારેજ વાત્સલ્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યુ હતું તેવીજ રીતે માધુર્ય ભક્તિના પરમ આદર્શ

વ્રજ દેવીઓને પણ કૃષ્ણને ઉપપતિ તરીકે જાણ્યા છતાં કૃષ્ણના વિલોપ સમયે ગવાયેલા ગોપિકા ગીતમાં —

न खलु गोपिकानन्दनो भव नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् " તમે ગોપિકાના આનંદ આપનાર છો એમ નથી, પરંતુ સઘળાં પ્રાણીઓના અંતઃસાક્ષી છો "—એવો અનુભવ ઉદ્ભવ્યો હતો. આ માહાત્મ્યજ્ઞાનને લીધેજ ગોપિકાની ભક્તિ જેમાં સર્વભાવો અંતર્ગત થયા હતા તે પરમ આકર્ષક ભક્તિ તરીકે આપણા શિષ્ટ સાહિત્યમાં પેસી ગઇ છે .

પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કોઈ કોઇ ગુણધર્મનું માહાત્મ્યજ્ઞાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી જ્યારે પેસે છે ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે, આમાનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા રતિ જ ગણાય, પણ ભક્તિ ન ગણાય.×

આ ધોરણ વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામ જે રસનું ગાન ગાય છે તેમાં લૌકિક સ્ત્રી—પુરુષની રતિ છે કે અલૌકિક પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમાં તેનો સખીભાવ છે ? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ બીજી જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરેલી સખી છે—એ ભાવ ઉપર જ તેના કાવ્યનો આત્મા આવેલો જણાય છે પુષ્ટિસંપ્રદાયના આ સિદ્ધાંતમાં પેઠેલા " સખીભાવ"માં સ્ત્રૈણનો અંશ મુનશીજીને જણાય છે. તેઓ વિવેચન કરતા છેવટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે.—

× જુઓ નારદ ભક્તિસૂત્રો —
यथा व्रजगो पिकानाम् न तत्रापि माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः

'દયારામ પોતાને ભક્ત માનવા લાગ્યો ભક્તની વાણી બોલવા લાગ્યો, સખીભાવ કેળવવા લાગ્યો

× × × ×

'ગોપી ગોવિંદની ગત ન્યારી, શું જાણે સમારી રે'

"પણ આ બધામાં શુદ્ધ ભક્તિનો ધ્વનિ નથી શુદ્ધ ભક્ત સખીભાવ કેળવે છે, સજીવન સ્ત્રી તરફ અણગમો કેળવે છે, વિજાતિને યોગ્ય એવો પ્રણય કાલ્પનિક પ્રભુ પર ઢાળવે છે નરસિંહ મહેતો કાલ્પનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે પણ સ્ત્રીને જજાળ લેખે છે, ચૈતન્ય પોતે રાધા ભાવ અનુભવે છે પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી ભક્તિ એટલે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઈ કાલ્પનિક પ્રભુપર ફેરવવાથી તેનું થયેલું પરિવર્તન દયારામ માનવી છે ભક્ત નથી તે પ્રણયને તેના સ્વભાવિક વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી ભક્તોની વાણીને વશ થઈ તેને ખસેડવાનો પ્રય ન કરે છે પણ સફળ થતો નથી "

આ અવતરણમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે –શુદ્ધ ભક્ત સજીવ સ્ત્રી તરફ અણગમો કેળવે છે જેમકે નરસિંહ મહેતો, દયારામ સ્વાભાવિક વિષય એવી સ્ત્રી ઉપરથી પ્રણયને ખસેડી શકતો નથી, માટે તે પ્રણયી છે પણ ભક્ત નથી

ભક્તિનું લક્ષણ એવું આપવામાં આવ્યું છે કે પ્રેમનું પાત્ર સ્ત્રી સ્વાભાવિક તે પરથી કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર તે પ્રેમ ઢાળવવો

બન્ને અનુમાનો વિચિત્ર છે સજ્જન સ્ત્રીની નિંદા કરે અથવા તેના મરી જવાથી પાપમાંથી છૂટ્યા એવી ભાવના બાંધે તેની ભગવદ્ભક્તિ

સાચી; અને જે વગર પરણેલો હોય અને સ્ત્રીની નિંદા ન કરે, અને જો નિંદા કરે તો ભાઇ સ્ત્રીની જાળમાં ફસાયા છે માટે તેવુ બોલે છે એવુ માનવામાં આવે, અને જ્યા જ્યાં કૃષ્ણને આલંબન કરી પ્રેમ દર્શાવે ત્યાં ત્યાં તે કાલ્પનિક પ્રભુને સ્પર્શ કરે છે, અને ખરો મોહ સાચી સ્ત્રીમા છે એવુ માનવામાં આવે ત્યા કેવી રીતનો ન્યાય મળે તે સમજી શકાતુ નથી. ભક્તિ માર્ગના કોઇ પણ સંપ્રદાય અથવા શાખામાં ભજનીય પરમેશ્વર મનોત્તમ "વર" તરીકે ભજાય તેમાં ભક્તજન કાલ્પનિક વસ્તુને વળગે છે, એવું માનવામા આવ્યુ નથી. જ્યાં પરમેશ્વરમા ભાવબંધન થાય છે ત્યાં પરમેશ્વરરૂપ આલંબન કલ્પવાથી ઉભુ કરેલુ નાટકીય મનોરાજ્ય નથી, પરંતુ પ્રત્યેક ભક્ત પોતાના પ્રભુને પોતે જીવ તરીકે જેવો સાચો છે તેવો સાચો જ માની ભાવના બાંધે છે, અને તે ભાવનાને અનુસાર અંતર્યામી પરમેશ્વર તેના ભાવને સિદ્ધ કરવા આવિર્ભાવને પામે છે, એવું માનવામાં આવે છે. કલ્પનામા કલ્પિત પદાર્થનુ સત્યત્વ હોવુંજ જોઇએ એવો નિયમ નથી. ભાવનામાં ભાવનીય પદાર્થ વસ્તુ સત્ય સ્વીકારવામાં આવે છે અને જ્યા ભાવનીય વસ્તુ પરમેશ્વર હોય ત્યાં તો તે ભાવના કરનારના ભાવને અનુસાર પ્રકટ થાય છે અને સામીપ્ય, સારૂપ્ય અથવા સાયુજ્ય અનુભવ થાય છે, એવુ ભક્તિશાસ્ત્રનુ મતવ્ય છે. ભક્તિરસનો આલંબન વિભાવ કલ્પિત પદાર્થ નથી, પરંતુ પ્રમાણમર્યાદાથી નિશ્ચિત થયેલો સાચો પદાર્થ છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞેય બ્રહ્મ તે જ ભક્તિશાસ્ત્રના ભજનીય ભગવાન્ છે. વિચારભેદ માત્ર એટલોજ છે કે જ્ઞાન શાસ્ત્ર તે વસ્તુના આકાર વગેરેને માયામય માને છે, અને નિરાકાર વસ્તુ પરમ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય કરે છે. ભક્તિશાસ્ત્રમા ભજનીય

વસ્તુ સાકાર અને સગુણ ભાવે પ્રકટ થઇ શકે તેવી શક્તિવાળી છે, અને તે પ્રકટીકરણમા ભક્તના અધિકાર અને બુદ્ધિસામર્થ્યનો નિયમ જાળવે છે. કોઇ પણ રીતે જ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા ભક્તિશાસ્ત્ર ભગવાનને કલ્પિત પદાર્થ માનતુંજ નથી. ઉલટું સંસારી સાચા દેખાતા સ્ત્રી આદિ પ્રેમનાં પાત્રો ભક્તિની દૃષ્ટિમા કાલ્પનિક છે, અને પરમેશ્વર સ્વાભાવિક સત્ય છે એવુ દૃઢ થયેલુ હોય છે. જો શુદ્ધ ભાવનો અનુભવ નિરાલંબ હોય તો તેને ભ્રમ કહે છે. તે જો સાલંબન એટલે વસ્તુને લગતો હોય છે તો તેને સાક્ષાત્કાર કહે છે. આવા અનુભવ ભક્તોને થાય તે જો માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભ્રમ માનવામાં આવે અને કલ્પનાજ મનાય, તો જીવાત્માને થતો તેના કામક્રોધાદિ વિકારોનો અનુભવ પણ મિથ્યા માનવો પડે. જીવને પોતાના સુખદુ ખાદિ વિકારોનો અનુભવ જો સાચો ગણી શકાતો હોય તો ભગવદાવેશ વડે થતો તેના સંયોગના આનંદનો અનુભવ હોય તો પણ સાચો માનવો જ પડે. અમુક પ્રકારના ચિત્રો વડે સૌન્દર્યનો અથવા સંગીતનો અનુભવ લેવાતો નથી તેથી સૌન્દર્ય અને સંગીત નિરાલંબન ભ્રમ છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી તેમ જ ભગવાનનો ભાવજન્ય અનુભવ આપણને નથી થતો તેથી સર્વ કોઇને પણ નથી થતો અથવા થાય છે તો તે કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર રતિ ઢાલવે છે એવું માનવુ તે બુદ્ધિનુ અદ્ભુત સાહસ ગણાય. પ્રભુને કાલ્પનિક માનવામાં સર્વ આસ્તિક્યવાદનો અંત આવે છે; અને ભક્તિશાસ્ત્રને તિલાંજલિ જ આપવી પડે એવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે.

હવે દયારામ ભગવાનને કાલ્પનિક માને છે કે સાચી વસ્તુ માની તેના પ્રતિ સખીભાવ દેખાડે છે એનો નિર્ણય તો તેના શબ્દદેહ વડેજ

આપણે કરી શકીએ દિ બ કેશવલાલ ધ્રુવનુ કહેવુ સત્ય છે કે દયારામનુ સ્વરૂપ તેના ગ્રન્થોના આંતર અવલોકન વડે જ થઇ શકે, તેમા જેટલી સાવધાનતા, તટસ્થતા અને વીતરાગપણુ જાળવી શકીએ તેટના અશમા આપણે તેની ખરી કદર કરી શકીએ.

દયારામના પોતાના શબ્દોમા તો —

" રૂપ ગુણ દ્રવ્ય એ કારણ પ્રીતિ થવાના ઠહાવે
એ ત્રણે વિકાર રહિત સહજ સ્નેહ તે શ્રીકૃષ્ણને ભાવ " [૬]

લૌકિક પ્રીતિ અને અલૌકિક ભગવાન્ પ્રતિનો સહજ સ્નેહ તદ્દન નિરાળી સ્થિતિ છે, વળી પોતાના આંતર અનુભવને તે નીચેની કડીઓમા ચિતરે છે —

" મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા, રાધિકેશ મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા,
કલ્પ સારસ્વત પ્રકટ પૂરણ સ્વયમેવ—મે શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા
ત્રિગુણપર પ્રધાન પુરુષ કાળાક્ષર ઇશ,
સર્વેશ્વર સર્વાત્મા કોણ જેહને શીષ—મે શ્રી કૃષ્ણજી૦
મન કર્મ વચન ત્યાહા જન્મ ન તેમનો આધાર
તેમને સબધે શમે સઘનો સત્કાર—મે શ્રી કૃષ્ણજી૦
નિદા નહિ સ્તવન અન્ય આશ નહિ ત્રાસ,
દેવ દેવી સરવ લઘુ મુજ પ્રભુના દાસ—મે શ્રીકૃષ્ણજી૦
પુરુષ એક દયાપ્રીતમ અવર સરવ વામ
ભજે વામ વામનુ શુ સરે કો કામ—મે શ્રી કૃષ્ણજી

ભગવાનના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપની જેને ઝાંખી થઇ છે અને જેને તે પ્રભુ વિના અન્ય કોઇ ખરો પુરુષ જ દેખાતો નથી તેના સખી ભાવને આપણે શુદ્ધભક્તિ ન ગણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામા તો

ભાનેજ મોઇ પાસ થઇ શકે આ અનુભવ જણાવનારી વાણી સ્વાભાવિક રીતે ઉપર ના પ્રેમના મોહમાથી પ્રકટ થયેલી જણાતી નથી

દયારામના કાવ્યનુ પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિ સપ્રદાયના સખીભાવ ઉપર બધાયેલી ભગવદ્ભક્તિથી રગાયેલુ દયારામનુ ચિત્ત સમજાશે અને તે માત્ર પ્રણયપ્રવૃત્ત નથી પણ ભક્ત પણ છે, એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને બળવાન કારણો જડી આવશે

અતમા મારે જણાવવુ જોઇએ કે હુ પુષ્ટિ સપ્રદાયનો નથી, અને તેથી " પુષ્ટિ પુષ્ટિ ' કરુ છુ એમ કહેવાનુ કારણ પણ નથી મને તો દયારામમા શુદ્ધભક્તિનો સ્પર્શ સમજાય છે તેથી આ વ્યાખ્યાનમા મારા અભિપ્રાયનો નિર્દેશ કરુ છુ વિશેષ પરીક્ષા તો નવ અભ્યાસકો મારા કરતા વધારે સારી કરી શકશે

૨૧ નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્તર.

તે પછી રા નગીનદાસ ત્રિ માસ્તરે નીચેનુ પ્રાસગિક વિવેચન કર્યું હતુ—

ભક્ત કવિ દયારામ કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, ગુજરાતી ગરબીઓના રાજા હતા મધ્યકાલીન યુગને એક સીમાડે નરસિંહ મહેતા ઉભા છે અને બીજે સીમાડે ભક્તિપ્રધાન કાવ્યમા એ આદિકવિની ભાવનાઓના પ્રતિનિધિ બાજતા દયારામ ઉભા છે વિવેચકોને જે હેતુ હોય તે કહે, પરતુ હૃદયસ્પર્શી સાહિત્ય તો સમાજ સ્વીકારી પોતાનુ કરીજ લે છે દયારામના ચારિત્રની કેટલીક વાતોને પ્રધાન ગણી તે સબધમા તેમના દેહાત પછીના થોડાજ વર્ષો પછીના સમયમા કેટલીક ટીકાઓ કરવામા આવી છે આ

ટીકાઓ પરત્વેના અભિપ્રાયોમા મતભેદ છે અને એનો નિર્ણય તો, દિવાન બહાદુર કેશવલાલે સૂચવેલા સશોધનને પરિણામેજ અપાય પરતુ આ ચર્ચાને હુ ધારૂ છુ કે જોઇએ તે કરતા વધારે મહત્ત્વ અપાય છે કવિના ક્ષર દેહ તેના ચારિત્ર સબધની વાતો તેમના સમય માટે ઉપયોગી હોય, પરતુ ભાવિ પ્રજાઓને તો કવિઓ, સાહિત્યકારો, અને મહાન પુરૂષોમા અક્ષર દેહ સાથેજ કામ હોઇ શકે, અને તેમની કૃતિઓનાજ ગુણદોષની ચર્ચાની આવશ્યકતા રહે આ ધોરણે કવિના કાવ્યો અને તેમા રહેલો ભાવ એજ જોવાનુ રહે છે કવિ દયારામના ચારિત્ર્ય સબધે ગમે તેમ મતભેદ હોય પરતુ સર્વે એક અવાજે અને મુક્તકણ્ઠે સ્વીકારે છે કે એમના કાવ્યોની પ્રતિભા એ ટની સુન્દર અને ઝગઝગતી છે ભાવનાઓના વહેણમા વાચક અને શ્રોતાઓને ઘસડી લઇ જવાની એમની શકિત એવી પ્રબળ છે કે જો એ કવિ આ યુગમા હોત તો જરૂર ગુજરાતી સાહિત્યના ચિત્રપટપર અનેરૂ ચિત્ર અનેરી રેખાઓ દોરતે કવિ ભક્ત કે પ્રણયી એ વિચાર સબધી આ વાત લક્ષમા રાખવાની છે કે કવિ સબધી કુદરતી રીતે જે વિચાર તરી આવે છે તે ભક્તનો છે અને અહિ પ્રણયીનો કવિ વિષે વાત કરતા મર્યાદા ભક્તકવિ દયારામ" એમ બોલાઇ જાય છે અને તેમના સબધમા જનસમાજની માતપિતાની એ અચુક સાક્ષી ગણાય [કવિએ પ્રણયને માત્ર ભકિતનો ઢોળજ ચઢાવ્યો છે એ વાત સ્વીકારવા જેવી નથી કવિ પ્રણયી હતા, તો ભકત પણ હતા ભકત ઘણાજ વધારે હતા અને તેમનો પ્રણય ભક્તિથી પોષાયેલો હતો ભક્તિમા વિરામ પામતો હતો કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમા નવા નવા રૂપો ઉમેર્યા છે અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસક્રમમા નવી ભાતો પાડી

છે. વર્તમાનયુગમાંનું સાહિત્યવૈવિધ્ય એમનાં કાવ્યોમાં નહીં મળે તો તેનું કારણ એમની ભકિત પ્રધાનવૃત્તિ છે.

રા. રમણિક અ. મહેતા એ તે પછી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હતુઃ—

આજ કવિવર દયારામભાઇની જયંતિ છે. શા માટે આપણે મહાન પુરૂષોની જયંતિ ઉજ્વીએ છીએ ? શા માટે બધાંની જયંતિ આપણે ઉજ્વતા નથી ? જે મહાજનોએ પોતાનાં અમર કાર્યથી મનુષ્ય જીવનને ઉન્નત બનાવ્યાં હોય; જે વીર નાયકોએ મનુષ્ય જીવનમાં વીરતા સીંચી હોય, જે કવિઓએ પોતાની રસ ભરી વાણીથી સમાજ જીવનના શુષ્ક પ્રાણમાં રસામૃત સીંચી પ્રફુલ્લ કર્યું હોય, જેમના વાગ્‌ વૈભવથી આપણા મનમાં મંગળ ભાવો ઉદય પામ્યા હોય તેવાઓની જયંતિ આપણે સામાન્યતા ઉજ્વીએ છીએ. રસિક કવિ દયારામભાઇ પણ એક તેવીજ વ્યક્તિ હતી.

કવિવર દયારામભાઇના જીવન સંબંધી હું આપની સમક્ષ કંઇ બોલવા ઇચ્છતો, નથી. કેટલાક જનોએ તે વિષે ઘણુંય કહ્યું છે. ગુર્જર સમાજ કવિ દયારામભાઇના જીવનના અંશોથી હવે અજ્ઞાન નથી. જ્યારથી આપણે આંગ્લ સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો ત્યારે આપણે ત્યાંના સમાલોચકો કે રસ મીમાંસકો પાસેથી કાવ્યકૃતિને ઐતિહાસિક અને સામાજીક દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસવાની રીત તેમની પાસેથી ગ્રહણ કરી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી કાવ્ય કૃતિની તપાસ ભલે થાય, પરંતુ કાવ્યકૃતિનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આર્ય દૃષ્ટિને સર્વથા વિસારવી એ ઉચિત નથી.

કેટલાક જન એ ભક્ત કવિના કેટલાક શૃંગારી કાવ્યોને લઇને તેમની સમગ્ર કૃતિને દોષજનક લેખે છે એ ઉચિત નથી જ્યારે કોઇ વાસ્તવ્યાલેખન (Realism) પર રુચિ ધરાવનાર નવલ કથાકાર પોતાની નવલ કથાના અધમ પાત્રોને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમા આલેખે છે, અને તેમ કરતા કદાચ ઔચિત્યનો ભગ કરે છે તો તેનો એ દોષ વાસ્તવ્યાલેખનને અગે ક્ષતવ્ય ગણનામા આવે છે તો પછી કવિઓનેજ માત્ર દોષપાત્ર શા માટે ગણવા ?

જ્યારે નવલ કથાનુ સાહિત્ય અસ્તિત્વમા નહતુ ત્યારે કવિઓ વાસ્તવ્યાલેખન માટે શ્રીકૃષ્ણના જીવનના પ્રસગોનોજ આશ્રય લેતા હતા, આ જૂની પ્રથા માત્ર આપણી માતૃભાષામા છે એમ નથી. હિંદી, બગાળી મારવાડી, મરાઠી, અને દક્ષિણની ભાષાઓમા પણ આજ પ્રકાર દષ્ટિએ પડે છે મહાકવિ સુરદાસે કૃષ્ણ જીવનને પોતાના મનોહર પદોમા ગુથ્યો છે મિથિલની મજુલ કોકિલ વિદ્યા પતિએ રાધાજીના વિરહને વર્ણવતા મજુલ મીઠી વાણીમા પરાકાષ્ટા દાખવે છે, કેરળના કવિઓએ પણ શૃગારના વર્ણન દ્વારા કૃષ્ણ જીવનનેજ આ લેખ્યુ છે શ્રીજયદેવની કોમલ કાંત પદાવલીનો વર્ણન વિષય શો છે ? શા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાજીના પ્રસગો એમા ગ્રથિત થયા, શા માટે સાગર નજીક કનૈયાના જીવનથી એટલો મુગ્ધ બન્યો ? મને તો લાગે છે કે શૃગારના વર્ણન માટે કૃષ્ણના જીવનનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રચલિત પ્રથા હતી વારૂ પણ કવિ પોતે આ સબધમા શું કહે છે ?

જીવ, જાણીને લેજે જાર પ્રીત
જુગદીશ વિના નહી રાગીરે.

આના પર કંઇ ભાષ્યની જરૂર છે ?

શ્રીદયારામભાઇનાં કાવ્યોની વિશિષ્ટતા–તેની ખાસ ખૂબી તેમાં રહેલા સંગીતના અંગોને લીધે છે. કેટલાક જણ કવિતા અને સંગીત વચ્ચે કેટલેક અંશે સામ્ય છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. ગુજરાતના એક વિદ્વાન તો બન્ને વચ્ચે બહુજ અંતર માને છે, પણ આ કથન વાસ્તવિક નથી. હેઝલીટ કહે છે કવિતાની ભાષા સામાન્ય હોવા છતાં તેની વ્યક્ત થવાની ગતિ સંગીતના જેવી છે. એક જાણીતા વિદ્વાન મી. ડબ્લ્યુ, બી. યીટસ કહે છે કે.

Poretry is the utilisation of language as the handmaid of music

આ વાદવિવાદમાં જવાનો અને પ્રસંગ નથી. અસ્તુ.

અમુક ભાષાનુ બંધારણ કોઇ અમુક ઢાળ કે લયને બહુ બંધ બેસતુ આવે છે બંગાળી ભાષાના 'બાઉલેર સુર' બીજી ભાષામાં ઠીક લાગતા નથી. માંડની ખૂબી મારવાડી ભાષામા જ માણી શકાય છે. કંજરી બિહાગી બોલીમાંજ કર્ણ પ્રિય લાગે છે. કાફીનો ખરો સ્વાદ તો સીંધી ભાષાજ આપે છે. તેજ પ્રમાણે ગુજરાતની ગરબીઓ અજોડ છે. ગુજરાતના રાસ અને ગરબાએ કોના ચિત્તને રંજન કર્યાં નથી? "ગરબી એ ગુજરાતનુ સ્વયંભૂ સંગીત છે, એમ નાનાવિધ રસદષ્ટિએ નિહાળતાં આપણા દેશે તો રાસનો રસ રાજવી છે એક અને અજોડ વૈષ્ણવ કવિવર દયારામ"

એ ગુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલનુ કથન સર્વાંશે સત્ય છે. શ્રીદયારામભાઇની ગરબીઓ વિદ્યાપતિની મધુમયી લલિત કોમલ કાંત પદાવલીનુ સ્મરણ કરાવે છે અને તેના જેવીજ મધુર અને શ્રુતિ સુખા-

વહ છે. દયારામભાઇ ગરબીના સમ્રાટ્ છે. કોઇએ કહ્યું છે કે: 'સોરઠ મીઠી રાગિણી મીઠો રાગ મલાર' આ સોરઠમાં દયારામભાઇ કહેવી બહાર ઉડાવે છે.

કામણ દિસે છ અલબેલા તારી આંખમાંરે
ભોળું ભાંખમાંરે..............કામણ.

તેજ પ્રમાણે.

તેં તો ઘટ ઘટમાં ઘર કીધું વાલમ વરણાગીઆરે

લોચન મનનો ઝઘડો કોને સ્મરણ નહિ હોય ! એ પદની રમણીય તરંગો કોને મુગ્ધ નથી કર્યા ? વળીઃ

સાસુ જો નંદના છોગાળા, મારૂં ચિત્ત ચોરણહારા.
ઓ વાંસલડી, વેરણ થઇ લાગીશું વ્રજની નારને
તું જંગલ કાષ્ટ તણો કટકો
રંગ રસિએ મૂકયો રસ ચટકો
અલિ એ પર આવડો શુ મરકો..........ઓ.

એજ રીતે વળી.

માનીતી તુ છે મોહન તણી ઓ વાંસલડીરે
તુને વ્હાલમ કરે છે ઘણ વ્હાલરે ઓ વાંસનડીરે
મીઠો આવડો શો શોર,
મોહો નંદનો કિશોર
તારૂં આવડું શું જોર
ભુડી કાળજુ મા કોર ઓ વાંસલડી.

દયારામભાઇની કાવ્ય કૃતિમા નટવરના સંગીતના મધુર અને મોહક અશોને લીધેજ તેમની કૃતિ એટલી હૃદયંગમ નીવડી છે.

કેટનાક પદોમા ફરક કરે તેનો છેકાનુપ્રામ કેટલાકમા અમુક અતરે પુનરાવૃત્તિ થતા કર્ણપ્રિય નરો, કેટનાકની લય બહુ રજક લાગે છે તેમની કેટલીક ગરબીઓની લય એવી તો સુન્દર છે કે માધુર્યનો પ્રવાહ મદ અને પછી તરત વેગવાન્ બને છે દાખના તરીકે 'ગરબે રમવાને ગોરી નિસર્યાંરે લોલ' તથા આજ વૃદાવનમા થનકકાર થેઈ થેઇ છેલ્લુ તો એટલુ મનોહર છે કે જીગર પર જાદુની અસર કરે છે

દયારામભાઈની કવિતામા વિરહની વેદનાનુ સ્વરૂપ દુખ મિન નને માટે આત્માનો પોકાર, દર્શનની તીવ્ર અભિલાષા, રમણીય તરગમયતા, પ્રેમ ભક્તિનો ઉછળતો ફુવારો, મગીત સોહામણી વાણી વિસ્તારની જરૂર નથી. કવિશ્રી દયારામભાઈની જયતિ ઉજવવાને માટે ખાસ પ્રયત્ન ભાઇ નારાયણદાસ પરમાનદદાસ કરે છે એ માટે તેમનો તેમજ આજના પ્રમુખ રા રા કૃષ્ણલાલભાઈનો આભાર માનવો ઘટે છે

તે પછી પડિત લાલને જણાવ્યુ કે—

ભક્ત કવિ દયારામ વિષે લાલનને આજે વધુ જાણવાનુ મળે છે આજે પ્રકાશ વ્યાખ્યાનકારે નાખ્યો છે, એ ઉપરથી એ ભક્ત કવિના ઉપર પ્રેમની ઉર્મિઓ પ્રગટતી હોય એમ જણાય છે

ભક્તિ એ પણ પ્રભુને ઓળખવાનો, તેમનો અનુભવ કરવાનો માર્ગ છે અને જે જે અશે મનુષ્ય પ્રભુને ઓળખે છે એમની સાથે પોતાનુ જીવન જોડતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યની ઉન્નતિ થતી જાય છે

જે ધર્મ માર્ગમા લાલનનુ અનતરપણુ છે એ લોકોની જાણ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પ્રધાન છે, અને મને પણ એવુજ જણાયુ છે પ્રભુ

વિના સવ ત્યાજ્ય છે એવી ભાવનાની પુષ્ટિ જૈન ધર્મ સારી રીતે કરતો હોય એમ જણાય છે તથા ભક્તિ વડે પણ તિર્થંકરત્વ પમાય છે એના જૈન ધર્મમા અણુમોના રાવણાદિના ઉદાહરણો મળી આવે છે પ્રભુ સાથે તન્મય થવાનો અને પોતાના દેહભાન ભૂલવાનો ભક્તિ એ સરળમા સરળ ને ઉચામા ઉચો માર્ગ છે

અમેરીકામા એમર્સનનો અભ્યાસ કરતા અને તેમનુ શિક્ષણ લેતા અને આપતા સ્પષ્ટ થયુહતુ કે પ્રેમ (Love) કર્મ (Life) અને જ્ઞાન (Light) તે જે જે અંશે વધારે છે તે તે અંશે મનુષ્યનુ જીવન અને જ્ઞાન પણ વધતુ જાય છે એમર્સન Friendship નામના નિબધમા ભગવદ્‌ગીતાના ભક્તિ યોગની શ્રેષ્ઠતાને એક વાક્યમા આ પ્રકારે સમાવે છે એટલે કે Yur intellectual and active powers go hand in hand with your affection

મનુષ્યના પ્રેમના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રેમ આપણને જ્ઞાન અને કર્મમા કેવો નિપુણ કરે છે, તે હવે જોઇએ એક મનુષ્યની પહેના જ્યારે ઓળખાણ થાય છે, અને ઓળખાણ થયા પછી જેમ જેમ તેમનો પરિચય વધે છે તેમ તેમ આપણી તેમની સાથે પ્રીતિ થઈ મૈત્રી બધાય છે અને પ્રીતિ થયા પછી જ્યારે પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, ત્યારે મિત્ર એ સુહૃદ્ ને દીલોજાન થઇ રહે છે દીનોજાની એજ સાચી ભક્તિ છે

જે આપણો સુહૃદ્ હોય તેને માટે આપણે શુ ન કરીએ ? આપણા સુહૃદત્વની સાથે આપણી કર્મશક્તિ ખીલે છે કારણકે સુહૃદ્ આપણાથી શી વસ્તુ છાની રાખી શકે ? એટલે કે આપણને તેનુ જ્ઞાન પણ આપણી ભક્તિના પ્રમાણમા થાય છે આમ ભક્તિ

એ જ્ઞાન અને કર્મને વધારે છે. માટે ભક્તિમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મ યોગ સમાવેશ પામે છે.

The Scholar sits down to write and all his years of meditation do not furnish him with one good thought or happy expression; but when he begins to write a letter to his friend, troops of gentle thoughts invest themselves on every hand with chosen words.

જે પ્રભુને સેવ્ય ભાવે સેવક થઇને સેવે છે તે પ્રભુનો સંસારમાં (વાઇસરોય) પ્રતિનિધિ છે, જે પ્રભુને પિતૃભાવે પૂજે છે તે પ્રભુનો યુવરાજ heir-apparent છે અને જેમ જેમ યુવરાજ પોતામાં પોતાના ગુણો વિકાસતો જાય છે, તેમ તેમ તેનામાં રાજ્યગાદિ ઉપર બેસવાને યોગ્યતા વધતી જાય છે અને તેવે પ્રકારે સારૂપ્ય મુક્તિને યોગ્ય થતો જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાભાષીને ભક્તિદ્વારાએ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉત્તમ આદર્શ ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઇ દેખાડે છે.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર.

ભાષણોને અંતે ઉપસંહાર કરતાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ કહ્યું કે.

શરૂઆતમાં મેં કહેલું કે નર્મદાશંકરભાઇ જેને અડે તે સોનું થઇ જાય છે. એમનું ભાષણ સાંભળી તમને લાગ્યું હશે કે સોનું તો તે મુજબ એમણે આપણને આપ્યું, પણ તે સોએ સો ટચનું ને નિર્મળ.

દયારામનો શૃંગાર સમજવાની એક ખરેખરી કૂંચી એમણે આપણા હાથમાં મૂકી છે, અને તે પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનુ એમણે જે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યુ તે ઉપરથી ગરબીઓનો શૃંગાર કેવા ભાવથી લખાયો છે, તેની ઝટ સમજ પડી જાય છે. જે વ્યક્તિ માત્ર સામાન્ય જ્ઞાનવેજ અને સાધારણ માણસોમા સામાન્ય જ્ઞાનજ હોય-દયારામની ગરબીઓનુ તોલન કરે તેને એ માત્ર સંસારી લીલાનુ વર્ણન લાગે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો વડે જો એ ગરબીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે તો તેના ખરા સ્વરૂપમા તે સમજાય. આવાં અમૂલ્ય ભાષણ માટે ગ. નર્મદાશંકરનો આપણે ઉપકાર માનવો ઘટે છે. અન્ય વક્તાઓનો પણ-આભાર માનું છુ. ખાસ લલિતજીનો કે જેમણે બહુ રસ લઇ દયારામનુ પ્રખ્યાત કાવ્ય-" જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમા ઠરે-" એવી રૂડી રીતે ગાઈ સંભળાવ્યુ કે દયારામ પ્રત્યે આપણા મોહને વધવાનો અવકાશ હોય તો તે વધે.

દયારામની વિશિષ્ઠતા.

તા. ૧૪-૯-૨૯ શનિવારે સાંજે ૬ વાગે પ્રેમાભાઇ હોલમાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના આશ્રય નીચે સ્વ. કવિ દયારામની ૧૫૩ મી જયંતિ શ્રી દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદે ઉજવાઈ હતી. ભાઇઓ અને બ્હેનોએ મોટા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી. શરૂઆતમા પ્રાર્થના થયા બાદ શ્રી વસંતરાય શાસ્ત્રીએ મંગલાચરણ કર્યું હતુ. શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જણાવ્યું હતુ કે જયન્તિ એટલે જીતી ગયા તેના જય ગાવા- જગતના ઉદ્ધારકો, પય-

ગબરો, યુગપ્રવર્તકો, કવિઓ બધા દુનિયાને જીતી ગએના હોય છે કવિ દયારામે મનુષ્યજીવન દ્વારા સ્વર્ગ બતાવ્યુ છે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારતા ગીતો તેમણે ગાયા છે દયારામના કાવ્યોમાંથી અનેક જાતની પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે તેઓ નીતિ અને સદ્ભાવનાના પ્રચારક હતા, તેમના કાવ્યોમા ઘણુ ઉંડુ તત્ત્વજ્ઞાન રહેલુ છે, છતા તે સરળતાથી સમજાય તેવા છે આપણે તો અહીં તેમના ગુણાનુવાદ કરીએ છીએ

વિલાયતમા જયન્તિ કેમ ઉજવાય છે? એક મહાન્ લેખકના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તેની સઘળી કૃતિઓનો અભ્યાસ થાય છે આ અભ્યાસ કરનારાઓની એક સસ્થા સ્થપાય છે, તેઓ તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે અને તેમાથી અનેક પ્રેરણા મેળવે છે આપણે તો એક જ દિવસે કવિના ગુણગાન કરી છૂટા પડીશુ, પણ વિલાયતમા કવિઓના ગુણગાન બારે માસ થાય છે હજુ આપણે જયન્તિને પહેલે પગથીએ ચઢીએ છીએ વિલાયતની પ્રજાની જેમ આપણે જયન્તિઓને વિશાળ સ્વરૂપમા ઓળખવી જોઈએ

શ્રી જોહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહે જણાવ્યુ હતુ કે અત્યારે તો નવો જમાનો પ્રવર્ત્યો છે આજના યુવાનો પૂછશે કે તમે આટલા જુના કવિને કેમ સભારો છો? પણ કવિઓના કૃતિઓ તો હજારો વર્ષો સુધી અમર રહે છે, એ કૃતિઓ જુની થતીજ નથી, એટલુ એનામા જીવન તત્ત્વ રહેલુ છે કવિ દયારામ તો પૃથ્વીને પાટલે અમર-રતા મૂકી ગયા છે આજના યુવકો જૂના કવિઓની કૃતિઓની અવગણના કરતા હોય તેમ લાગે છે. તેઓ તો હવે ઇશ્વરની ભાવનાને તરછોડવા લાગ્યા છે હું યુવકોને કહીશ કે તમે ભલે નવા વિચારો

ધારણુ કરો, નવા પુસ્તકો ચ્યો, નવી સ્મૃતિઓ રચો પણ ઇશ્વરની ભાવનાને અવગણશો નહિ જુના વિચારો મરતા જાય છે, નવા વિચારો સર્જાય છે તે માટે મને વાધો નથી પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને યુવકોએ ફગાવી દેવા તૈયાર થવુ ન જોઇએ.

ભારતની સસ્કૃતિ ધર્મથી અંકિત છે માટેજ આપણા જૂના કવિઓએ ધર્મના વિષયના કાવ્યો રચ્યા છે કવિ દયારામે તે પ્રણાલિકાનુ અનુસરણ સહુજ સુંદર રીતે કર્યું છે, માટે આપણે તેમને હજી પણ સભારીએ છીએ, વિશેષમા ગુજરાતે તે કવિને ઘણો અન્યાય કર્યો છે તેથી જ્યા સુધી તે ઋણ આપણે પૂરે પૂરૂ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સહિત ભરપાઇ કરી શકીએ નહિ ત્યા સુધી આપણે તે કવિની જયન્તી ઉજવવી જ જોઇએ

કવિ દયારામની કવિતા સરોવરના નિર્મળ જળ જેવી છે એ સૌમ્ય અને મીઠુ જળ છે, જેમ જેમ તેનુ પાન કરીએ તેમ તેમ વિશેષ પાનની ઇચ્છા થાય પીતા તૃપ્તિ ન થાય સુગપ્રવર્તક કવિઓની ધર્મભાવના તે વખતની પ્રજા ઉપર ઉડી છાપ પાડે છે દયારામની ગરબીઓમા જે શૃગારની ભાવના છે તે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોવી જોઇએ યુવકોને મારી વિનતિ છે કે જૂના કવિઓને તરછોડશો નહિ તેમના ગુણોનો ઉંડો અભ્યાસ કરજો અને ગુણગ્રાહી થજો

નરસિંહ મહેતાનો અવતાર

શ્રી ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરીએ જણાવ્યુ હતુ કે દયારામ નરસિંહ મહેતાના અવતાર હતા અધુરી રહેલી કૃષ્ણભક્તિ તેમણે દયારામનુ રૂપ લઇને પૂરી કરી હતી

ગુણગ્રાહી વાંચો

પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતા જણાવ્યુ હતુ કે કવિઓના અંગત જીવનમાં ન ઉતરતા આપણે તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ સહૃદયતાથી કરવો જોઈએ દયારામનુ જીવન કેવુ હતુ તેની સાથે તેની વાતો આપણને ન ગમતી હોય તો–નિસબત ન રાખવી મીલ્ટનનુ જીવન અમુક જાતનુ હતુ એમ કહીને કોના પેરેડાઇઝ લોસ્ટ નથી વાચતા ? દયારામે ગોપી રૂપે કૃષ્ણભક્તિ ગાઈ છે દયારામને શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો હતો તેમને સ્વપ્ન આવ્યુ હતુ અને તેમા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ હતુ કે તુ ગોપી છે દયારામે અનુભવમંજરીમા પોતાના જીવનની થોડી વિગત કહી છે કપૂરની ડાબલીમા ઘણા વર્ષોથી રહેલુ કપૂર અત્યારે ઉડી ગયુ છે એમનુ જીવન કપૂર જેવુ હતુ તેમને જેવુ જોઇએ તેવુ તત્ત્વજ્ઞાન કવિના ગીતમાથી મળી રહે તેમ છે કવિના સાહિત્ય જીવન અને અંગત જીવન બન્નેને એક ન કરતા કવિની કૃતિઓમા જીવન ક્યા છે ? રસ ક્યા છે ? પ્રસાદ ક્યા છે ? ઓજસ ક્યા છે ? તત્ત્વજ્ઞાન ક્યા છે ? એજ તમારે જોવાનુ છે એ કૃતિઓની ઉજ્જ્વલતામા બને તેટલુ અવગાહન કરવુ જોઇએ, તોજ તમે ખરા ગુણગ્રાહક બની શકશો

ત્યારબાદ પ્રમુખે શ્રી પુષ્ટીમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા જે આ જયન્તિનો પ્રબંધ કરે છે તેનો સભા તરફથી આભાર માન્યો હતો

બાદ શ્રી શાસ્ત્રીએ પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો હતો, અને સભા વિસર્જન થઇ હતી.

વિશ્વવાઙ્‌મયમાં દયારામભાઈનું સ્થાન.

(એક તર્જનીનિર્દેશ)

લેખકઃ (ડૉ. મંજુલાલ જ. દવે. એમ. એ. પી. એચ. ડી. લીટ)

જે કવિવરના કવનના પાંચપાચ દલદાર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થઇ રહે અને જેના નામ પર સારી ય "નર્મદા" અને ગુજરાત મહાગુજરાત તેમ ઉત્તર હિંદના પ્રદેશો પ્રાણ તેમ પાલવડો પસારી રહે, તે કવિવર વિશ્વવામડયમાં કીયુ સ્થાન વરે છે તે જોવુ એઓશ્રીની જયંતીને દિને અસ્થાને તો નહીંજ ગણાય.

સૃષ્ટિનાં મંડાણથી તેમ સંસ્કૃતિની માનવ સમાજમા સંસ્થાપના થઇ તે કાળથી મનુષ્યે 'એક' અને 'અનેક' One and the Multiple વિષે અનેકવિધ વિચારણાઓ વિચારી છે, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના કવિઓ તેમ ફિલસુફોએ વારવાર એક તેમ અનેક પ્રત્યે પોતાની ભાવના દર્શાવી છે, એકને વા અનેકના પોતાના રસની કવન તેમ જીવન સમસ્તની વંદના સમર્પી છે કોકજ આમા એક તેમ અનેકની એકવાકયતા, તેમનો સમન્વય, તેમનો બન્નેનો એકીભાવ સિદ્ધ કરવા સમર્થ થયેલ છે. બ્રહ્મ એકજ સત્ય અને જગત્ કઇજ નહીં, ક્ષણભંગુર, ચલિત, અનિત્ય અને અસત્, એવી એક બાજુએથી દલીલ થઇ રહે છે, જ્યારે બીજી બાજુએ બ્રહ્મ સત્ય અને બ્રહ્મભાવ પીતુ જગતે સત્ય, એક સત્ય અને એકમાથી ઉદ્‌ભવેલુ અનેક સત્ય એવી માન્યતા બંધાણી છે. જે કવિ ચિન્તકોએ જગતને અસત્ ગણી લીધુ છે, અને તેની જગતથી, વ્યવહારથી, સંસાર ભાવથકી, વિમુખ થવાની, વૈરાગ્ય સેવવાની સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાની, મનુષ્યને પ્રેરણા

પાઇ છે, તેમનો એક નોખો વર્ગ પાડી શકાય. "એક" એકજ સત્ય અને તે વિનાનુ બીજુ સઘળુ "અનેક" અસત્ અને મિથ્યા એવી ભાવનાને અંગ્રેજીમા બ્રહ્મની દૃષ્ટિથી Monism absolute તરીકે ઓળખવામા આવે છે જ્યારે જગતની દૃષ્ટિથી Negation Mysticism એ નામે જણાય છે બ્રહ્મ એકજ ખરૂ અને સારૂય જગત ન, સ્ત્રી બાળક ઇત્યાદિ જીવન વ્યવહાર, સામાજીક ધાર્મિક રાજકીય શિક્ષણ વિષયક ઇત્યાદિ સૌ સાંસારિક સગપનો એ જગત્ વ્યાપારનાજ મૂળમાથી પ્રકટ થયેલ હોઇ મિથ્યા-માયા એવો એક પ્રેરણાભાવ આ ઉપર કહી તે દૃષ્ટિમા સમાયેલ જણાય છે આથી ઉલટુ કવિચિન્તકોએ જગતને સત્ ગણ્યુ ગણાવ્યુ છે, જગત્ વ્યવહારથી જરીય વિમુખ ન થવા સૂચવ્યુ છે, ને વ્યવહારના સૌ સંચાલનોને ક્રિયાપ્રક્રિયાઓમા ગ્ચ્યાપચ્યા હોવા છતાય તે સૌને વિશેષ ભાવે જોવાની વિશેષ રાગવતી દૃષ્ટિથી નિહાળવાની, ભાવના ઉચ્ચારી છે ને સર્વમા ઓતપ્રોત એવા પરમેશ તત્ત્વને પિછાનવાની જે મહદ્સવેદના જગવી કે તે ભાવનાને, તે સવેદનાને અંગ્રેજીમા Modified Monism અથવા Affrmation mysticism એ નામે દાખવી શકાશે કારણ બ્રહ્મ એમા નિર્ગુણ ન છતા સગુણ સ્વરૂપે ઉભેલ છે, અલબત્ તે એ. ને અવિનાશી તો છેજ અને સારાય જગતના, તેના પ્રત્યેક વાણા ને તાણામા તે આવાસ્ય છે, વિરાજમાન સુશોભે છે આથી આમા જગતનુ મિથ્યાત્વ તેમ માયા વાદ પ્રવેશી નથી શકતા

હુ ભૂલતો ન હોઉ તો આ બને ભાવો પશ્ચિમ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમા વિદ્યમાન છે અને પૂર્વમા જેમ શકર તથા રામાનુજમા તે અતિપ્રકટ ને બળવત્તર દીપે છે, તેમ પશ્ચિમમા સોક્રેટીસ,

પ્લેટો પ્લોટીનસ અને અંતે ટોમસ એક્વીનોમાં તે સવિશેષ સુંદર સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. કેવળ ગુજરાતનીજ દૃષ્ટિએ નિહાળીએતો દુનિઆના માહિત્યનાં સંસ્કૃતયુગ (પશ્ચિમમાં ગ્રીક તથા લેટીન યુગ) ગામ્યો અને ભાષાયુગ (અર્વાચીન ભાષાઓ પૂર્વ તેમ પશ્ચિમની) પ્રવર્તી ત્યારથીજ કોઈક આ બે પ્રકારનાં નિરાળાં વ્હેણ પૃથ્વી સમસ્તના વાઙ્‌મયમાં વિસ્તારમાં જણાઇ આવે છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યપ્રધાન સંતજનો કવિ તેમ તત્ત્વવેત્તોનું એક જુથ, અને તેમણે પ્રકટ કરેલ નિજ નિજ ભાવનાઓ તેમ સંવેદનાઓ.

પ્હેલા જુથે એકજ સત્યઃ બીજાએ એક તથા અનેક ઉભય સત્ય એમ પુકાર્યું. અને એ દ્વારા કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત. અને દ્વૈત વગેરે વગેરે મતભેદદર્શનો આદર્યાં.

"ગીતાના ગાનારા મહારાજે" આ સર્વ મતોને પોતામાં સંકલ્યાઃ અને જ્ઞાન તથા ભક્તિને, પ્રેમ તથા વૈરાગ્યને, બન્નેને પોતામાં સમાવ્યા, ગુજરાતમાં અને સારાય હિન્દમાં આ ભાવ ભાગવતધર્મરૂપે વર્ણવાયો; અને વલ્લભમતરૂપે તે પ્રસિદ્ધ થયો.

નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ. ગુજરાત-મહા ગુજરાતના ભાગવત ધર્મના પરમ પ્રણેતાઓ-વિરલ ગાનારાઓ ગણી શકાય; અને તેમ ની નવધા ભક્તિ તેમ તેથી પરની પરમ અદ્દભુત ને પરમ અનનુભૂત દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તે વલ્લભમતના પુષ્ટિસંપ્રદાયને અવલંબતી કહી શકાય અહીં શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપે-વિશ્વવંદ્ય સાકાર નિરાકાર (Spirit-Person) રૂપે પ્રકટે છે, અને હરકોઈ માનવ ભક્ત (સ્ત્રીપુરૂષ, બ્રાહ્મણ ભંગી સર્વ) તેના સાન્નિધ્યમાં ઉભી, તેને પ્રેમભાવે બની, તેના દર્શન, તેના શ્રવણ, તેના કીર્તન ને યશગુણ રટણ આદરી રહે છે. તેની સાથે, ગુજરાતના એક નવયુગના કવિત્રી ગાય છે—

'હારે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ઝુલાવતો
જીવન મૃત્યુનો ઝૂલો ઝુલાવતો —

એવાની સાથે પરમ અનક્ષ્ય એવુ રસનુ, નેગનુ, સખ્ય તેમ સાયુજ્ય માણી રહે છે અને અંતે ચતુર્થામુક્તિથી પરની તાદાત્મ્ય મુક્તિની વાછના આત્માને અતરતર અતર મગ્રહી રહે છે, એટલુજ નહિ પરતુ જેને ભક્તિ મીમાસકો ઉત્તમા સહજ્જખ્યા' એ નામે વધાવી લે છે તેવી સહજ્જેપલબ્ધ પરમાત્મા પ્રાપ્તિને તે વરી રહે છે આ સ્થિતિમા ભક્ત તથા ભગવાન્ અન્યોન્યના સુહૃદ્ સમા શોભે છે પરસ્પરના સખા સમા —અને ગીતાજીની વાણીમા ભક્તજન ગાય છે કે **प्रिय प्रियायार्हसि देव सोढुम्**। અને ભગવાન્ પોતે પ્રત્યુત્તર દઇ રહે છે કે **प्रतिजाने प्रियोऽसि मे**

આટના પ્રસ્તાવ પરથી આપણને પ્રતીત થઇ રહે છે કે દયારામભાઇના જીવન તેમ કવનના આજ એક પ્રધાન સુર હોઇ શકે છે પ્રેમ અને ભક્તિ કારણ એજ પ્રધાનભાવ સર્વ કોઇ ભાગવત ધર્મના લાડિનાઓએ જગતને સમર્પેલ છે, પશ્ચિમ તેમ પૂર્વમા સારોય મધ્યયુગ (Middle Ages) યુરપમાય અનેકાનેક ઓની આઓ સુફીઓ, ભક્તજનો, સન્તો ને સન્તનીઓ થકી સભર ભર્યો પૂર્યો છે, અને અહીં પણ પૂર્વ હિંદમા ચડીદાથી વિદ્યાપતિ તેમ પાછળથી ચૈતન્ય, ઉત્તરમા સુરદાસ તુલસીદાસ કબીર ઉપરાત રામાનદ, નાનક ને દાદુ, દક્ષિણમા તુકારામ ને નામદેવ અને પશ્ચિમમા ઉપર કહ્યુ તેમ નરસિંહ, મીરા તથા દયારામ અને અત્યારના નવયુગના ભોળાનાથભાઇ તથા કવિ ન્હાનાલાલ ને ખબરદાર પણ

આમ છતા ખરેખરો સાચ્ચામા સાચ્ચો તો એકજ કવિ ગાયક અત્યારના સમસ્ત પૂવને આવરતો દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે રવીન્દ્ર—

ર ટાગોર ભાગવતધર્મનો ઉંડેરો પ્રણેતા અત્યારે આ કવિને કહી
ાય બ્રહ્મ ધર્મની છાયા તળે ઉછરેલ, ઉપનિષદના અમૃતપાન
ેલ તે પચવેલ, આ કવિતત્ત્વજ્ઞ ઉચ્ચોચ્ચ વૈષ્ણવધર્મનો આણુ
ર્તાવનાર તરીકે આપણી સમક્ષ ઉભે છે

"He is the first among our saints who has it refused to live, but has spoken out of life elf and that is why we give him our love"

તે જગતને મિથ્યા નથી માનતા, તે માયા વાદને નથી પિછા ા તે વૈરાગ્યને નથી લેખતા, તે સર્વેશ્વરવાદને પિછાને છે તે ભુને તથા પોતાને પરમ્પરના સુહૃદસમા ઓળખાવે છે, પ્રિય તેમ યાસમી અન્યોન્યની પ્રશસા તેમ કીર્તિ બહલાવી રહે છે, મારીય ની "ગીતાન્જલી" દયારામભાઇના "રસિકવલ્લભ" ની જેમ આજે ાગવતધર્મને ઉકેલતી દીપી રહી છે

આવાજ મખા વા મખીભાવે પરમ પુરુષને સુફીઓએય સ્વી-રેલ ફારસી તેમ આરબી વાડમયમા પ્રત્યક્ષ છે જેમ નારદે તેમના કિતસૂત્રમા, ને ગોપીજનોએ તેમના જીવનના પ્રત્યેક નાના મોટા ાપારમા સ્વીકારેલ છે તેમ આજ મખા વા મખીભાવે પશ્ચિમનાં ાહિત્યમા "Bean Eternal" ની ભાવના ગોચર થાય છે, અને કતગણો ભગવાન પ્રભુની Eternal Brides રૂપે પ્રકાશે છે. ોરાબાઈ કહેતા તેમ એકજ પુરુષ મારીય સૃષ્ટિમા ને વિશ્વવિશ્વા-તરમા હોઇ શકે છે, બીજા સર્વ તેની આગળ સ્ત્રીજન છે, ભક્ત ન છે, મખીજન છે અને દયારામભાઈ પણ પોતાને 'પ્રીતમસખી' પેજ વારંવાર ના નથી ગાઇ રહેતા ?

ત્યારે દયારામભાઇનુ અક્ષર જયતીગાન તો આજ એક હોઇ શકે છે જે દુર્બોધ છે કારણ જે કેવળ સ્વાનુભવગમ્ય છે આ ગાન

તે "પ્રેમગાન" છે-પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ગાન' છે, ઉત્કૃષ્ટ "પ્રેમ પરબ્રહ્મગાન" છે. આથી તે ગાય છે.

"ઓધવજી છે અગમ્ય ઘણી, વાત એક પ્રેમતણી,
કોઈ અનુભવી જાણે યે, કહેતા તો નાવે બણી "

અને આગળ ચાલતા એજ 'ગરબી'મા તે જણાવે છે.

" છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી તે નથી દીઠો '
' ત્યા લગી જ્ઞાન ગોઠે રે; જોગ પણ છે મીઠો "

એમ, આ ઉપલી એજ પંક્તિઓમાં મારૂ આપણુને દયારામભાઇ વિષેનુ-તેમના જીવન તેમ કવન સબંધીનુ જ્ઞાન મળી રહે છે. તેમની પ્રેમભક્તિની ઉચ્ચ મીમાસા અહીંજ તેના સાચા સ્વરૂપમાં માપડી ર્હે છે. તેમના પ્રખર Affirmation Mysticism ની સઘળી ભાવના એમાથી વ્યક્ત-સુવ્યક્ત થઇ એ તો તે કહે છે તેમજ વ્યક્ત -સુવ્યક્ત થઇ રહે છે, એ તો તે કહે છે તેમ 'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ' તેણે નથી પિછાન્યો તેનેજ જ્ઞાનનો ને યોગનો, વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો માર્ગ મોટો ને મીઠો લાગે છે અગમ્ય પ્રેમપથના જાણણહારને તો તેજ એક સર્વોપરિ માર્ગ છે એમ પ્રત્યક્ષ થઇ ર્હે છે. અને આ કાળે જેમ ઇટાલીન મહાકવિ ડેન્ટીને મવેદન થયેન સ્વર્ગસદનમા પોતાની પ્રિયતમા બીએટ્રીમની સાથે સોપાન ઉભતા ને આનદતા, કે તે ભવ્યદિવ્ય પ્રીતિપાત્રના પ્રત્યેક સ્મસ્મિત વડે પોતે અધિકાધિક સઘન ને સમૃદ્ધ બની રહે છે અને સસિદ્ધ ને શિવત્વમને વરી રહે છે મુક્તિદાદર્શનને નિશ્રેયમ કરનારાને દેહાત્મ વધાવી રહે છે, ને એ રીતે પોતે પણ બ્રહ્મના સવિશેષ નિકટતર ને નિકટતાર થઇ રહેલ છે, તેમજ દયારામભાઇને સર્વનિજ પ્રેમભક્તિના ગાન ગાતે ગાતે થઇ રહેલ છે. અગમ્ય પ્રેમના પથમા તે પોતાના પ્રાણુ સખાને નિમંત્રી રહે છે, ને પૂકારે છે કે.-

" તે તો અચળ અમારૂ રે ચિત્ત રસિયામા રમે " રસશક્તિ ને રસોદ્બોધક શક્તિની મન્ત્રણા આથી વધુ સરસ અન્યત્ર મળી શકશે ખરી ? ' I have found the Living God " એ રૂપની પશ્ચિમના પૂર્વના mystics ને અનુભવતા પ્રેરણાજ ઉપવી દયારામ ભાઈની પક્તિમા પ્રકટ નથી થતી શુ ? અને અહી ૬ ને તુના ભેદ ગળી જઈ ભક્ત તથા ભગવાન એકને અભેદ્ય રૂપે દીસતા નથી શુ ?

આવોજ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક સાચા પ્રેમીને પ્રણયીને, ભક્તને, સુફીને અહીજ આ જગતમા, પરમ પરમાત્માએ નિજ વિભૂત અશ વડે પ્રકટાવેલ આપણા સુસુન્દર ને સુખ કુજરૂપ પૃથ્વી ગ્રહપરજ, કા નથી થતો ? પ્રત્યેક પરમાત્માના લાડિલાને તેના સાચા સતજનને તેના સજોડ સખાને સુહૃદ્રૂપે રમતા 'સત-સગી''ને આવોજ પરમ પ્રેમાસ્પદ અનુભવ કા નથી પ્રકટતો ?

ભક્ત કવિ શ્રીદાદુના ભજનમાળ (Psalms of Dadu) ની પ્રસ્તાવનામા ડૉ ઍનીબીસાન્ટ જણાવે છે તે સત્યજ છે કે

Bhakti is a World Message that need no translation, when heart speaks to heart Like music, its tones do not require words and like the music of the German the Italian, the Greek Church, it appeals to the highest, the purest emotion, the cry of the embodied spirit the Spirit Universal, 'I am self"

આ દષ્ટિથકી વિચારતા આપણને મહજ દયારામભાઈનુ સ્થાન વિશ્વના મધમા ક્યા છે તે સુનક્ષિત થયા વિના ભાગ્યેજ રહી શકશે ઇતિ શમ્ 'ગુજરાતી' તા ૨૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯

ઇશ્વર મહાન્ જાદુગર છે !!

(લેખક—રા. વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્રી)

ગુર્જરસાહિત્યને ખીલવવામાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર ભક્ત કવિઓ જ છે એમ તે સાહિત્યના અભ્યાસીને નિશ્ચય થાય છે. વસ્તુતઃ જેનું હૃદય ભક્તિરસથી અજ્ઞાત હોય છે, ઇશ્વર ઉપરના ગાઢ સ્નેહથી અપરિચિત હોય છે, તે હૃદયમાંથી ઉદ્‌ભવેલું કવન ચિરસ્થાયિ અને જનમનોહારિ હોતું નથી. એ નૈસર્ગિક નિયમ જ છે. આદ્યકવિશ્રી ભક્ત નરસિંહમહેતાના કાવ્યોમાં ભક્તિરસ છલકાતો કોણે અનુભવ્યો નથી? પૂર્ણગુણવિગ્રહ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ અપૂર્વ પ્રેમ તેમના કાવ્યોમાં શું નથી પ્રકટી નિકળતો? એવા અનૌકિક દિવ્ય પ્રેમના દર્શન કરાવીને, લૌકિક સુખમાં આનંદ માનનારી સૃષ્ટિના અંતરમાં નવો પ્રકાશ ફેલાવીને, આ દુસ્તર ભવસાગરમાંથી સુગમતાએ કરીને તરવાનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ દેખાડનાર ભક્ત કવિઓ જ છે એ વિષે સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થલ નથી.

શુષ્ક થયલી ગુર્જરસાહિત્યભૂમિને ખેડીને તેને નવપલ્લવી બનાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું માન સાક્ષરો જેમ આદ્ય કવિશ્રી નરસિંહમહેતાને આપે છે, તેમ તે ખેડાએલી ભૂમિને નવું જીવન અર્પીને તેને વિકસાવવાનું અને સફલ બનાવવાનું સંપૂર્ણ માન પરમ ભક્તરાજ કવિશિરોમણિ દયારામભાઈને ઘટે છે. દયારામભાઈની મર્મભેદક અને રસનિસ્યંદિની ‘બાની’એ ગુર્જર હૃદયમાં, ઇશ્વરપ્રેમાંકુરિત સહૃદય સ્વાંતમાં એક પ્રકારની અનૌકિક સુધાજ વહેવરાઈ છે. એમાં શક નથી. જો કે આધુનિક જડવાદિ વાતાવરણની અસરવાળા હૃદયોએ કવિશ્રીના ઉત્તમોત્તમ માર્મિક સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્રસ્થાન નિર્ધાર્યા વિના કવિ-

શ્રીના વિશુદ્ધ સચ્ચારિત્ર્યને પણ કલંકિત કરવામાં પાતકભય માન્યો નથી ! પણ એટલુ ખ્યાલમા રાખવુ કે કવિશ્રીનો આત્મા સમજવાની યોગ્યતા એકદમ પ્રાપ્ત થતી નથી. કવિશ્રીની વિચારશ્રેણી કઇ દિશાનું અવલંબન કરે છે; કવિશ્રીના ઉચ્ચ હૃદયની ઊંડી લાગણી કઇ તરફ વળે છે. એ વિષે શોધખોળ કર્યા વિના કવિશ્રીના કાવ્યો વિષે અમુક મત બાંધી લેવુ એ એમને ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે સ્વર્ગસ્થ માસ્તર રા. ગોવર્ધનભાઇએ કવિશ્રીનું હૃદય સમજવા માટે કઇએક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ ઘણા કાલથી ઘર કરી બેઠેલા શુષ્ક વિચારોએ તેમાં સંપૂર્ણ ફતેહ મળવા દીધેલી નથી. બાકી અન્ય વર્ગે તો 'આંધળાની હાર ચલી જે દાતાર' એ કહેવતને અનુસરવામાં ન્યૂનતા રાખીજ નથી?

આજે નવા બેસતા વર્ષના આનંદદાયક દિવસે કવિશ્રી ઉપર પ્રેમ ધરાવનારાઓના હસ્તમાં કવિશ્રીની એક અપ્રસિદ્ધ અને સ્વરૂપ પણ અર્થગાંભીર્યવાળી કવિતા મૂકવામા આવે છે, તે, કવિશ્રીના કાવ્યરસથી ભીંજાયલા હૃદયોને ઘણીજ રુચિકર થઇ પડશે. કાવ્યની જોડણી પ્રાચીન પુસ્તકને અનુસારેજ રાખવામાં આવી છે.

૫૬

[સાહમા ગવાય છે. તાલ દોહરો]

[ટે] વારી જાઉ રે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ,
કલારૂપે થઇ ક્રીડા કરે, ન્યારો નાયકરૂપે રોપ વારિ જાઉં. ટેક.
બાજીગર બાજી સસારની, તે ભલી રચી છે ભાઇ
મોહન મોર વજાડિ મોહિની, સુણી સહુ ગયુ મહોવાઇ,
વારી જાઉં. ૧

[illegible]

ચુગટી રજની ફેંકે મંતરી, કરે દેખતાને પણ અંધ
વારી જાઉં. ૨

સાચો હીરો બતાવે ઠિકરી કરે કંકર કંચન મહોર,
જાણીતા તે પણ ભૂલા પડે, સુઝે નહીં પોતાનો ઠોર
વારી જાઉં. ૩

તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કામરૂદેશની પૂર;
અજીત પર ઉસ્તાદના જોરથી, બાંધી લીધા પંડિત સુર.
વારી જાઉં. ૪

કહાડયા મુખથકી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો ધોળો ને લાલ;
તેહેનો પાર ના આવે ખેંચતાં, તે ત્રણેના જૂજવા ખ્યાલ.
વારી જાઉં. ૫

તે ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરુષ થયા, એક બ્રાહ્મણ યોગી ગૃહસ્થ
બ્રાહ્મણ યોગી તો બળીયા ઘણા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક
દસ્ત વારી જાઉં. ૬

પહેલે વિધે રચ્યાં બાહુ પૂતળાં, પૂર્યા ગૃહસ્થે મન અભિલાખ;
જોગિયે અગ્નિ કહાડયો આપ્યથી, સહુ બાળીને કીધુ ખાખ
વારી જાઉં. ૭

તાહારી મરજી જોઇ મતવાલીયા, વળી કર્યું એવું કર્મ;
ચુટકી મારે કર્યો ચટુકલો, થયુ હતુ ત્યમનું ત્યમ.
વારી જાઉં. ૮

તાહારી અકળ કળા ગોડીયા, રચી વિદ્યા ઇંદ્રજાલ
સઉ મોહોવાઇ પડયુ તે ફંદમાં, વૃદ્ધ યૌવનને વળી બાલ.
વારી જાઉં. ૯

તાહારો મંત્ર શિખવ્ય તું મુજને, હું ચેલો તાહરો થાઉં,
એહેવી જડીબુટ્ટી મને આપ્ય તું, (જે) તાહારી નટણીથી-
ન મોહેવાઉં વારી જાઉં. ૧૦
શરણ જાતામાં આપી ભક્તિ જડી દીધો મંત્ર હરિ નિજનામ,
એ સાધે માયાથી મોહેવાય નહી એમ કહે દયારામ
વારી જાઉં. ૧૧

ભાવાર્થઃ—ઉપરની કવિતાનું તાત્પર્ય અત્રે આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહિંજ ગણાય

બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાંતજ એ છે કે પરાત્પર નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમાત્માને જ્યારે બ્હીરમણની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પોતે પોતાના અનેક વિલક્ષણ સ્વરૂપો પ્રકટ કરીને ક્રીડા કરે છે. ઉપનિષદ્‌નો પણ એજ સિદ્ધાંત છે–एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय, एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् વગેરે વાકયો પ્રભુ જગદ્રૂપે થઇને વિવિધ ક્રીડાઓ કરે છે એમ નિશ્ચય કરાવે છે. ભગવાન્ વેદવ્યાસ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં लोकवत्तु लीलाकैवल्य 'आत्मकृतेः परिणामात्' 'अहिकुण्डलवत्' વગેરે સૂત્રોથી ભગવાનનું બહુસ્વરૂપે ક્રીડાશાલિત્વ દર્શાવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આજ સિદ્ધાંત અનુસ્યૂત क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते' 'क्रीडाभाण्डमिदं विश्वं' વગેરે વાક્યદલ પ્રભુનું લીલાવિશિષ્ટત્વ સૂચવે છે. ભગવાન્ સર્વધર્મવિશિષ્ટ છે, અનન્તશક્તિમાન્ છે, પોતેજ આ જગદ્રૂપ નાટકના સૂત્રધાર છે આ ઉત્તમોત્તમ શ્રૌત સિદ્ધાંતને અનુસરીને પ્રભુને જાદુગરરૂપે ભક્ત કવિ વર્ણવે છે 'હે નાગર નટુવા–નટવર ! તારા ઉપર હું વારી જાઉં' છું તું તરેહ તરેહના વેશ ધારણ કરે છે નાનારૂપે ક્રીડા કરે છે, પણ નાયકરૂપ 'શેષ' સત્તાવાલો થઇને કંઇક ન્યારો થઇ રહે છે, भवानेकः शिष्यते शेषसञ्ज्ञः એ ભાગવતવાક્ય પણ

પ્રભુના રોમસજીતને રટ્ટ કરે છે દુનિયાના મહાન્ જાદુગર વિશ્વાત્મા વિભુની શક્તિ એવી તે અગાધ છે કે કોઇને કરી સમજાણુ પડતી નથી આ સસારરૂપી એક મોટી બાજી રચીને, મોહિની લગાડીને સર્વને મુગ્ધ કરે છે મોહન આખા વિશ્વને કઇંકિ ઓરતરેહના ખેલ બતાવે છે પોતાનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વના ખ્યાલમા આવવા દેતા નથી, બધાની આખમા ધૂળની ચપટી મ નીને કે કે છે તેથી, દેખતા પણ આધળા બની જાય છે બિચારા જ્ઞાનીઓની ગતિ પરાહત થઇ જાય છે વસ્તુત આ દષ્ટિગોચર થતુ સર્વ જગત્ તન્મય–ભગવન્મય છે, ભગવાન્થી પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી છતાં લોકોની દષ્ટિએ જુદુ દેખાય છે તેનું કારણ બીજુ કઇ નહિ પણ એ સર્વ શક્તિમાન્ની ઇચ્છા રૂપ માયા શબ્દવાચ્ય એક શક્તિજ છે વસ્તુનુ મૂળ સ્વરૂપ પલટાવી નાખીને કઇ અ યરૂપે દેખાડે છે લૌકિક જાદુગર કામરૂ દેશમા જઇ કળા શીખીને આવે છે પણ આ દિવ્ય સચ્ચિદાનદાત્મક જાદુગર તો એવી શક્તિ ધરાવે છે કે કામરૂદેશની કળા તેના કઈ હિસાબમાજ નથી ગુજરાતમા કેટલાક બ્રાહ્મણો માતાના ભક્તો બનીને રસ્તામા ત્રિશુ ન ખોદીને ગર્જના કરે છે અને કહેછે કે મારામા માતાનો આવેશ આવેલો છે અને મનોવાંછિત પદાર્થ હુ મુખમાથી કાઢી શકુ છુ અને કાઢે છે પણ ખરો જો કે તેમા માતાના આવેશ જેવુ કાંઈ હોતુ નથી એ તો એક જાતનુ નતારણાપટુત્વજ છે છેવટે એ બ્રાહ્મણ મોઢામાથી લાબાને નાના નાડાડીના દોરડા કાઢે છે તેવીજ કપના અત્રે વિ ની કરે છે અને કે છે કે આ જાદુ ગરના રાજાએ પોતાના મુખમાથી જુદી જુદી જાતના રગના ત્રણ દોરડાં કાઢ્યા છે એકનો રગ કાળો છે એકનો ધોળો છે અને એ કનો લાલ છે તેનો ખેચતા પાર આવતો નથી અને ત્રણેના માર્ગો

ભિન્ન છે. આ ત્રણ ગુણો દોરડા બીજા કોઇ નહિ, પણ અનુક્રમે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ છે. પરાત્પર પુરુષોત્તમના ધામરૂપ અક્ષર બ્રહ્મમાં જ્યારે સત્ત્વ વિરુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે સત્ત્વાત્મક 'વિષ્ણુ' કહેવાય છે. જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિગત થાય છે, ત્યારે 'બ્રહ્મા'એ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે તમોગુણ સમેધિત થાય છે, ત્યારે 'શિવ' શબ્દથી ઓળખાય છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે त्रह्मा ब्राह्मणता यातस्तद्रूपेण सुसेव्यते । બ્રહ્મા બ્રાહ્મણ થયા. શિવ યોગી થયા. વિષ્ણુ ગૃહસ્થ થયા. તેથી વધારે હક્ક એમનોજ છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી. વિષ્ણુએ તેનું રક્ષણ કર્યું શંકરે તૃતીય નેત્રાગ્નિથી સર્વ બાળીને ખાખ કરી નાંખ્યું હે પ્રભો ! તું પલમાં સર્જને સર્જે છે. પલમાં લય પમાડી દે છે, તારી અકળકલાને કોઈ કળી શક્તુ નથી. તારી માયાશક્તિના ફંદમાં સર્વ ફસી પડયા છે. તારા ઈન્દ્રજાલથી કોઇ બચ્યું નથી. વૃદ્ધ, યુવાન કે તારી અગાધ વિચિત્ર શક્તિના પંજામાં સપડાયા સિવાય રહ્યા નથી, છેવટે કવિ દુનિયાના ઉત્પાદક મહાન્ જાદુગરને કહે છે કે, હે ગુરો ! તારો મંત્ર જો મને શિખવે તો હું તારો ચેલો થાઉં. મને કઇ તારા સ્વરૂપમાં ભળી જવાની ઇચ્છા નથી, કે હું તારા જેવી સર્વ-શક્તિઓ ધરાવવાનું માગું હું તો એટલુંજ માગું છું કે તારી સમગ્ર દુનિયાને નચાવનારી માયાથી હું મોહ ન પામું એવી તું મને જડી-બુટ્ટી આપ. આવી મોહક શક્તિ ધરાવનાર જાદુગર ઓછો દયાળુ નથી, માત્ર શરણે જતામાજ ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી આપે છે, એ સિદ્ધ થયેથી હે જીવ ! તું એ મહાન્ નાટ્યકારની નટણીથી મોહ નહિ પામે કવિવર નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે,

'મોહ્યા મોહ્યા તે મુનિવર રામા રે, ગોરી તારે તાલુડે;
રૂપ સ્વરૂપ કળ્યું નવ જાયે, કાંઇ દીઠો છો ઇશ્વરી માયારે !"

આવી વિભુની વિશ્વમોહિની માયાને ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી સિવાય છતી શકાતુ નથી, એમ કવિવર કહે છે મહામાયાવી, સદાનન્દાત્મક શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પણ એકજ ઉપદેશ છે કે—मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । ભગવદનુગ્રહ જ્યારે થાય છે ત્યારે माया परेत्यभिमुखे च विलज्जमाना એ કથનાનુસાર માયાનુ જોર ચાલતુ નથી. કવિવર દયારામભાઈનુ કવન છે કે—

વેરી સો હુ મીત હોત માહુર અમૃત હોત,
અનીતિ સો નીત હોત, સુલટી બિગારે કી,
કાયરહી શૂર હોત, બિપ્રીત સુપરીત હોત,
દાહક સો સીત હોત, શ્વેત કૃતિ કારે કી,
રંકર સો ભૂપ હોત, મુગ્ધ બુદ્ધરૂપ હોત,
તુચ્છ સો અનૂપ હોત, અરુ ભૂત બારેકી,
પાહન સો બને પોત, કરે દગ હોત જોત,
દયારામ જબે હોત, કૃપા કૃષ્ણ પ્યારેકી.

પ્રભુકૃપા વિના સર્વસાધનો વ્યર્થ છે જ્યારે દીનતા આવે છે, ત્યારે પ્રભુની કૃપાનુ પાત્ર થવાય છે, માટે દીનતા રાખીને પ્રભુનો અનુગ્રહ મેળવવો ભગવદનુગ્રહ સિવાય ઇતર સર્વ નકામુ છે. આદ્ય કવિ કહે છે કે—

'મનતણા મનસુબા મનના રહી ગયા, સાત સાધુ ત્યારે તેર તૂટે,
નરસૈયાના સ્વામી તમારી કૃપાવિના, રહ સતાવુ' ત્યારે રાય રૂઠે.

' अथ स वा दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्द '।

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો.

(જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી)

ગુજરાતના રસિક કવિવર શ્રી દયારામના નામથી કોણ અજાણ્યુ છે? એ રસનમ્ન કવિના રમપૂર્ણ કાવ્યોનો જેને એક વખત પણ પરિચય થયો હશે, તેને તો એ કવિના નામની મોહિની લાગ્યા વગર નહિ રહી હોય. ચંદ્રબિંબમા રહેલા હરિણના શિંગડા જોનાર નિરીક્ષકોને કોઇ કોઈ કાવ્યમા કઇ કઇ નિંદ્ય વસ્તુ દેખાતી હશે, પણ જે કાવ્યામૃતના આસ્વાદ લેનારા છે, તે તો તે અમૃતપાનમા જ મગ્ન રહેશે માણસનુ શરીર નિંદ્ય વસ્તુઓથી જ ભરેલુ છે, છતાં તે સુંદર છે, તેમા રહેલી સુંદરતા જોઇનેજ માણસ મોહિત થાય છે. તેના નિંદ્ય ભાગો તરફ જોતુ નથી, તેમજ કાવ્યમા જે હ્રદયદ્રાવક અંશો રહેલા છે, તેને અનુભવીનેજ કાવ્યરસજ્ઞ પુરુષો આનંદિત થાય છે. કવિ દયારામના એકેએક કાવ્યમા એવા અંશો છે, અને તેથી તેનો પરિચય ગુજરાતને જેમ વધારે થાય તેમ ફાયદો છે. કવિના જીવત કાવ્યો મનુષ્યહૃદયોને એકરાગી અને રસિક—રસજ્ઞ બનાવે છે. કવિના કાળમા તેમના કાવ્યોએ ગુજરાતની પ્રજા ઉપર એટલી બધી અસર કરેલી જેથી આખી ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજા તેમાં તન્મય થઇ ગયેલી એવા એક સર્વ સમર્થ કવિના જીવનની જેટલી હકીકત મળે, તેટલી જાણવા જેવી છે કવિના વિસ્તૃત જીવનચરિત્રમાથી ઘણી હકીકત એકઠી કરવામા આવેલી છે, તો પણ જે છૂટા

છૂટા અન્ય પ્રસંગો જનમુખે સાંભળવામાં આવે, તે એકઠા કરી જાહેરમાં મૂકવાની જરૂર છે. કવિના એવા જીવનપ્રસંગો તેમની શિષ્યપરંપરામાંથી વિશેષ જાણવામાં આવે તે રીતે મને જે કંઈ જણાયેલાં, તે અત્રે સંગ્રહિત કરું છું.

કવિને વડોદરાના નગરશેઠ હરિભક્તિ તરફથી વર્ષાસન મળતું હતું તે લેવાને કવિ એક વખત વડોદરે આવેલા હતા. વડોદરે આવ્યા પછી કવિને ખબર મળી કે, તેમને મળવાને માટે પેટલાદની એક નાગરેણ્ બાઈ રત્નું નામે ખાસ ડભોઈ આવેલી છે. આ બાઈ બહુ માની ગાનારી અને રસમર્મજ્ઞ હતી. કાવ્યસાહિત્ય સમજવામાં નાગરો ખાસ પ્રખ્યાત છે અને તેમાં નાગરસ્ત્રીઓ તો નાગરિકાઓ—રસચતુર જ, તે ઉત્તમ રસ અને મર્મ જોઈને કવિપર ફિદા કેમ ન થાય? કવિનો પ્રધાન પ્રિય રસ શૃંગાર હતો. એ રસમાં કવિએ મનુષ્યસ્વભાવ, હૃદયના ધર્મો અને વિવિધ ચતુરાઓની જે ગુંથણી ગુંથી છે, તે જોઈને રસજ્ઞ માણસ તેની પાછળ ગાંડુ થઈ ગયા વગર ન જ રહે. બાઈ રત્નું પણ એ જ પ્રમાણે કવિના કાવ્યો સાંભળીને ગાંડી બનેલી. કવિની ગરબીઓ, ઠુમરીઓ, ગઝલો અને લાવણીઓ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ગવાતી અને ગવાય છે. કવિની એવી કેટલીક ગરબીઓનો ભિક્ષાવૃત્તિ કરનાર ટેહેલિયા બ્રાહ્મણોને નિર્વાહનું સાધન થઈ પડયું હતું. કવિ દરરોજ નવી નવી ચીજો બનાવતા અને મિજલસો જમાવી મૂકતા. કવિની ચીજો ઘણા લોકો ઉતારી લેતા અને પછી હોંસથી ગાતા ફરતા. એવી એક ચીજ—

'એરી એરી રે' બેદિકા મવાર દીની ય,
લાડની લાલ બેદા બીચ મૃગમદ.
'મદન મોહન" "પિયા હિય' હર્યો હવે એરી પે.

"બાલ બીબ મધ્ય મીન" જનુ અલી અબી બાલ બન્યો.
સુસુમ (!)લછી સૌતીન હિય ગરવ ગર્યો હવે, એરી યે.
નખ શિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકથિત અનુપ,
લખ લજ્યો મનોજ ચંદ મંદ દર્યો વે. ગોરી યે.
અતિ પ્રવીન જાનરાય, લલિત કહી ન જાય, '
સો દયા પ્રીતમ તેરે ફદ પર્યો વે. એરી યે.

એ ચીજ પરંપરાએ ચાલતી ચાલતી પેટલાદ ગઈ અને બાઇ ચુંનાં સાંભળવામાં આવી.

આ ચીજમાં રાધિકાની સખી લલિતા રાધિકાને કહે છે કે "હે લાડલી! તેં આ બેંદી-કપાળમાં ચાંલ્લાની ટપકી-શી રીતે બનાવી દીધી? ગોરો લાલ ચાંદલો અને તેની વચ્ચે કસ્તુરીની ઝીણી શ્યામ ટપકી! કેવી સુંદર રચના! એનાથી સુંદર સ્યામ પિયા શ્રી કૃષ્ણનું તે મન હરી લીધુ છે. એની સાથે માથામાં ખોસેલો ચાક જાણે સૂર્ય જેવો શોભે છે અને વાળમા જાણે ભમરાઓ બેસી રહેલા છે, જે જોઇને તારી સર્વ શોકયોનો ગર્વ તો ગળી જ ગયો. નખ-શિખ પર્યંત જેનું રૂપ અપ્રતિમ છે અને જેની માધુરી અકથિત છે; તથા જેને જોઇને કામદેવ લજવાઇ ગયો છે અને ચંદ્ર ઝાંખો પડી ગયો છે; એવા અતિ ચતુર દયાના પ્રીતમ તારા ફંદમા ફસાઇ ગયા છે, તે કેવીક ચતુરાઇ તે બિંદી કરવામા વાપરી છે!"*

આપણા તરફ સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે કંકુનો જ લાલ ચાંલ્લો કપાળમાં સૌભાગ્યસૂચક ચિન્હ તરીકે કરે છે, અને કેટલીક વધારે સૌંદર્યવતી જણાવાને માટે તેની સાથે બે ભમરની વચ્ચે નાની સરખી

* આ પદ વ્યાસ પ્રાણશંકર પાસેથી મારા સાંભળવામાં આવેલ, તે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કાળી બિંદી પણ કરે છે હાનની સુધરેની સ્ત્રીઓને તો જાણે એ સૌભાગ્યચિન્હ ગમતુ ન હોય તેમ કેટલીક તો ચાન્લો કરવાને જ શરમાય છે કપાળમા વળી એ લાલ ડાઘ શો? તેમને સૌભાગ્યની જરૂર જ શી છે? સદા સૌભાગ્યવતી જ એ છે પરતુ રાધિકાજીએ તો નવી જ રીત શોધી કાઢી કે લાલ ચાન્લાની વચ્ચે જ કસ્તુરીની કાળી બિંદી કરી કે જે શ્રીકૃષ્ણને વધારે મોહ ઉપજાવનારી થઇ પડી સ્ત્રીજાતિના સૌંદર્યમા અભિવૃદ્ધિ કરનારી સ્ત્રીજાતિનુ ગૌરવ વધારનારી આ કાવ્યની રચના જોઇ રસમર્મજ્ઞ નાગરિક બાઇ શુ કવિ તરફ ગુણલુબ્ધ કેમ નહિ થઇ હોય? જે પુરુષ આવા રસપૂર્ણ કાવ્યો બનાવી શકે છે તે પુરુષને નજરે જોવાની ઇચ્છાથી અને બીજા કાવ્યો સાભળવાની ઇચ્છાથી એ બાઇ ડભોઇ આવેલી પોતાને મળવા એ બાઇને ડભોઇ આવ્યાની ખબર જાણી કવિ વપાસન લેવાનુ પડતુ મૂકી એકદમ ડભોઇ ચાલ્યા ગયા પોતાના ગુણની કદર જાણનાર અને પ્રેમથી મળવા આવનાર માણસને મળવા જવામા પોતાની આજીવિકાના સાધનની પણ દરકાર ન કરી! ગુણવાન માણસને પોતાના ગુણની કદર જાણનાર કોઇ માણસ મળે છે ત્યારે આવો જ હર્ષ થાય છે અને ત્યારે તેને બીજા કશામા પ્રેમ લાગતો નથી કવિએ એ બાઇને પદર દિવસ સુધી ડભોઈ રાખી અને પોતાના અનેક નવીન નવીન કાવ્યો સભળાવી પ્રસન્ન કરીને વિદાય કરી

કવિ જેવી જાત મિજાજમા ભેમતા, તેવા કાવ્યો બનાવીને ગાતા એમના ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભ કુળના મહારાજ હતા અને તેઓની ભાષા વ્રજભાષા છે તેથી જ કેવળ નહિ પણ પોતાના પરબ્રહ્મ પરાત્પર ઇષ્ટદેવ સ્વય પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જે વ્રજભાષાની મુખે સ્વ ઉચ્ચાર કરી ચસાદી નિર્ગુણ દિવ્ય કરેલી વ્રજભાષા જ ભક્ત કવિશ્રીને

વિશેષ પ્રિય હોવાથી કવિએ તેમની પ્રસન્નતાને માટે વ્રજભાષામાં જ ઘણાં કાવ્યો બનાવેલાં છે. કવિ વૈષ્ણવમંદિરમાં ભજન ગાતા ઘણી વાર બેસતા અને વૈષ્ણવમંદિરોમાં વ્રજભાષાના જ ભજનો ઘણાખરાં ગવાય છે, તેથી પણ કવિને વ્રજભાષાનો શોખ લાગેલો હોવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે કચ્છી, મારવાડી, ઉર્દુ, મરાઠી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓમાં પણ કવિએ કાવ્યો બનાવેલાં છે તે તે ભાષાઓ જાણનાર લોકોની મિજલસમાં તેમની અને પ્રભુની પ્રસન્નતાને માટે અને પોતાના વિધવિધ ભાષાઓના જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા બતાવી લોકને પોતાના તરફ મોહિત કરવા માટે કવિએ રચેલાં હોવાં જોઈએ. એવી એક મિજલસ વડોદરામાં એક વખત મુસલમાનોની મળી હતી અને તેમાં વડોદરા રાજ્યના મુસલમાન સરદારો વિગેરે હતા. એ મિજલસમાં કવિને ઘણા માન સાથે બોલાવ્યા. કવિના સમયમાં જ કવિની કીર્તિ દિગંતવ્યાપિની હતી. જાતે કવિ અને વળી ઉત્તમ ગવૈયા–સોનું અને સુગંધ બન્ને સાથે–એટલે પૂછવું શું? ગુજરાતી કોઈ પણ જાતની પ્રજા એમના નામથી અજાણી નહતી અને તેથી દરેક જાતના લોક કવિને ચહાતા. એક ફક્કડ કવિ તરીકે જ કવિ તે વખતે વખણાતા હતા. એમના શૃંગારી કાવ્યોએ તો ગુજરાતની પ્રજાને ગાંડી બનાવી મૂકી હતી, અને સ્ત્રી જાતિના હૃદય વિંધી નાખ્યાં હતાં. પ્રેમચાતુરી અને દાણલીલાની ગરબીઓ સ્ત્રીઓમાં ઠેર ઠેર ગવાવા લાગી અને આજે પણ નવરાત્રિમાં તેટલા જ ભાવથી ગરબાઓ ગવાય છે. બીજી જાત કરતાં મુસલમાન પ્રજા વધારે વિલાસી અને ઈશ્કી છે અને તેથી આપણા ઈશ્કી કવિનો સમાગમ તેમને વધારે પસંદ પડતો. પરંતુ કવિનો ઈશ્ક તે આ જગતના પશુજીવનનો નહિ પણ સુરી-મતના ફકીરોની પેઠે ઈશ્વર સાથેનો હતો. ફેર એટલો કે, એ ફકીરો જ્યારે ઈશ્વરને માશુક માની પોતે તેના આશક થઈને તેની પાછળ ફરે છે,

ત્યારે કવિ તેને આશક માની પોતે તેની માશુક બની તેની પ્રસન્નતામાં પોતાનુ સૌભાગ્ય જુએ એ એવા જ ભાવથી ભરેલુ ઉપરની મુસલમાની મિજલસમા કવિએ નીચેનુ ઉર્દુ ભાષાનુ પદ બનાવીને ગાયુ હતુ

મદન મોહન પ્યારે, મેહેબુબ મેરા હે,
દિદાર હુવા જબસે, કિયા દિલમે ડેરા હે— મદન મોહન૦ ટેક.
ઇશ્ક જખ્મકી મારી, ભઇ હુ મે દિવાની,
કોઇ એની નહિ સહેલી, શોખી દિલકી યે જાતી— મદન મોહન૦ ૧
ઇશ્ક મયે ઉસીપર, ઓઇ હે મેરા જીવન,
કુછ ખરક સારી ખારી, કછુ લગતા હે ન મન— મદન મોહન૦ ૨
આવે યાદ મીઠી બતીયા, છતીયા ફટી જાતી હે,
કછુ કહેમે નહિ આતા, નેના ભરભર આતી હે— મદન મોહન૦ ૩
મતલબકે ગરજી આલમ, જાન કહલાતે હે,
દયા પ્રીતમ બેપરવાહી, બનિહાર કહનાતે હે— મદન મોહન૦ ૪

એવી જ બીજી ચીજો મુસલમાનોમા અથવા મુસલમાની જમાત ચહાનારાઓમા વધારે વખણાતી હતી તે આ —

(૧)

એક ખૂબ સુરત ગમરૂ "દીનદાર સાવરા,
તારીફ કયા કરૂ ઉસકી, વે મત બાતસે બવા ટેક
ઇસ નગરકી ડગરમે, મેરા ચિત ચુરા ચના,
કેહતીથી મ ૧ આલમ, યે હે નદકા લતા એક ૧
દેખી મુઝે નિવા ભરત બમે દુ ખમે દેના,
ચિતવનિમે કછુ ટોના, કીઇ કછુ કના એક ૨
અનગ આગ લગી હે, તન જાત હૈ જલા,
જીય જાયગા જરૂર, મૈયા સજ્જન નહિ મીલા. એક ૩

બુઝતી જો ઐસા દર્દ, વે બીરહ હેં બલા,
તો મેં ઉસી પલક જાય, પકરતી પલા. એક. ૪
મિલાઓ કોઉ મેહબૂબ દુસરી ન હેં સલા,
દયાકે પ્રીતમ બીન મરૂંગી, અબ મેં કાટકે ગલા. એક. ૫

(૨)

લગી હેં યાદ, પ્રીતમકી, તલફકે જીય જાતેગા;
મુઝે સો કહો સૈયાં મેરી, જાંની કબ આવેગા. લગી૦ ટેક.
લગા મેરે કલેજેમેં, ઇશ્કકા જખ્મ તો જુલ્મ હે;
દર્દ મેરા, મહેરમ માલુમ, આતમ સારા બેમાલુમ હે. લગી૦ ૧
ખીલા ગુલચમન જોબનકા, બેલીકા બહાર જાતા હે;
મુઝે તો આલી આવાપર દીલભર તો હજુ ન આતા હે. લગી૦ ૨
ઉનોને મુઝે હેમક બુઝી, કીધીં કીનો ભરમાયા હે;
કહેંગી કબ જુગમેં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ઘર આયા હે, લગી૦ ૩

(૩)

કારેને ડસી રે મા કારેને ડસી રે મા,
કારેને ડસી૦ રે કાનડ કારેને ડસી. ટેક.
ઓખદ અંગ ના લાગીરે મોંકું,
કયેં જડી પાવત ઘસી રે. કારેને ડસી રે મા૦ ૧
રોમ રોમ હીગે ડંગ વિરહ દુખ,
નખ શીખ ગયો હે બસી,
દયા પ્રીતમ કોઉ આન મીલાવે,
સબ દુઃખ જાવેગા નસી રે કારેને ડસી રે મા૦ ૨

કવિએ આ ભાષામા જેમ આવી શ્રૃંગારની ચીજો બનાવી છે,. તેમ નીતિ અને વૈરાગ્યની પણ બનાવેલી છે અને તે પણ અપ્રતિમ જ છે. નમુના તરિકે—

હરદમ કૃષ્ણ કહે શ્રી કૃષ્ણ કહે તુ જુના મેરી,
મેડી મતલબકે ખાતર કરતા ખુશામત મે તેરી ટેક
દહીં "કયા" દર મક્કર દેતિ હરરોઝ તુઝે,
તોભી હરરોજ હરિનામ, સુનાતી ન મુઝે હરદમ ૧
કરે ગુનગાન ગોવિંદકા તો તુ સુખ પરીવે ભના,
નહિ તો મે એચ નિકાલુગા કયા સુખ ચામ બના? હરદમ ૨
ખોઇ જીન્દગાની મારી, ખોઇ જુના માફ તેરા,
દયા પ્રીતમ ભૂલે મત નામ આખર વખ્ત મેરા હરદમ. ૩

સુનિયે જુ હરિ હજરત બંદેકી અર્જ હે,
એદીલ હુઇ સબ સ્યાહી, સાહેબકી કયા મરજી હે ટેક.
જીસ કામકુ ભેજાથા, સો કુછભી નહિ કીયા,
મે કયા કરૂ "અફેના" કીસીને ન તન દીના સુનિયે ૧
મનાજી સુબેદાર સો દુશ્મનકુ જા મીલા,
ઉમરાવ દસો થે સો ઉમકી સગતે ચલા સુનિયે. ૨
માના નહિ કીસીને એક હુકમ હમારા
દગાબાજ હુઇ ફોજ, કીયા કામ નકારા સુનિયે ૩
જોરા મહેતાસીકા હે, કહોગે જુ ના કહા?
લુટે જાત હે પેશાના તોભી ખાનમે રહા સુનિયે ૪
કહે સુજમદામ ન, દરબાર જાયગા
ગુનેગારીમે ગુલામ બહુત માર ખાયગા સુનિયે ૫
દો બાત રૂક્કા લીખકે, મનાજી રિઝવના,
નહિ તો હજુર કદમમે દયાકુ જુનાવના સુનિયે ૬

શાંત રસમાં કેટલી બધી અસરકારક ચીતે છે આ રૂપક પણ આમાં કેવું ઉત્તમ આપ્યું છે! કવિ જે મહેવાસીને જીતીને જેર કરવાનું કહે છે તે કાળ રૂપી મહેવાસી છે કર્મકાળના બંધનમાં ફરી ના આવવું પડે, જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય, અને પ્રભુચરણમાં અખંડ રસ અનુભવાય, એ કવિનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે એ કાળરૂપી મહેવાસીને મારવાને માટે કવિ નીચેના હથિયાર વાપરવાનું જણાવે છે –

ત્રિભુવન પતિ તલવાર, ઢાલ ધરણીધર ધારી,
કેશવ તીર કમાન, બાંધ લે કૃષ્ણ કટારી ||
ધર બખતર બનવીર, નામ ભગવતકો ભાલા
બનવારી બંધુક, ગોળી ભર નામ ગોપાલા
સતસંગ તુરી ચઢ દયા, ધર્મ સંગ જોડ લે,
કાલ મહેવાસી મારકે તુ, કુકર્મ કિલ્લા તોડિ કે

કવિ દક્ષિણી મિત્રમંડળીમાં મરાઠી પદો બનાવીને ગાતા "પાહાવે ભાગ્ય નરસિંહ મેહતાચે" એ મરાઠી પદ અને "શ્રી રામકૃષ્ણ ગોવિંદે મ્હણા મિળોની વૈષ્ણવ હ્રદે" એ પ્રબંધ દક્ષિણી વૈષ્ણવોમાં બહુ પ્રિય છે શ્રીયુત મગનલાલ છોટાલાલ દેશાઇ બી એસ સી, નવસારી પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, આ પ્રબંધ બહુ સારી રીતે બોલે છે દયારામભાઈના ઘણા પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ પદો એમના કંઠે છે અને દયારામ ભાઇના શિષ્યપુત્ર હિંમતલાલ ભાઇના સમાગમમાં ઘણા વર્ષ સુધી રહેલા હોવાથી અસલ રૂપમાંજ પદો ગાઇ જાણે છે, તથા તેના યથાર્થ મર્મ સમજે છે એમના સમાગમનો મને પણ ઘણો લાભ મળ્યો છે, અને આ બાબતમાં તેમનો ઉપકૃત છું

દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિના બે જ મરાઠી પદ છપાયલા છે,

પરંતુ તે સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે, જેમાંની શ્રી રાધિકાજીના વર્ણનની અતિ સુંદર લાવણી આ નીચે આપું છું—

લાવણી

वृपभानुसुता राधिका, रहित बाधिका,
कृष्णचंद्राची प्राणवल्लभा, चरणकमळीं—हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा–या, वृपभानु...ध्रुव.
परब्रह्म अक्षरातीत, सुब्रह्मस्तविते,
होत जीथे मन वाणी पांगुले,
गति ज्याची न कदा कोणी कळे,
ब्रह्मांड कोटि अधिपति, नित्य महामति,
त्रिगुण परकाल अजा थरथरी,
स्वयंभु सदानंद श्रीहरि,
सर्वेश अनुप सर्वात्म अपरमिति महात्म
विधि शिव ज्याचे पद वंदिते,
सहस्रवदना वर्णीत गुण गीते,
ऐसे प्रभु श्री भूपण, विजितदूपण,
म्हणत श्रीमुरा राधे मम शोभा—चरणकमळीं–हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा–या वृपभानु १
चंद्रभगा चंपकलता, ललित अमृता,
चंद्रिका चपळा चतुरा नना
सौरभा शुभानना सुखधामा,
मधुवेणी मणिकुंडला मेन मंगळा,
माधवी मालती मन आतुरी,
प्रगलभा प्रिया प्रेममंजरी,

हेसा हिरसा भगवती, स्वरूपा रति
केतकी कमळा कृष्णावती,
गोपिका रत्नारूपा सती,
इत्यादिक व्रजसुंदरीय, वश्य केले हरि,
हेतु हा सकळ स्वामिनीज शाभा--चरणकमळी हो.
चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु २
अतिरूपवती धन्यका, नागकन्यका,
उरवशी रंभा तिलोत्तमा,
साम्य कोणी या सांगे आगमा,
दमयंती अरुन्धती तारा, रोहिणी सुदारा,
अति शुध बुध, सुंदर वाईका.
अति अधिकी सांगु आईका,
शचि सावित्री सरस्वती. उमा रेवती,
यास अधिकी सांगु जाईका,
रति द्रौपदी रमादिक चाळा,
ज्याची सु सुमाची कळाची कळा.
कीरतिजा सकळा स्त्रीवर्य अतुल सौंदर्य
म्हणुं मी काय आता कीती प्रभा--चरणकमळी हो.
चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु ३
श्रीकृष्ण प्रभावती सुता, सुकृत वस्तुता,
श्री राधाजी असु अविनाशीचे,
कृष्ण आत्मा श्री राधिकाजीचे,
युग्मरूप लीलालीला साटी,
भक्त सदा श्री वृंदावन विलसीते गोड वाटी,

अर्पील जकताचे जनुनी पीते,
माल्या धावी प्रेम दृढ भक्ति, व्यसन आसक्ति,
करनी प्रभु शरणागती आपुला,
अविद्यारूपी काढावी वला,
दासानुदास दयाराम युगलचा गुलाम,
म्हणे यश दार पुढे निज उभा—चरणकमळी हो
चरणकमळी माझी मति लुभा—या व्रपभानु ४

આવી જ રીતે કવિએ પંજાબી, મારવાડી અને કચ્છી ભાષામાં પણ કવિતાઓ બનાવેલી છે, પણ તેના નમુના અત્રે આપવાનું પ્રયોજન નથી. કવિના કાવ્યસંગ્રહમાંથી વાચકો જોઈ લેશે એવી વિનતિ છે.

વલ્લભી સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોમાં એક એવી આખ્યાયિકા ચાલે છે કે, દયારામભાઈ પૂર્વજન્મની કોઈ ગોપિકાનો અવતાર હતા. તે જન્મે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સાથે કોઈ જાતનો પ્રણયકલહ થતા પ્રભુના દર્શન બંધ થયા અને વિરહદશામાં દિવસ ગુજારવાનું સદાને માટે આવી પડયું છેવટે ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો કે કલિયુગમાં કવિરૂપે અવતાર થશે અને સખીભાવથી મારી ભક્તિ કરતા વિરહ તાપથી અતિ વ્યાકુલતા થશે ત્યારે હું બોલાવી લઈશ. કવિને આ જાતિસ્મરણ પાછલી અવસ્થામાં થઈ આવેલું અને તેના સ્મરણમાં કવિએ ગાવા માંડેલું કે –

પદ*

મારો નેહ લાગ્યોરે આ સાંવરિયા સાથે,
મારો નેહ લાગ્યોરે આ પાતળીઆ સાથે, મારો નેહ લાગ્યો ટેક.
સાભરી આવી મુને પ્રીત પૂરવની,
તે અનુભવ આજ જાગ્યોરે, આ સાંવરિયા સાથે૦ ૧

મનનો માન્યો અતગનો ઇચ્છયો,
વર મળિયો છે મુખે માગ્યો રે, આ સાવરિયા સાથે૦ ૨
દયાના પ્રીતમજીની સંગે નિત્ય રમતા,
ભવનો તે ભય સહુ ભાગો રે, આ સાવરિયા સાથે૦ ૩

આ કાવ્યમાં "આલરી આપે મને પ્રીત પૂરવની" અને "તે અનુભવ આજ જાગ્યો રે" એ વાક્યો કવિના પૂર્વ સ્મરણનું ભાન કરાવે છે અને કવિના દીનતા અને વિરહના બીજા પદો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. કવિ ગોપિકાનો અવતાર હતા કે નહિ, એ તકરારમાં ન ઉતરીએ, તો પણ એટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર તરફ કવિની અનન્ય પ્રેમભક્તિ સખી ભાવની હતી કવિને મન તેના પરમપ્રેમાસ્પદ એ એક જ પુરુષ શ્રી કૃષ્ણ હતા તેમના ઉપરના પ્રેમમાં જ કવિ મશગુલ રહેતા ગોપીભાવે તેમને ભજવામાં જ કવિત્વ જન્મની સાર્થકતા માનતા, અને જગતને પણ તેમ કરવા ઉપદેશ કરતા તેમની વાણીમાં દીવનું દર્દ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. કવિ છાતી ઠોકીને જગતને જણાવે છે કે, "એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ સ્વામી બાજો" પ્રેમમસ્તની ગોપીને બીજો સ્વામી શી રીતે હોઇ શકે? પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુના વિરહતાપથી કવિનું કોમળ હૃદય બહુ દગ્ધ થયેલું છે, અને કવિના આર્જવના પદોમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે એ પદો સાંભળી પથ્થર જેવા હૃદયના શુષ્ક વેદાન્તીને આંખમાં પણ પાણી ભરાઇ આવ્યા વગર નહિ રહે, જેવા કે

દરશણ દ્યોની રે દાસને, માહાગ ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,
નાથ નિવારો રે તાપને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ દર્શન૦
શ્રી નટવર નંદન રે નંદના, ભાવે મુને મદન મનોહરરૂપ,
ચિત ના ચોટે રે માહેર, મુને અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મ અનૂપ દર્શન૦

જપુ નહિ અજપા રે જાપને, ન ગમે સુણવો અનહદ નાદ,
યત્નસમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ મુક્તિના સ્વાદ દર્શન૦
અન્ય ઉપાસન રે ના ગમે, વિના એક પુષ્ટ પુરુષોત્તમ,
શીકા લાગે રે સાધન સહુ પડી મુને પ્રેમભક્તિમા ગમ દર્શન૦

* * * *

શ્રી વૃદાવનની રે કુજમા, જ્યાહાં કરે જુગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાની રે વિનતિ દાસી કરી રાખો નિજ પાસ દર્શન૦

અને

વ્રજ વહાલુ રે વૈકુઠ નહિ આવુ, મુને ન ગમે રે ચતુર્ભુજ થાવું,
ત્યહાંથી નદ કુવર ક્યાથી લાવુ વ્રજ વહાલું રે.

એમ કહીને વ્રજમા પ્રભુ સાથે લીલાક્રીડાનની માગણી કરે છે. પ્રેમી હૃદયને પ્રેમ સમાગમ શિવાય બીજી વાછના જ ન હોય, અને પછી

શુ કહીએ શ્રીજી શરણ પડયાને સતાપો
એ મ્હોટુ કૌતક જે, દુષ્ટ વિમુખ સુખ આપોરે શુ કહીએ.

એ પ્રભુકૃતિના દ્દષ્ટાંતો આપી છેવટે,

તમને ડપકો દેતા કાળજડુ મહારૂ મુજે,
દશા મ્હે મુને બહુ દુખમા હવે હરિ ભજવા નન સૂઝેરે શુ કહીએ.

એમ ઉપાલભ કરી છેવટે આર્જવ કરે છે કે

મારે અત સમય અલબેલા, મુજને મૂકશો મા
મ્હારા પ્રાણજીવન છેલા, અવસર ચૂકશો માં
હરિ હુ જેવો તેવો તમારો, મુજને મૂકશો મા
શ્રી ગુરૂ સોપે ઝાલ્યો કર મારો અવસર ચૂકશો મા
મારા દોષકોષ સભાગી મુજને મૂકશો મા,

શરણાગત વત્સલ ગિરિધારિ અવસર ચૂકશો માં.
હરિ મારે ધર્મ નથી કોઇ સાધન, મુજને મૂકશો માં,
નથી મતમંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશો માં.
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશો માં,
મારા પ્રાણજીવન પુરૂષોત્તમ, અવસર ચૂકશોમાં;
સમરથ કરૂણસિંધુ શ્રીજી! દયાને મૂકશો માં.
મારે ઓથ નથી કોઇ બીજી અવસર ચૂકશો માં,

આ બધા દ્રવિત હૃદયના જ ઉદ્‌ગારો છે.

ખરા પ્રેમમાં પોતાના પ્રેમાસ્પદ સાથે પ્રેમીનું અદ્વૈત હોય છે, અનન્યભાવ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના અનન્ય પ્રેમમાં કવિએ કેટલાક ઐહિક લાભ ગુમાવેલા. કવિના વખતમાં વડોદરામાં ગોપાળરાવ મૈરાળ નામે એક ધનાઢ્ય દક્ષિણી શાહુકાર રહેતા હતા. તે જેવા ધનાઢ્ય તેવા જ મહા દાનશીલ અને ઉદાર હતા. એમણે ઘણાં ધર્મસ્થાનો બંધાવેલા છે. સીનોરમાં નર્મદા કિનારે એક મોટું ગણપતિમંદિર અને નર્મદાનો મોટો સુંદર ઘાટ તેમણે બંધાવેલાં છે. એ ગૃહસ્થના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિ હતા. વડોદરામાં એમણે પોતાના મકાનમાં એક ગણપતિમંદિર બનાવ્યું હતું. અને ત્યાં દરરોજ સેંકડો બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભોજન અપાતું. કવિની કીર્તિ એ ગૃહસ્થના કાન સુધી પહોંચી, અને તેથી તેમને પોતાના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિનાં કાવ્યો કવિ પાસે કરાવવાનું મન થઇ આવ્યું. એને માટે તેમણે બહુ જ માનપૂર્વક કવિને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેના બદલામાં સારૂં વર્ષાસન બાંધી આપવાનું જણાવ્યું, પરંતુ કવિ તો એક જ શ્રી ગોપીજન વલ્લભને વરી ચૂકેલા હતા એટલે એમના મુખમાંથી બીજા કોઇની સ્તુતિનો શબ્દ નિકળવો જ વંધ્યાપ્રસવ જેવો હતો. શ્રી કૃષ્ણ તરફ પતિવ્રતાની ભક્તિ રાખનાર કવિએ કોટ્યાધિપતિ શ્રીમંત

ગોપાળજીને મંગળનું તેડું પાછું વિદાય કર્યું અને તેઓના આનનાર માથે નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું —

એક વરો ગોપિજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો,
નહિ સ્વામી બીજો રે મહારે, નહિ સ્વામી બીજો — એક
અવર કોઈનું કામ ન હમારે, રીઝો કે ખીજો,
શ્રી કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કાગળ વણસો કે સીઝો
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં મન ગમે બીજો. — એક.
મુને સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ નાખે, એના ગુણ ગાઉં,
વિના મૂલનો ઘર ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યું, બીજે નવ ન્હાઉં,
એના અતિ અસ્તાગ કોઈનો, દાસ ન કહેવાઉં. — એક
શ્રી કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે તો છેદનનો દંડ,
નંદકુંવર વણ નામ જપે (તો) જીહ્વા કરું શતખંડ,
અવર દેવની આશ કરે અવ ભાંજે બ્રહ્માંડ,
અન્ય અમર દર્શન દોડે પગ તો પાડું (હું) પિંડ — એક.
હું ચાતક, જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારિ,
હું હારીત કાઠી હરિ દઢ વ્રત, ધારી તે ધારી,
અનન્ય પતિવ્રત જેને નહિ તે, મ્હોટી વ્યભિચારી,
હે શ્રી ગુરુદેવ નાભવલ્લો કહે દેજો સદા ટેક હમારી — એક

આ ટેક તે પતિવ્રતાના પ્રેમનો છે ટેક વગરનો પ્રેમ નમમો છે. એવી જ ટેક મહાત્મા ભક્ત કવિ તુલસીદાસની શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન તરફ હતી દયારામભાઈને જેમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈને (બીજા ઇશ્વરાવતારને) પણ માથું નહિ નમાવવાની ટેક હતી એમ તુલસીદાસજીને પણ ભગવાન્ રામચંદ્ર શિવાય બીજાને

માથુ નહિ નમાવવાની ટેક હતી અને તેથી વ્રજભૂમિમા આવી શ્રી કૃષ્ણના દર્શન કરતા કહ્યુ કે,

ભલી બની છબ આજકી, ભલે બને હો નાથ,
તુલસી મસ્તક તબ નમે, ધનુષબાન ગ્રહો હાથ

અને એ કવિ હૃદયની સાથે એકતાન થઇ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને હાથમા ધનુષ્યબાણ ધારણ કરી રામ લક્ષ્મણરૂપે દર્શન દીધા હતા, અને પછી તુલસીદાસજીએ મસ્તક નમાવ્યુ હતુ એમ બન્ને અવતારો એક જ ઇશ્વરના છતા જે અવતારને ઉપાસ્ય માન્યા હોય તે સિવાય બીજાને માથુ ન નમાવવુ, એ ટેકની ખાતર કવિએ ધનાઢ્ય શાહુકારની મહેરબાની ગુમાવી અને મળવા આવતી લક્ષ્મીને તરછોડી કાઢી એવી ટેક રાખનાના અને સાચવનારા પુરૂષો જગતમા જવલ્લે જ ઉત્પન્ન થાય છે તુલસીદાસના રામ અને દયારામના કૃષ્ણ બને એક છતા બનેને મન જૂદા હતા બનેની ભક્તિમા પણ ફેર હતો. તુલસીદાસની સેવ્યસેવક ભાવની દાસ્ય ભક્તિ હતી, દયારામની પ્રિયતમ પ્રિયભાવની પ્રેમભક્તિ હતી બનેની ભક્તિ અનન્ય હતી અને તેથી બને મોક્ષના અધિકારી થયા હતા પરતુ તુલસીદાસના જીવનમા પ્રભુના સાક્ષાત્કારની જેવી વાર્તા ચાલે છે તેવી કવિના જીવનમા સભળાતી નથી તો પણ કવિને પ્રભુ સાથે હૃદયનો સાક્ષાત્કાર તો હોવો જોઇએ જ, નહિ તો હૃદયના દાહની વાણી ભરેલા કવન એમના મુખમાથી નિકળે નહિ

કવિને આત્મમાન બહુ હતુ મડળીઓમા અને મિજલસોમા પોતાનાથી કોઇ વધી જાય તે એમનાથી સહન થઇ શકતુ નહિ અને તેથી પોતાના જ્ઞાન અને કળામા હમેશા વધારો કરતા રહેતા, તથા પ્રસગે તે દર્શાવી આપી લોકને ચકિત કરતા કવિના સ્વભાવની

કસોટી કરવાનો સીનોરમા એક વખત પ્રસંગ બન્યો હતો સીનોર વૈષ્ણવોથી વસેલુ શહેર છે ત્યા શ્રીમંત શેઠ લાલભાઇ હરજીવનને ત્યા એક વખત વૈષ્ણવ મંડળીની બેઠક હતી તેમા કવિને તથા ભરૂચના પરમ વૈષ્ણવ દીક્ષિતજીને પણ બોલાવ્યા હતા દીક્ષિતજી તેમના દૃઢ વૈષ્ણવપણા માટે વલ્લભી વૈષ્ણવોમા તે વખતે ઘણા પંકાતા હતા કવિ પણ મારા વૈષ્ણવ ગણાતા બેઠકમા સૌને તિલક કરવામાં આવ્યુ, તેમા પહેલુ તિલક દીક્ષિતજીને કર્યું આ ઉપરથી કવિને રીસ લાગી, અને તે બેઠકમાથી ઉઠી ગયા કવિએ કહ્યુ કે, "હું દિક્ષિતજી કરતા ઉતરતો છુ કે, મને પહેલુ તિલક ન હોય? એ, એકના વૈષ્ણવ જ છે ત્યારે હુ વૈષ્ણવ છુ કવિ છુ, અને વિદ્વાન્ છુ તેથી પહેલુ તિલક મને જ કરવુ જોયતુ હતુ" કવિને ઘણુ મનાવ્યા અને સમજાવ્યા પણ પછી બેઠકમા ગયા નહિ અને સીનોરમા પણ પછી ઝાઝો વખત રહ્યા નહિ કવિએ બેઠકમાથી ઉઠતી વખત નીચેની સમસ્યા કરી હતી —

ધર્મધુરંધર વડો વિવેક તે વેર કૌતક દીઠુ એક ૧
પિતા પોતાના સુતનો ભ્રાત, સ્વામી તેજ પિતાનો તાત ૨
માત શ્વસુરની પોતે પત્ની, જનક જનેતા સત્ય સપત્ની ૩
સ્વામી હરિ અગ્નિનો તાત, સ્ત્રી કોણ નામ જગતની માત ૪
સ્ત્રીના કાન કમળાપતિ નવ સમજાય અપટુ અતિ ૫
શ્રી ભાગવત તણી એ કથા, રખે માનતા ટીખળ વૃથા ૬
દયારામ કહે ચેત ચતુર, જો તુજમા બુદ્ધિ ભરપુર ૭

આ સમસ્યાનો ઉત્તર કોઈથી થઇ શકયો નહિ એક પુરાણીએ કહ્યુ કે શાસ્ત્રમા કાઇ ઠેકાણે એવુ હોય જ નહિ, કવિ તો ગપ મારે છે. કવિએ પુરાણીની ઠેકડી કરતા કહ્યું કે તમે પુરાણીઓ તો શબ્દ

મોંઢે રાખનારા પોપટો છો, શાસ્ત્રનો ખરો મર્મ તો અમે કવિઓ જ સમજીએ. પછી ભાગવતમાંથી એ કથાભાગ કાઢી બતાવી તેનો સગાઇ સબંધ સમજાવી પુરાણીની બુદ્ધિનો ભ્રમ ટાળ્યો.

કવિ શ્રીરણછોડરાયનાં દર્શન કરવા ડાકોરમાં ઘણી વાર જતા અને ત્યાં ભજનધુન લગાવતા. ડાકોરમાં ભટજી મહારાજ કરીને એક સારા મર્યાદી વૈષ્ણવ રહેતા હતા. તેમની સાથે કવિને સારી ગાંઠ બંધાયેલી હતી. ભટજી મહારાજ બહુ પ્રેમી વૈષ્ણવ હતા. અને નિરંતર પ્રભુસેવામાં મગ્ન રહેતા. કવિ પણ ભક્તિમય જીવન જીવી કહાડનાર પ્રેમી વૈષ્ણવ હતા, એટલે બંનેનો જોગ સારો મળતો, તેથી કવિને ડાકોર રહેવું બહુ ગમતું. કવિની મંડળીમાં વડોદરાના સુલતાનપુરાના કેવળભાઈ પારેખ કરીને એક વૈષ્ણવ હતા, કે જે નૃસિંહજીના મેડે માહાડ ઉપર રહેતા હતા. તે પણ કવિની સાથે ડાકોર જતા.

ગુજરાતના બીજા કેટલાક કવિઓ કવિનાં કાવ્યોનું અનુકરણ કરતા. એ અનુકરણ કરનારાઓમાં અમદાવાદના હરિભટ્ટ અને વડોદરાના પ્રસિદ્ધ કવિ ગિરધર હતા. કોઇ નવો રાગ કવિએ કાઢ્યો કે તેઓ ઝટ તેને ઝીલી લેતા, અને તે રાગમાં પોતાનું નવું કાવ્ય બનાવતા.

"ચાલ વહેલી અલબેલી પ્યારી રાધે"
એ કવિના કાવ્ય ઉપરથી હરિભટ્ટે
"ચાલ ચપલા વ્રખુભાનની દુલારી"

એ કાવ્ય હરિભટ્ટનું બનાવેલું જે દયારામ કાવ્યસગ્રહમા કવિને નામે ચઢી ગયું છે. પણ તે કવિની કૃતિ, શબ્દરચના, અને પદલાલિત્ય તથા અર્થગાંભીર્ય ઉપરથી તરત જુદું જણાય આવે છે. તેમ જ

"માતા જસોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે"
એ કવિના પારણા ઉપરથી
"માતા જસોદા બોલાવે જમવા લાલને"

એ કાવ્ય હરિભદ્રનુ બનાવેલુ જે દયારામ કાવ્યસગ્રહમા કવિને નામે ચઢી ગયુ છે પણ તે કવિની કૃતિ, શબ્દરચના, અને પ્લાલિત્ય તથા અર્થગાભીર્ય ઉપરથી તરત જૂદુ જણાઇ આવે છે. તેમ જ કવિ ગિરધરદાસ પણ એવા રાગને મળતા કેટલા પદ બનાવેલા છે.

દરેક મિજલસ અથવા બેઠકની સમાપ્તિ વખતે કવિ નીચેનુ આશિર્વાદનુ પદ બોલતા અને તેથી હું પણ તેજ પદ છેવટે વખી મારો લેખ પૂર્ણ કરૂ છુ –

ચિરજીવીઓ સુખી રહો તુમ સકલ હરિજન
આનદ મગળ અખડ હરિમે રહોની મન ટેક.
ભક્તિ પ્રેમ આસક્તિ, વ્યસન શ્રી વ્રજેશ
ગુરૂ ભગવદી ભાવ સદા, દુખ કદા ન લેશ ચિર૦ ૨
કરમકાલ માયા ભય જનમ મરન જાઓ,
શુભ મતિ રહો સતત મન કુપથ કશુ ન ધાઓ. ચિર૦ ૩
સદ્ગુન સતસગ સદા રહો પુરન કામ,
એહી આશીષ દેત, સદા દાસ દયારામ ચિર૦ ૪

વડોદરાના વૃદ્ધ અનુભવી વ્યાસ પ્રાણશકર વૈજનાથ પાસેથી મને કવિના ઘણા પ્રસગો સાભળવાના મળેલા છે, તેથી તેમનો આ સ્થળે હું ઉપકાર માનુ છુ

ગુજરાતીના દીવાળીના અકમાથી

દયારામભાઈની જયન્તી.

ભગવદીય દયારામભાઈ.

વામન દ્વાદશી, એટલે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મ-જયન્તિ ભાદરના સુદ ૧૨ ને વાર ગુરૂ તા૦ ૪-૯-૩૦ ને રોજ માધવબાગમાં ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા હોલમાં તેમની જયન્તિ ઉજવાઈ હતી તે પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી રા રા અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી એ, પોતાના વ્યાખ્યાનમાંથી, એ સમય ટુંકો હોવાથી બે બોલ કહ્યા હતા. એ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે-

પ્રમુખ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની. બી. એ. નું વ્યાખ્યાન.

આજે આપણે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મજયન્તિ ઉજવવા અને એકત્રિત થયા છીએ આજે તેઓશ્રીનો જન્મ થયાને ૧૫૩ વરસ અને ભગવત્પ્રાપ્તિને ૭૬ વર્ષ થયા છે આટલા વર્ષ વીતવા છતાં તેમનુ, આપણા-આપણા એટલે રસરસિયા પુરૂષોનાજ નહીં, પણ સ્ત્રીજનોના, યુવાનોનાજ નહીં પણ વૃદ્ધ તેમજ આધેડ સ્ત્રી પુરુષોના-હૃદયમાં એવું તો ઊંડુ સ્થાન છે કે આપણા સુખદુખના અવસરોએ તેમના પદો અને કાવ્યોમાંથી આનંદની અને કષ્ટશમનની પ્રેરણાઓ આપણે હજીયે મેળવતા રહીએ છીએ

આવા મહાપુરૂષો-ભગવદ્ભક્તોની જયન્તિ ઉજવવાનો હેતુ, તેમના જીવનભરના ઊંડા જ્ઞાન, અનુભવો અને અવલોકનોના પરિણામે જે વચનો તેમના કવનો, વા કાવ્યોમાં અંકિત થયા હોય છે,

તે વચનો આપણા જીવનમા, આપણા વર્તાવમા, વ્યવહારમા ઉતરવા, એજ મુખ્યત્વે કરીને છે તેમના જીવનના ઝોક કરતા તેમના કવનમા અંકિત થયેલા ઉપદેશ ઉપર આપણે વિશષે કરીને આધાર રાખવાનો છે, ભાર મૂકવાનો છે મહાપુરૂષોની શક્તિ અને તેઓ જે પ્રસંગમા મૂકાયા હોય તે શક્તિ અને તે પ્રસગની અનુરૂપતા આપણને હોય નહીં અને તેમના વર્તાવોનું-ખાસ સંજોગોને અંગે થયેલી વર્તણુકોનુ અનુસરણ કે અનુકરણ કરવા જઇએ તો આપણને, મરે નહીં ને માંદો થાય' તેની પેઠે દુખ વહોરી લેવા જેવી આપત્તિમા આવી પડવુ પડે દયારામભાઇએજ ગાયુ છે કે,

મોટાનુ વચન સુખધામ કૃતિ રીતિએ કરીએ,
મોટા કરે ચાહ્ય સો કામ આપણ તો મરીએ

આ પદમા દયારામભાઈએ પોતાના પૌરાણિક, સાસારિક તેમજ તત્ત્વવિદ્યાના જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે પોતે જે એક નીતિનો, વ્યાવહારિક વર્તનનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો તેને પુરાણ ઇતિહાસ, સંસારપોથી વગેરેમાના સચોટ દ્દષ્ટાન્તો ઉપર દ્દષ્ટાન્તો ટાંકીને વધુ મજબુત કરી શ્રોતાઓના મનને આર્દ્ર અને આર્ત કરે છ ત્યારેજ તેઓ જપે છે તેમના આના ઠોક ભર્યા અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે, ઘણાએ જનોના જીવનમા તે પ્રેરણાત્મક પણ નીવડયા છે

ભગવદીય દયારામભાઈના કવનો આપણને આપણુ જીવન ઉજમાળી પ્રભુ પરાયણ કેમ થઈ શકીએ, એ શીખવે છે आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલી ચારે પ્રકારની કોટીના ભક્ત દયારામભાઈ હતા એમ એમના જીવનકવનથી સમજાય છે ઉત્તરોત્તર એક એક કોટિ વટાવી તેઓ પોતાના ઇષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં લીન થયા હતા તેમના પદો અને કવનોમાં આ

દરેક કોટિની ભક્તિના ઉદ્‌ગારો અકાવ્યના છે તેમની જયન્તિ આપણે સારેજ ઉજવેલી સાર્થક થાય કે જ્યારે આપણે તેમા સમાયલો બોધ ગ્રહણ કરી, આપણા જીવનને ઉજમાળીએ અને કૃતકૃત્ય થઇએ

ઇંગ્લાડ જેવા દેશમા મહાકવિ શેક્સપીયર આદિની જયન્તિઓ કેવા મોટા પાયા ઉપર દર વર્ષે ઉજવાય છે, અને તેમના સ્મરણ ચિન્હો તથા તેમની કૃતિઓ પ્રત્યે કેવો આદર દાખવાય છે એ પણ નેટલુજ જાણીતુ છે આપણે અહી એમાનુ કશુએ થતુ નથી આ ઘણુજ દિલગીરીભર્યું છે આવા જયન્તિ પ્રસગો મહાપુરૂષની સાહિત્યકૃતિઓના વાચનવિચારણાથી ઉજવાય તો તેનો હેતુ સિદ્ધ થાય, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે

ભગવદીય દયારામભાઇએ શૃગાર ગાયો છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે કહું તો પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયલીલા ગાઈ છે, ઉડા આતર નાદથી જાણે પોતેજ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયિની ગોપી હોય તેવા તુમ્બ્રુ તનમનાટથી ગાઈ છે એ સ્વાનુભવનું નિવેદનજ જાણે હોય એમ એ લીલાની આર્દ્રતા અને આર્તભાવથી સમજાય છે કેટલાક ચોખલીયા સુધારકો એથી સુગાઈ ઉઠે છે તેમણે કાઈ એકલો શૃગારજ ગાયો નથી, તેમના કાવ્યોમા શૃગારસાહિત્ય ભાગ્યેજ પાંચમા કે છઠ્ઠા ભાગનુ છે

પરતુ ટીકાખોરો એ ભૂલી જાય છે કે દયારામભાઈ વૈષ્ણવ હતા વલ્લભસપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના સાચા ઉપાસક હતા અને વલ્લભસપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તેમને સર્વથી વિશેષ ઇષ્ટ હોઇને તેને પોતાના જીવનવ્યવહારમા ઉતારવા એ તેમનુ લક્ષ્ય હતુ ભારતવર્ષમા પ્રત્યેક ધાર્મિક આર્યનુ પરમ લક્ષ્ય પ્રભુ હોય છે આર્ય માત્ર પોતાની વિદ્યા કળા રૂચિ વગેરેનુ સમર્પણ પ્રભુનેજ કરે છે તે એ સૌનો ઉપયોગ–ઉત્તમ કોટિનો ઉપયોગ પ્રભુ અર્થેજ કરે છે સ્વરૂચિ અર્થે થયેલી પ્રવૃત્તિમા જેટલો રસ અને નિપુણતા

રેડાતા નથી તેથી શતગણો, રે પૂરે પૂરો રસ અને નિપુણતા પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુને સમર્પવાને કરેલી કૃતિ અને પ્રવૃત્તિમા રેડાય છે. આથી આપણા મદિરો કલા, રૂચિ અને વિદ્યાના ધામ થઈ પડેલા છે પ્રાચીન કાળની પ્રકૃતિની સુદર શોભા, આહ્લાદક શૃંગારસામગ્રી, ઉત્તમ સગીત, ઉત્કૃષ્ટ નૃત્ય, રસરસતી ભોજન સામગ્રીઓ, ચિત્રમ્યા રગકલા, એ સૌ આર્યમદિરોમાથી, દેવમૂર્તિઓ ઉપરથી આપણને સાપડે છે, કારણ કે તેના જાણકારો અને નિપુણોએ પોતાના હૃદય રેડીને પોતાના ઈષ્ટ પ્રભુની મૂર્તિને અને તેના ધામને ઉત્કૃષ્ટ રીતે શણગારનામા પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અને શકિત સૌ સાધનસામગ્રીને પણ ઓવારી નાખી હોય છે

દયારામભાઈએ પોતાનુ જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ અને પોતાના વ્યાવહારિક અવલોકનનો સચય પોતાના ઈષ્ટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગુણ ગાવામા, તેમના ગુણ અને લક્ષણોનો બોધ પોતાના શિષ્યો અને ભાવુક શ્રોતાજનોને કરવામાજ જીવનની સાર્થકતા માની છે એજ એમના જીવન અને કવનનુ લક્ષ્ય હતું શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રિયતમ પ્રભુ છે પોતે એ રાસેશ, રસરૂપ પ્રભુ-સ્વામીની ગોપિકા છે એવી ભાવનાથી, તલ્લીન આસક્તિથી તેમની સાથેના રસાનુભવના, સુખાનુભવના, પત્નીને યોગ્ય વ્યવહારો વિયોગવિરહ અને સયોગથી મનની આર્દ્રતા, આતુરતા, આર્તપણુ અને આનદ એ સૌના જે અનુભવો થયા, તે વર્ણવ્યા છે એ કાઈ અપાત્ર શુષ્ક ટીકાખોરો માટે તેમને લખ્યુ નથી તેમના પદો અને આખ્યાનોમા આવી બાબતના ઉલ્લેખો છે તેમણે તો પોતાને ગોપી સમજી પરમપ્રેમાસ્પદ ગોપીજનવલ્લભ સાથે રસાર્દ્ર થઈ તદ્રૂપતા અનુભવી છે અને તે પોતાના પાત્ર શિષ્યો અને શ્રોતાઓને અર્થે એ મડળીના સદુપયોગ માટે પ્રકટ કરી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમા રાસપચાધ્યાયીને અતે શુકદેવજી સાચુ જ કહે છે.

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥
(ભા. દશમ સ્કંધ અ શ્લો.)

વ્રજવધુઓ–ગોપીઓ સાથે વિષ્ણુ–કૃષ્ણે આ જે વિવિધ ક્રીડાઓ લીલાઓ ખેલી છે તે જે પુરૂષ મુમુક્ષુ સ્ત્રી વા પુરૂષ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને સાંભળશે તે ધીર પુરૂષ ભગવાનમાં પૂરેપૂરી ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્તમ–પરા ભક્તિ પામશે અને સવેળા પોતાના હૃદયના (કામવાસના રૂપી) રોગને નિવારશે.

ટુંકમાં માત્ર ભક્તને ઉદ્દેશીને. સ્વાર્થે નેય સંકુચિત પ્રમાણમાં પાત્ર શ્રોતૃવર્ગના પરમાર્થે આવા ભગવદીય ભક્તોની વાણી નીકળેલી હોય છે.

પરલોકપ્રાપ્તિ–ઐહિક અભ્યુદયની સિદ્ધિ સાથે શ્રેયસની સિદ્ધિની વાંછના હરેક આર્યને રહે છેજ. શ્રેયઃ સિદ્ધિ સર્વથા એષણીય–ઇચ્છિવાજોગ છે. તે આદર્શ–લક્ષ્ય રૂપ હોઈને પ્રવૃત્તિનું તેના અંગની લોકેપણા અને વિત્તૈપણાનું વિસ્મરણ કરવું, વા નાશ કરવો, અને નિવૃત્તિ સાધવી, અને સાચી નિવૃત્તિસુખ પામવું એજ ધર્મ્ય માર્ગ આર્યજન માટે રેખાયલો છે.

શ્રેયસની સિદ્ધિ સંસારમાં રહીને સાધવા માટે ત્રણ માર્ગ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, સર્વ માન્ય થયેલા છે. પહેલા બેની સંકુલતા. વિકટતા સામાન્ય કોટિના મનુષ્યો માટે હોવાનુ સમજાવતાં અનુભવી આચાર્ય, અને મહંત સંતોએ ભક્તિમાર્ગને વિશેષ પ્રધાનતા આપી છે. શિવશક્તિનાં આરાધન એ ભક્તિ છે, પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેને સર્વોચ્ચ કરી છે. તેમણે જો કે કર્મ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો કાયમ રાખી પણ ભક્તિ, અનન્યભાવભરી ભક્તિથી પ્રભુપ્રાપ્તિની સરળતા, સર્વોત્કૃષ્ટતા તૈત્તિરીય ઉપનિષદના रसो वै सः એ વચનમાં ઉદ્દિષ્ટ પરમાત્માના

રસ રૂપ–આનંદ સ્વરૂપ, નિરવધિ નિરૂપધિ આનંદ સ્વરૂપ–નો અનુભવ, ભગવદ્રસમાં નિરતિશય નિમગ્નતા એ ભક્તિની ઉત્તમોત્તમ દશા સ્વીકારાઈ છે. આનંદમય પ્રભુ સાથે રમણ કરવું, તલ્લીન થવું, આલેકનું નિતાન્ત વિસ્મરણ થાય એવી પ્રેમસમાધિ સાધવી, એ પરાભક્તિનું ઉદ્દેશ્ય લેખાયુ છે.

એ રસાનુભવમાં શૃંગારને પ્રધાન સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે મળ્યું. પતિપત્નીની તદ્રૂપતા, તેમ જીવ–બ્રહ્મની તદ્રૂપતા, એકરૂપતા સર્વૈકય બની. शृगारो विष्णुस्तु એવું નાટ્યશાસ્ત્રના વિધાતા ભરતના રસ-શાસ્ત્રનું વિધાન છે. તેમ श्यामो भवति शृगारः એ વચન મેઘશ્યામ શ્રીકૃષ્ણને અનુલક્ષતું ગણાયુ છે અને શ્રીકૃષ્ણની પરમપ્રેમાસ્પદ વિભૂતિની પ્રણયલીલામા તલ્લીન થનાર ભક્ત પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે. શ્રીમદ્ભાગવત મુખ્યત્વે ભક્તિ પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે. દશમસ્કધ તેનુ નવનીત છે. તેમા શૃંગારરૂપ વિષ્ણુ એટલે શ્રીકૃષ્ણને શ્રૃગારરસના અધિષ્ઠાતા વર્ણવ્યા છે ગોપીજનોને એ રસની પાત્ર લેખી છે. તેમા ગોપીઓને વસ્ત્રહરણ, દાણ લીલા, રાસલીલા આદિથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતી, સર્વપ્રપચ માત્રને વિસારતી, શ્રીકૃષ્ણમા તદાકાર થયેલી વર્ણવી છે.

પામર માનવદષ્ટિ દોષ જોવાને સામાન્ય રીતે ટેવાયલી હોય છે. તેને પ્રકૃતિ જ એવી પડી ગયેલી હોય છે કે તે જગતમા એક પૂજ્ય થયેલી વ્યક્તિની પ્રશસામાં જેટલી ખૂપતી નથી તેટલી તેની નિંદાના શ્રવણમા રાચે છે. આવી કેવળ દોષ જોવાની દૃષ્ટિ તેમ વૃત્તિએ ઘણાક, કેટલાક નિષ્કલંક સાધુ જીવનોમા કચ કોનાં અક્ષમ્ય આરોપણ કરેલા છે. મારી સમજ તેમ અવલોકનથી મને પાકે પાયે લાગે છે કે ભગવદીય દયારામભાઈને આથી ભારે અન્યાય થયેલો છે.

તેમના જેવા ભગવદીય વૈષ્ણવ ભક્તનું જીવન સર્વથા નિષ્કલંક, શુદ્ધ કુંદન સમુ હોવુ ઘટે છે જેમણે ૭૫-૭૬ વર્ષનુ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવ્યુ, જેમણે માતપિતાએ કરેલુ વેવિશાળ તોડ્યુ અને આમરણ બાલ બ્રહ્મચારી રહેવાનુ વ્રત અંગીકાર કર્યું, જેમણે ત્રણ ત્રણ વાર લઘુ અને મહાયાત્રાઓ વર્ષો પર્યંત કરી, જેઓ પોતાના કાળમા ભક્તરૂપે, કવિવર રૂપે અને મહાત્મા ગુરૂરૂપે પણ પૂજાયા, તેમ ઠામ ઠામ સત્કારાયા, જેમને તેમના કાળના સતમહંતો પણ જોવા ડભોઈ-ચાંદોદ પધારતા, તેમ પોતાના ધામમા પધારવા નિમંત્રણ આપતા, જેઓ આરૂઢ પુષ્ટિમાર્ગીય મરજાદી વૈષ્ણવ હોવા છતા સામાન્ય ભાવુક જનસમૂહોમા ઉંચી કક્ષાના ભક્ત તરીકે પંકાયા હતા, અને જેમની સુંદર, મનહર પદાવલિઓ ગુરૂવચન તરીકે કંઠે કરાતી અને અનેકોના સંસારતાપથી ઉકળેલા જીવનને ઉજમાળતી, જેઓને તેમના જીવનકાળમા જ નહીં, પણ તેમના અવસાન પછીના આ પોણોસો વર્ષના ગાળામાયે ગુજરાતનો સદાચારી, સતીભાવવાળો સ્ત્રી વર્ગ અને પુરૂષવર્ગ 'દયો' નહી પણ દયારામભાઈ તરીકે અંતરથી સન્માને છે, જેમની વાણીનુ ઓજસ્ અને પ્રભુત્વ સૈકુ ચના આવ્યુ છતા ઝાંખા પડ્યા નથી પણ નિંદક ટીકાકારોની તીણી શરાણે ચઢ્યા છતા હજીયે ઔર દીપી ઉઠે છે એવા મહાનુભાવી કવિનુ ચરિત્ર કહેવામા આવ્યુ છે તેવુ કલંકિત હોવુ સંભવતુ નથી તેમણે પોતે પોતાના પદો અને આખ્યાનોમા જારભાવ-વ્યભિચારને ખૂબ નિંદ્યો છે, એ પણ અહી વિસરવુ જોઈતુ નથી

સ્વ સાક્ષર શ્રીગોવર્ધનરામભાઈ 'દયારામના અક્ષરદેહ'મા (પાનું ૬૩) સાચુ જ કહે છે

'તેના (દયારામની કવિતાના) શુદ્ધ રસના ભોગી તો વિરલજ છે એક કાળે જેની ગરબીઓ ચારૂતરથી તે સુરત મુંબઈ સુધીની

સ્ત્રીઓ કિંનરક ઠેથી પ્રસિદ્ધપણે છડેચોક ગરબે મળીને ગાતી હતી અને ઘરમા હરતા ફરતા પણ ગાતી હતી અને જેના પદ અનેક ભક્તોને રસમા લય પમાડતા હતા અને શ્રોતાવક્તાઓના હ્રદયમા કવિના હ્રદયનુ આવાહન કરતા હતા, તે કવિના આવા વિકસિત કીર્તિદેહને સ્થાને હવે માત્ર પુસ્તકોમા સકુચિત કીર્તિદેહ અને તે પણ અપકીર્તિના કલકકવાળો થઈ હાનમા માત્ર અસ્તિત્વજ ભોગવે છે"

દયારામભાઈના જીવનમા કલકના આરોપણ કરનારાઓના ત્રણ વર્ગ મને અનુભવવી જણાયા છે એક તો કવિશ્રીના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સપ્રદાયની પોતાના સમયમા ટીકાપાત્ર ઠરેલી સ્થિતિ ઉપરજ સૌથી વિશેષ ઝોક મૂકનારો તેમ તે કાળે શૃગારના વર્ણનોને અનીતિ જગવનારા ગણી નિદનારો ચોખલિયો સુધારક વર્ગ બીજો વગર જાતિ અભ્યાસે, તેમ વગર જાતિ તપાસે ગતાનુગતિક રીતિએ સુધારકોના વેણોને પોપટ પેરે વદી જાણનારો વર્ગ, અને ત્રીજો, અન્ય દેશો અને ભાષાના શ્રગારવિષયોને વર્ણવનારાઓ બહુધા વિષયી હોવાની પોતાની જાણનું, એમા શુ, એ તો વાસ્તવિકતા કહેવાય, એ ભાનથી આરોપણ કરનારો વર્ગ

મારે ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે પ્રથમ સ્વ. કવિ નર્મદાશકરે તેમની શૃગાર રસથી પ્રચૂર પદાવનીઓમા શ્રવણ અને વાચનથી દોરાઇને ઇંગ્રેજી કવિવર બાયરનની કક્ષામા, દયારામભાઈને મૂકવાનુ સાહસ કર્યું હતુ દયારામભાઈના તે કાળે તેમને હાથ લાગેલા શ્રૃગારી પદોને આધારે તેમ તેમની જીવનલીના સબધી કેટલીક મ્હેતાકહેતીના આધારે અને સજોગીયા નિદાખોર લોકવિધાનોને આધારે કવિ નર્મદે આ સાહસ કર્યું હતુ મહારાજ લાયબલ કેસે તે કાળે ઉભા કરેલા વાતાવરણે આ નિદાખોરીને ટેકો અને પોતાને ચોખલીયા કહેવડાવતા સુધારકોએ તેનો હોસે હોસે પસારો

કર્યો. આમા કેટલુક સ્વાનુભવનું પણ આરોપણ થયુ છે, એમ કહુ તો તે ખોટુ નહીં લેખાય પણ મારે કહેવુ જોઈશે કે ભગવદીય દયારામભાઇની કવનપ્રવૃત્તિ કેવળ શૃગારી પદોમા જ ગોંધાઈ રહી નથી મારા પોતાના શબ્દોમા આ કથન કહેવાને બદલે સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાઇનાજ વચન હુ ટાકીશ તેઓ "દયારામના અક્ષરદેહ"મા (પાનુ ૫ મુ) કહે છે

"પદ્યાત્મક ભાગમા એક ભાગ ગુજરાતી ભાષામા છે, તો એક એવડોજ ભાગ હિન્દી, વ્રજ, અને મરાઠી વગેરે ભાષામા છે, અને તેમા મુખ્ય ભાગ હિન્દી છે ગુજરાતી ભાષામા વધુ કાવ્યો, ગરબીઓ અને પદો છે હિન્દી કાવ્યોમા ભક્તિ, નીતિ અને ધર્મ ઉપરાત ભક્તિથી અમિશ્રિત એટલે શગારનો ભાગ પણ છે **ગુજરાતી કાવ્યોમાં કેવળ શૃંગારનો ભાવ નહી જેવો છે.**.. પદોમા ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃગાર વિનાની ભક્તિ એટલે કેવળ ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના કેટલાક પ્રસગો ધર્મ નીતિ અને વૈરાગ્ય આ સર્વ વત્તા ઓછા લઘુ કાવ્યોમા છે '

મારૂ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે કવિશ્રીએ મુખ્યત્વે ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામા કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમા રચ્યુ છે તેનુ પૂર નાનામોટા મળીને ૧૨૫ ગ્રથો જેટલુ થાય છે તેમાનો ભાગ્યેજ સાતમો કે દશમોય ભાગ શૃગારી પદોનો હશે મે ઉપર જણાવ્યુ છે તેમ કવિશ્રીના ટીકાખોરોએ જેમ માખી સુદર દેહના ચાદા ઉપરજ બેસે જેમ મણિમય મદિરમા કીડી છિદ્ર શોધે, તેમ દયારામભાઈની કૃતિઓમા અતિ ખડુન અશે તરવરતો ભક્તિરસ, ભક્તના હૃદયની આર્દ્રતા અને આર્તતાને નિરૂપનારો અશ, તેમ ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ લક્ષમા ન લેતા, માત્ર કવિ નર્મદાશકર અને અન્ય ટીકાકારોએ ખેચેના શૃગાર ભાગમાજ તેમની ચાચ ખુપી

ગઈ. આમ મારે ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી, બાકી કવિશ્રીના કાળમાં અને તે પછીયે જનતાનાં હૃદયના અનુભવીઓનો અનુભવ ખીજુંજ કહે છે. સા. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના શબ્દોજ આના સમર્થનમા હુ ટાંકું છું:—

"એ બે (નરસિંહ અને દયારામ) કવિયોના અનુભવ, એ એનાં હૃદય, એ બેની જવાલાઓ, જ્યાં સુધી લોક ભક્તિરસના આસ્વાદ કરતા ત્યા સુધી પૂજાતાં અને તેમનો કીર્તિદેહ પુરૂષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતો. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્ય શ્રેયસ્કર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓનાં દેખતાં તેમના શૃંગારપરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કોઈને એ સ્ત્રીઓનાં ગાવાના પદાર્થોમાં કોઈ શબ્દ વર્જ્ય લાગતો ન હતો અને કોઈના શ્રવણમાં કે હૃદયમા અપવિત્રતા પેસતી ન હતી. કેવળ વત્સલ ભાવથી ભરેલા બાળકોનાં હૃદયમાં પોતાનુ વય ગમે તેવું છતાં માતાપિતાના દમ્પતિ ભાવ વિષયે તર્ક સરખો ઉઠતો નથી અને પોતાના જન્મવિધિના ચિત્રની રેખા પણ તેમની બુદ્ધિમાં દોરાતી .થી. તેમ આ બે કવિઓ પોતાના યુગમાં લોકની દૃષ્ટિએ ગુરૂરૂપે ૂ્નીય વસતા અને તેમના ઉદ્‌ગારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓજ રોધાતી. એ યુગ ગયો અને બીજો બેઠો છે ભાવનાને સ્થાને વ્યવહાર, બુદ્ધિ, અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. આવા યુગમાં આ કવિઓના કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિ દેહ બધાય નહિ, એજ આ યુગનું ભાગ્ય ગણવા જેવુ છે." (જુઓઃ દયારામનો અક્ષરદેહ પા. ૯૫-૯૬)

માજવતમાન તા. ૨૫ મી સપટેમ્બર ૧૯૩૦

પરિશિષ્ટ ૧ લું

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર

માત પીતા શીર સીરોમણી

ભાઇ દયારાંમભાઇની સેવામાં

કડીથી દાસાનુદાસ ચરણરજ હરજીવન બાળાના સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણાંમ ત્થા જે અંગીકાર કરવા અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છુ આપણી કુશળતા પત્રનો સદા નીરંતર અભીલાપી છુ વાસતે પોતાનો દાસ જાણી કૃપા પત્રદ્વારે સંભાવના લેવી. હું તો રંક જીવ આપને આધારે રહો છુ માહારે તો સરવે વાતે આપ વીના બીજો કોઈ નથી મને જે રીતે આપનો જાણો છો તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર સદા ક્ષમા રાખવી હું તો ક્ષણ માત્ર આપના ચરણારબંદનુ સ્મૃણ ભુલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા કરે જવી જે માહારૂ ચીત સદા નીરંતર આપની સેવા વીશે તદબર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચઇત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

श्रीकृष्णाय नमः

પરિશિષ્ટ ૨ જું.

ભકત કવિ શ્રીદયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રશ્નોત્તરમાળિકા નામના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી

મન શી રીતે જીતાય?

વળી શિષ્ય બોલ્યો કે હે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિસબંધી સ્વમાનુભવ સાચો યુક્તિદૃષ્ટાન્ત વેદશાસ્ત્રને વચને બતાવ્યો, તે મારા હૃદયમાં બેઠું, પણ વળી એક મુને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ પ્રત્યે હું વિનતિ કરૂં છું કે શ્રીહરિના રૂપનું ધ્યાન ધરવા બેસીએ છીએ, તે સમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિઘ્ન નાખીને કલેશ, કુતર્ક ઘણા ઉદય કરે છે, એ આદ્યે બીજી શુભકૃતિ કરતા પણ અશુભ વાસના ઉઠે છે એ આન્તરકલેશ કોઇને કહેવાતો નથી, એ દુઃખ મટવાનો કાંઈ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાંભળીને શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા કે હે તાત! તે એ વાત અમને પૂછી તે કંઇ ખોટી નથી એ કલેશ તો અન્તરમાં સર્વને હોય છે, પણ હરિભક્ત સમજુ હોય તેને વિશેષે થાય તેનું કારણ કહીએ તે સાંભળ કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક ઠેકાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય તે મન તો અતિશય ચંચળ છે મહાબલિષ્ટ છે, અગ્રાહ્ય છે તે શ્રીભગવદ્ગીતામાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રત્યે વિનતિ કરી છે તે વચન—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्।

ત્યારે શ્રીભગવાને એટલો ઉપાય બતાવ્યો તે વચન—

अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

તે જે ઉપાય શ્રીપ્રભુએ બતાવ્યો તે વાત તો સત્ય જ છે. અહિં ગુહ્ય શું હાર્દ છે તે કોઇના સમજ્યામાં નથી આવતું તે તું વિચાર કે મોટા મોટા યોગિ મુનિ વૈરાગ્ય ધરીને અભ્યાસ ઘણાએક કાલ લગી કરે છે, પણ તેનું મન વશ નથી થાતું, તે કેમ જાણીએ ? કે-અપસરા આવી છલાવે છે, ત્યારે તે છલાય છે, અને હજારો વર્ષનું તપ ધૂલ મેળવીને ચાલી જાય છે, તે મોટા યોગી પાછળથી પસ્તાય છે, પણ તે સમય મનસ્થિર નથી રહેતું. જો રહેતું હોય તો શીદ છળાય ? માટે નથી જ રહેતું. વળી ઘણા કાલ લગી યોગ સમાધિ કરે છે, અને વળી સમાધિ ઉતરે છે, ત્યાં તોએ પછી પૂર્વે મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે થઈ ઉઠે, યોગે કરીને પણ મનવૃત્તિઓ શમતી નથી, તે યોગવાશિષ્ઠ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે તે કિંચિંત્ તેમનુ કહી દેખાડીએ છીએ, તે તું સાંભળ કે-એક યોગી કોઈ એક ગૃહસ્થીને ઘેર ભિક્ષા લેવાને ગયો હતો તે ત્યાં રસોઈ સઘળી થઈ હતી, પણ કઢી એક બાકી હતી. ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે મહારાજ ! લગારેક બેસો, કઢી થાય એટલી વાર છે, ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું જે એટલી વાર વૃથા ખોઇએ તેથી ભગવદ્ધ્યાન કરીએ તો સારૂં. એમ જાણીને ઘરમાં એકાંત સ્થળ અંધારામાં પાછળ હતું ત્યાં બેસીને તે યોગીએ ભગવદ્ધ્યાન કરવા માંડ્યુ, તેથી ચિત્ત ધ્યાનમા લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઇ, પછી સમાધિ ઉતારવી પોતાને વશ રહી નહિ. તે પેલી કઢી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ઘણી હાંકો મારી, તેના મઠમાં સઘળે શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડયા. ત્યારે હારી કરીને તે ગૃહસ્થના ઘરનાં સર્વ જમ્યાં, પછી ભગવદિચ્છાએ તે ગૃહસ્થને ઘેર બે ચાર ઘાસનાં ગાડાં આવ્યાં, તે યોગિ બેઠા હતા. તે ઘાસ ભરવાનું હતું, ત્યાં અંધારે યોગીને દીઠા નહિ, ને બધું ઘાસ ત્યાં નાખ્યું,

પછી કેટલાએક દિવસે હરીચ્છા થકી તેમાં અગ્નિ પડયો, પછી તે ઘાસને સંબંધે સઘળું ઘર બળી ગયું, ને જોડેનાં ઘરો પણ ઘણા એક બળ્યાં, પછી ત્યાં ઘણાએક વર્ષ વીતી ગયાં ને ઉજ્જડ પડ્યાં ને બે ચાર પેઢી પછી તેના કુલમાં કોઇ પુરુષ ધનાઢ્ય નિપજ્યો, તેણે ત્યાં પાછું ઘર કરવા માંડ્યું, તે ઘણીએક પૃથ્વિ ચઢી ગઇ હતી. તે ખોદતાં ખોદતાં ઘણુંએક ઉંડુ ખોદ્યુ, ત્યારે પેલા યોગી નીકળ્યા. તેના યોગબલે કરીને તેવું ને તેવું શરીર રહેલું જોઇને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કોઇ યોગી હશે, એના મસ્તક ઉપર માખણ ઘસો; તે ઘણીએક વાર માખણ ઘસતાં સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે યોગી બોલ્યા કે-કઢી થઈ? એજ રીતે.

એક નટુવાને સમાધિ કરતાં આવડતી હતી, તે તેણે કોઈએક એક રાજાને ત્યાં ઘણાએક નટુવા મળ્યા હતા, તેમાં તે નટુવો નવો ખેલ બતાવીને હું ઘોડો માગીશ, એવી ઇચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા યોગીની પેઠે પરવશતા થઈ ગઈ, પછી ઘણે કાલે પેલા યોગીની પેઠે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નટુવો એમ બોલ્યો કે-ઘોડા હુ લોં પાઉં. એમ એવી વાતોના ઇતિહાસ તો ઘણા છે. પણ થોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કોઈ કેટલો કરશે? માટે એ મન તો ભગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમા કૃપા કરી દઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, બીજો ઉપાય નથી. વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુને એમ પૂછ્યું કે-હે મહારાજ! મન તો નીચી વાતમાં પડતાં બીહે છે, તેને જોરાવરી અધર્મકાર્ય નીચવસ્તુમા નાખીને કોણ ભ્રષ્ટ કરે છે? જો પોતાની મેળે ભ્રષ્ટ થતું હોય તો પાછળથી પસ્તાય સીદ? માટે પોતાની મેળે ભ્રષ્ટ થવું સંભવતું નથી. ત્યારે આપ એમ કહેશો કે-પૂર્વના અનુચિત

કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ફલ છે તે પણ મોટાને પૂર્વનું અનુચિતકર્મ સંભવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, તે એટલો નથી ત્યારે આપ કહેશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કોણ ? તે એ દુઃખ અર્જુનને વીતતું હશે ત્યારે જ એ પૂછ્યું હશે તો. માટે એ કોટિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાતું, તે કેવલ આપની કૃપાબલે જ થાય; તે હે પ્રભો ! આપની કૃપા પણ ઉપાયવશ નથી, એક સાચી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેવી દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે; એવું વિજ્ઞપ્તિમાં શ્રીગુંસાઇજીએ કહ્યું છે તે વચન.

यद्दैन्यं त्वत्कृपाहेतुर्न तदस्ति ममाण्वपि।
त्वं कृपां कुरु राधेश यया तद्दैन्यमाप्नुयाम् ॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતા કશું જીવના હાથમાં સાધન નથી, તે તુને દષ્ટાન્ત બતાવું તે તુ વિચારીજે કે-વ્રજવનિતાઓમાં શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેળે કૃપા કરીને કોટિકંદર્પ લાવણ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમા તીહાના (તેમનાં) મન આસક્ત કર્યાં તે કેવા કર્યાં ? કે બલાત્કારે ખેચીને, પ્રપંચમાં નાંખે તદપિ ન પડે, એવા લોભાયા એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભક્તનું મન પોતાના સ્વરૂપમા દઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગ્યું કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ સહજ થઈ જાય. એવુ સમજી લેજે ત્યારે તુ વળી કહેશે કે-મન તો સ્થિર નથી રહેતુ ને માનસિક કુકૃતિઓ અકથિત થાય છે. તે કોટિ પ્રાયશ્ચિતે મટે નહિ એવી, ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો દિવસ ક્યારે ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કલિકાલમા એટલો મોટો ગુણ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે. માનસિક પુણ્ય તો લાગે. વળી કલિયુગમા એક મોટો ગુણ છે,

સત્યયુગમા તો એક જણુ પાપ કરે તે બધા સગા કુટુબને લાગતુ તે આ કલિયુગમા તે પ્રમાર નથી, જે કરે તેને જ લાગે

મન શી રીતે જીતાય ?

फलौ कृत्येव लीप्यते इत्यादिवचनात् ।

વળી તુલસીદાસ ભગવદીયે પણ શ્રીરામાયણમા લખ્યુ છે તે (ચોપાઈ)

યહ કલિજુગકો પ્રબલ પ્રતાપ'--માનસ પુણ્ય લગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમા મોટો એ ગુણુ છે કે આખા જન્મમા એક વાર પણુ શ્રીકૃષ્ણચદ્રના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કર્યુ હોય તો તેને સ્વપ્ને પણુ યમદૂતનું દર્શન ન થાય ત્યાં શ્લોક—

'सकृन्मन कृष्णपदारविन्दयो ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાભળ શ્લોક-

कलेर्दोषनिधे राजन् नास्ति ह्येको महान् गुण ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्ग पर व्रजेत् । स्क० १२-३-५१

વળી એક બીજી વાત પણુ છે કે શુ શુભકૃતિ કરતા દેવતાને તથા અદેવ જે અસુર તે ઘણા વિઘ્ન કરીને મન ભ્રષ્ટ કરે છે તેનું વચન

त्वा सेविता सुरकृता बहवोन्तराया ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે શ્લોક —

कोटि धनुर्धरगीताया तदर्ध जाह्नवीतटे ।
तदर्ध हरिसेवाया तदर्ध दक्षिणे करे ॥

એમ અસુરજન વિઘ્ન તો કરે પણુ તે વિઘ્ન દેખીને હરિસ્મરણુ મુકી ન દેવુ તે હરિસ્મરણુના બળથકી એની મેળે તે શાન્ત પામે વળી એક વાત કહીએ તે સાભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અવતાર પામીને ઘણા કુત્સિત કર્મરૂપી મોટો ઉકરડો થયો છે તેની ઉપર હરિસ્મરણરૂપી અગ્નિ પ્રબલ મુકયો છે તે બળતો જાય છે તે થોડી

વસ્તુ બળતી જાય છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉઠે છે, તે રૂપી મોટો ધૂ
પણ થાય છે, તે સ્મરણવાળાને ઘણુ અકળાવે છે: તે અકળામ
દેખીને જો હરિસ્મરણ મુકી દે તો તે તુરત અકળામણ રાખે
ખરૂ, પણ પેલો ઉકરડો કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી રહે તે ફ
ભોગવવો પડે, માટે એ કુતર્ક ઉઠે તદપિ હરિસ્મરણ મુકવું નહિ
જેમ કાઈ એકના હૃદયમાં ઘણાં એક પ્રેત ભરાયાં હોય તેને હા
(ભુવા) હાંકી કાઢવા આવે ત્યારે રડે કુટે. ઘણાં રૂભાડાં કરે. તે
બીહવું નહિ ને પેલા હાદી પાસે સમૂળાં પ્રેત કઢાવવાં. જો હાદી
ઉઠાડી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળજામાંથી નીક
નહિ. એમ સમજી લેજો. વળી એક ઠેકાણે મન વશ કરવાનો ઉપા
કહ્યો છે. તે તુને કહીએ તે તું સાંભળ કે—શ્રીમહાપ્રભુજીના અષ્ટે
ત્તરશતનામ જેમાં શ્રીગુસાઇજીએ કહ્યાં છે એવું એક શ્રીસર્વોત્તમ
સ્તોત્ર છે તેની ફલશ્રુતિમાં મન વશ કરવાનો એક શ્લોક લખ્યો
તે શ્લોકઃ—**इत्यानन्दनिधेः प्रोक्तं नाम्नामष्टोत्तरं शतम्।**

श्रद्धाविशुद्धबुद्धिर्यः पठत्यनुदिनं जनः

स तदेकमना सिद्धिमुक्तां प्राप्नोत्यसंशयः।

વળી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના બે ચરણારવિન્દમાં સોળ ચિન્હ છે, તે
દક્ષિણ ચરણારવિન્દમા નવ ચિન્હ છે. તેમાં એક અંકુશનુ ચિ
છે તે અંકુશનું ચિન્હ પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે? તેનો હેતુ, માહ
ત્મ્યમાં એમ લખ્યુ છે કે–તે અંકુશનું ધ્યાન કરવાનુ ફળ–મનરૂ
મદોન્મત્ત હસ્તિ કાઈને વશ નથી થાતો, તે ભગવચ્ચરણારવિન્દ
અંકુશના ધ્યાન વડે વશ થાય તે શ્રી હરિરાયજી ગોસ્વામિજીએ લખ
છે. બીજાં ચિન્હનાં માહાત્મ્ય તે તો જુદાં છે. વળી કાઈ ગ્રન્થ
લખ્યુ છે કે–બંધ મોક્ષનુ કારણ એ મનજ છે, તેનુ વચન—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
येन आलिङ्गिता कान्ता तेन आलिङ्गिता सुता ।

વળી શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધે અ. ૨૩-૪૩ ભિક્ષુગીતામાં શ્લોક—मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ।

ત્યારે તુ વળી કહેશે કે એવું દુર્જય મન તે સકળ કાર્યમાથી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે ત્યારે હરિ ભજશુ. તે દિવસ તો કો કાળે આવવાનો નથી, માટે મન પ્રપચમાં ભટકતાં જેમ હરિ ભજાય તેમ ભજવા, તે પુરાણાન્તરમાં કહ્યુ છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्राप्तिं यदीच्छसि ।
समुद्रशान्तकल्लोले स्नातुमिच्छति मूढधीः ।

માટે લાખ વાતની વાત એક વાતમા કહું છુ કે ત્રીજ વર વિસએ શ્રીકૃષ્ણનામથકી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભતાને વિષે નહિ પ્રવર્તે, એવુ વિષ્ણુસહસ્ત્ર નામની ફલશ્રુતિમાં લખ્યુ છે તે શ્લોક—

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટાં ભગવદીયોયે ગાયુ છે તે વચન—

નામે હોય આન્તરશુદ્ધિ નામે હોય નિર્મળ બુદ્ધિ ॥

ઇત્યાદિ માટે સર્વનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે—પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્તસાર એ છે કે—મનનો નિરોધ શ્રીગોવર્ધનધર જોડે થાય, તે નિરોધનો અર્થ એ કે પ્રપચવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદાસક્તિ નિરોધઃ એ નિરોધ થવાનો બીજો ઉપાય નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્સગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવચ્ચરણોદક એ વિના બીજો ઉપાય નથી એ તુને સિદ્ધાત હતો તે કહ્યો

॥ अथ रसिकवल्लभ ग्रंथ लिख्य
ते ॥ छंद ॥ राग सामेरी ॥
प्रथम प्रणमुं श्री गुरु पाये जी ॥
वाला व्येंवंदुं श्री व्रजराये जी ॥ १ ॥
श्रवे संखावे दृढ दरिसप जी ॥ २
पिक शिरोमणि कनिकुळ रूप
जी ॥ २ ॥ मुजने नाणी सकु निज दा
स जी ॥ मुज संग्यो मो पूरो वास
जी ॥ ३ ॥ मुजने भासे निज प्रभुपथ
जी ॥ रचुं रसिकवल्लभ ग्रंथ
जी ॥ ४ ॥ ० ॥ गाळा पथ पर लोचन नाकरु
गुरु शिष्यसंवाद करी ॥ खंडन
मायावाद सुध्ये द्वैत प्रतिपादन
करी ॥ ५ ॥ जेम कांसकु संपे रले
क्रियां तसं पृभासे ॥ पुडं प्रतिबि

श्रीदयारामभाईना हस्ताक्षर.

एम्. ए. नी परीक्षामां दाखल थयला
महान् वेदांतग्रंथ रसिकवल्लभनो आरंभ

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮	lનજ	નિજ	,,	૨૦	છુથ્યારે	છુટયારે
૩	૪	કાવ્યસહિતાઓના	કાવ્યસહિતાઓના	૪૫	૧	પ્રેમાનંદે	નરસિંહ
૩	૪	ભાગવદ્યશોગાન	ભગવદ્યશોગાન	૪૯	૧૩	'કવિ' પહેલાઅજામિનાખ્યાનજોઇએ	
૬	૧૧	દિક્ષા	દિશા	૫૨	૮	(શુદ્ધિએ)	(શુદ્ધિને)
૭	૧૫	નિર્મિતિમાદધતી,	નિર્મિતિમાદધતી	૫૩	૧૨	તે પણ અન્યન ભોગ	તેનણુ અન્ય ન ભોગ
૮	૧૭	કર્યું	કયુ				
૮	૨૩	નિચા	વિચાર	૫૩	૨૩	પાહૂણો	પ્રાહૂણો
૧૧	૧	અદ્ભૂત	અદ્ભુત	૫૪	૨૩	વાળી	વારી
	૧૬	દ્ષ્ટિગોચર	દષ્ટિગોચર	૫૬	૧	કહેલો	કહેલુ
૧૩	૮	કસાર	કસારિ	૬૪	૧	સાકર	સાકાર
૧૩	૧૦	અતિદીર્ઘ	અતિદીર્ઘ	,	૧૧	નદનરન	નદનદન
૧૮	૧૯	કાતક	કૌતુક	૬૬	૧૫	કરે છ	કહે છે
૨૫	૮	વાસુત	તાસુત	૭૨	૧૫	નિદ્દન્મડનમા	વિદ્દન્મડનમા
૨૮	૭	આવકાશ	અવકાશ	૭૩	૧૨	'ભક્તિ પોષણ'	કાઢી નાખો
૩૩	૧૪	રાસક	રસિક	૮૦	૫	અર્થધ્યામિજ્ઞ	ધાર્યષ્વભિજ્ઞ
૪૧	૧૦	રમ	રમે	૮૦	૬	'સદા'	સ્થેન પછી મૂકો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૩	૭	ભગવદ્રૂપ	ભગવદ્રૂપ
૮૯	૨૨	આપનિષદ્	ઔપનિષદ
૮૯	૨૪	કૃષ્ણુને પાર્થ કહે છે	કૃષ્ણુ પાર્થને કહે છે.
૯૦	૩	કિં પછી જ્ઞાનેન	જોઇએ
૯૬	૧૫	અવિર્ભાવ	આવિર્ભાવ
૯૯	૧૪	અંશાઅંશી	અંશાંશી
૧૦૩	૨૨	પાગે	પાધે
૧૦૩	૨૩	કો	કહે
૧૦૪	૧૯	'પુરુષભાવ કરતાં'	એ કાઢી નાખવું
૧૦૫	૯	અતિવ	અતીવ
૧૦૫	૧૯	નીજ	નિજ
૧૦૭	૧	બાહિર્વિસ્તારં	બહિર્વિસ્તારં
૧૧૧	૭	નિર્મળ તિ	નિર્મળ મતિ
૧૧૪	૨	Sonl's	Soul's
,,	૧૨	'The' એવડાયો છે	માટે એક કાઢો
૧૧૬	૯	સલભ	સુલભ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૩	૧૬	असाघनं	असाधनं
૧૩૦	૧૨	सांख्येन પછી	न જોઇએ
૧૩૨	૫	આરા ભગવંત થયાં	આરાધ્યાં
૧૩૬	૧૫	सर्वदेवनमस्कारं ને બદલે	सर्वदेव नमस्कारः જોઇએ
૧૩૮	૧૩	सः પહેલાં	वै જોઇએ
૧૪૪	૧૦	'સિદ્ધ કરવાને'	કાઢી નાખવું
૧૪૫	૬	ભજનનાયર્થ	ભજનવ્યર્થ
૧૪૯	૨૩	चोत्तमम्	चोत्तमः
૧૫૦	૧૯	અકુર	અક્રૂર
૧૫૧	૧૧	દામ	દાન
૧૫૪	૧૬	મૃત્યુ સાદ્રસ્ય	મૃત્યુ સદૃશ
૧૫૯	૨૧	સાંધનો	સાધને
૧૬૦	૧૫	વિરમું શું	વિરમીશું
૧૬૬	૭	માવેરં	માર્વેરં
૧૬૮	૨૩	ચર્ચાને	ચર્ચાનિ
૧૬૯	૬	શ્રીસુબોધની	શ્રીસુબોધિની

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૧	૧૬	લાગુ	લાગ્યુ
૧૭૩	૧૧	કૃષ્ણરે	કૃષ્ણને
,,	૧૬	શિતલ	શીતલ
૧૭૭	૧૪	કહેના	કહેતા
,,	૧૬	શગાર	શૃંગાર
૧૭૮	૧	તતિરીયમા	તૈતિરીયમા
૧૮૦	૧૬	પદમનન્તિ	પદ્મામનન્તિ
૧૮૩	૩	રોગમાથા	રોગમાથી
૧૮૪	૧૨	ઘૃતનિવહિ	ઘૃત વિષ
૧૯૨	૮	યસ્યા	તસ્યા
૧૯૪	૧૯	ઉત્કૃષ્ટના	ઉત્કૃષ્ટતા
,,	૨૦	વિરહાતુર	વિરહાતુર
,,	૨૧	આનીતે	આનીને
,,	,,	કવિ કહે છે	કવિ કરે છે
૧૯૫	૫	વાઘી	વાધી
૧૯૫	૧૭	નિચેષ્ટ	નિશ્ચેષ્ટ
૧૯૮	૧૬	ધેનુને	ધેનુને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪	૬	'હોવો જોઇએ' શબ્દો છોડી દેવા	
૨૦૫	૧	તેમણે	તેમને
૨૦૫	૨	શંગાર	શૃંગાર
,,	,,	એટલે	એટલે તે
,,	૬	બળતાં	વર્ણતાં
૨૦૭	૮	સનત્કુમારે	મનત્કુમાર
૨૦૮	૨૧	બૂમાન	બૂમા
પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૦	૫	અત્રે	કાઢી નાખવું
૨૧૪	૧૮	જયદેન	જયદેવે
,,	૨૧	મોદસ્ય	મોદસ્યં
,,	૨૨	निवेशनयस्तितयो	निर्देशातयस्तितयोः
,,	૨૨	દ્રુમ	દ્રુમે
૨૧૯	૧૪	કરે છે	કર્યું છે.
,,	૧૭	શકનો	શંકાનો
૨૩૪	૧૨	વેચ્ય	વેદ્ચ્ય
૨૩૫	૨	પ્રકારો	પ્રકાશે

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
[illegible]	૧૩	[illegible]	[illegible]ત્ત
૨૯૦	૭	[illegible]	ધાન
"	૬	[illegible]	નિમગ્ન
૨૯૦	૪	[illegible]	પરમાત્માના
૨૪૮	૩	[illegible]	ભગવતે
,	૯	[illegible]	સ્થાગમ
	૧૯	[illegible]	અલૌકિકતા
૨૫૫	૧૪	[illegible]	ફરજને
,	૧૭	વિત્ત	ચિત્ત
૨૭૪	૧૦	વેદેનાથ	વેદેતાપ
૨૭૫	૫	પરેચા	પરેક્ષા
૨૭૮	૨	સુકૂ પાકુ	સકુ પાકુ
૨૭૯	૪	તરી.	તરીકે
,	૮	વકાર	શકાય
"	૧૩	ચમકારો	ચમત્કારો
૨૮૨	૨૧	મલામ	માલમ
,	૨૩	બોલાવુ	બોલવુ
૨૯૪	૬	સીમતિઓ	સીમંતિનીઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
"	૨૧	તેને	તને
૨૯૫	૮	ધુરુ	ગુરુ
"	૯	કુલ	કુસ
,	૯	ધ્રુ સેર	ધ્રુ ૬૨ સેર
૨૯૬	૧૧	દેનારો	દેખારો
૨૯૬	૧૯	'જણાય છે' પછી વાચવુ—તો પણ ભગવદ્વિષયક કાવ્ય લખતા કેટલા અભ્યાસની જરૂર છે	
૨૯૭	૩	વિવિધ	વિનિધ
૨૯૮	૧૧	હવે	હતો
૨૯૯	૩	Realim	Realism
"	૨	Intellectul	Intellectual
"	૧૨	ગણુાતા	ગણુતા
૩૦૧	૫	સ્વત ત્ર	સ્વાતત્ર્ય
૩૦૫	૨૧	પુનરાવલોકન	પુનરવલોકન
૩૦૭	૧	આબાવાડિયામાથી	આંબાવાડિયાથી
૩૦૯	૧૩	એ ડસ	એ ફ્રૂસ
૩૧૦	૧૭	ગુજરાતના	ગુજરાતને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧૫	૯	કવિ પ્રિય	કવિપ્રિયા
,,	૨૧	વગાનારને	વગાડનારને
૩૧૬	૬	ગોડિસા	ધોડિસા
૩૨૦	૧	હારે	મ્હારે
૩૨૮	૪	ગરિયસી	ગરીયસી
૩૩૦	૬	દયારમ	દયારામ
૩૩૧	૧૯	નરે	નથી
૩૪૨	૧૧	કવિવરના	કવિવરની
૩૪૬	૧૮	ક્ષોણી	અક્ષોહિણી
૩૪૮	૩	સોવસ.	રસા ધં સ.
,,	૧૫	ભગ્ય	કાઢી નાખવું
૩૫૦	૧૫	પૂર્ણવતારનો	પૂર્ણાવતારનો
૩૫૧	૩	ઉપસંહારત્વે	ઉપસંહારપરત્વે
,,	૨	અપુર્વતા	અપૂર્વતા
,	૬	દીગદર્શન	દિગ્દર્શન
,,	૧૧	દુર	દૂર
,,	૧૨	પ્રીય	પ્રિય
,	૧૬	પરીત્યાગ	પરિત્યાગ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
,,	૨૪	અહીથીજ	અહિંથીજ
૩૫૨	૪	શક્તી	શક્તિ
,,	૫	નઉકા	નૌકા
,,	૬	નાવીક	નાવિક
,,	૧૫	પ્રાસ્તાવીક	પ્રાસ્તાવિક
,,	૧૫	કવીતા	કવિતા
૩૫૩	૨	નીયમો	નિયમો
,,	૪	ઉનમત્તતા	ઉન્મત્તતા
,,	૫	ઉનમત્ત	ઉન્મત્ત
૩૫૩	૧૨	દુપીત	દૂષિત
,,	૧૮	'એમ' 'નહોત' પછી જોઇએ	
,,	૧૯	રશિક	રસિક
૩૫૫	૧૦	સિચત	સિચન
૩૫૬	૨૦	ઇશ્વરને	ઈશ્વરના
૩૫૭	૪	'કરનારા' કરનાર થાય નહિ	
,,	૮	ગથ	ગ્રથ
,,	૧૮	શયા	હોયા
,,	૨૦	કૃષ્ણભક્તિનો	કૃષ્ણભક્તિના

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
	૨૨	વિધિ વાકયનો	વિધિવાકયનો
૩૫૮	૭	છન્દા બદ્ધતા	છન્દાબદ્ધતા
	૯	સવર્ણ	સુવર્ણ
૩૫૯	૧	અસ્માધિત	અમાધિત
	૧૮	કથન	કવન
૩૬૬	૬	અને	એને
૩૬૬	૧૨	શગાર	શૃગાર
૩૬૭	૧૨	તેમને	તમને
	૨૪	ભક્તિ	ભક્ત
	૫	દષ્ટાન્તા લકારની	દષ્ટાન્તાલકારની
૩૭૬	૮	પ્રાપ	પ્રાપ
,,	૧૨	તત્વજ્ઞાન	તત્ત્વજ્ઞાન
,,	૧૪	કેવલા દૈત્ય	કેવલાદ્વૈત
૩૭૭	૭	યોગ	યોગ્ય
	૧૪	મત્ર	સત્ય
૩૭૮	૧૫	અભય	સભય
૩૭૯	૨	સાધુર્મિદસ્ત,	સાધુર્મિદસ્ત
,,	૧૮	વ્યાધનુ	વ્યાધનુ
૩૮૦	૨૨	ચક્ષુઓ	ચક્ષુઓ
	૩	ઇચ્છા	ઇચ્છા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૭	૨	દયારામના	દયારામે	૪૨૬	૧૫	વિષે"	વિષે
"	૨૩	પ્રછી	પછી	૪૨૭	૧૭	અનુસ્થૂત	અનુસ્યૂત
૩૮૮	૧૯	સબધમા	સંબધમા	૪૨૯	૨૩	રામારે	મોટારે
૩૯૧	૧૫	કામના	કાળના	૪૩૦	૩	છે	દે છે
૩૯૧	૨૩	ચ્ર્યા	ચર્ચ્યા	૪૩૨	૧૩	ચતુરાઓની	ચતુરાઈની
૩૯૩	૨	આલબનવિભાગ	આલબનવિભાવ	૪૩૨	૨૨	ય	વે
૪૦૬	૧૮	ત્યાર	ત્યારથી	૪૩૪	૨	ચિનહ	ચિહ્ન
૪૦૭	૧૩	ગુથ્યો છે	ગુથ્યુ છે	"	૨૦	જાત	જાતની
૪૦૭	૨૨	જાણીને લેને	જાણી લે	૪૩૭	૫	જાતેગા	જાયેગા
૪૦૮	૧૩	માઢની	માઢની	૪૩૭	૭	ઇરિકા	ઇશ્કકા
૪૦૯	૮	પદની	પદના	"	૨૧	શ્રંગારની	શૃંગારની
	૯	તરગો	તરગોએ	૪૩૮	૧૪	સગતે	સગપે
૪૧૦	૧૦	વાણી	વાણી છે	૪૫૦	૧૬	ધાઓ	ધાઓ
૪૨૧	૨	બ્રહ્મધર્મ	બ્રાહ્મધર્મ	૪૫૧	૭	'પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી' કમી(કરવુ)	
૪૨૨	૨૨	નિકટતાર	નિકટતર	૪૫૫	૧	વિક્રિડિત	વિક્રીડિત
૪૨૪	૭	જનમતો હારિ	જનમનોહારિ	"	૨	પચિનો૦	પદ્દિનો૦
૪૨૫	૨૭	દોહરો	દાદરો	૪૫૮	૧૦	શ્રૃગારના	શૃંગારના

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
,,	૨૨	વિધિ વાક્યનો	વિધિવાક્યનો	,,	૫	દૃષ્ટાન્તા લંકારની	દૃષ્ટાન્તાલંકારની
૩૫૮	૭	છન્દો બદ્ધતા	છન્દોબદ્ધતા	૩૭૬	૮	પ્રાય	પ્રાયઃ
,,	૯	સવર્ણું	સુવર્ણું	,,	૧૨	તત્વજ્ઞાન	તત્ત્વજ્ઞાન
૩૫૯	૧	અવ્યાધિત	અબાધિત	,,	૧૪	કેવલા દ્વૈત	કેવલાદ્વૈત
,,	૧૮	કથન	કવન	૩૭૭	૭	યોગ	યોગ્ય
૩૬૬	૬	અને	એને	,,	૧૪	સપ્ર	સત્ય
૩૬૬	૧૨	શંગાર	શૃગાર	૩૭૮	૧૫	અભય	સભય
૩૬૭	૧૨	તેમને	તમને	૩૭૯	૨	સાધુર્ભિંરસ્ત,	સાધુભિંરસ્ત
૩૬૮	૨૪	ભક્તિ	ભક્ત	,,	૧૮	વ્યાધનું	વ્યાધનુ
૩૭૦	૮	શૈલીની	શેલીની	૩૭૯	૨૨	ચક્ષઓ	ચક્ષુઓ
૩૭૫	૮	કવિન્દ્ર	કવીન્દ્ર	૩૮૦	૩	ઇચ્ચા	ઇચ્છા
,,	૧૦	રશિક	રસિક	,,	૧૦	ચરણાવિન્દો	ચરણારવિન્દો
,,	૧૩	કાવ્યો નીચે	કાવ્યો નીચે	,,	૧૯	પાત્રિ	પાત્ર
,,	૧૩	આરતીરણે	આસને	,,	૨૧	પ્રસ્તૂત	પ્રસ્તુત
,,	૨૦	અવલોકન કારને	અવલોકનકારને	૩૮૧	૧૪	સૂત્યસંગ	સત્સંગ
૩૭૬	૨	ત્રિપાઠી એ	ત્રિપાઠીએ	,,	૨૨	જપી	જપી
,,	૫	પ્રભુ પ્રાક સ્યાનન્દ	પ્રભુપ્રાકટ્યાનંદ	૩૮૨	૫	નિશ્ચયરૂપી	નિશ્ચયરૂપી
				૩૮૩	૧૨	પામે	પામે

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૭	૨	દયારામના	દયારામે	૪૨૧	૧૫	વિષે	વિપ્રે
,,	૨૩	પ્રછી	પછી	૪૨૭	૧૭	અનુસ્યૂત	અનુસ્યૂત
૩૮૮	૧૯	સબધમા	સબધમા	૪૨૯	૨૩	રામારે	મોટારે
૩૯૧	૧૫	કામના	કાળના	૪૩૦	૩	છે	૬ છે
૩૯૧	૨૩	ર્ચ્યાં	ચર્ચ્યાં	૪૩૨	૧૩	ચતુરાઓની	ચતુરાઈની
૩૯૩	૨	આલમ્બનવિભાગ	આલમ્બનવિભાવ	૪૩૨	૨૨	ય	વે
૪૦૬	૧૮	ત્યાર	ત્યારથી	૪૩૪	૨	ચિનહ	ચિહ્ન
૪૦૭	૧૩	ગુથ્યો છે	ગુથ્યુ છે	,,	૨૦	જાત	જાતની
૪૦૭	૨૨	જાણીને લેને	જાણી લે	૪૩૭	૫	જાતેગા	જાયેગા
૪૦૮	૧૩	માઢની	માઢની	૪૩૭	૭	છરકા	છરકા
૪૦૯	૮	પદની	પદના	,,	૨૧	શ્રંગારની	શૃગારની
,	૮	તરગો	તરગોએ	૪૩૮	૧૪	સગતે	સગલે
૪૧૦	૧૦	વાણી	વાણી છે	૪૫૦	૧૬	ધાઓ	ધાઓ
૪૨૧	૨	બ્રહ્મધર્મ	બ્રાહ્મધર્મ	૪૫૧	૭	'પોતાના વ્યાખ્યાનમાથી' કમી(કરવુ)	
૪૨૨	૨૨	નિકટતાર	નિકટતર	૪૫૫	૧	વિક્રિડિતં	વિક્રીડિત
૪૨૪	૭	જનમતો હારિ	જનમનોહારિ	,,	૨	પચિનો॰	પદ્મિનો॰
૪૨૫	૨૭	દોહરો	દાદરો	૪૫૬	૧૦	શ્રૃગારના	શૃંગારના